

Архіви

зібрав Левко Богацький

Архіви

зібрав Левко Богацький

Archives

compiled by L. Bohackyj

ISBN 0-908168-13-6

Sydney Australia, 2003

ЖИТТЄПИС ПАВЛА БОГАЦЬКОГО

1883 — 1962

Павло Богацький

Павло Богацький — журналіст, редактор, письменник, пластун, професор (доктор гоноріс кауза по соціології), учасник Зимового Походу і нагороджений Залізним Хрестом генералом Павленком в Міттенвальді, дійсний член НТШ, столичний отаман за Директорії і т.д. і т.д.

Народився 4-го березня 1883 року в місті Купені, Кам'янець-Подільського повіту в родині священика Олександра Богацького.

Початки науки отримав від дяка К. Ковальського, а на десятому році вступив до духовної школи в Кам'янець-Подільському. Попавши під вплив соціал-революціонерів, він стає членом їхнього гуртка і займається редагуванням шкільного часопису „Проба Сил“, за що П.Б. звільнено з 5-ої класи в грудні 1903 року.

Потім П.Б. вступає в Офіцерську Школу в Вильні і закінчує її 24.3.1906 р., одержавши рангу підпоручника. Вислано П.Б. на Далекий схід, щоб взяти участь в російсько-японській війні, але, на щастя його, ця війна кінчилась перед тим, як він туди доїхав. Служив П.Б. в Луцькому полку в місті Ромнах на Полтавщині, а згодом був перенесений до Києва. За революційну діяльність відсидів п'ять з половиною місяців у Київській Цитаделі, а після того його зовсім звільнено з царської армії.

1907 року знайомиться П.Б. з Микитою Шаповалом і стає редактором і організатором журналу "Українська Хата", маючи лише 26 років. Були це роки живої літературної і наукової праці. Між співробітниками П.Б. в „Українській Хаті" була низка тепер відомих осіб, які в часи, коли П.Б. тримав керму в своїх руках ставили тоді лише свої перші кроки в літературній діяльності. До таких зараховуємо Євшана, О. Олеся, Гр. Чупринку, О.Коваленка, Галину Журбу, Максима Рильського, Павла Тичину, Ольгу Кобилянську, Володимира Винниченка, М. Вороного, С. Черкасенка, Микиту Шаповала, Аркадія Животка, Богдана Лепкого й десятки інших. П.Б. редагує і майже утримує самотійно цей журнал-місячник від 1909 до 1914 р., коли царська цензура закриває журнал, а П.Б. заслано на Сибір, де він запізнає свою дружину Валерію Львовну (Павловську) і в них народжується син Олександр (помер у Києві 1020р). В Сибірі родина Богацьких пробуває до вибуху революції 1917 року.

В квітні 1917 р. на Першому Українському Конгресі вибрано П.Б. секретарем, а згодом він перебирає обов'язки Начальника Поліції Київського повіту і міста Києва.

Недивлячись на ці несприятливі умови, П.Б. далі продовжує свою літературну діяльність в журналах „Україна", „Книгар", „Шляхи" та інші.

Надрукував поверх сотні рецензій, рефератів, критичних статей, розвідок. В 1918 році вийшов том його новел „Камелії”.

На посту начальника Народньої Поліції арештовують його німці і він просиджує ув'язнений до другої революції на Україні — до листопада 1918 року.

У відновленій Українській Республіці займає посаду Столичного Отамана. Коли Директорія залишила Київ, П.Б. приймає участь в боях Корпусу Січових Стрільців, який відступив до Кам'янка-Подільського, де П.Б. працював як учений архівар.

Він відкрив і опублікував чимало цікавих матеріалів до історії революційних рухів в Україні в часописах „Слово” і „Подільський Шлях”.

В 1920 р. П.Б. перейшов з Урядом кордон України і переїхав до Варшави, де разом з Ол. Суліковським редагує щоденник „Українська Трибуна”.

Весною 1922 р. управа Українського Комітету в Празі запрошує його туди, де він став членом редакції видання „Нова Україна”, а згодом одним з керівників „Селянської Спілки”, рівно ж працює в президії Українського Громадського Фонду.

В 1929 р. стає членом Українського Соціологічного Інституту в Празі, де завідує кабінетом шевченкознавства. Тут має змогу присвятити більше часу науковій праці і видає декілька розвідок і есеїв, як також твори Григорія Чупринки та перший том вибраних творів Михайла Драгоманова за гроші, зібрані робітниками в Америці.

За наукову працю П.Б. іменованій Доктором гоноріс кауза по соціології, дійсним членом Філологічного Товариства в Празі та членом Бібліологічної Комісії НТШ у Львові. У виданнях цього товариства були друковані праці П.Б.

Співпрацював в таких виданнях: „Літературно Науковий Вісник“, „Рідний Край“, „Бджоли“, „Будучність“, „Громадський Голос“, „Огні“, а пізніше в „Книгарні“, „Шляху“, „Нашім Слові“, „Нашій Думці“. На еміграції в „Українській Трибуні“, „Українським Житті“, „Записках НТШ“, „Бібліографічних Вістях“, „Новій Україні“, „Трудовій Україні“ і остаточно у „Вільній Думці“ в Австралії.

Павло Богацький був автором белетристичних творів: „Камелії“, „Під баштою зі слонової кості“ і „Вія долороза“, де описує період заслання на Сибір. Цей твір уже був прийнятий до друку „Літературно - Науковим Вісником“, але, на жаль, ці рукописи пропали.

П.Б. вклав багато творчих зусиль в дослідження текстів Тараса Шевченка та писання критичних видань; наприклад, щорічні бібліографічні огляди писань про Тараса Шевченка і нових видань його творів з 1923-1929 рр. Велика праця за 1930-1942 рр., що, на жаль, пропала під час Другої Світової війни, як і „Історія критичного видання творів Тараса Шевченка“. Лише частина цього твору під заголовком „Кобзар Т.Ш. за сто років“ була надрукована в „Українській Книзі“ (1942) і появилась окремою книжкою. Крім того вийшла бібліографія Гр. Чупринки.

Великої вартости є його оцінки цілої низки видань Шевченка, однаково давніших, як празьке 1876 року, так і сучасних.

В часі Другої світової війни переїхав П.Б. до Німеччини, спершу до Берліна, де працював при „Українському Віснику“; пізніше до Баварії, до ДП табору в Міттенвальді, де учителював в Учительській Семінарії; опрацював і видав концепт історії укр. літератури для шкіл та почав працювати над „Малою Літературною Енциклопедією“, що в детальних

поясненнях до окремих гасел виявляє велике знання і наукову ерудицію автора. Тут же в Міттенвальді П.Б. був активний в Пласті.

Під кінець 1949 року П.Б. з дружиною Валерією емігрують до Австралії, куди вже майже рік тому виемігрував син Левко. Тут П.Б., якому вже тоді було 66 років, зменшує собі вік на 10 років і йде на фізичну роботу до сталеварні, щоб допомогти своїй родині в новій країні.

В Австралії П.Б. був дійсним членом НТШ, основоположником Української Громади у Волонгонгу (60 км на південь від Сіднею), бере активну участь в громадському житті і до самої смерти співпрацює у сіднейському часописі „Вільна Думка“, продовжуючи працювати над „Малою Літературною Енциклопедією“.

Ось що свого часу написав український науковець Володимир Січінський про „МЛЕ“ Павла Богацького: „Це є оригінальна й дуже цінна літературна праця, що знайомить читача з усіма явищами і стилями в літературі і подає короткі, синтетичні відомості про українських письменників та цілу історію українського й світового письменства. „МЛЕ“ особливо цінна для українських шкіл та курсів на еміграції“.

А в передмові до „МЛЕ“ сам автор пише: „Мала Літературна Енциклопедія“ — це скромний довідник для тих, хто в наших умовах життя цікавляться українською літературою і взагалі історією і формою слова“.

„Мала Літературна Енциклопедія“ буде видана Фондацією Українознавчих Студій в Австралії при Університеті Макворі.

Павло Олександрович Богацький відійшов від нас 22-го грудня 1962 року на 79-му році життя.

ПАВЛО БОГАЦЬКИЙ — ПОВЕРНЕННЯ в УКРАЇНУ

Нині в Україні повертається чимало імен співвітчизників, кому попало жити за її межами, діяти, творити для її блага, заради торжества національної ідеї. Серед них — ім'я БОГАЦЬКОГО ПАВЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧА, активного діяча західньої діаспори.

Його батько походить з Чернігівщини. А він подолянин, бо народився 4 березня 1883 року в містечку Купині (нині село Городенського району, Хмельницької області). Павло був другою дитиною в сім'ї парафіяльного священика, але не останньою. Згодом братів і сестер стало шістнадцять, з яких вижило десять. У рік народження Павла батько отримав переїзд до Грицькова, неподалік Криничан. Тут на подільських горбах, у розкішних долинах, серед сільської дітвори проходило його дитинство. Навчався вдома та у сільського дяка К. Ковальського.(1)

Середню освіту здобував у Кам'яниці Подільському, у духовній семінарії. Його учителями були професор Киржицький, В. М. Чехівський, майбутній прм'єр уряду УНР. З семінарії 1903 року був виключений за участь у нелегальному гуртку.

Далі навчався в офіцерській школі у Вільно, закінчив її 1906 року і став підпоручником. Був направлений на Далекий Схід, де йшла російсько-японська війна, але, на щастя, вона закінчилась, поки він туди доїхав. Був приписаний до Луцького полку, який був передислокований в Ромни на Полтавщині і згодом до Києва. У розпалі першої російської революції був заарештований за заборонену діяльність і посаджений на п'ять з половиною місяців і рівнож був звільнений з царської армії. З 1907 до 1908 років вчився на агрономічному відділі Київської політехніки.(2)

Ще в семінарії прилучився до літературної праці, дописував до газет, журналів, редагував шкільний часопис

"Проба Сил". 1907 року разом з Микитою Шаповалом видавав журнал "Українська Хата", став його редактором і організатором. Навколо журналу об'єднувались і публікували свої твори відомі тепер літератори: М. Євшан, О. Олесь, Г. Чупринка, Г. Журба, О. Коваленко, Б. Винниченко, М. Вороний, С. Черкасенко, М. Рильський, П. Тичина, О. Кобилянська, А. Животко, Б. Лепкий, письменницьку діяльність яких до певної міри підтримував і спрямовував молодий редактор Павло Богацький. 1914 року царська адміністрація визнала журнал неблагонадійним, закрила його, а редактора вислала на Сибір.(3) Там познайомився Павло Олександрович зі своєю дружиною, Валерію (неє Павловська), і де народився син Олександр. Звідти, з с. Колпашево, Наримського краю, як тільки впала царська влада повернувся в Україну і прилучився до національно-визвольної боротьби.

У квітні 1917 року на першому Українському Національному Конгресі, на якому головував професор Грушевський М.С., П.О. Богацького обрано секретарем. За рекомендацією Миколи Шаповала, товариша-однодумця, співредактора "Української Хати", П.О.Б. було призначено начальником столичної міліції. Він взяв на себе, як колишній військовик, функції охорони правопорядку в Києві. Не поривав з літературно-журналістською працею: публікувався в журналах "Україна", "Книгар", "Шляхи"; надрукував низку статей, наукових розвідок, рецензій.

Наприкінці квітня 1918 року зазнав арешту з боку німецьких окупантів. У Лук'янівській в'язниці просидів до листопада. Тут завершив низку новел, які під назвою "Камелії" вийшли у видавництві "Грунт", написав ряд рецензій для журналу "Книгар".(5) Як письменник, П.О.Б. відомий прозовими творами: "Під баштою зі слонової кості", "Віа долороса", де описав період зіслання до Сибіру, повістю "На горбах Поділля" спогадами "З пережитого" та іншими.

Після антигетьманського повстання за наполяганням Симона Петлюри був призначений столичним отаманом. Брав участь зі своїм підрозділом у боях Корпусу Січових Стрільців проти антиукраїнських сил, відступаючи вже з 5 лютого 1919 року до Вінниці, Житомира, Рівного. У Рівному розмістився в будинках гімназії; мав тривалу абдієнцію у міністра внутрішніх справ Ісаака Мазепи в результаті чого частина Столичного отамана була реорганізована в Кіш Охорони Республіканського Ладу.

З середини травня 1919 року почався відступ Коша до Чорного Острова, Проскурова, Ярмолинець і Кам'янець-Подільського. Після відходу військ УНР за Збруч П.О.Б. отримав посаду архіваріуса кам'янець-подільського державного університету. Працював на цій посаді за поляків і більшовиків. З поверненням українського війська став повітовим комісаром, організував життєдіяльність складного в політичному та господарському відношенні регіону.

1920 року разом зі штабом Головного Отамана покинув Україну. Відтоді почався 42-річний період еміграційного життя.

Спочатку у Львові за завданням колишнього міністра внутрішніх справ, журналіста за професією, О. Саліковського організував видання журналу-щомісячника "Визволення". Потім переїхав до Варшави, де з О. Саліковським редагував газету "Українська Трибуна".

Весною 1922 року на запрошення Українського Комітету переїхав до Праги, влився до редакції "Нової України", став одним з керівників "Селянської Спілки", ввійшов до складу президії Українського Громадського Фонду.(6)

З цього часу починається активна науково-педагогічна діяльність П.О.Б.. 1929 року стає співробітником Українського Соціологічного Інституту, завідував кабінетом шевченкознавства. Цей інститут був заснований ще в 1919 року у Відні професором М.С.

Грушевським, відновлений 1925 року в Празі. Він діяв до 1945 року і залишив у науковій скарбниці сотні праць з різних галузей українознавства, історії, культури і соціології, підготував десятки науковців. П.О.Б. занявся дослідженням Шевченкових творів, видав твори Григорія Чупринки, перший том вибраних творів спадщини Михайла Драгоманова. За його працю П.О.Б. був наділений ступенем доктора "гоноріс кауза" по соціології. Був обраний дійсним членом Історично-бібліологічного Товариства, що діяло в Празі при Українському Вільному Університеті, був обраний дійсним членом Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка у Львові.(7)

Вже 1923 року на сторінках празької "Нової України" побачила світ його наукова розвідка "Сучасний стан світового мистецтва", 1925-го "До історії критичного видання "Кобзаря" Т.Г.Шевченка", 1927 року редагував і видав твори Григорія Чупринки з біографією.

В особі П.О.Б. Т.Г.Шевченко знайшов не лише активного дослідника, палкого пропагандиста а й не примиреного захисника. Ще 1911 року в "Українській Хаті" помістив повідомлення про "Проект пам'ятника Т.Г.Шевченка в Києві". 1917 року в київському "Книгарі" з'явилась стаття "Т.Г.Шевченко і княгиня Н.М. Репніна". У празькому періоді "Кобзар Тараса Шевченка виданого в Празі 1876 до 1926" (Прага, Студентський Вісник, ч.3, 1926); "Нове про Шевченка 1924-1927" (Львів, "Літературно-Науковий Вісник", ч.5,6, 1927); "Нове про Шевченка, інформативний огляд за рр. 1927-1929" (1930). 1930 року під редакцією П.Богацького та В.Дорошенка у Празі побачили світ "Поезії Т.Г.Шевченка", 1942 року; "Кобзар Тараса Шевченка за сто років 1840-1940" (Краків-Львів, Українська Книга, т.4).

1940 року П.О.Б. переїхав до Німеччини, у Берліні працював в "Українському Віснику"; в Баварії у Міттенвальдському таборі для переміщених осіб викладав укр. літературу в учительській семінарії і гімназії. Тут

склав "Історію укр. Літератури" для шкіл; розпочав працю над "Малою Літературною Енциклопедією". В "Українському Віснику" опублікував критичний аналіз творчості Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Котляревського, Григорія Чупринки.⁽⁹⁾

1949 року, у рік "великого ісходу", покинув Європу разом з дружиною Валерією і сином Левком і поселився в Тірулі (Австралія). Шістдесятишестирічний професор, зменивши собі вік на 10 літ і розпочав працю на сталеварні, поки це дозволяло його здоров'я.

В Австралії знову позгорнув наукову, літературну і журналістичну діяльність, співпрацює з сіднейською газетою "Вільна Думка". В 1953 році ми знаходимо його в гурті засновників австралійського відділу Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка (НТШ). Як дійсний член цього товариства провадить бібліографічні дослідження, критичний аналіз творчості, текстів Т.Г.Шевченка, продовжує працювати над "Малою Літературною Енциклопедією".⁽¹⁰⁾ І хоч сам автор назвав МЛЕ "скромним довідником для тих, хто в наших умовах життя цікавиться українською літературою і взагалі історією і формою слова" — наукова громадскість дала МЛЕ високу оцінку. Подолянин Володимир Січінський написав: "це є оригінальна і цікава літературна праця, що знайомить читача з усіма явищами і стилями в літературі і подає короткі, синтетичні відомості про українських письменників та цілу історію українського і світового письменства. МЛЕ особливо цінна для українських шкіл та курсів на еміграції".⁽¹¹⁾ На жаль, тільки в наші дні плянується видати Фундацією Українознавчих Студій в Австралії цю цінну працю.

Помер П.О.Богацький 22 грудня 1962 року, залишивши цікаву літературну й наукову спадщину, яка в умовах незалежності України поступово повертається на батьківщину.

Автору цієї сагатті вдалось можливим встановити наукові стосунки з рядом науковців Австралії, нав'язати листування з Левком Павловичем Богацьким. Син професора активний учасник українського громадського життя в Австралії, секретар Української Громади, Українського Клубу, багато років був директором у Фундації Українознавчих Студій в Австралії; покладає чимало сил аби в Україні, в тому числі і на Поділлі, батьківщини численної родини Богацьких, знали науково-літературний доробок батька. Він віддав рукопис МЛЕ до Національної Бібліотеки ім. Горького в Одесі; ряд праць, листів музею Т.Г.Шевченка в Києві. Чимало праць отримав літературознавець з Хмельницького В.Н.Мацько. Деякі листи були передані в Національну Бібліотеку України імені В.І. Вернадського. Все це дає можливість донести до широкого кола науковців, краєзнавців, читачів правду про ще одного "українського націоналіста", доктора наук, професора Богацького Павла Олександровича...

Певний вклад вніс він в краєзнавчу сакарбницю своєю повістю-хронікою "На горбах Поділля" та спогадами "З пережитого" опублікованими в сіднейській "Вільній Думці"(12). Деяку краєзнавчу інформацію містять листи, оповідання, новели й нариси, наукові розвідки архіваріуса Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету, поміщені в газетах "Слово" і "Подільський шлях". В сукупності вони дають можливість реставрувати окремі епізоди і цілі сторінки історії Поділля, відкрити нові персоналії.

Перша світова війна і національно-визвольні змагання застали чисельну родину Богацьких у с. Нестерівці на Дунаєвщині. Повертаючись з-за Збруча до Кам'янець-Подільського влітку 1919 року, як свідчить сам П.О.Б.: "зіскочив на станції Нестерівці і пішки пішов в село, парохію мого батька, де перебувала в цей час моя дружина з синочком Олесем."(13) П.О.Б. не раз згадував це

село, залізницю, що проходила біля нестерівецької церковної землі. Згадує, що їздив "з батькової парафії, села Нестеровець, до Кам'янець-Подільського, до середніх шкіл з братами і сестрами каретою в 24 вікні".(14)

"Труди подольського церковного историко-археологического комитета" дають можливість прослідкувати службове переміщення священика Олександра Богацького. З Купина в Грицьків переїхали Богацькі 1893 року і пробули там трохи більше року. З 1894 року Олександр Григорович Богацький розпочав службу в Нестерівцях. Отже перебування Богацьких в Нестерівцях тягнулось більше двох десятків літ.

З десяти вижилих братів і сестер у повісті "На горбах Поділля" згадує старшого Дмитра, потім Миколу, Сергія, Юрка, сестру Олену. Чи не братом Павлу Олександровичу приходиться Дмитро Олександрович Богацький, обраний 24 жовтня 1926 року головою Кам'янець-Подільського Наукового Товариства при ВУАН, автор праць "Рослинність Криму, порівнюючи з рослинністю Поділля" (в зв'язку з подорожжю до Криму 1925 року); "Пам'яті Паула Камерера", "Наслідки дослідження флори Поділля" (1927) .(15)

1917-1919рр. у Дунаївцях очолювала "Просвіту" й твердо стояла на боці Центральної Ради вчителька Богацька.(16) Чи не Олена Олександрівна це була?

Спогади П.О.Б. не тільки дають інформацію, а й визначають шлях наукової роботи краєзнавців. Доречно замітити, що Нестерівці були великим селом, а парафія — однією з кращих, служити в ній було престижно і довірялась вона далеко не кожному! Тут протягом сорока років духовним пастором був Матвій Федорович Коцюбинський (1781-1850), дід відомого письменника Михайла Коцюбинського.(17) Тому призначення Олександра Богацького на нестерівську парафію засвідчувало неабиякі здібності батюшки. З усього видно, що цінував він освіту й намагався дати її своїм дітям.

Досить виразно постають останні трагічні місяці УНР. Директорія робила все можливе, мінявся уряд за урядом; Семен Петлюра шукав союзників серед галичан і поляків проти червоної армії; з більшовиками проти денікінців, але врятувати ситуацію було неможливо. Затиснутий зусебіч різними силами Український Уряд та його армія, відступаючи спочатку до Вінниці, потім Житомира, Рівного і Кам'яця-Подільського. Власним прикладом врятування в Житомирі синагоги та самих євреїв від червоносотенного погрому Павло Олександрович спростовує твердження, що мають життя до сьогодні — ніби антисемітизм був державною політикою УНР, а війська мали негласну директиву чинити самосуд над представниками цієї національності.

Автор спогадів відкриває панораму столичного Кам'яця 1919-1920рр.. Місто було прифронтовим, лінія фронту доходила до Дунаєвець, Балина. У такій обстановці організувати життя в край було дуже важко. І все ж головний отаман Симон Петлюра виїжджав до Дунаєвець, знайомився з роботою суконних фабрик, які б мали забезпечувати армію сукном. Пам'ятає стихійний мітинг кам'ячан, виступ командира сотні полковника Петлюри — брата головного отамана. Високо цінує подвижницьку діяльність головноуповаженого УНР, а також Державного скарбника УНР, ректора Університету професора Огієнка І.І., який після першого відходу українського війська за Збруч 1919 року надав П.О.Б. вакантне місце університетського архіваріуса.

Питання призначення завархівом вирішувала професорська рада. Кандидатура не знайшла заперечення. "Правда, Юхим Сіцінський знаючи мене ще з юнацьких часів, жартуючи казав: що ще рано мене здавати в архів"...(18). Це запам'яталось Павлові Олександровичу особливо, бо Богацькі з Сіцінськими мали давні і приязні стосунки.

Ректор виділив для архіву просторе приміщення. Павло Олександрович застав тут чимало тек, але отримав постанову ОГІЄНКА І.І. зробити все можливе не тільки для впорядкування університетських архівів а й врятування справ губернських та урядових установ. У моменти вирішальних боїв на підступах до Кам'янця, в умовах перебування в місті польських окупаційних військ Огієнко І.І., власне започаткував архівну справу УНР і біля витоків її стояв наш земляк університетський архіваріус Павло Олександрович Богацький. Він не тільки розбирав, описував, а й аналізував, досліджував окремі матеріали. В часописі "Слово", який редагував Никифор Якович Григорів, Павло Олександрович помістив листи Затонського про "безцеремонне поводження В. Леніна з грішми партії і диктаторське поводження його взагалі."(19)

По багаточисленних жандармських донесеннях і слідчих матеріалах намагався розібратися в причинах і силах, які принесли безладдя і руїну. Одну з таких небезпечних сил він бачив в солдатах -дезертирах, тисячах і сотнях тисяч, які уміло не доїжджали до своїх частин, а блукали з одного кінця "матушки Росії" в другий. Були деякі майстри, що оттак хитро блукали місяці, наче б не знаходячи своєї частини. Через роки вся Росія перейшла в безудержаний світовий рух не до фронту, а саме від фронту. У першу чергу вони провокували місцевих селян на погроми поміщицьких маєтків. Дезертири вдерлись першими до прекрасного палацу Маковецьких, палили меблі, картини, бібліотечні книги, архівні теки, незнаючи їм ціни, у пошуках грошей, одягу, коштовностей, продовольства, спиртного...(20)

Він був учасником липневого — 21-26 числа Кам'янецького Учительського З'їзду, який розглядав питання українізації, розбудови освіти в УНР. У домі професора Киржацького, де жив з сім'єю Павло Олександрович, працювала також школа дошкільного виховання. Молода українська держава, дбаючи про

майбутнє, силкувалась налагодити навчання і виховання молоді.

Він брав участь в тривалій боротьбі з "пименівщиною" — наступами чорносотенних сил на чолі з єпископом Пименом на молоду українську церкву; домігся разом з членами Кирило-Методіївського товариства, яке очолив після В.М. Чехівського, передачі конфедерального собору українській громаді з отцем Петром Табінським. Підпал дзвіниці, що вчинили прихильники Пимена, послужив сигналом до видворення єпископа за межі Кам'янець-Подільського.(21)

Зі сторінок споминів постають нелегкі дні відступу армії УНР за кордон, за маршрутом: Кам'янець-Подільський, Ярмолинці, Городок, Гусятин.

"В Гусятині, перед переходом кордону," згадує він, "зійшлась громадка подолян і тут під акомпонемент скрипки Н.Я. Григорієва і керівництвом п. Роцахівського, заспівали востаннє на своїй землі сумного-сумного "Бурлаку" Грінченка"... Для більшості це було прощання з рідною землею назавжди.(22)

Покинув рідну Україну і Павло Олександрович Богацький, щоб повернутись до свого народу ось тепер, у часи розбудови незалежної Української Держави.

1990 старанням відомого літературознавця, професора Федера Погребенника в Україні було надруковано оповідання П. Богацького "Чесний робітник". У Шевченківському музеї в Києві розгорнута виставка письменника й ученого, проведений вечір, в якому брав участь син Лев Павлович і його дочка Марія. Звучали промови, українські пісні і музика.(23) Він прийшов до нас з "Енциклопедією українознавства", "Енциклопедією української діаспори", де життю нашого знаменитого земляка присв'ячено змістовні гасла. Його доробок аналізують українські дослідники в Австралії: І. Рибчин, Р. Микитович, С. Радіон. Повідомлення про П.О. Богацького поміщені в літературо-знавчих статтях проф. Мацька.

У лютому 1999 року в Києві, у держархіві громадських організацій, мені випало зустрітись з професором Пограбенником. Федір Петрович повідомив, що завершує добірку листів П.О.Богацького, які плянує випустити окремою книгою. Ми домовились про її презентації на Хмельниччині — у Купині, Нестерівцях, Кам'янці-Подільському. Вірний син України П.О. Богацький відійшов у пам'ять, але стараннями багатьох повертається до рідного народу.

ДЖЕРЕЛА:

1) *Життєпис П.О. Богацького, надісланий з Австралії сином Левком Богацьким. С.2.*

2) *Енциклопедія Української Діаспори; том 4, /Австралія, Азія, Африка/, Київ, Нью-Йорк, Чикаго, Мельбурн, 1995.-С.45.*

3) *Життєпис. -С.2.*

4) *П. Богацького:"З пережитого", спогади . -С1.*

5) *Там само. -С. 16.*

6) *Життєпис. -С. 3.*

7) *"Енциклопедія Українознавства". Том I. Львів, 1993. -С.143.*

8) *Бібліографія П.О.Богацького, надіслана Левком Богацьким. -С.2.*

9) *Гр. Квітка Основ'яненко // "Український вісник", -1943; Іван Котляревський //там само, Грицько Чупринка // там само - 1944.*

10) *Степан Радіон -"Нариси історії НТШ в Австралії /1956—1975?. Мельбурн: "Спадщина", 1993. -СС. VII.XII.XIV. XXI.*

11) *Життєпис. -С.4.*

12) *"З пережитого". спогади , "Вільна Думка". -1955. ЧЧ 12-15; "На горбах Поділля", повість-хроніка , "Вільна думка" -1952. чч.8-22.*

13) *"З пережитого", -С.36.*

14) *Там само. - С.34.*

15) *Записки кам'янець-подільського наукового при Українській Академії Наукового Товариства, Том I. Кам'янець на Поділля, 1928. -С.94.98.99.*

16) *М.Мельник — "Революційні події 1917—1919рр. в Дунаївцях; // "В боях за жовтень". Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі" Хмельницький, 1958. -С.176.178.*

17) *"Труди Подольського Церковного историко-археологического общества" , випуск одинадцятий; Кам.-Под. 1911. -С.27.*

18) *"З пережитого", -С.37.*

19) *Там само.*

20) *Роман Айтанази —"Дзіейє резиденції на дацних щресацг Рзецзипосполітей", Том 9. Щойец'одство Подолскіє.— Щроцлац, 1996.-С.248.*

21) *"З пережитого",- С.40-42.*

22) *Там само, -С.45.*

23) *Анатолій Михайленко — "Квітка у вінок пам'яті" // "Вільна думка", 1996.- ч.50. -С.9.*

Віктор ПРОКОПЧУК

кандидат історичних наук,

доцент Кам'янець-Подільського

Університету, Україна.

Літературна спадщина повертається в Україну

Першим і головним завданням моєї подорожі в Україну було передати в різні українські установи оригінали рукописів творів та архіви Павла Олександровича Богацького. Зустрічі з літературно-науковою громадськістю Києва і Одеси виявилися надзвичайно цікавими і плідними. Багато науковців-літературознавців зацікавились поверненням в Україну літературної спадщини Павла Богацького. Мої контакти в Києві розпочалися з багаторічного листування з доктором філологічних наук, професором, лауреатом Державної премії ім. Т. Шевченка Федором Погребенником. Він займається збиранням старих українських видань, що публікувались в Україні наприкінці ХІХ - початку ХХ сторіч. У нього вперше побачив я видання літературного журналу "Українська хата" 1909-1914 років, редактором якого був мій батько Павло Олександрович Богацький; збірку психологічних новел "Камелії", його ж оповідання "Під баштою зі слонової кости", "Шевченко за 100 років (1848-1948)" та інші. Проф. Погребенник постарався дістати, долаючи певні труднощі, із Обласної Львівської бібліотеки вищезгадані твори, щоб я міг познайомитись із батьківським літературним доробком, що зберігається в Україні.

Для ознайомлення киян з творчістю і особистістю "одного з каталізаторів літературного процесу на Україні" Павла Богацького і його повернутою в Україну літературною спадщиною проф. Федір Погребенник організував в музеї Шевченка вечір, присвячений пам'яті письменника.

На вечір зібралися літературознавці, представники бібліотек, журналісти, просто кияни.

З цікавою промовою виступив Ф. Погребенник, познайомивши присутніх з життям і діяльністю Павла Богацького.

Заступник головного редактора газети "Українське слово" Павло Дорожинський поділився своїми спогадами про Павла Богацького, якого знав особисто ще з часів навчання у Празі. Серед присутніх були Людмила Саєнко, представниця Одеської бібліотеки ім. Горького, кандидат історичних наук Тетяна Добко, завідувача довідковим відділом Національної бібліотеки України ім. Вернадського, журналіст, кореспондент "Вільної Думки" Анатолій Михайленко, історик Роженко, що займається збиранням матеріалів про жертви, поховані у Биківні, та багато інших. Сподіваємося, що найближчим часом австралійська українська громада матиме змогу познайомитись з подіями цього вечора з статті п. Михайленка у "ВД". Присутньою на вечорі була також внучка письменника, пам'ять якого вшановували, Марія.

Газета "Українське слово" від 1 жовтня ц.р. вже видрукувала статтю Федора Погребенника "Повернення спадщини Павла Богацького", що розпочинає серію публікацій творів цього автора.

Збираючись у цю подорож, я ретельно підготував архіви батька для передачі їх у наукові установи України. До Одеської державної наукової бібліотеки було передано оригінал рукопису "Малої Літературної Енциклопедії" і її примірник, надрукований на комп'ютері. В Музей ім. Т. Шевченка м. Києва я передав рукописи творів "До історії видання великої книги. Проблеми видання поетичних творів Тараса Шевченка", "Трагедія самотньої душі. Інтимна сторінка біографії Т.Г. Шевченка".

У Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського будуть зберігатися листи батьків з Німеччини до мене, до Австралії — вони стануть у нагоді тим, що будуть досліджувати історію еміграції українців до Австралії. До Національної Академії наук України, відділу архівів і листів, будуть передані сотні листів до П. Багацького від його друзів, відомих громадських і літературних діячів української діаспори.

Думаю, що тепер можу собі сказати: "От тепер я виконав своє завдання, передавши архіви батька науковим установам країни, якій вони належать по праву - незалежної України".

Левко Богацький

ПАВЛО БОГАЦЬКИЙ

В далекій Австралії українська громада відзначила 70-річчя українського громадського діяча, письменника, науковця і редактора Павла Богацького. З того приводу в Сіднею Австралійський Відділ Наукового Товариства ім. Шевченка, видав навіть чепурну брошуру про життєвий шлях, наукову працю і бібліографію важніших писань свого дійсного члена.

Справді, заслуги ювілята в українському революційному русі, організаційній праці, журналістичній і пропагандивній діяльності та зокрема літературознавчій праці - виходять поза звичайне коло буденних явищ та заслуговують найбільшого відзначення. А це тим більше, що вийнятоква скромність та ідеалістичне наставлення цієї людини не давали можливості ширшим колам громадянства знати про цілу муравлинну і надзвичайно сумлінну працю Павла Богацького.

Народився ювілят на Поділлі в родині священника Олександра Богацького; вчився в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, де брав активну участь в українських гуртках та "побирав українофільську" науку від таких відомих громадян як Юхим Січинський, д-р Кость Солиха, Яворівський, Володимир Чехівський (тоді професор семінарії). По скінченні семінарії в 1903 р. не в приклад іншим свідомим українцям, вступив до Військової школи в Вільні, яку закінчив з рангою поручника. Треба відмітити, що в ті часи українська молодь, що мала бодай стихійну українську свідомість, оминала військові школи, щоб, мовляв, "не служити царю" та, взагалі, під впливом соціалістичних ідей була настроєна антимілітаристично. Тому поміж українською молоддю - земляками викликав

подив "поручник і свідомий українець". А ще більшою несподіванкою була вістка, яку передавали пошепки, що в тому ж 1903 році П.Богацького арештовано військовими органами за українську революційну діяльність серед вояцтва російської армії! По піврічному побуті в військовій цитаделі, був звільнений з війська. В 1907 році вступив до Київської політехніки, де студіював агрономію та рівночасно займався журналістичною діяльністю. Особливо багато праці редакційної, літературнознавчої, дослідчої та організаційної вложив, видаючи відомий літературний місячник "Українська Хата" в роках 1909-1914. З вибухом світової війни 1914 року П.Б., як небезпечного революціонера, навіть не мобілізували до війська, натомість т.зв. адміністративним порядком (себ то без суду і слідства - як це практикується в російській імперії) заслано на Сибір в пустельні і тяжко доступні області. При тім в житті заслання стався дуже рідкий випадок. За ним поїхала його наречена, (теперішня дружина) переходячи всі страшні муки царських тюремних "етапів" та примітивного транспорту в худобячих вагонах і кінських "кібітках". З Сибіру повернувся П.Б. з дружиною щойно з вибухом революції 1917 року і зразу поринув в громадську діяльність, особливо з проголошенням Української Народньої Республіки, коли зайняв в Києві пост столичного отамана. Підчас німецького перевороту був арештований німецькими військовими органами, які забрали в нього літературні рукописи... В Києві брав живу участь в часописах "Україна", "Книгар", "Шляхи" та видав свій перший том новель "Камелії", знайшов багато матеріялів до історії революційних рухів на Україні. Беручи участь в боях української армії з московськими большевиками, восени 1920 року разом з українським військом перейшов Збруч. Далі брав участь в редагуванні "Української

Трибуни" разом з відомим журналістом Ол. Саліковським, "Нової України" та інших.

Перебуваючи в Празі, найбільше віддав своєї праці, хисту і знання "Українському Громадському Видавничому Фондові", що видав велику кількість наукових праць, підручників та літературних творів української еміграції. Брав також живу участь у працях Історично-Філологічного Товариства в Празі, як його дійсний член, Товариства Прихильників Книги, Бібліологічної Комісії НТШ у Львові.

Під час другої світової війни працював у редакції "Українського Вісника" в Берліні, рятуючи не одного свого земляка від ока "гестапа".

Ще одна ділянка праці П.Б. була незвичайно цінна, яку він провадив без розголосу і непомітно для громадянства – це діяльність поміж молоддю, особливо в українському Пласті. При тім молодь його любила і поважала, спеціально за його ідеальну справедливість, безсторонність і чесність. Здається найкраще буде окреслена ця діяльність фактом, що коли "старший пластун" чи "старший виховник" завідував їдальнею при Українській Гімназії в Чехії, то саме в той час харчі були найкращі і учням найбільше смакували.

З літературно-наукової праці ювілята, крім статей і рецензій про сучасний українській театр і красне письменство, особливо цінні його розвідки про Т.Г.Шевченка, зокрема до текстології творів, критика редакцій тексту, історія їх постання та змін, історія видань.

Тепер Павло Богацький перебуває зі своєю родиною в Австралії, заробляючи на прожиття тяжкою фізичною працею...

З останніх літературно-наукових праць ювілят закінчує "Малу Літературну Енциклопедію". Це

оригінальна і дуже цінна праця, що знайомить читача зі всіма явищами, напрямками і стилями в літературі та подає короткі, синтетичні відомості про українських письменників та цілу історію українського письменства. "Мала Літературна Енциклопедія" особливо потрібна в сучасну хвилю для українських шкіл на еміграції і треба гаряче побажати, щоб найскорше знайшовся видавець цього підручника нового типу.

Володимир Січінський, нар. 24.6.1894, Кам'янець-Подільський, помер 25.6.1962 р. в Америці. Архітект, графік-артист, науковець.

Листи Павла Богацького з Ганноверу

Слідуючий лист адресовано Івану Симоновичу Паливоді або ген. Всеволоду Петрову, коли Павло Богацький почав шукати свою дружину Валерію та сина Левка після закінчення Другої Світової Війни в 1945-му році.

Високоповажані Панове !

При надзвичайній трудності тепер будь-як зноситись з людьми, а, особливо, з тими, що перебувають у більшій віддалених пунктах повоєнної Західньої Європи. Користаємось всякою нагодою, щоби довідатись про життя осіб в інших містах, в інших зонах. Ото я й пишу цього листа анонімному адресатові і прошу його, тобто всіх і кожного, хто прочитає цього листа - допомогти мені в моїм скромнім бажанні.

Я прошу допомогти мені відшукати в тих віддалених та відрізаних місцях свою дружину Валерію Львовну БОГАЦЬКУ, що проживала в Чехії під Прагою в Модржанах, де містилась Українська Реальна Гімназія. Чи моя дружина встигла виїхати з Модржан і де вона може перебувати зараз, мені не відомо.

Вже доходили сюди чутки, що вона перебуває в Пасау (Баварія), а знову пізніше, що є вона вже в Ауґзбурґу... Маємо відомості, що в тих місцях зараз перебувають цілі тисячі наших втікачів з Чехії. Звичайно, що знати про них в іншому місці і тяжко і неможливо. Але буває випадок, ще трапиться на очі людина, якій відомо щось про ото саме модржанське оточення Української школи. Нарешті, можна при бажанню й допитатись про тих, про кого питають.

Другим моїм бажанням є довідатись про долю мого сина - Лесика (Лева) Богацького, якого з 7-ої класи модржанської гімназії німці взяли у протилетунську школу. Перебувало їх (16 душ) в таборах: спочатку в Хебі (Еґер) в Судетах, а перед закінченням війни, наче б, в Кремсі або в Лінії над Дунаєм. Що сталось з нашими

дітьми після скінчення війни, де вони і хто ними опікується?.. А чи стрінула їх якась тяжка доля - нічого не відомо мені, його батькові, як, певне, й багатьом іншим батькам...

Я думаю, що кожному є зрозумілі мої прохання та надії на сторонню поміч...

Коротко: батько просить кожна живу душу допомогти йому знайти його дитину, як і його дружину.

Жию я від місяця квітня (5.4.45) в м. Гослярі і працюю в канцелярії УНО, як і раніше працював. Життя тут досить спокійне і влаштоване. Певне, чутки про укр. громадське життя тут вже дійшли до вас. Не буду про це розписуватись.

Коли буде можливість та охота в кого-небудь листуватись зо мною, то я охоче стану до того. А зараз на тім і кінчаю своє прохання.

Листи прошу посилати в м. Госляр на моє ім'я.

З подякою та правдивою пошаною

Павло Богацький.

Госляр, 11 серпня 1945 р.

Любі мої, дорогі мої, Мама і Лесику!

Сьогодні до нас в канцелярію УНО ввалився Богдан Ф-ко (Феденко), якого я і не пізнав спочатку. Він переказав мені, що Ви вітаєте мене, що живі та здорові. Радості моїй не було кінця!.. Цілий час я журился, не маючи про Вас ніяких вісток. Хоча мені вже переказували з Ганновера про те, що Мама є по цей бік кордону, між втікачами. Але про Лесика я не мав ніяких відомостей. Але добре все те, що не зле кінчається... Писати про своє тут життя - ніколи, бо Богдан скоро рушає далі, а його

треба нагодувати та допомогти в його справі тут... А тут повно людей, що чекають на мене. Словом, трапилась така несподіванка, а я їй zareagувати не можу, як належить...

Треба би говорити про те, як би нам побачитись і переїхати мені до Вас, чи навпаки,, І Ви не вільні, і я хоча не за дротами, а гуляю на волі; та поїхати до Вас в цей повоєнний час не така то проста річ. Про свою тяжку мандрівку розкаже вам Богдан. Я буду інформуватись та просити владу про дозвіл поїхати до Вас, чи Вам до мене - то треба би розпитувати, студіювати...

Боже мій! Навіть листа не можу написати!.. Якись засідання, тощо не дають, а Богдан збирається на станцію. Передаю через його Вам 500 марок. Буду добиватись дозволу приїхати до Вас, хоча тут поїздки заборонені... Не гнівайтесь за листа і за все.

Цілую Вас обох міцно. Радий, що маю певність, що Ви живі і здорові. Яка нас далі чекає доля - не відомо. Говорять різне, але я сижу спокійно і працюю, як тільки дозволяють умови; жилось мені досі не зле, навіть, добре: я не хворів; завжди ситий, одягнений, маю маленьку кімнатку під дахом і маленьку господиню пі. Гільду, дуже добру і уважну до мене, хоча ми і не говоримо один до одного. Ходить поголоска, що скоро нас будуть вганяти до лагерів, що відберуть в нас ауслендерівські харчові картки, відберуть право так вільно гулати, як то було досі. А треба сказати, що гослярські околиці дуже гарні, які я з товаришем, п. Кучером Мих. обходили вже на всі боки. Літо тут було холодне й дощове, а оце осінь - золота. багато раз ходили до лісу на гриби і назбирували їх десятками, навіть сотками!

З цього менту буде мене турбувати думка, як би то нам зійтись до купи. Я на службі УНО й досі. Працюю, дістаю платню. А чи Ви там теж зв'язані з місцем, зі школою? Чи Лесик студіює далі?.. При відсутності тепер поштового зв'язку та при дуже рідкому залізничному

зв'язку тяжко цю нашу справу розв'язати так чи інакше. І роботу не хочеться кинути, бо вона дає певний заробіток, а з нею і управнює перебування моє тепер, а далі ще й в більшій мірі і харчування. Словом, зараз я ще нічого не можу сказати, як то буде; хоча хочеться вже далі держатись купи, щоби не втратити один одного вже на все, коли би вивозили нас десь з цих теренів. Я буду інформуватись у місцевої англ. влади, щоби дали мені можливість відвідати Вас. Може того я добюсь. Хоча з оповідань Богдана подорож туди така складна, непевна, випадкова, а мені без мови та уміння - просто не по силі! Може вже назабаром налагодяться поштові та залізнодорожні зносини між обома зонами, тоді та справа буде можливою для мене. Але буду пробувати, може?..

Я просто не можу охопити тої думки, що Ви обоє разом, що якимсь своє життя схоронили. А особливо я радий, що Лесик такий зручний виявився в тій ситуації. Молодець!.. Я все згадую його запевнення і обіцянку все перемагти і зостатись живим і здоровим...

А от не завжди є обережним: оповідав Богдан, що обоє ви мало не згинули в якійсь річці (Ізар, коло Лансгуту), у вирі, рятуючи чужинців. То по-людськи похвально, але дуже необережно і нерозважно... Пильнуйся, хлопчику, бо ще буде всього попереду, а без тебе нам і життя не миле...

Богдан яким молодцем виявився!.. Таке зовнішнє жлукто, а такий знаючий і розумний хлопець з його вийшов!..

Вітаю проф. Івана Семеновича (Паливоду /Л.Б./), бажаю йому в його тяжкому стані сил та уміння дійти мети!..

Цілую Вас міцно й кріпко. Не турбуйтеся мною. При кожній нагоді прошу посилайте мені хоча пару рядків та повідомте, як Вам живеться, бо я й не уявляю собі, чого хотіти, чого добиватись, щоби було краще ніж є...

Як Ви живете, що вдалось Вам взяти зі собою, в яких умовах будете стрічати зиму - все то дуже болючі питання. Я вирвався після пожеарів (в Берліні) лише в тім, що було на мені, але тепер вже маю децю. Пальто мое було на мені й спаслось!..

*Ще й ще раз Вас обіймаю та цілую. До побачення!..
Будьте здорові.*

Тато.

моя адреса:

ГОСЛАР, Шілдерстр. 57.

Українінше Назіонале Вереїнізунг (УНО)

моя приватна адреса:

ГОСЛАР, Франкенбергерстр. 22.

Госляр, 8 жовтня 1945.

Мої дорогі! Оце несподівано зустрів я людину, що збирається їхати в Ауґзбург і далі. Дуже мені хочеться вчепитись за його та, якось доїхати до Вас. Заявив я своєму шефові, але має ще порадитись, чи праця дозволяє мені відпустку хоча тільки на півтора-дві неділі. Я вже й не знаю коли та як до Вас дістатись, щоби побачитись з Вами та порадитись, як нам далі бути. Ті люди, що їздили вже в дальшу дорогу, кажуть, то дуже тяжка й складна справа. Нещодавно треба було ще їхати добами на-чорно; часом вагонами, що перевозять вугля, тощо. Так само їхав і Богдан Феденко. Тепер, наче б то вже ходять особові потяги, але такі переповнені, що на них можна попасти лише на вузлових станціях, а попавши знову таки треба стояти, часто у вагонах без вікон і дверей! Я з жахом про це все думаю та не можу набратись одваги, щоб пуститись в таку дорогу... Посилав я вже кілька листів Вам. Звичайно через живих осіб, але не знаю, чи ви

одержали мої листи, бо від Вас не мав досі й словечка! А радий би я дістати від Вас вісточку, бо не уявляю собі Вашого там життя. Чи живете Ви в таборі, чи на приватній квартирі? Я ще й досі живу в „голубятнику“, тобто в маленькій кімнатці під дахом, де в літі було дуже жаряче, а тепер вже починає бути холодно. Кімнатка без грубки, з ординарним вікном та багатьма дірами в стелі та стінах. Одне, що добре, що в чистоті!.. Ліжко з периною, завжди чиста білизна, рушник, тощо.

Господиня моя - молода пані, що втратила мужа на війні. Вона працює на фабриці, де в'яжуть панчохи, а тому всі мої шкарпетки завжди вертаються з мойки наново надв'язані, а не поштопані. Це просто казка, а не факт німецької господині...

Жиючи на приваті ми, більшість нашої еміграції, дістаємо особливі ауслендеровські харчові картки, які дають нам дещо більше харчів, як нормальні, німецькі. Давно вже ходить чутка, що ми всі мусимо бути зведені в табори. А й досі не переходимо, бо, начебто, наші табори ще не готові. Психологічно ми вже наставились розлучитись з вигодами приватного життя та перейти в табір... Досі ми, як співробітники УНО, і не завжди маючи нормальну нагрузку по праці, діставали свою місячну платню, і то в розмірі берлінському; таким чином в грошах не мали недостатку. Я післав Вам п'ять соток через Богдана Ф. Чи одержали Ви їх вже?.. Тут їх мало треба. Я їх тепер, може, найбільше трачу на кіно і симфонічні концерти; буваю, майже, на кожній новій постановці. Надолужую те, що втратив за довге життя своє!..

Не знаючи нічого про Ваше життя, журюсь тим і не маю спокою. Бо й не певен, чи й Ви буваєте щодня ситі, як я? А, може, я тут користаюсь всіма вигодами, а Ви бідуєте, голодуєте, а також і починаєте мерзнути. Мені дивно і страшно - чому Ви досі не прислали мені листа, де би описали своє життя-буття... Певне Вам чимало

розповів Богдан Ф., коли він по повороті від нас, відвідав Вас. Знову тут були інші панове, через яких я передав проф. І.С.Паливоді (для Вас) першого свого листа. Доходять до нас чутки, що проф. Паливода дістав від влади особливі уповноваження для культурно-освітньої праці в американській зоні... Доходять сюди також чутки, що наша Гімназія працює повним ходом. Що Лесик продовжує науку у восьмому класі; що Мама викладає там не французьку, а англійську мову. Чи то все так??? Коли так, то Ви тулитесь при гімназії, а разом і маєте опіку її. Бо ж, напевне, школою там турбуються більше, ніж іншою масою нашої еміграції... Через оту непоінформованість свою, я не можу зважитись на якийсь рішучий крок: напр.: покинути вже ото УНО і перенестись до Вас, щоби нам вже жити разом, разом і бідувати! Тут я маю багато праці громадської, поза УНО; один час я був головою тутейшого Комітету. Тепер працюю яко лектор, контролер громадської праці, організатор різних спілок (учителів, пластунів тощо), керівник церковної справи, навіть, як дячок та співак в церковному хорі (басом!)... То все відбирає в мене досить часу та енергії, а разом з тим дає мені певну розривку та забуття в одноманітному житті...

Недалечко від насє проф. Лисянський (в Гетінгені). Він мені писав, що вже нав'язав зносини зі своїми в Празі. Там мало змін: дочка працює в тій же лікарні ще й досі. Живуть вони в помешканні паньства Вікулів... Вітає Маму й Лесика... Є вже відомості, що і в нашій зоні налагоджується пошта, але ще нема зв'язку між зонами!.. А поки він настане, то треба шукати тих людей, що мандрують з одної зони в другу, з одного міста в друге. треба їх просити передавати листи своїм. Я тішу себе надією, що Ви передасте мені листа через пана, який передасть Вам цього листа, та який буде вертати назад до нас. Лесичку, ти мусиш мені багато написати про своє з мамою життя, свою працю. Як ти попав до Мами, як

Мама й ти виїхали з Модржан і всю свою мандрівку. Чи вивезли Ви якусь одягу з собою та чи маєте тепер, в що одягнутись?.. Я болю тим, журюсь і допомогти нічим не можу. Правда, маю нові черевики, які, думаю, придались би тобі, Лесичку. А ось турбота, як їх передати Тобі?..

Але надіюсь, що йде до того, що буде все легше і легше з їздою, то і я таки доберусь до Вас. Ото зле, що ми взаємно не поінформовані, як кому живеться, то і не знаємо, до чого стреміти. В нас спокійно, сито, робота є - тому я держусь за своє місце перебування, але, можливо, що і у Вас не зле, тоді краще би було мені покинути оце життя тут, та повернутись до Вас, щоб бути нам всім в купі та не сушити собі голови тим, як Ви там десь проживаєте. Та і яка доля нас чекає, то мати її вже однакову, спільну!!..

Кінчаю листа, бо вже мушу йти до табору на збори. Дуже, й дуже Вас прошу не забувайте мене та шукайте нагоди передати й мені листа, щоби я знав де-що про Вас і Ваше життя.

Міцно пригортаю Вас та цілую. Лесичку, синочку, напиши мені те, що можеш. Щасливий, що Ви обоє разом, що уникли того страхіття, але хотів би Вас побачити і послухати все, що пережили Ви ... Бажаю Вам всього доброго ! Спокою та тепла і радості в житті !..

Цілую Вас обох. Будьте щасливі !

Тато.

13/12/45 року

Мої любі, мої дорогі ! Вашого рекомендованого листа я одержав вже давненько, але відповідати Вам все якось не зберусь, бо саме тепер я товчусь, мов той Марко по пеклі. Тепер я і мої товариші вже змінили гарний, спокійний Госляр, де ми прожили рівно 8 місяців тихо і навіть цікаво, на Ганновер, куди я оце приїхав 6 грудня. В Гослярі

я жив на приватному мешканню. Правда, „в голубятні“, тобто під самим дахом, де вліті мені було гаряче, а в останні місяці досить таки холоднувато. Але я мав свою кімнатку, своє чистеньке ліжко, спав на перині та під периною і почував себе добре. Господиня моя була до мене дуже уважною. Особливо я вдячний їй за прання білизни, а ще більше за те, що прання повертала мені все поправлене, а шкарпетки то, навіть, надплетені і завше цілі! Гослярський період мого життяне забудеться; коли би були інші умови життя та пошта ходила нормально, то є що Вам написати, чим похвалитись. Але зараз я живу з колегами в мало пристосованім до життя, особливо взимі лагері, де є, щонайменше, 4000 мешканців. Допомагає нам, як і Вам, тітка УНРРА. Маємо що їсти, бо до пайка свого одержали ще в Гослярі харчові картки. Наш барак мало пристосований до життя, але те саме майже у всіх. Хто прибув сюди раніше, то встиг, сяк-так його прилагодити, а ми, пізні Івани, мусимо терпіти невигоди, і то самі перші, найнеобхідніші. Наше життя тут дуже мені нагадує життя в етапі тридцять років тому назад в Сибірі! І то саме терпіння в Тюмені, де було найгірше. Але не буду провадити тої невеселої балачки. Я якось трохи зіпсувався, бо почав реагувати на зовнішні життєві недоладності, хоча , в загальному, то нам і не так зле. З того і впливає моя психічна депресія, яка є причиною того, що я не міг сісти і написати Вам листа, хоча ми вже кілька день живемо на новому місці...

Турбує мене те, що я не можу набратися духу, щоби одважитись приїхати до Вас. Їзда тепер така тяжка, а мені, безязикому, то вона є цілковито неможливою. Хочеться Вас побачити, нарешті, хочеться вже й зовсім повернутись до Вас, щоби нам спільно жити та спільно терпіти те все, що доля нам присудила. Але взимі я не одважусь пускатись в таку далеку і тяжку для мене дорогу. Мушу чекати кращих днів...

Маю радість в тому, що Ви влаштувались сьак-так, що не голодуєте, а може і не терпите холоду. А знову добре те, що я при роботі!.. В Гослярі я теж мав цілий день повний турбот: приймав участь в громадській справі, викладав літературу на вечірніх курсах для дорослих, тощо. Кликали мене в інші лагери в гімназії викладати літературу. Наші пани преїхали сюди й задумують розпочати видавничу працю: видавати підручники, програми, конспекти для укр. шкіл, які виникають в кожному, майже, таборі, а підручників вони не мають. Ми ще в Гослярі перекладали самоучителя англ. мови інж. Вукова, колись виданий в Подєбрадах... Тут є з нами п. Ю.Тищенко з Праги, ото й робимо заходи до такої роботи. Що нам вдасться зробити, побачимо!..

Ви не писали, як Ви приготовані на зиму: чи маєте в що одягнутись?.. Я не можу нарадуватись тим, що Ви увесь час були вкупі. Це така радість для мене і велика гора журби спала з моєї душі, що Ви разом в доброму здоровлі, при праці. Шкода, що я в такі часи сиджу так далеко від Вас, Вас не бачу та нічим не можу Вам допомогти, навіть поділитись тим, чого маю достатньо для себе. Не гнівайтесь за це на мене, бо лише тяжкіумови життя змушують мене до того. Я, навіть, не є так зв'язаний зараз зі своєю фірмою, але певні умови таки силують мене тягнутись за нею. Не буду над тим розводитись...

Цього листа передаю невідомій мені людині, яка приїхала до нас за книжками і призналась, що буде незабаром у Фіссені. Ризикую, але посилаю Вам ті наспіх писані рядки, щоби повідомити Вас, що я живий і обертаюсь вже в Ганновері, а не Гослярі. Адреса моя: Геррн Г.ПЛАВАЙКО, (фуер П.Богатскі - УНО), Моекернстр. 2. ГАННОВЕР

Мамо, Лесичку! Як би мені хотілося Вас побачити, пригорнути до своїх грудей!.. Може таки ще доведеться пережити те щастя... Будьте спокійні за мене. Нехай Вас

хоронить доля. Щиро Вас цілую і прошу, коли буде можливість і охота, то пишіть мені. Лесичку не забувай тата...

*Цілую Вас, Тато.
(П. Богацький)*

*26 січня, 1946 року
м.Ганновер.*

Мої рідні, мої любі!.. Лесичку і Мамо!Вчора мені принесли Вашого листа, написаного Вами 17-18 біжучого місяця. Я увесь час сидів і підраховував, як то довго має йти лист і коли я одержу Вашу відповідь. Неналагодженість листовного зв'язку між нами мене дуже непокоїла й турбувала. Я все боюсь, щоби нас знову не перекинули де ін-де та щоби ми не згубили одні другого. Але, можна думати, що наш зв'язок вже налагоджений і тепер лише треба використовувати його. Такі довгі перерви між нашими листами дуже турбують мене, бо за ці дні може все трапитись і найбільше несподіваного і неприємного... Але, слава Богові, з Вашого листа я не вичитав, поза набридлою горохлянкою, здається, нічого більш неприємного. Ну, звичайно, я не згадую про ті всі прикрости спільного життя, яких не минеш ні в одному лагері, ні при одному спільному житті. Тут мені часто згадуються наші мандри по пересилочних тюрмах, а то і всі інші відвідини їх за мирних, спокійних часів. І завжди я даю перевагу одиночкам Це такий хрест, особливо на старості років, але його мусимо переносити, терпіти в надії, що дочекаємось колись людського життя. А в найгірших обставинах-через зиму, а там буде легше, бо можна буде бути частіше на свіжому повітрі... В цім відношені я використовував своє перебування в Гослярі, бо, здається, не було такого місця в лісах та на горах, на багато кілометрів навкруги міста, щоби я з п. Кучером

там не був. То використали ми нагоду, ніколи не забудемо того цікавого восьмимісячного госярського перебування... Тішить мене, що лист, переданий через п. Татуся, Ви одержали і то разом з підручником англійської мови, яку, Ти Мамо, змушена обставинами викладати. Я знав про це і хотів Тобі допомогти хоча тим нашим (і я там чимало потрудився над тою книгою) скромним даром. Ти, Валю, нічого не пишеш про той підручник, а цікаво знати нам чи здасться він Тобі потрібним? Люди його розібрали (правда, всього 300 примірників!) і просять видати друге видання. Думаю ми над виданням словника укр.-англ. та навпаки, але найбільшою перешкодою є те, що нема паперу! Тим часом видаємо тим самим способом інші речі: оце вийшла „Наталка-Полтавка“, готуємо інші п'єси для таборових театрів. Видали перший зошит „Вивчаймо рідну мову“ - підручник для шкіл; виходить „Синтакса“ і т.д... Але я на цю тему міг би багато оповідати. Тим часом увесь час передо мною стоїть отой „Матурант наш“... На мойому столі стоїть його фотка, датована ще 23/10/43 року, Модржани /все інше погоріло в Берліні/, але я часто згадую ту його фотографію, де він вийшов таким серйозним, поважним і, наче, старшим від своїх років. Там, чи в листі, де була та фотка надіслана, було написано: „Чом не матурант!..“ Це було майже два з чвертю роки назад. А як він тепер випадає, то мені, дійсно, трудно і уявити собі. Правду пише Лесик, „Ти собі, Тату, може ані не уявляєш, як виглядає Твій занедовго вже зрілий син“... Не так давно він мені снівся, але ще маленьким хлопчиком: був зовсім голенький і випадав таким кругленьким, як баранчик у білій вовні; впакував головку в подушку і не хотів вставати... А оце в ніч проти вчорайшого дня снилось мені, що пішли з ним в якийсь великий сад та довгою тишиною зривали великі яблука; я зривав, а він збирав їх в полу свого одягу... Ми тут стали якісь то забобонні і часто звертаємо увагу на такі речі, які раніше не помічали, навіть. Ото вранці

розповідаємо свої сни та шукаємо їх розв'язки. Мені толкували, що я одержу одразу купу листів, які, знали, я все чекаю... Хоча Мама й пише, що Ти, Лесику, досі не ставився до науки з особливою увагою, але, думаю, що Ти бувало не від легковаження тою справою, а лише з певності в свої сили і знання! Думаю, що і матуру Ти так же успішно здаш і докажеш про дійсну свою фізичну і психічну зрілість. Ще й думаю, що виконаєш Ти її не будь як, а саме добре, бо це буде Тобі доброю рекомендацією до вступу до вищої науки, де Ти там задумав її продовжувати. А цікаво мені почути від Тебе: куди Ти саме думаєш йти для своєї спеціалізації, для озброєння себе певним фахом, щоб міг бути корисним людям і собі?.. Прошу Тебе, напиши мені про це та подай свої міркування, чому Ти саме вибираєш той, а не інший фах... Не написали ви обоє, коли саме має відбутись та матура?.. Чимало місця в листах своїх Ви уділили на опис св'яточної розваги і я чую, навіть, про Твої, хлопчику, успіхи та відзначення. Батькові мило і любо чути про все добре, що торкається його сина. І я тішусь також тим, що Ти весело провів той час, навіть з пам'яткою на довші дні, але...але признаюсь Тобі, мене завжди дивувала і боліла та річ, що я ніколи Тебе не бачив учасником і переможцем в таких виступах і починах дітей, що відбувались в школі. Ти не співав, не декламував, не приймав участі в тих чи інших „пописах“ твоїх товаришів. Чи то було зі скромності, чи з соромливості?.. Так наче б то Ти нічим не цікавився... яле дома Ти грав на скрипці, цікавився книжкою, природою... Бачив я і Твої ті реферати і записки, які Ти мені не показував... Мене все те турбувало і непокоїло. А тут ще страшне життя подвоювало ту боязнь...

Все йшло частіше наче би, як обставини складуться. Але Твоє щастя, Ти мав за собою, Ти мав за собою вічного і невідступного ангела-хоронителя - Твою Мамулю, яка ото й довела Тебе щасливо до сьогоднішнього дня. Цілуй її руки, що працювали на те і не забувай того ніколи. І чим

далі то старайся їй, як розумний синочок, віддячитись.. Бо йде до того, що Вона сама буде потребувати і вже потребує не лише уваги Твоєї, але такі помочі...

Так, я дійсно не припускаю собі можливості поїхати чи такі переїхати до Вас раніше весни. Дуже й дуже складні умови переїзду по залізниці мене обеззброюють цілком. Переїхать не легко, бо я маю всетаки деякі речі, а з ними не легко і в потяг всунутись тепер. Після берлінських пожарів я лишився з тим, що було на мені, але зараз вже добрі люди децю натягли мені. Децю я купив собі, знову децю видали нам безкоштовно американці на весні в Гослярі - дістав сяке-таке вбрання, а оце пару днів і тут дістав від УНРРА-и деяке стареньке, латане вбрання, сорочку і надзвичайно шкаредні, латані штани... Спасибі й за те!.. Ви нічого не писали, як у Вас з одержкою і обув'ям?.. Я купив в Гослярі нові чорні черевики. Їх все хочу зберігати Лесикові. Йому на матуральне св'ято вони би дуже придались, але як мені їх передати, переслати?.. От журба!.. Ото я й веду балачку до того, що коли людина обростає отими, навіть, лахами то шкода їх покидати, бо треба ж в чомусь ходити та й по-друге їх не дістанеш!.. А я не маю куфра. Держу речі в паперовій коробці... Все то тільки можливим є при нерухомості, а не для подорожування... Чи вивезли Ви з собою що?.. І що зробили з тим, що осталося в нашої господині?.. Ах, як би тепер придалась для мене і для людей моя бібліотека, але що й згадувати про це... (бібліотека, більше 1000 книжок, залишилась в Празі, Л.Б.)

Прошу Вас пишіть мені частіше і більше про себе, особливо, Ти, Лесичку. Правда, в Тебе тепер настають тяжкі часи. Багато часу й уваги треба уділити саме тій матурі, щоб скінчити її з відзначенням, тоді і сам будеш мати задоволення і батьків порадуєш і полегшиш собі вступ до вищої школи, бо учні з доброю матурою мають перевагу... Але, коли пише Мама, то і Ти не лінуйся та приділи пару-другу хвилин на те... А мені ви зробите

велику радість. Бо тепер довгі мовчання родять різні тяжкі і сумні думки, побоювання, страхи... Якись то нові хвилі ходять, а все те викликає нові запити і журбу... Але, надія на Бога...

У Вас морози і у нас морози. Проти нашого Водохреща випав сніг, почались морози і ось вже днів десять стоять. Доходили вже до 15 ступнів. Повітря стоїть гарне, дні соняшні, веселі, але й вони не ваблять на прогульки, особливо в місто. Після Госляра - це руїна, що нагадує нам Берлін і ті всі переживання, які і страшно згадувати. Кажуть, що тут є гарний парк, канал, місця куди цікаво заглянути. Але я ще нігде не бував, крім пошти і кладовища, де ховали одного киянина, старого емігранта. В нас табір великий, роботи є всякої досить. Я працюю в редакції підручників, готувимо збірник, тощо. Роботи я маю досить, це і є моєю розвагою. Бувають тут лекції, концерти; ось вчора було кіно. Показували цікавий фільм: про собаку, приятеля мандрівника в лісах Америки. Це наче той відомий Дінго, що його ми бачили ще в Ржевницях з Лесиком. Проти Нового Року були ми на концерті, але то було дуже не цікаве дринькання на балалайках та гітарах... Навіть колядок ми не чули на Різдво, хоча хор тут є гарний!..

Лесичку, коли будеш фотографуватись для матурального табльо !?! то пришли мені свою останню фотку. Мама писала останнього разу, що Ти значно розвинувся, поправився, певне вже випадаєш гарним парубчаком, то я собі Тебе не можу і уявити ... Чи маєш Ти добру одежу, чи не повиростав Ти вже з того, що мав?.. Чи не мерзнете Ви?.. Я спасаюсь в тім пальті, що Мама купила в того розбишаки, що жив в нас в домі.. Але мушу ним і накриватись...

Цілую Вас обох міцно. Бжяю Вам всього доброго. Пишіть !..

Ваш Тато
/П.Б./

П.С.: Коли пишете листи, згадуйте про одержаний Вами від мене лист і його дату. Досі бачу ми одержували, але чи всі - не відомо!..

16 лютого 1946 р.

м. Ганновер

Мої любі! Вчора дістав маминого листа від 1/2 з додатком двох чудових листівок з виглядом на чудові околиці вашого царівного Фюссену. З приходом цього листа я маю вражіння, що пошта налагоджена і листування, навіть без якихось особливих побоювань, нема підстави боятися. Ну, й добре!.. А ось питання поставлене мамою і поставлене руба мене схвилювало і зтурбувало. Я вже другий день ходжу ним заклопотаний; навіть голова Сьогодні болить, чого зі мною ще тут не було, але це не без підставно!.. Це для мене, підкреслюю: для мене, завдання не з легких... Тим часом я його зразу ж розв'язав лише так: Я ЇДУ!.. Питання лише, коли саме я зможу пуститись в дорогу... Треба полагодити для успіху цього підприємства де-які обов'язкові формальності. Перше всього я ще вчора подав своїм шефам заяву, щоби дали мені довготермінову відпустку для поїздки до хворої дружини, яку, як і сина, я вже не бачив два роки. Таку формальність, як це не дивно в цей час, я мушу зробити, бо я таки добре вже впряжений тут у щоденну працю; а саме з понеділка ми (і я також, або точніше, лише нас двох) маємо розпочати видання таборового щоденного Бюлетеня, тобто свої обов'язки подвоїти. І не можливо розбивати пляни, не повідомивши людей. Засідання Управи буде завтра і там розглянуть мою заяву!.. Але, звичайно, що їх рішення мене не здержить, до нічого іншого, як згодиться з моїм наміром і вони не можуть. Це не перешкода. А ось в нашій зоні заведено, що адміністрація формально відпускає з табору, коли я пропоную їй з того табору, куди їду, де маю поселитись наново, дозвіл на

вступ.: повідомлення, що адміністрація вашого табору нічого не має проти мого приїзду і що я там таки конче буду прийнятий. Це тепер такі порядки і без того мені годі зриватись з насидженого місця, а ще більше дістати формальну відпустку і дозвіл на потяг. Zulassungskarte - дає станція залізної дороги, а перед тим треба дістати від УНРРА Reise genehmigung - отут і потрібна з вашого табору згода. Починати треба вам... Мамі доведеться, посилаючись на свою хворобу /найважливіша причина! /а далі все інше, як необхідність нам жити разом після кількарічної, примусової/так/ нашої розлуки... Папірець треба мати в двох мовах: для командатури табору /англійця/ - в його мові, а для української адміністрації - в нашій мові!.. До речі опікуном табору тут є проф. Подільський, Кость!.. Коли я одержу такі папіри від Вас, тоді лише я дістаю дозвіл і тут і почну збиратись в ДОРОГУ. Але ця фраза, признаюсь, мене просто жахає. Чому? Та найбільше, що я вже обріс сякими-такими речами, яких я: по-перше, не маю куди скласти, як не в паперову пачку, а по-друге, вони такі тяжкі, що я при своїй постійній хворобі поперека (ходжу зігнутий вдвоє, бо доводиться таскати постійно вугля, дрова, воду і т.п.) чи крижів: просто таки не буду в силах їх тягати!.. І коли би тут хтось мене з ними посадив у потяг, то при пересадках на чужих стаціях - то мука якої я не подужаю!.. Це, минаючи все інше. Маю я маленький куфричок /паперовий/, що і не зачинається та з твердої бібули квадратову пачку... Хотілось би мені все забрати: одержу /чорне пальто від Тітки, досить доброго ще піджака, а в Гослярі дали мені теплішу куртку /робочу/ та маю троє штанів, які вони не є... Все те на себе не одягнеш, а в пачці воно займе багато місця. А головне, що коли додати ще трохи білизни, ковдру та інші дрібниці. Ага!.. троє пар черевиків, крім тих, що на ногах... А ще два повні пакунки від Тітки... Ото все складає тягар, який я не в силах двигати!.. Що брати, а що покидати?..

Одежу, білизну, ковдру, черевики ? Пачки, які я бережу для Вас, для Лесика, як єдине, що можу йому цікаве привезти... Та воно й немалі гроші все коштує!.. Я просто безпорадний... Смішно, але сміятись можна лише через сльози. Був би я молодший, дужчий та і умови переїздив були інші, а тепер я можу навантажитись тим всім і в знесиллю впасти десь подорозі безпорадний... Коли би не певні загальні утруднення в пересуванні по залізницях, то я би просто купив чиюсь силу і так би їхав!.. Буду шукати і пробувати, може це мені таки вдасться. А в той же час, може, їзда більш унормується та полегшає... А най-більш прикро, що мої пачки такі невідповідні до мандрів, нама їх навіть чим добрим зв'язати, бо паперові мотизки враз перетираються і все розпадеться. Мішка? Коли би то його десь дістати. Нема навіть паперового. За сякий-такий куфєрочок, я вже пропонував, що міг. Нема! А ще ж в додаток маленька сценка посадки в потяг. Натовп людей стоїть вздовж лінії, де має прийти, чи де подадуть потяг. Мужчини та жінки з пакунками або великими рукавами на плечах і меленьким куфєрком в руці або зовсім вільними руками. А це тому, що руками треба орудувати безцеремонно, ними ж треба хапатись за дверну ручку, чи вікно, чи будь що, щоби натовп не відтрусив тебе, не зімняв, не відштовхнув на бік. Тут треба мати досить сили, нахабства, або дев'яносто шансів на те, що німці тебе зітруть і в потяг не пустять!.. А як добитись місця з пакунками в руках, яких і піднести враз на три ступеньки вагону не сила? Оце, що я тут пишу, можете перевірити в кожного, хто лише мандрує в останні часи по шляхах повоєнної Німеччини. А коли ще додати непристосованість /в особових потягах/ їх відсутність вікон, опалення: тобто страшні продуви, відсутність місць для сидження - це все те, що не тільки не вабить до їзди потягом, але просто лякає і це безпідставно! Я тут є свідком, що майже кожний подорожжуючий, навіть на менші віддалення, приїзджає перестуджений і валяється в

нас кілька днів. Це люди молоді, здорові і не так навантажені!.. А я ?..

Вся ця довга пісня співається не з переляку, а від знайомства мого з дійсно невідрадними умовами і тяжкою перспективою для всякого, хто би хотів пускатися тепер у таку далеку дорогу... Все говорить за те, що треба всетаки перечекати цю, ще досить холодну, пору / бо гарні, теплі дні у нас теж бували, але що діялось і діється тепер?!.. / Я дуже й дуже дякую і ціную милий порив Лесика, але й сам би його не пустив, особливо в цей час! Що далі доведеться робити, то ще побачимо; і момент мовний теж грає не аби яку роль в дорозі... Якимось я тут зустрів в таборі з пакунками за плечима наших хлопців: меншого Білана, Чорного і третього не можу згадати. Ми перекинулись з ними кількома фразами - обіцяли ще поворотом з Брауншвайгу заїхати до мене. Я їх дуже чекав, думав передати ними Лесикові черевики, може пачку, грошей. Але вони більше не зайшли до мене. Ото Чорний, потішаючи мене, казав: „ Та ми Вас, пане професоре, на руках завеземо до Лесика!" Милі були мені ці слова, але надаремна надія і ще більший сум, що досягти мені її так тяжко, сказати, майже неможливо зараз...

При цім всім турбують мене Твої, Мамо, різні недомагання. Оскільки пам'ятаю то з серцем, білрю ноги, з якою ти вже давніше возишся. Ревматизм, чи що інше, а все то ті речі, які підточують наш старший організм, а полікувати його все ніколи та нічим!.. Чи маєте Ви там хоча доброго лікаря, а він чи має добрі й потрібні ліки? Коли б спокій та певні вигоди для старшої людини, то ще половина біди, а тепер, що нам робити?.. Коли навіть полежати та відпочити нема де, нема як...

А ось питання: я приїжджаю, то чи не буду я перегружати населення кімнати, помістившись з Вами? Знаю, що по всіх таборах великий скрут з помешканнями. В нас ще не перегружена кімната людьми, але

перегружена речами - бо в нас тут же і канцелярія, друкарня, кухня; тут же стоїть стос сирових дров, купа вугілля в брикетах, а, найгірше, що нама кому пильнувати за чистотою. Щоденно підметемо, але змити паркет - нікому і трапляється це лише раз на місяць. Далі я звик бути все в роботі, а коли би я у Вас попав в „праздношатаючієся“, то це би мене просто нищило, руйнувало!.. Робота, обов'язок - дисципліна ця, напружує м'язі, розум, цілий організм і бадьорить його!.. Підтримує і психіку людини. Звичайно, що я якось увяжусь в загальний ритм тамошнього життя і якось воно піде...

Лесик обіцяв написати сам. Чекаю. Нічого не згадуєте про його Матуру. Коли ж вона має бути? Чи була вже писемна? Я зрозумів, що Чорний вже по матурі, він перегнав Лесика?..

Я дивлюсь та дивлюсь у ті листівки, що Ви мені прислали: які там гарні околиці: оті гори, ліски; певне, полонинки, як і на Гарці (гори коло Госляра). Але не сама природа, а разом з людьми, що вміють її розуміти, шанувати та відчувати!... На Гарці нам трапилась мила компанія і, навіть, поет-ботанік був з нами, який просто літав зі своєю милою донечкою, красунею Наталочкою, яку я назвав українською степовою пташкою, бо щебетала вона і літала мов пташечка. А батько, завзятий грибар, ботанік і прикрасно готував гриби: мариновані, солені, сушені, тушені і т.далі... Гарно було!.. Ото так би нам було з Лесиком. Ба, ще краще, бо ж ми там багато-багато маємо про що розповісти, поділитись один з одним. Ми, просто, маємо по-друге знайомитись, бо за ці роки, коли він не ріс, а перескакував великі простори часу. Я залишив його маленьким хлопчиком, а тепер він вже „пшеце муж' (по чеськи: „всетаки мужчина“), ну ще не муж, а гарний парубійка (знаю, що курити вже почав давно!); перед ним життя стелить свій тяжкий, але привабний шлях. Ото є про що поговорити, згадати, як то було в минулому та що робити нам в ці нові, страшні

часи... Бо ж це ті короткі, але дуже і дуже важні часи формування організму, характеру, вироблення життєвого смаку і світогляду. Словом, часи, в які, що вдасться найліпшого вхопити, з тим доведеться мандрувати ціле життя. Основи тепер закладаються, тепер наповнюються ті торби, з якими доведеться тинятись по світі решту життя...

Пишу а мені заважає радіо... Слухаємо авдиції з Лондону, з Праги та, властиво, зі всіх сторін, бо радіо маємо добре, але неуміючі люди біля нього ходять!!! Чуємо всі політичні новини, які, наче, після останньої асемблеї трактують веселіше; а музики, а співу, то аж голова болить часом, бо кожний шукає її до свого смаку... А оце з понеділка починаємо тут видавати Бюлетень, то повинні все знати, бо маємо з тими новинами ділитись з людьми.

Кінчаю листа. Вже пізно і не хочу турбувати людей стуком своєї машинки. Цілую Вас обох. Лесичку, пиши про свою матуру та куди ж Ти думаєш далі іти?.. Чую, що українців приймають по багатьох німецьких університетах. Ти, певне, щось думав і розвідував вже.

Цілую Вас обох. Тато (П.Б.)

10 березня 1946 року
м. Ганновер

Далекі мої, дорогі мої !

Чекаю я, чекаю листа від Лесика, але недочекавшись, пишу оце сам. Листи ходять дуже помалу, але й уважність до свого коресподента в Лесика також переходить всі межі пристойності. Не кажу я вже, що, в данім разі, тим коресподентом є батько... Не гарно, синочку, ти робиш, що обіцяв і не додержуєш свого слова. Можливо, що Ти не маєш часу, пильно працюючи перед

матурою, але я таки не вірю, щоби не можна було написати три рядки і з'ясувати справу!!!

Вчора в нас побував інж. Бабик з Ашафенбургу. Він розповідав чимало (а поговорить він любить!) про останні часи в Празі, про життя наших людей в його околицях. Між іншим повідомив, що до них переїхали Січінські, де Володимир Юхимович став культурно-освітнім референтом, замість п. Красноніса, якого ніяк не могли позбутися. І також повідомив, що Сяся (Січінська) вийшла заміж і тепер вже є пані Шандорова (чоловік її з Підкарпаття).. Так то воно!.. А в мене перед очима все стоїть її фотографія, зроблена в день народження Ярка: біля вазону квітів стоїть надуте горобиня... Час не стоїть!.. А що поробляє Ярко - не міг мені сказати, чи вступив він в якусь вищу школу, чи так байдики б'є?.. Від цього ж інформатора я довідався, що полк. Палій-Сидорянський залишився в Празі, що п. К-ка(?) випустили, але де він обертається не відомо...

Після гарних і теплих днів в січні та на початку лютого в другій половині лютого в нас почалась таки правдива зима. Нападало чимало таки снігу (якого не було вже багато років!), і сніг лежить. Днями трохи підтане, а вночі підмерзне і ще підсипить. Дні сірі, без сонця, а не скучні лише тому, що за навалом праці ніколи і приглянутись до того і помітити, що діється навкруги. З 20-го лютого ми перебрали на себе видання (редакцію і друк) таборового часопису. Це видання циклоstileве, виходить що-денно на чотирьох сторінках, матер'яли збираємо через радіо, що подає його в різних мовах дуже багато, різноманітного. Цікаві також перегляди світової преси, якої ми й самі не вчитаемо, але також і не маємо. Другим джерелом є американські укр. часописи, які ми через Центральне Укр. Допомогове Бюро в Лондоні дістаємо в достаточній кількості, хоча, звичайно й трохи запізнені. І, нарешті, свій таборовий матер'ял... Виходить того часопису лише півтора сотні, але потреба в ньому

колосальна (таборян в нас 4.500 душ!), тому всіх не можемо задовольнити безпосередньо і виклеюємо його по бльоках на стінах, щоби, в такий спосіб, задовольнити потребу всіх читачів... Часами прийде вечір, то я вже такий втомлений, що лише можу сидіти біля радіо та слухати музику. Але й тут біда: нас же в хаті чотирьох! кожний має свій смак, свої бажання, то сваримось не сваримось, але терпіти доводиться таки чимало всього...

Цими днями в нас низка Шевченкових свят, то Жіноча організація, то школярі з народних шкіл, а вчора у вечорі відбувся гарний концерт офіційно-таборовий. Були й гості-англійці. І поки я ще під вражінням де-яких номерів то мушу написати рецензію, що увійшло вже в звичку (а мушу похвалитись, що прислухаються до них!). Сьогодні ще свято, що впоряджає місцева молодь. Піду. Мені цікаво...

Але все то речі загальні. А ось трохи того, що нас дошкуляє, болить... Повідомлено нас, що незабаром приїде до нас Комісія в складі самих лише англійців, яка пропонує нам (в першу чергу старим емігрантам!) виповнити анкети з 28 пунктами. Здається, що в амер. зоні така Комісія поде-куди вже працює. В ній є деякі запитання, на які: нашій родині треба однаково відповідати. Точка третя: батьківщина і адреса 1.9.1939 року? -- Чехія, тільки так, бо інакше думають про ССРСР; Точка 6-та: Яку державу вважаєте своєю батьківщиною? -- Українську Народню Республіку, що існувала в рр. 1917-1920, але окупована большевиками. Точка 24-та: до якої державної приналежності признаєтесь: ніякої, штатенос; точка 27-ма: Коли б була дана вам можливість виїхати в інший край, куди би ви хотіли переселитись: до Аргентини з нашим народом, або США; і нарешті, точка 28-ма: чи вважаєте себе оправненим дальшої допомоги УНРРА як ауслендер? подайте подробиці: (це є для нас найбільш загрозливий пункт, бо ним ми пожемо позбавитись тої допомоги, як старі емігранти) до

1.9.39. року; можуть нам видати документи і полишити нас на наш власний страх і ризико!). Жий, як собі хочеш і знаєш... Це поки лише такі передчуття, але дуже можливі!.. Оце все майте на увазі та послухайте і подумайте над тим, бо будуче життя нам не всміхається! Тепер вся наша надія буде на Лесика - він, начеб то, не емігрант, то йому може й легше буде закорінитись в Чехії... Але ж він нас не покине та ми і його... Ото, якось, будемо собі разом шукати місця під сонцем!.. Я чекаю від Вас отого дозволу на в'їзд до вашого табору, але поки буде холодна погода, то не одважуюсь їхати, бо всі хто приїжджають навіть з близьких країв хворіють, перестуджені. Але воно колись мусить статись!.. І чим скоріше, тим краще для нас всіх. По крайній мірі буде нам разом спокійніше на серці!..

Лесичку, як же з Твоею матурою?.. А Ти її таки добийся, бо без неї і студіювати дальше не зможеш і без неї не є завершена наука в Гімназії. Бачу, укр. молодь їздить до Брауншвайгу, Гетингену, Ваймару тощо і їх, наче б то, там приймають на студії. Що думаєш Ти, Лесю?.. Чи вже вступиш на високу школу в США?.. напиши мені, хлопчику, що тепер поробляєш; як Вам там жиється з мамою в таборі. Бо мені вже так остогидло, що коли б не праця, то не знаю, що мав би зі собою робити. А це лише в товаристві чотирьох інтелігентних (?) осіб... Ех!.. Не жизнь а жестянка!.. Харчують нас ще добре: обіди слабенькі з тих порошоків, сметани з порошку та брюкви, гороху і моркви... Але ось, напр., зараз ми мали кисленький борщ з м'ясом. Це такий святочний обід!.. Пачок нам вже давно не давали, але в мене зосталось ще з добрих попередніх часів і я ще тепер розкошую!..Зберігаю для вас два пакунки, але не знаю, чи довезу їх, бо інж. Бабик, що був у нас розповідав нам, що його і інших на кордоні зон трусили та забрали саме те, що в тих пачках... А що ж цілі пачки?.. Може те не система, але ризико певне є... Шкода би було і то велика шкода!..

Пишіть! Цілую Вас обох і живу тільки можливою зустріччю з Вами. Але коли?

Ваш Тато

1.4.1946. Ганновер

Дорогі мої, Мамо, Лесичку! Листа Вашого від 10-18 березня я одержав саме в день, коли Лесик держав усні іспити. Я цілий день думав про це, бажаючи Лесикові, як найкраще й найлегше досягти своєї мети. подія це не мала в його житті!.. А одночасно яюсь дивно уявити собі його таким, а не маленьким. Про дальшу науку будемо говорити після нашого побачення, бо думаю, що це таки станеться в недалекім часі. Саме Сьогодні я послав Лесикові телеграму, яку, думаю, одержить він за днів 4-5, в якій я прошу його приїхати до мене, щоби вже нам разом пере-транспортувати мене у Ваш лагер. Іншого, нажаль, виходу я не маю: сам я не одважуюсь та і не зможу пускатись в чужу мені дорогу; я сам і не заберу тих нещасних річей, які мені би хотілось довезти до Вас. Шукав я тут такого хлопця, який би за добру нагороду взявся допомогти мені, але даремні мої шукання: коли є охочі то нема довірливих і я не одважуюсь довіритись таким!.. Я знаю, що кличу Лесика не на легке діло, що та дорога далека і тяжка. Але я нічого іншого не можу придумати і чимсь іншим допомогти справі!.. Він приїде до мене, тут відпочине якийсь час і коли будемо готові, то й пустимось в дорогу. Думаю, що далі вже відкладати з поїздкою не можна, навіть ризиковно, а тому треба ужити особливих засобів, щоби добитись цього як найшвидше...

Пишу цього листа і увесь час відчуваю, що даремне це все пишу, бо лист мій дійде значно пізніше того менту, коли Вам доведеться розв'язати дилему: чи їхати Лесикові, чи ні... Воно, може, й добре, бо вирішите справу

Ви цілком вільно самі, без мого впливу!.. Пишу я оці рядки, а тут і отакі думки кружляють: чи не краще Вам їхати до мене, тут, наче, спокійніше... Але так чи сяк, нам треба бути разом, щоби нова хуртовина не розірвала нас вже назавжди!!!

Чогось мені здається, що й писати мені вже нічого, бо я буду у Вас раніше, як цей лист дойде до Вас; я вже так настроївся на виїзд, що вже нічого не можу робити того, що робив досі. Психологічно я відрізаний вже тут від всього чим жив досі. Зі мною збирається їхати до своїх п. Кучер, з яким я працюю вже довший час разом. Це людина молода, але ще більш незарадна, як я. Він держиться мене всюди й постійно; в Гослярі наші знайомі називають його „моєю тінню". Від нього й не буду мати ніякої помочі, бо в його самого є повно річей, а по-друге, то не в його звичці комусь чимсь допомагати!..

В нас оце вже тиждень стоїть тепла, соняшна погода. Весна йде!.. Минулої неділі (саме на день мого народження - 17/3 по ст.стилю) ми вдвох з Кучером ходили в тутешній англійський парк - це величезна рівнина, десятин в 25-ть землі обведена каналом, літерою „П"; води в ньому нема лише зі сторони входу, а сама площа розділена на безліч чотирикутників, між якими лежать широкі доріжки, прикрашені різними статуями, а по краях живоплоти з гарно-пострижених дерев молодого граба. В минулу неділю було багато сонця, хоча повітря було холоднвате. Ми з приємністю ходили по алеях, придивлялись до статуй і що-найбільше повними грудьми вдихали чисте, весняне повітря. Я просто оп'янів був від того сонця і свіжого повітря.

Вчора ж знову пішли в інший парк, недалеко нас. Він колись був гарним парком, на зразок берлінського Тиргартену, (зоо-парку) але війна, бомби дуже його понищили. Ще й досі валяються бомби по парку, безліч ям стоять не засипаними. Правда, і сам парк тепер без догляду. Ми охоче погуляли по його алеях, приглядались до

впливів сонця: між листям жінки збирали пучки рясту, бузина вже має величенькі листочки, каштан набрякли пуп'янки, пташки весело заливались по кущах. Було знову гарно... Тепер вже і в нас в хаті стало інакше: вікно постійно відчинене, хоча порохів без кінця, бож кімната не миється, лише по сухому замітається. Життя наше йде без змін. Харчуємось і досі на спільній кухні, хоча скаржаться, що нема з чого варити обіди. Часами пан Сірій варить дома борщ і не лихий!..

З рішенням виїхати звідси, я якимось наче втратив ґрунт під ногами, бо робота не йде до рук, чим іншим занята голова. Наші мене легко відпустили, бо задержати ніяк не могли, хоча роботи тут є досить: видаємо підручники для шкіл, п'еси для таборових театрів - і так руки завжди повні праці!.. Я ще в останній час працював над конспектом історії укр. літератури, але я її вже не закінчу! Думав видати, бо в тім є по школах велика потреба!..

Був у нас недавно проф. Лисянський - балакали довго, він просив кланятись Тобі, Мамо; він працює культ.-освітним референтом в таборі в Гетингені. Від своїх, каже, тепер тяжче мати відомості, але знає, що всі здорові!..

В нас вже працює Комісія; я вже давав свої відомості; все відбулось коротко і просто; звичайно відмовився повертатись „на родину“, а все останнє, як в насі.

Кінчаю листа, бо треба йти на кухню по кабу. Сьогодні я вартувий і повинен постачити нашій громаді їжу. Всього доброго. Цілую вас, поки не побачимось з вами!!!

Ваш Тато. (П.Б.)

Листи Левка Богацького

*з Австралії до батьків, які ще
були в Німеччині в Д.П. Таборі в Міттенвальді.
28.2.1949 - 4.10.1949.*

Дорогі мої, 28.2.1949.

Тільки на четвертий день побуту в Австралії я знайшов час написати до вас пару слів і повідомити, що я щасливо доїхав. Сиджу тепер в переходовому таборі в Бонегілі, 180 миль на півн. схід від Мельборну, 15 миль від більшого містечка Олбури. Це той табір, що його описано в одному з проспектів з фотографіями.

До Мельборну ми причалили 23.2.49. і на другий день нас відвезли потягом до табору. Тут тепер кінець літа і то такого, як було в нас, коли вся трава від спеки вигоряла. Наша околиця це луки і де не де ростуть дерева (дерева були викорчовані, щоб було більше трави для худоби, наче в Австралії нема досить простору!). Зразу коло табору велике штучне озеро, яке витворилось на річці Murray над великою дабмою Hume Weir.

Подорож морем була дуже приємна на великому, пасажирському кораблі „Nea Hellas” (1570 осіб, 16.000 тон). Я зовсім не хворів, найбільше хворіли жінки і деякі чоловіки, дітей з нами не було. Багаж за цілу подорож лише один раз переглядали, і то вже тут в таборі! Нічого не забирали! На кораблі кожний дістав по 7\$ на папіроси (амер. картон 1.5\$), лімонаду, шоколаду тощо. 2 канадійські долари я поміняв на 12 шілінгів. В таборі ми проходили різні комісії в продовж трьох тижнів. Лист цей трохи хаотичний, але я хочу вам подати що найбільше фактів; точніший опис подорожі, вирізки з газет, фотографії вишлю пізніше, коли буду мати більше грошей! Щодо праці: ми зібрали собі групу українців і хочемо попасти на цукрову трощу.

Ваша справа піде автоматично і будете сидіти десь тут в таборі, якщо я ще не буду мати для вас

помешкання то змуситиму за вас платити 1ф 5ш тижнево. Ви можете собі уявити, який я тепер чорний, засмалений рівниковим сонцем Індійського Океану; волосся дуже пояснило. В таборі нас розділили по національностях; бараки відповідні до австр. клімату, бляшані, без ізоляції, без переділв, в бараці лише чоловіки; ночі прохолодні; ми дістали по чотири вовняні ковдри, білі простирали і подушку. Води досить, їсти досить; кіно, танці, лекції англ. мови. Я призначений до 1б кляси; всіх клясів до 30. Моє знання англ. = 82%; попередили нас, що знання мови не впливає на рід праці! Чи дістали Ви мої листи з Баньолі і Порт Саїду? Чи вислали Ви якісь листи на адресу Тоски /Дядик/? Я до неї зараз пишу.

Будьте здорові, Лесик.

Дорогі мої, Бонезіля, 14.3.49.

Вже більше, як два тижні перебуваю в таборі; всі формальності й перевірки, ніби, пройшов і чекаю призначення на роботу. З нашого транспорту вже люди потрохи розїжджаються. Першу групу послали до Мельборну, до електривні (туди поїхав Вітя Гаврилюк). Друга група (140 осіб) поїхали не далеко (в частину Австр. де була зроблена іригація і де вирощують виноград, померанчі, цитрини, мандаринки!) збирати овочі; на днях виїдуть групи на такі роботи: залізниця, порт і хемічна фабрика в околиці Аделаїди. Дістав я ясний, спортовий одяг з доброго матер'ялу, капелюха, дві пари білизни, піжаму й черевики до роботи л вихідні. Поблизу нас є великий військовий табір. Я зприятелювався з одним офіцером, який мене вподобав — купує мені овочі, дає папіроси, п'ємо разом пиво. Англійську мову глотаю скільки можу: три години денно в школі пл'юс практика з вояками. Австралійці привітні люди і ставляться до нас, як до рівних! Стараються чим можуть нам допомогти. Кілька днів падав дощ!!! В наслідок того нова, зелена трава почала проростати! Пробую собі уявити, як

виглядає „буш" на весні, коли все зелене й цвітуть квіти. Дерева, що видно на австр. малюнках є т.зв. gum trees — евкаліпти. Тут багато різних птахів; ввечері аж до бараку приходять ласувати опосум; кроликів багато, кенгуру в нашій околиці не бачив; озеро прекрасне! На лекції ходжу з приємністю, бо щодня щось нового довідуюсь! Нашу клясу 16 вчать три вчителі, які нас знайомлять з Австралією. Я все розумію і щодня мені легше розмовляти. Найдешевше тут м'ясо, молоко потім овочі. Слідуючий лист сподіваюсь вислати з місця праці.

Ваш Лесик.

Дорогі мої, 21.3.49.

Нарешті я 18.3. дістав листа від Наді Дядик з Вашими чотирма листами (два від тата і два від мамі).

Лист писаний 7.3. був в Сіднею вже 16.3. а 18.3 у мене. після місячного сидження в таборі мене нарешті приділили на працю — на залізниці! Їде нас в групі 6-ох: Гутник і інші, вам незнайомі; один зубний лікар, який буде пильнувати наші зуби. Їдемо до містечка КОНДОБОЛІН (три тисячі мешканців, річка), яке знаходиться на залізничній лінії Сідней — Броукен Гіл, 450 км на захід від Сіднею; платня не менше, як 7 фунтів на тиждень. Сьогодні ми залагодили всі формальності і дістали авансом 2 фунти; я ще дістав 1 фунта від Наді. Ми дістаємо щотижня в таборі 5 шілінгів. На роботу виїдемо десь під кінець цього тижня. Тато в одному листі згадує щось про мою подорож. Ми не плили через Коломбо, а просто з Адену до Мельборну! Цей відтинок подорожі взяв понад 3 тижні й був дуже приємний! Мало хто був хворий і не так, як писав Онисько. Погода в нас цілий час тепла, випадав дощ; ночі, особливо останній час досить зимні. Тепер десь скоро має початись сезон осінніх дощів — вся трава зазеленіє, ніби в нас на весні. Я дуже добре себе почуваю; чорний, як мурин; ходжу купатись (одна киевлянка пошла нам мінімальні купелєві костюми з

простирадла) в озері і знов до їдальні! Їздив я вже до містечка Albury, воно повинне бути на карті, над великою річкою Murrumbidgee. Містечко таке, як на малюнку в тій книжечці. Тепер трохи про ціни: Костюм, середньої якості — 12ф; плащ (демісезон) 7ф; проти дощу — 12ф; шкарпетки — биш би(пенсів); сорочка — 1ф 10ш (шилінгів), биш; краватка — 5 шилінгів; найлони — 13ш биш; умеблювання для їдальні — 41ф 9ш; 1 фунт хліба — 4 пенси, так само й м'ясо; 6 померанців — 1ш; морозжене — 3 пенси. Слідуючий лист вже з міста праці!

Бувайте, здоровіть знайомих! Лесик

2.4.49.

(одночасно пишу другого листа)

Дорогі мої!

Після довшої перерви пишу до Вас, а саме з місця моєї праці. 28.3. ми виїхали з Бонегіли о год. 3.15 до Сіднею, куди прибули о 6-ій год. ранку; цілий день лазили по Сіднею і у вечері поїхали далі на захід в напрямку на Броукен Гіл. Найбільше вражіння в Сіднею зробив на нас Гарбор Бридж і Зоо-парк. Самособою склепи набиті всяким добром, але, покищо ще не по нашій кишені! До Кондоболіну ми приїхали на другий день о год. 11-ій. На стації нас зустрів якийсь робітник і повів нас 200 метрів від стації, де стояв, вже для нас побудований табір з білих шатер! Це не було для нас новиною, але ми, всетаки, злякались! Тепер після трьох днів ми цілком задоволені. Палатка складається з двох частин (для кожного осібна) і ніби спільних сіней між ними. Живемо парами. Одна палатка така велика, що стоїть ліжко і ще стільки саме місця вільного; висота 2.5 метра з подвійним дахом, деревляною підлогою. Річ, яка найбільше докучає, це варення самим їсти після роботи, цілком таборовим способом: на плиті зробленої з великої, залізної бочки. Але й це вже для нас не така велика проблема! Ціла середа заняла впорядкування наших палаток. Нас тут з Д.П. лише шестеро: Омелян

Гутник, Юрко Зелинський, стоматолог (Алказар), Сюньо Стебницький і старший чоловік, Іван Куньо з Лемківщини і я. Дістали ми по залізному ліжку на пружинах, сінник, 3 ковдри, всякої посудини і за це повинні сплатити 7 фунтів.

На другий день ми піднялись о 6-ій год., поснідали по англійськи і о 7-ій сіли на ручні дрезини на рейках і поїхали 2.5 милі від міста міняти шпали під рейками. Їхати цією дризиною було туже тяжко перший раз! На роботу виїхали на цілий день! Набрали з собою повно їжі, нам зварили чай в обідню перерву; решту дня працювали!

Містечко наше має п'ять тисяч мешканців, великі крамниці, бари, де продають алкоголічні напитки; кіно, аеродром, церкви і т.д. Навколо нас буш і природа! В обідню перерву ми пішли полювати на кріликів; їх тут десятки коло своїх нор. Наш старший австралієць кролів б'є короткою палкою, яку кидає, як бумеранга. Тут місцевість досить вогка, дуже рівна, річка творить багато заливів, мочарів і тут різного птацтва, як в зоопарку — папуги, чорні лебеді, різні роди чапель і іншої водяної птиці. По землі, яка тут червона, як тенісове грище, лазять ящірки до 0.5 метра, отруйні павуки, стоноги (10 см); папуги рожеві й зелені літають великими зграями, як у нас шпаки, і вони дуже голосні. На другий день ми працювали коло станції і ходили їсти (три рази підчас роботи) до наших палаток. В палатках теж живе багато австралійців, які з нами працюють і живуть далеко звідси. Ставляться до нас добре, все щось розпитують а ми їм розказуємо, що можемо. Ми спочатку мало що їх розуміли. Я після двох днів праці себе добре почуваю, трохи болять руки від фізичної праці, але більш нічого! Обличчя в мене кругле й червоне, як кавун — я ж цілий час на свіжому повітрі і їм до зарізу — один фунт меду коштує 9 пенсів! Про зміну пори року взагалі не можна нічого помітити: сонце, як гріло, так гріє.

Падав два дні дощ, все починає зеленіти, фермери щось сіють.

Ми всі ходимо лише в коротких штанах, чорні, як дідьки. Я був перший раз в місті а Сьогодні йдемо в кіно (2ш бп). В місті все можна купити, навіть авта; вулиці широкі (в Австралії багато простору!), вітрини величезні, повно банків. Говорять, що про наш приїзд писала місцева газета, але ми її не читали. Одночасно висилаю папери до Канбери відносно вас! Я не думаю тут працювати цілий час. За пару місяців будемо мати право перейти на якусь роботу поближче до Сіднею. Взагалі Нова Південна Валія мені краще подобається, як Вікторія, (таке моє вражіння після короткого тут побуту). Кінчаю; про фото-апарат порадьтесь з Мочерняками. Пишіть, прошу, більше про зовнішні події а не домашні дрібниці.

Лесик.

Кондоболін, 10.4.49.

Дорогі мої,

Вже почався другий тиждень, як я приїхав в Кондо; поволі починаємо знайомитись з нашим оточенням і воно мені все більше подобається. Все собі уявляю, як би то було добре, коли б ви були зараз коло мене.

Я собі так думаю: найтяжча проблема зв'язана з вашим приїздом — це помешкання. В той самий час, коли багато австралійців живуть просто в курниках або в палатках! Кондо містечко гарне, але трохи далеко від цивілізації, від Сіднею, де тепер починається творитись укр. життя. Вже почали укр. друкувати свій часопис ("Вільна Думка") але має мати 25% англійського тексту!. Затримка лише за тим, що нема укр. черенків, які повинен хтось найближчим транспортом привезти з Європи!. Я думаю попрацювати тут зо три місяці а потім попросити, щоб мене перенесли кудись ближче до Сіднею. Ще не дуже добре ознайомлений з тутешніми обставинами; треба буде розпитувати австралійців і

наших, що вже тут довше перебувають, як мені найкраще розв'язати проблему помешкання. Життя тут дуже дешево! Уявіть собі, що за два тижні ми з Мільком Г. не витратили на харчі більше, як 2 фунти! Їмо щодня приблизно так: 1 літер молока; сніданок: 3 яєчка смажені на солонині, чай з молоком, хліб з мармелядою (не німецькою), медом, кекси. Другий сніданок, обід і підвечірок (afternoon tea) беремо зі собою на роботу. З'їдаємо 1/2 кг масла на 2 дні, (масло і чай на картки, але в крамниці на них не звертають увагу!). Що другий день купуємо 1 кг м'яса на двох, помідори купуємо щодня, час від часу компот, шоколяду тощо, і то все з 1 фунта на тиждень! Я заробляю 7 1/2 фунта на тиждень; крім їжі тратимо декілька шилінгів на тютюн і на кіно. Це все.

Лесик.

Дорогі мої, 10.4.49.

(це продовження попереднього листа!)

Ви, напевно, дивуетесь, чого я до вас пишу два окремі листи: бо це дешевше! Платні я ще не отримав. Нам платять що два тижні; я сподіваюсь дістати десь коло 18 фунтів. Ви, напевно, очікуєте довшого, подрібнішого листа про мою подорож, про Австралію, але, вірте мені, що писати я можу лише в суботу або неділю! В робочі дні я приходжу змучений, треба ще варити вечерю і завітрий обід; поки це все зробимо (9-та год.) й треба кластись спати. В суботу теж багато що робити: треба випрати, зробити закупки. Я колись пізніше знайду якусь пральню і буду віддавати сорочки, решту буду прати сам! Я багато білизни не бруджу, бо вдягаю її лише ввечері після роботи і на вікенд. Працюю лише в коротких штанах або в плавках. Прошу повідомте Ореста (Баяка) про все, що я пишу, бачите, як мені тяжко знайти вільний час щоб писати до всіх окремо! Може колись зберусь і напишу. Що він там поробляє, нехай він до мене напише! Я вже йому постараюсь відповісти. Я ще до нікого в Європу, крім вас, не писав! Як там з купівлею фотоапарату? Майте на

увазі, що з собою можна взяти все, ніяких перевірок нема! Хіба аж в Бонегілі є формальна перевірка; забрали одному лікареві його інструменти, але пізніше їх йому повернули! Великого багажу не бійтесь, бо від Аугзбургу аж на місце вашого побуту в Австралії не буде вам з ним ніякого клопоту, його доставлять безплатно!!! скриню вашу треба лише оббити залізяками, щоб не розпалась! Покищо дістав від вас лише одного листа з 10.3., як відповідь на мого листа, нерахуючи тих від Тоски. Бувайте здорові, вітайте всіх знайомих.

Лесик.

Дорогі мої, Кондоболин, 26.4.49.

Після довшої перерви, я знову дістав від вас листи (з 20.3. і 3.4. обидва написані татом), які мені сюди вже переслали з Бонегілі. З мого боку теж є провина, що я вже два тижні до вас не писав — до цього багато-чого спричинилось. Майте на увазі, що писати листи я можу лише по суботам або неділям коли не працюю. В робочі дні писання листів мене коштує багато зусилля, щоб себе до цього змусити! Ви вже, напевно, знаєте, що після того, як ми скінчили працю о год. 5-ій, я мушу помитись (під душею) піти до крамниці, зварити вечерю і завтрішній обід і нарешті відпочити. Отже пишу я до вас по суботам або в неділю. Тому що я їздив минолої суботи й неділі в Сідней (на Великодні Св'ята) в гості до Тоски (спеціально прислала телеграму!) і не мав змоги до вас написати. Сама подорож, як залізничника, безплатна, але я трачу дві ночі дорожнього відпочинку! На св'ята ми мали 5 вільних днів, отже я міг собі щось такого дозволити. Майте на увазі, що я від Сіднею віддалений більше, як 500км (341 миль), подорож забирає 13 год.— цілу ніч. Виїхав я з Кондо. в п'ятницю о год. 16.20 пообіди, а до Сід. приїхав о год 7.30 ранку. Висів я на головному двірці і поїхав метро до Конкорд-у, потім автобусом до самого шпиталю. Конкорд віддалений від центру 7 миль. Взагалі ціле місто має інший характер, як європейські міста, —

дуже розлоге, в центрі міста хмародери; але більшість приватних домків одноповерхові з квітниками й вічно-зеленими пальмами. Бачу, що я дуже зашироко почав розписуватись, не вистало б мені цілої ночі, щоб все описати й заплатити декілька фунтів за тяжкого листа. Коротко сказавши я провів в Сіднею три цікаві дні: кіно, танці, багато знайомих, (це вже друга мая візита до Сіднею). „До дому“ я приїхав у вівторок о год. 10-ій; решту дня відпочивав, в середу знову на роботу!

Тепер попробую відповісти по черзі на всі запитання з останніх двох листів.

Правда, в одному з моїх листів я вам пообіцяв точніше описати свою подорож, але не вистачає часу. Всіх подій за останні три місяці було чимало і для цього треба часу. Про працю і моє щоденне життя: працюємо зараз кількасот метрів від станції — Міняємо шпали й рейки; руки стали шорсткі, груба шкіра, нема того чуття в пальцях; утому після роботи вже не так відчуваю, напевно звик! Що їмо: самі основні, поживні страви: солонину, масло, яєчка, молоко, компоти, какао, тістечка, яблука, помідори, мед і мармеляди. Прання: до тепер перу все сам — добре мило, порошки, м'яка вода тому прати не тяжко. Від тепер буду сорочки й більші речі віддавати до пральні. Городина люксус!

Не можу цього сказати; всього досить, навіть ананаси — 1 і 1/2 шілінга за один, 1 кг бараболі — 1ш і 2 пенси, помідори — 1ш 8 п, фунт масла — 2ш 3 1/2п, макарони — 10п, цукор — 5 1/2 пенси!!! хліб — 8 п, солонина — 3ш 2п; 12 яєчок — 3ш 4п; словом все дешево. Ви собі уявіть, що я за тиждень трачу не більше 2 фунтів на всі витрибенки й випивони. Заробляємо 1 1/2 фунта на день! Я певний, що за ці гроші ми би прожили втрюх, як би мама оццадно варила. Зима на носі! Так принаймі кажуть австралійці, але я цього ще не помічаю; правда, кілька днів тому випав дощ і похолодніло так, що працювали в сорочках а не на пів голі, як до цього часу! Сьогодні, на пр., ми знов

працювали без сорочок. Кажуть, що часом навіть буває декілька ступнів морозу по ночам — поживем, побачим! Пишете, щоб дати вам якісь поради щодо виїзду; тяжко радити, але подайте конкретні запитання — попробую відповісти. Дуже доцільна думка тата щодо часописів. Якщо можна, то прошу для нас передплатити часопис „Час“.

Тепер постараюсь зробити шкіц нашого вігвamu, щоб ви собі уявили, як ми живемо. Десь скоро буде готово багато фотографій з подорожі й звідици; я їх вам переішлю; меблів в нас нема, одежа висить на цвяхах, свіжого повітря забагато. Що вам незрозуміле — поясню! Привіт Орестові й знакомим, що мене ще не забули!

Лесик.

Дорогі мої, 1.5.49.

На цьому тижні я дістав аж три листи (16.4.; 20.4.; 26.4.); останні два дійшли за 8 днів — це найкоротший час для листів з Європи! Сьогодні неділя, вечір; я був два дні сам, бо всі мої товариші їздили на два дні полювати. Трьох собі вже купили військові рушницї за 5ф 2ш, з 50 патронами. Я думаю зробити те саме після виплати. Оце надавно вони повернулись: привезли зо 20 кріликів і іншої звірини. За пару кріликів платять тут 1ш бп. за шкіру кенгуру — 7ш; отже можна собі і так заробити додаткового фунта. Вчора в суботу я собі купив 2 сорочки — спортову за 16ш і білу під краватку за 1ф 2ш; скарпетки бш. На цьому тижні хочу собі купити пантофлі для хати і ясні штани. Як бачите, одежа тут дешева. Вчора ввечері ми були на австр. танцях (вже третій раз в Кондо.) до 12-ої год. Сьогодні встав о 10-ій, поснідав і поправ білизну; пообіді знов спав і потім пішов до шпиталю відвідати товариша, що скалічив собі трохи ногу при роботі; тепер знов пишу листи. Взагалі неділя в британській імперії це мертвий день: рано люди йдуть до

церкви а побіди грають спорт; відчинені лише кафейки, де можна поїсти.

Щодо фото апаратів то купуйте Ретіну II, якщо вистане грошей!

Поздоровляють вас Тоска і її мама. Другим разом напишу більше.

Лесик

П.С. пера ці з чубка какаду й дикої чаплі!

Дорогі мої, 15.5.49.

Знов пройшли два тижні, як я до вас писав. Перший тиждень я не мав від вас листів, то якось не було на що відповідати; цей тиждень дістав два від мами.

Під кінець минулого тижня дістав відповідь на мого листа з Канберри, де мені пишуть, тому що ви старші віком (депенденти), мені треба виповнити ще один формуляр, що я зобов'язуюсь вас удержувати. Це мала формальність, яку я в понеділок полагоджу!

Попробую описати, що я робив останній вікенд. З п'ятниці будемо починати роботу о 7-ій і кінцати о 3-ій пообіди (майже нічого не робимо). Коли прийдемо додому то перш за все треба з себе змити всі робочі бруди; для цього треба нагріти велике відро води, наляти його у ще більше відро і розбавити зимною водою і тоді його підвішати, як душ. Після такої купелі чуюсь, як король. Потім ми з хлопцями пішли до міста на вечерю : стейк, яєчко, чіпси, помідор; чай, цукор, молоко, булочки — це все за 2ш і 9 пенсів. Такі вечері ми з'їли в п'ятницю дві, потім морозене — 7п. Хлопці пішли в кіно (2/6 і 3/6) а я повернув до шатра, щоб збиратись на „Empire Ball". Я віддав свій синій костюм до драйклінера за биш, що мені вистане на довгий час. Одягнувся й пішов з товаришами, англійцями, на забаву, бо наші щось не дуже охочі ходити на забави а один, що ходить, поїхав до Сіднею. Мій одяг ще добре репрезентується; я ще собі куплю ясно-сірі штани (3

фунти) і буду їх мати на довший час. Вступ на салю коштує 9 шілінгів разом з вечерею. Танцюють австралійці дуже комічно: так, як в Європі 10-15 років тому. Танго, якийсь квікстен подібний до фокстроту, свінг а потім різні якісь свої танці, що є більш ходженам, як танцями (мінуєт). Жіноцтво все в довгих сукнях по останній моді, а чоловіки будь як. Вже маю знайомих між хлопцями і дівчатами. Австралійці поводяться зі своїми дамами досить вільно і тому ми, європейці їм більше імпонуємо своєю поведінкою! Австралійці ідуть на забаву з кількома пляшками вина або джину — випивають перед забавою а потім на кожній більшій перерві ще допивають! Це все відбувається на дворі, бо на салі не можна пити. Можете собі тоді уявити їхню поведінку! За мене не журіться, що я стану кретином від пиття, я вже до алкоголічних напитків відчуваю відразу ще з Міттенвальду, коли хлопці з Ріміні дали мені випити пів чашки самогону!!! Деякі наші старші співробітники пропивають весь свій заробіток і майже щодня, після роботи йдуть до бару, який відкритий (офіційно) до шостої години. Потім приходять до табору і роблять нам ввечері концерти і не дають спати! Отже цей бал продовжувався до третьої години ранку! Я після забави чуюсь дуже добре, вставши о год. 11-ій. Це вже була субота, пообіді я поправ всякі дрібниці, поспав і ввечері пішов до кінa. Сьогодні перед обідом ми ходили трохи постріляти, не далеко. Тепер год. 3-тя, хлопці десь знов пішли а я використовую момент спокою і пишу. Дуже мені приємно, що ви змогли купити фото апарат. Цікаво, що „Ляйка“ тепер коштує 350ДМ, за моїх часів ціна її була 900ДМ!. Фільми купіть перед самим виїздом, книжку про фотографування — не конечно. Ти журишся, мамо, про моє здоров'я. Не журись, я себе добре почуваю, пика, як місяць в повні. Відчуваю, що прибираю на вазі, простуди ще не мав, шлунок теж в порядку і не мав ніякого поранення на роботі!!! Погода в нас день у день соняшна. Не так вже тепло, щоб можна

було купатись, але працюю цілий день без сорочки. Після дощу бувають зимніші ночі, навіть з інеєм, але вдень знов тепло. Я купив дотепер такі дорожчі речі: рушницю (не військову!) — 6 фунтів, 2 сорочки, черевики (брунатні, комбіновані з замшою, без шнуровання), називають їх тут „мокасінами“ за 29 шілінгів, скарпетки. Не маю ніяких боргів, їздив до Сіднею і ще маю 6 фунтів готівкою а завтра знов виплата! Хочу ще колись купити плащ з верблюжої шерсти (8-12 фунтів) і сірі штани. І це було би все, тепер почну складати гроші, щоб мати добрий запас, коли ви приїдете! Між іншим характер нашої праці децю зміниться, ми переїдемо ще далі 150 миль на захід, в напрямі до „Броукен Гіл“; коло поселення Івангоу, яке має всього 7 будинків, де живуть залізничники. Це вже справжній „невер, невер ланд“, так називають австралійці ці закутки! Наш табір буде ще декілька миль від цього поселення на захід. Тут майже нема дерев, трохи якоїсь трави і „солт буш“, кенгури, ілю, лиси і крілики. вода для пиття у великій цистерні при залізничній лінії, яку наповняють, коли потрібно з вагону! Виїжджатимемо від завтра за тиждень; будемо працювати десять днів підряд а потім будемо мати 4 дні вільні; це для того, бо австралійцям далеко їздити відвідувати їхні родини. Звідси вже ближче до Аделаїди, як до Сіднею! Ми з цікавістю поїдемо в цю частину континенту, щоб пізнати життя ловців, які живуть в шатрах, варять на відкритому огні. Побачимо, як там буде, якось витримаємо, вічно тут працювати не будемо, бо на літо знову нас перенесуть на схід, може знов до Кондо. Таке життя нас лише загартує і ми зможемо сказати, що були в цих закутках Австралії, „де дідько каже добраніч“. На мою думку, цей період нашого життя вплине позитивно на наші характери і світогляди! Дуже практична річ наш вільний, проїзdnий білет, який дасть нам можливість побачити інші, більші міста Австралії, якщо захочемо. Ще декілька слів про те, що ми їмо: по

більшості свіжжі продукти — я думаю, що вітамінів нам не бракує — багато помідорів, які можна купити круглий рік. Завше, коли я в місті — купую яблука, грушки, померанчі, ананаси або банани. Коли поїдемо в буш, то ці всі овочі треба буде виписувати з Кондо! Ананас коштує 2/6, чотирнадцять бананів за 2 шілінги. Крім того все на маслі і з маслом! Ще й шоколяда й різні компоти.

Посилаю вам пару вирізок з газет про справи, які вас будуть цікавити і пера з папуги. Вітайте Ореста, Івана Микитина і інших моїх знайомих! Що нового в Гаутінгу, чи Іван там ще працює? Привіт для вас від Гутника, ім'я його Омелян, Мілько.

Лесик

останній раз з Кондоболіну

18.5.1949.

Дорогі мої,

пишу останній день перед відї'здом далі в дичину! Листи, покищо прошу писати на ту саму адресу, вони до мене дійдуть, може на пару днів пізніше!

Я щось помічаю, що ви не дуже докладно прочитуєте мої листи; вибачте, може я помиляюсь, але таке в мене вражіння. Кілька справ, які я порушив в моїх листах, так як би в воду впали: хоч би справа з укр. газетою. Цеж була ідея тата і вона дуже доцільна, але результату щось нема. газети могли би так скоро не дійти, але хоч би згадали, чи їх вислали, чи не можна їх послати? В маминих листах систематично повторюються репортажі про пі. Закревську, які мене тут в Австралії „страшно цікавлять“.

Вибачте, але в мене сьогодні, здається, не добрий настрій — а тепер про щось веселіше! Я, нарешті, дістав першу порцію фотографій з нашої подорожі і вже з Австралії. Буду вам систематично посилати по кілька цікавіших в кожному листі, щоб ви собі могли уявити, як

ми тут живемо! Від тепер я вже сам буду робити знимки, бо мав дуже щасливу нагоду! Один з моїх співробітників потребував конче гроші і продав мені свою „Лайку“ за 15 фунтів! Вона має тут вартість щонайменше 75 фунтів! Я думаю, що добре зробив, купивши її. Ви, всетаки, купуйте ваш апарат, бо він завше тут буде мати вартість. Тепер опишу вам першу порцію фотографій: 1) (числа на другому боці фотографій) Шевченківська академія, 10.3.49., яку влаштували українці нашого транспорту в Бонегілі; на сцені наш хор, австр. і укр. прапори, портрет Шевченка і тризуб. 2) Штучне озеро (Ните Weir), де я провів багато приємного вільного часу, моя персона виходить з води. 3) Я сиджу перед своєю половиною шатра, в сінях, перед шатром Мілько. 4) Момент з нашого купання на озері в Бонегілі, я на передньому пляні, обернений плечима до камери, в повітрі Мілько. 5) Наш корабель „Nea Hellas“ в пристані Мельборну, ми в цей час вже сиділи в потязі на дорозі до табору Бонегіла.

Тату, що до твого побоювання про тяжкі пакунки: річ така: від Аугзбургу аж до місця вашого побуту в Австралії ви не будете мати клопоту з тяжким багажем, його доставлять безплатно до місця вашого осідку! З одягу везіть все, що пристійне; залізко, електр. машинку, порядне начиння — все це можна тут купити за шілінги, але вони ростуть до фунтів а на кожного фунта треба тяжко попрацювати — часи ІРО вже не повернуться.

Чекаю нетерпеливо укр. газет! Посилаю вам теж тріску, яку мені вирізаб з плечей наш дентист під льокальною анестезією кілька днів тому! Не журіться, я здоровий і стаю мужніший щогодини; особливо в буші дістану добрий житєвий вишкіл!

ваш Лесик.

ще Кондоболін, 23.5.49.

Дорогі мої,

сьогодні останній наш день перед відіздом до бушу. Вже в четвер ми почали вантажити на вагони все приладдя потрібне для нашої роботи. В п'ятницю закували особисті речі й шатра. Деякі з наших хлопців поїхали на ці дні до Сіднею, я ще з одним українцем рішили перебути ці два дні в Кондо. Ми наняли собі кімнати в найкращому готелі в Кондо (Royal Hotel). Гарна кімната з двома ліжками, тепла й зима вода і інші вибаганки це все за 15 шілінгів денно з харчами. Ми дійсно уживаємо комфорту, спимо по довгому часі на вигідних ліжках і купуємось у ванні кілька разів на день! За останній тиждень я зробив чимало фотографій — вже своєю Ляйкою! Коли будуть готові — вишлю вам! Якраз в п'ятницю, коли ми почали розбирати наші шатра почав падати дощ і оце вже третій день не бачимо сонця, треба тепліше одягатись — це вже зима дається знати! Завтра о 10-ій год. поїдемо модерним потягом "Silver City Comet" на наше нове місце праці, 150 миль далі на захід від Сіднею в напрямку на Броукен Гіл. Там тоді почнеться коломийка. Моя нова адреса буде слідуєча: Mileage 500, Broken Hill Line, c/o Ganger Lewis; бо простіше сказати: будуть скидати нашу пошту на 500-ій милі від Сіднею на лінії до Броукен Гіл. Це звучить цілком романтично? Яка ваша думка? Я думаю, що мені не пошкодить пізнати й таке життя, його легші й трудніші сторінки? Коли буде тяжко, то попрошу зміни праці, але якось витримаю! Чекаю укр. часописів! Купуйте фільми для Ляйки (35 міліметрів!) Чекаю листа від Ореста, пришліть мені якісь фотографії, вирізки з часописів. Уявіть собі, що я буду бачити людей (крім тих 20 осіб з якими працюю) лише раз на два тижні і то лише тоді, коли поїду до Сіднею, Кондо. або Аделаїди, де живе кілька знайомств з подорожі. Найважливіші для мене укр. часописи, які будуть читати всі українці по кілька разів! Всі формальності, що вимагав від мене

*еміграційний відділ в Канбері що до вашого приїзду я
полагодив; побачимо, що буде далі і як скоро
побачимось??? Вже пройшли чотири місяці, як ми
бачились; як то скоро минає час! Як ваш час пройшов, чи
теж так скоро? Колись я зустрів в сусідньому містечку
Паркс, одного пана, який був в Ганновері командантом
поліції, підкарпатчик, чорнявий і тебе, тату, добре знає,
просив вітати (забув його прізвисьце!) мамо, пришли мені
в листі одну генціану, хай згадаю Альпи на весні! Я тобі
буду посилати різне пір'я, шерсть тварин а ти мені
квітки! Цим листом посилаю знов порцію нових
фотографій. Напишіть мені, яке вони на вас роблять
вражіння, що вам не ясне — запитуйте! Чи купили ви вже
апарат і саме який??? Чи дістали листи з Аргентини?
Взагалі, що нового коло вас? Вишліть мені їхню адресу,
може зберусь написати до нашої рідні пару слів.*

Бувайте здорові,

Лесик

Mileage 500, 22.5.49.

Дорогі мої,

*буш, буш, буш. В понеділок ми виїхали з Кондо о 11-ій
год. а о тратій ми вже були на 500-ій милі від Сіднею, де
серед бушу за пару годин виріс наш табір!*

*Все наше майно їхало на восьми вантажних вагонах.
В понеділок до вечера ми встигли все позладовувати з
вагонів і на скору руку побудували шатра. Наш табір
складається з 24 шатер з робітниками, одна будова з
бляхи (щоб не загорілась), де можна на двох огнищах
варити або гріти воду для душу. Майже всі палатки
мають поруч свої кухні, зроблені з великих бочок від оливи.
Друга будова з бляхи, це наш магазин, і третя будова —
наша купальня. У вівторок ми ще докінчували будову
наших шатер а пообіді змонтували три вище згадані*

бляшані будови. В середу, четвер, п'ятницю і суботу — нормальна праця — заміна шпалів, які тут в сухому кліматі пролежали 40 років! Ми повинні замінити 5 миль лінії! Тут в буші інакший розподіл праці: працюємо підряд 10 днів (крім неділі!), кінчаємо в четвер о год. 12-ій. П'ятниця, субота, неділя і понеділок до 3-ої години пообіді вільно. Ото сьогодні і є така вільна неділя, яку я використав для того, щоб відпочити, себто не виходив по за табір, рубав дрова, трохи прав, помив волосся (воду нам привозять спеціальним вагоном) поробив остаточно порядки в шатрі і навколо, помив все начиння, що назбиралось майже за цілий тиждень! Пообіді поспав, натопив в шатрі (беру велику банку від консерви, роблю в ній дірки, накладаю жару з огнища і тоді в шатрі робиться за пару хвилин приємна атмосфера) і оце сів в теплій „хаті" і пишу до вас. Починаючи з середи, ми на минулому тижні кожного дня після роботи ходили поза табір знайомитись, щоб побачити той буш, кенгуру, лисів, емю і кріликів. Буш це легко хвиляста, безкрая плоскорівня з де-не-де розкиданими гайками з евкаліптових і інших дерев не вищих за 5 метрів. Земля вся рудої краски, як тенісові грища були в Чехії. Тепер після дощів починає трошки все зеленіти. Грунт тут такий, що після дощу вода стоїть довший час на поверхні озерцями поки не випариться. Зразу перший раз в середу ми недалеко від табору побачили фауну, яка не дуже то боїться людей, бо, напевно, мало з ними зустрічалась в минулому! В четвер я знайшов яйце емю і воно стоїть в мене на мойому столику (з двох куфрів). В п'ятницю ми ходили в трьох: Мілько, я і старший досвідчений австралієць Ерні. Скоро він знайшов стадо кенгуру; Ерні одному з найбільших перестрілив ногу на віддаль яких 200 метрів — один зі способів, як їх зполювати, щоб не пошкодити хутро. Цей кенгуру вже не міг від нас втікати, але всетаки треба бути обережним, бо і в цьому стані він може поранити людину — своїми передніми лапами від обхоплює людину а

задніми розпорює живіт! Ми ще в нього пустили пару куль але без остаточного результату. Тоді його вбили кулею в голову. Сказав Ерні, що він був більше середнього росту — 150 сантиметрів заввишки, хвіст в нього м'язистий, як ломака (кенгару зуна!). Ерні його на місці оббілував і ми собі пішли далі, але цього дня вже нічого великого не бачили. Сьогодні майже цілий табір полював, крім мене. Мілько застрілив гарного лиса; австралійці кілька кенгуру, струсів і багато кріликів. Як бачите жити тут не нудно, навіть не вистачає білого дня. На ці три вільні дні поїду в Кондо, де повинен ще децю залагодити. Зима тут дивна: ночі дуже зимні, особливо ранки; вдень можна ходити без сорочки — різкі зміни температури між днем і ніччю - континентальний клімат.

Мамо, ти мене просиш щось написати про тутешні танці й про моїх товаришів, отже слухай. Танці тут є кілька різних родів: олдфешнд, фіфти-фіфти & модерн. Перші типічно австралійські, другі мішані з модерними і треті — як європейські 10 років тому. Крім того ще є інший розподіл: звичайні танці, що тижня по суботам, до дванадцятої години, не пізніше, бо в неділю не дозволено танцювати. Стрій на цих танцях довільний. Є ще балі, в певний час року з якогось приводу. Балі завше відбуваються в п'ятницю, бо вони тривають до після півночі і це було би не можливо з суботи на неділю! Дами в довгих сукнях, мужчини в чорних костюмах або фраках. На перші ходять всі; на другі лише по запрошенню. Австралійські мами нами захоплені, поведінка наша не така розгнuzдана, як в австр. хлопців, деякі приходять на забаву під газом потім ще під час забави вибігають надвір щоб підкріпитись! На залі пити заборонено! Ну і танцюємо ми інакше, коротко кажучи ми щось нового для них!

Оце вже не довго до від'їзду до бушу ми познайомились з одною родиною, побували кілька разів в них в хаті.

Самособою познайомились ми зпочатку з дочками — старша років під 30, вчителька музики і друга, років 20, продає в одній з більших крамниць Кондо. Вони обидві грають в оркестрі на танцях, де ми й познайомились! Через них познайомились з батьками, батько має власний склеп. Маємо в них те, чого нам так бракує: родинного тепла! Посідаємо перед відкритим огнищем, попиваємо чай, слухаємо радіо або гри старшої на піаніні. В батьків цілком інакші погляди на життя і тому тяжко з ними про щось договоритись. З молодими вже легше знайти спільну тему. Оце недавно в недільній газеті на цілій першій сторінці була фотографія і стаття про те, що в Зоо здох один слон. Цілий день про цього бідного слона йшла розмова: „poor elephant!\", в тій же самій газеті на останній сторінці стаття про біженців з Шангаю і що вони оповідають про большевиків.

Рецепт австр. кави: цикорія, трохи гірчиці, вода і гарячий вуглик!

Мої товариші: Мілько (Омелян Гутник) з укр. гімназії ще з пражських часів, 25 років, 7 семестрів медицини; добрий товариш під кожним оглядом; мій сусід по шатрі. Сюньо (Константин Стебницький) 20 років, матура, чистий, порядний, Казанова. Алекс (Александр Алказар) — зубний лікар, 27 років; ми від нього подалі, любить випивати, дивний тип; напевно багато пережив підчас війни! Зелинський Юрко — його знає. Пан Кунцьо Іван, старший між нами віком, простий селянин з Лемківщини, дуже доброї натури, релігійний, часто стає в пригоді порадою в практичних справах буденного життя. Я найбільше товаришую з Мільком і потім з Сюньом.

Все ще сподіваюсь дістати укр. газету!

Бувайте здорові, Лесик

П.С. Перо з емю, властиво два з одного стрижня!!!

Знов Кондо, 5.6.49.

Дорогі мої,

я ще раз на вікенд приїхав в Кондо, це було в четвер у вечорі і оце вже сьогодні неділя. завтра треба їхати знов на роботу! Я постановив десь зо два місяці не виїздити з бушу, щоб нащадити як найбільше грошей.

Запасся набоями так що буду мати розвагу. Мілько повернув зі Сіднею і привіз собі вінчестер рушницю — це вже тяжка рушниця на більші кулі. Полювання це одна розвага в буші і звірів тут багато! В цей спосіб можна собі підробити трохи грошей, продаючи шкіри! кенгуру і лисів; особливо з лисів дуже гарні й дорогі шкіри (30 шілінгів в зимовий час). Цікаве полювання на кріликів: їхні нори звичайно на малому горбику, а може це та земля, що вони повиривали, будуючи свої нори! При чому цілий той горбок покритий їхніми норами. Вже, підходячи здалека, видно на тому пагорбку не менше 10 кріликів. Підходиш блище — всі крілики ховаються до дір, але, коли посидіти спокійно декілька хвилин, то вони знову починають вилазити і тоді — лише стріляй. Чи ви вислали укр. часописи? Посилаю вирізки з австр. газети. Опублікуйте статтю „А“ в укр. часописі.

Лесик.

Табір 500, 12.6.49.

Дорогі мої,

Сьогодні неділя, вечір, я тількищо повернув з цілоденного полювання. Уявляєте собі, який я змучений, блукаючи цілий день по буші і то без води. Другим разом візьму зі собою щось до пиття!!! Вполював я дику козу, 4 крілики й лиса. Вибачте, що не буду багато писати, бо дійсно я сьогодні зморився. Посилаю вам цікаві витинки з газети. Зима, покищо, дуже приємна, як наш вересень: вдень ще ходжу в коротких штанах і без сорочки. Постараюсь ще до вас щось написати в тиждні!

Лесик

П.С. листа з квітами й фотографіями дістав — зробили мені велику приємність. Сервіс для кави з генціанами, мамо, купи, він тут дійсно буде оригінальний! Дістав я теж від тата листа з газетками, але нас тут, всетаки, більше б цікавили укр. газети, де б ми могли довідатись, що діється по таборах, зустріти якісь знайомі імена, не дивлячись на те, що газета вже буде не актуальна. В нашому таборі хлопці мають два малі кенгури, хочуть їх вигодувати. Не знаю, що з того вийде?

20.6.49.

Дорогі мої,

на минулому тижні дістав листа від тата (з 31.5.) і два листи з вирізками з газет, крім того листа від Ореста! Я з цікавістю прочитав твої спогади про „Українську Хату" й „Білі боги", що мені сподобалось; вирізки „Як Україна за залізною заслоною" менше цікаві. Мілько дістав кілька чисел різних газет, так що ми більш менш орієнтуємось, що діється тепер в житті Д.П. в діаспорі.

Оце мине скоро три місяці, від коли ми почали працювати. Починаємо думати про зміну місця праці, і саме куди нам прямувати — поближче до цивілізації, до Сіднею. Думаємо лишатись вірними залізниці, бо це, всетаки, державна установа, нема власника, який би визискував робітників на власну користь! Професійна спілка залізничників, якої ми повноправними членами, є одною з найбільших в Австралії. Будемо старатись перенестись поближче до Сіднею. Праця в буші має свої плюси і мінуси — заробляємо більше і нема куди гроші тратити! Я особливо стараюсь зо два місяці не тратити зайвих грошей і нікуди з бушу не їздити! Тато мені звертає увагу, що може я витратив зайві гроші, купивши апарат Ляйку. Я його купив за 15ф, а вартість його в три, чотири рази більша; запитайте в людей, який це апарат! Ніяких авт і радіоапаратів не збираюсь купувати. Не хочу

з себе робити мученика, але думаю, що маю право трохи розважитись після роботи — одною з тих розваг є фотоапарат. Щодо температури: термометра не маю але, як я вже раніше згадував, погода приблизно вереснева. Досить сильні вітри з півдня, від антарктики. Вода: маємо її без обмежень — привозять регулярно вагонцистерну. Посилаю перші фотографії своєї роботи й власним апаратом. Фільми не привозить — їх доволі! Сама процедура друкування знімок триває коло трьох тижнів, їх роблять або в Сіднею, або в Мельборні. Знімки з бушу пішли вже на переробку, деь за місяць будуть у вас. Будете мати хоч трохи уяви, як виглядає австр. буш!

Ваш Лесик

Табір 500, 28.6.49.

Дорогі мої,

одержав маминого листа з 16.6. Листи від вас приходять майже кожний 10-ий день. Приходили б скоріше, але чогось всі йдуть спочатку в Броукен Гіл, один день спізнення, але для цього є, напевно, якась причина! Чого ти, мамо, турбуєшся тим, що я сиджу вже цілий місяць в буші і не їду нікуди на вікенди. Я ж це роблю з власної волі, ніхто мене не прмушує сидіти в буші, а тим більше тут працювати взагалі! Я в буші працюю з двох причин; більша платня (майже 17 фунтів за десять робочих днів, які тут в буші дуже скоро проходять, бо дійсної праці нема на 80 годин, може 50-60), а друга причина, що нема спокуси їх тратити! Такий один вікенд лише в Кондо мане коштує не менше 5 фунтів. Так сидячі тут я заощаджую майже 5 фунтів кожного тижня. Гроші трачу лише на їжу, курення і інші дрібнички — 2 фунти на тиждень. Їм добре і нічого собі в їжі не відмовляю! Виглядаю добре, не хворію, треба буде колись зважитись! Той кашель і нежить, з якими я виїхав з Міттенвальду пройшов безслідно ще підчас подорожі в теплу погоду. До цього часу я ще не хворів, не дивлячись

на ті умови, як я зараз живу! На мою думку, це все через сухий клімат. Минулого тижня під ранки бували приморозки — на калюжках був лед, наша дрезина, якою ми щодня їздимо 3 милі на роботу — ковзалася на обледенілих рейках, але так лише до сходу австр. сонця, десь о год. 7-ій. Уявляєте собі, яке то приємне вставання з ліжка о 6-ій год. ранку в морозі, в шатрі. В тій же бляшанці, що з вечора палю жар з дерева; в ранці в ній спляю одну сторінку з газети і температура в шатрі моментально піднімається і можна вставати! Вдень тепло, працюємо в сорці і пуловері з закачаними рукавами. Останній тиждень ми їли м'ясо з нами застрілених кіз, крілики вже обридли, до кенгурячих хвостів ще не дійшли. Як вам подобається вирізка про ту родинну хатку, ціна якої коло 2000 фунтів. Частину грошей можна позичити і потім їх сплачувати в продовж 20-ти років з малим інтересом!

ваш Лесик.

Табір 500, 5.7.49.

Дорогі мої,

як приємно мені вислати до вас таку рідісну вістку, як ця!!! Нарешті видно якісь результати мого старання до австр. уряду. Я зі свого боку все полагодив, решта за вами. Тепер треба мені ще поважніше братись до приготувань перед вашим приїздом! Розраховую, що десь в жовтні, або може реаніше, побачимось!!!

Вчора вислав вам листа. Ваш Лесик.

Табір 500, 6.7.49.

Дорогі мої,

Я знов, після місячного побуту в буші, приїхав до Кондо., щоб трохи розважитись. В дійсності не знаю, що вам в цьому листі написати? Я вже до всього потрохи звикаю і нічого цікавого тут в буші не сталося, щоб його варто було згадувати в листі до вас. Але, правда, сталась

одна важна річ, яка має вплив на все життя в Австралії
— СТРАЙК ВСІХ ВУГЛЕКОПІВ !!!

Це має великий вплив на наше життя, особливо в буші! Зменшилась кількість курсуючих потягів, тяжко дістати сполучення до Сіднею, обмеження нашої води, яку привозять потягом. Тепер курсують лише потяги з дизельними моторами (два на тиждень) і один тягаровий, що возить лише харчі. Ми не маємо в суті що робити, бо нема шпалів! Нам погрожують, що як не будемо мати що робити, то не будуть нам платити грошей! Австралійці кажуть, що такий страйк може тривати пару місяців! Вуглекопи домагаються ранішої пенсії, 38 год. праці на тиждень і підвищення тижневої платні на 30 шілінгів! Я не знаю, чи це добре, чи зле але у всякому разі країна на цьому терпить.

Тепер в нас наче осінь: часом зранку бувають приморозки, але дні ще такі теплі, що скидаємо при роботі сорочки. Фотографії з бушу через страйк ще не готові, бо відсилаю їх аж до Сіднею. Не знаю, чи я згадав в попередньому листі, що одержав три фотографії з татом з пластунками і міттенвальдські гори. В нас, здається, бувають тепліші дні, як у вас. Взагалі Австралія, що до соняшних днів, то це друга Італія; особливо сходи і заходи сонця фантастичні! В Європі я таких не бачив! Якщо жити в нормальній хаті, не шатрі, то це зима, як наш вересень! Все чекаю, коли в буші розцвітуть якісь квіти, щоб зриванжуватись тобі, мамо. Я здоровий, добре себе почуваю і нетерпеливо чекаю вашого приїзду!!!

Лесик.

Табір 500, 11.7.49.

Дорогі мої,

Ваші передчуття, щодо дозволу в'їзду здійснились! Я його вислав 5.7.49. і ви повинні його дістати перед цим листом. Там пишуть, щоб ви звернулись до комісії. Не

знаю, чи вам треба буде ще переходити консуля і австр. лікаря, може лише І.Р.О. лікарську комісію? щоб вас довго не мучили в Аугзбурзі. 30.б. якраз скінчились три місяці мого контракту і пару днів після того я дістав це повідомлення. Це доказ, що уряд всетаки щось робить. Сподіваюсь за два-три місяці з вами побачитись! Це саме повідомлення дістав і Мілько Г. щ до спровадження свого вуйка й тітки, які живуть у Бергтесгадені. Ми тепер починаємо зі всіх сил старання про помещикання. Для цього, в першу чергу, треба перенестись з бушу десь по ближче до Сіднею. Найбільшою перешкодою в Австралії є цей страйк, який паралізує все життя і викликав всякого роду обмеження! Робітників-австралійців, яких родини є поблизу Сіднею і які не можуть їздити через страйк до дому тепер перенесли по ближче до Сіднею. Тепер справа така, що в буші залишиться лише наша шістка і три австралійці. Робота набрала іншого характеру — ми дуже мало робимо, чистимо буряни коло рейок. Гроші нам платять ті самі — таких коло Сіднею не заробиш! Я тепер дістаю за два тижні до 17 фунтів за 10 робочих днів; з того на їжу і всякі дрібниці трачу 4-5 фунтів, так що мені з кожної виплати лишається 10 фунтів. Це так за час перебування в буші, бо в Кондо я зпочатку купив собі одягу, черевики вихідні і робочі, Ляйку — тому з того періоду мені багато грошей не лишилось!

Я оце для цікавості підрахував, скільки я властиво в Австралії заробив: виходить, що більше, як 100 фунтів.

Найбільше грошей я витратив на перших вікендах з бушу. Як вирувався з того бушу, то хотілось в доброму готелі пожити і добре поїсти і щось випити і закутити; підеш кілька разів в кіно, на забаву, на футбол і ані не оглянешся, як 10 фунтів і нема! До бушу я вже привик і оце більше місяця нікуди не рипався. Цей вікенд я цілий присвятив для свого шатра; упорядив я його, як гніздечко. Тепер приходжу з роботи, з'їм, нагрію шатро і читаю переважно Рідер'с Дайжест або пишу листи.

Змайстрував я собі столика, поробив полички. Зараз повідомте, як одержите ПЕРМІТ на в'їзд, якого я вислав 5.7.49.

Бувайте здорові, Лесик.

Табір 500, 25.7.49.

Дорогі мої,

останнього листа з 12.7. я теж одержав і саме листа з Аргентини. Це мені була дуже приємна несподіванка, але трохи прикро, що від вас ні одного рядочка! Розумію, що лист може був би затяжкий. Щодня очікую вашого листа з вісткою, що одержали перміт для в'їзду.

В мене йдуть сірі будні довгою низкою — чи то вікенд, чи ні. Давно я вже з бушу не виїздив. Вікенд різниться від робочих днів лише тим, що маю його до своєї розпорядимости. Довше посплю, виперу, викупаюсь, поприбираю в шатрі й пополюю. На минуломи тижні була в нас цікава пригода з емю. Працювали на відтинку, де колія проходила через заглиблення, нижче рівня землі, так що виставали лише наші голови. В один момент ми зауважили, що з недалеких кущів вийшло декілька емю, штук десять, і попрямували просто до нас. Треба сказати, що вони птиці дуже допитливі і дурні. Як щось трохи відрізняється від того, до чого вони привикли, то вони мусять перевірити і попрямували просто до нас, щоб подивитись на наші голови, які вони не пізнали! Ми полягали на беріг тої видолінки і почали махати хустками й капелюхами, чого вони теж не пізнавали і так вони до нас наблизилась на яких 20 метрів. Тоді я ще накинув на голову блюзку й почав до них рачки лізти. Вони теж не переставали підходити і так наблизилась на 5 м до мене! Я тоді зірвався на ноги і пробував одного зловити, але де там. Є ще інший спосіб їх привабити: лягти на спину й рухати ногами або підіхати до них на ровері або на коні! Лисів приманюємо писком крілика,

дуючи в бляшку. Я вже маю шкіри двох невеликих кенгуру і одного лиса.

Тату, чи вийшли II-ий і III-ій томи „Ост“, Уласа Самчука?

Бувайте, Лесик.

Табір 500, 1.8.49.

Дорогі мої,

дістав вашого листа, в якому повідомляєте, що дістали пермит і ваші турботи лише починаються! Мамо, щодо тої весті: не знаю, що тобі відповісти. Тут можна набутти багато гарних, вовняних светерів і вест з довгими рукавами, які запинаються на гудзики або мають зіппер спереду — такі весті називаються „КАРДІГЕН“. Я думаю, що тут їх можна купити дешевше! Купуйте фотоапарат і все інше, що потрібно. Як би якісь гроші лишились то поміняйте їх на фунти або амер. долари! Така веста тут коштує 3 фунти з шілінгами, себто яких 14 доларів. Я три фунти зароблю за неповні 2 дні. Ходять у нас чутки, що і нас, нових австралійців, мають на другий тиждень звільнити з роботи, як і багато інших з причини страйку. Нас на цей час можуть повернути до Бонегілі, щоб ми не жебрали, мали що їсти і де жити! Або дадуть якусь іншу роботу, якої в Австралії багато, не пов'язаної зі страйком! Якщо б це, не дай Боже, сталось, то ми б взяли другий вибір, щоб не тратити час і щоб наповнялась кишеня!

Ми дістали урядового листа, в якому нас перепрошують, що таке сталось; сподіваються, що такий стан не буде довго тривати і ми можемо повернути до табору!

Читав я вже перше число „Вільної Думки“. Ми тепер живемо, як Робінзони: зловили дві кози, які десь скоро приведуть козенят і буде в нас молоко, якщо зуміємо їх подоїти! У мойому шатрі сидить папуга з перестреленим крилом. Вчора застрелив другого лиса до колекції — тепер

його шкіра прибита на землі сушиться на сонці! Ми думаємо, що вже скоро почнеться весна. Тут була буря з громом і веселкою!

Посилаю пера з дикого голуба і пару квіточок. Давно не було листа від тата! Дуже мені подобається твоя знімка на городі, природня з твоєю усмішкою. Мою бороду вже можу розчісувати гребінцем!

Бувайте здорові! Лесик.

Табір 500, 9.8.49.

Дорогі мої,

Дістав татового листа, дуже дякую. Відомості про те, що ви вже проходите комісію в Ауґзбурзі. Добре би було, щоб таке темпо продовжувалось аж до Австралії.

В нас, можна сказати, зима вже скінчилась! Кілька останніх днів було таких теплих, що в полудне сонце аж занадто пекло! Не знаю, чи були такі теплі дні в Міттенвальді? Хіба в полудне під дитячою кухнею.

Я не знаю, чи мені повірите, що я так привик до цієї дичини, що навіть мене не тягне до міста! Я навчився використовувати час, щоб мені було цікаво! Всі не приємні роботи: варення, прання якимось непомітно виконую. Не ходжу ні голодний, ні брудний. Останній час щодня купаюсь під саморобним душем!

Наша робота підчас страйку просто забавка. Працюємо властиво лише 4 дні в тиждні і то щодня лише до обіда!

Майже, як закон, що на другу, найпізніше третю годину ми вже вдома! Обід триває майже 2 години, другий сніданок годину і крім того ще кілька перекурів по 10 хвилин! Ми робимо завдану норму в європейському темпі за пару годин і тоді ми вже вільні. Наприклад: почистити від трави чверть милі колії (6 осіб!).

Майже після двох місяців, нарешті, дістав фотографії, зроблені моїм апаратом в буші. Як самі бачите, всі знімки чи не ліпші від тих, що робить

Калинич! Апарат добрий, але є тут заслуга й фотографа! Маю всіх знімок вже більше ста! В кожному листі буду вам якісь висилати! Щоб мали уяву про австр. буш, де я зараз знаходжусь.

Сподіваюсь і бажаю вам, щоб всі комісії і інші перипетії не тривали довго і щоб ми скоро побачились!!!

Пишу до Міттенвальду, як просила мама.

Бувайте здорові, Лесик.

Табір 500, 16.8.49.

В суботу дістав я одночасово два ваші листи: з 28.7. і 2.8. з Аугзбургу. Бачу, що комісії все ще працюють своїм старим темпом! Себто, так помалу, як перед тим.

Я цей вікенд знову після 6 тижневого побуту в буші вибрався до Кондоболіну. Цей раз купив собі гарний плащ-дощовик, такий, як то його називали в Празі „балоняк" з підшивкою. В Австралії нічого теплішого не потрібно! Заплатив за нього не цілих 6 фунтів — дешовка! Маю ще в програмі купити собі ясні штани, спортову куртку й малий куфрик. Більше, мені здається, таких дорожчих річей, покищо, не потрібно!

В нас вже помітно йде до весни — буш зелений (жовто-зелений) і вкритий квітами але тими самими — ніби ромашки. Цілий день ходжу й працюю в коротких штанах і без сорочки. Шкіра не дуже то встигла побіліти від минулого літа, а тут знов тепла погода! Коли приїдете, то не впізнаєте мене — подумаєте, що якийсь абориген! СТРАЙК, ніби то, вже офіційно скінчився, але ще візьме пару тижнів, поки все поверне до нормального життя, особливо транспорт. Мене запрошують Дядики приїхати до Сіднею. Поїду вже коли транспорт буде нормальний, бо інакше дуже складно їхати цих 500 миль, не спавши дві ночі! В тому листі, що, ніби то, пропав, я, здається, нічого не додавав. Але в попередньому я вислав фотографії! Сьогодні знов посилаю продовження образів з мого життя. Напишіть докладно,

яке вони на вас і других роблять вражіння. Питайте, що вам не ясно і що вам не подобається!

Вже більше, як місяць тому, як я написав до Ореста й не маю відповіді, чи може вже кудись виїхав?

Бажаю вам скоро покінчити ваші страждання в Ауґзбурзі!

Лесик.

Табір 500, 22.8.49.

Дорогі мої.

останній мамин лист з 5.8. Пишете, що справа з комісією знову замерзла. Сподіваюсь, що в слідуючому листі будете мати якісь оптимістичні повідомлення!!!

Я бачу, мамо, що ти дуже відважно настроєна щодо Австралії: хочеш знайти собі роботу з помешканням. Це, хіба розв'язка на перший час! Я певний, що коли приїдете і десь осядемо, то будеш мати лекції французької мови, бо це єдина чужа мова, яку тут в школах викладають! Може знайдуться охочі на російську. Не забувайте, що перш за все нам треба мати приміщення, а не як цигани жити в шатрі!!!

Мрію собі справити добре убрання (25 фунтів) пошите на міру. Звичайно, вже готове, можна придбати за фунтів 9. Але я його не справляю, бо зараз його нігде навіть повішати!

Страйк вже, остаточно, закінчився!!! Потяги почали знов нормально курсувати! Повернуть на роботу наші австралійці, яких на час страйку перенесли поближче їхніх домів. Почнеться нормальна робота: міняння шпалів, бо до тепер ми лише бавились! Я тепер дістаю досить добрі гроші — майже 18 фунтів на два тиждні. Під кінець цього місяця буде 5 місяців, відколи я тут! (30.3. — 30.8.), з 20.5. працюю в буші і раз в місяць їжджу провітритись в Кондо. Ми так звикли до цього містечка (бо других не знаємо) і почуваємось, як вдома, маємо багато добрих знайомих! Але, всетаки, в короткому часі, перед вашим

приїздом, треба перенестись поближче до цивілізації. Посилаю на взірець нашу газетку. Пишіть частіше, бо останнім часом нема більше тижня ваших листів!

Лесик.

Табір 500, 30.8.49.

Дорогі мої,

В останньому листі я довідався неприємну вістку, а саме, що вас знов відіслали назад до табору, нічого не полагодивши!!! Я пояснюю це собі тим, що ви зарано, по протекції виїхали з табору, а в Ауґзбурзі протекція не помагає — все посувається своєю нормальною дорогою.

Я думаю, що з тими номерами з Кельну ніяких надуживань не роблять — прийде й ваша черга!

В нас вже почалась дійсна весна: квіти, пташки по гніздах, більше мух і комарів, цілу ніч дренчать цвіркуни!

Поволі починають повертати австралійці після страйку — почнеться нормальна робота! В короткому будучому хочу знов відвідати Тоску, Сопронюка і одного мад'яра, що працює в уряді праці, щоб з ним порадитись, що нам ліпше робити і куди саме до Сіднею переноситись?

Я вже, здається, одягнувся; правда, не справив собі елегантного костюма, бо мені його, властиво, ще не потрібно. Я купив гарного плаща, штани, сорочки, скарпетки, підштанці і плавки. Ще мені потрібна мала валізка і спортовий жакет і тоді буде все на деякий час! Коли буду мати де вішати убрання, то його куплю! Добре вбрання, пошите на міру коштує десь 25 фунтів (вовняне!). Цікава річ, що риж лише за дозволом лікаря (імпорт), яблука дорожчі від померанців, ще дешевші банани! Вже появляються знов по крамницях помідори.

Посилаю фотографію кенгурячого мішка.

Не журіться! Лесик.

Табір 500, 5 вересня 1949.

Дорогі мої,

Останнього маминого листа з 17.8. одержав. Ви знову в Міттенвальді. Вже, здавалось, що ви до мене трошки наблизились а тут знов один крок назад! Тут радіо сповістило, що в цьому році має прийти до Австралії рекордове число імiгрантів — аж 120 тисяч, до США — 18 тисяч. Таке велике число, але, здається знов без вас.

В нас вже стоїть тепла погода, хоч до весни після календаря ще три тижні! Спеки вдень такі, що в нас рідко коли бували літом— ступнів 25 Цельсія, ночі прохолодні; слава Богу можна хоч вночі відпочити і добре поспати. Не знаю, як буду далі витримувати спеку, якщо буде гарячіше! Покищо почуваюсь добре; трохи скучаю за річкою або озером, щоб покупатись!

В буші все живе заняте тепер мультиплікацією; тут дуже багатий пташинний світ; самих папуг щось п'ять родів (це тих, що я помітив). Є дуже цікаві гнізда звиті з овечої вовни і цікавих форм. Один рід (величиною за нашого коса) будує гнізда у формі військового шолома і приліплює його до гілки. Є й плетені гнізда у формі кишені. Цей вікенд застрілили емю і добре його розглянули: здаєка ніби все нормальне, але придивившись то все не таке, як в других птахів. Пір'я в нього не пір'я а наче стебла сухої трави, з одного місця виростають два пера! Крила майже непомітні, ніби з пазурем на кінці. Потім ми його розрізали й почали роздивлятись в середині — товщ жовтий, як в курки, жовч смарагдово-зелена; шлунок пахне сливковим компотом. Я маю одно яйце, два пазури і жмут пір'я. Коли приїдете — побачите!

Пишіть частіше, або, принаймі періодично, як я.

Лесик.

Табір 500, 13 вересня 1949.

Дорогі мої,

з вашими листами вийшла якась затримка (може страйк), довго їх не було а тепер отримав аж три разом! Бачу, що ви захоплені моїми фотографіями; тато ще не знає, що це я роблю такі мистецькі фотографії. Оце на днях повинні бути готові фото зі слідуєчих двох фільмів (кожний по 36 образків!); знов буде на що дивитись! Найгірше те, що ця процедура роблення фотографій тріває так довго, бо роблять їх аж в Сіднею!

Мама питає про того малого кенгурика, що на фотографії: таких, як він мати ще носить в мішку. Часом в мішку застріленої мати-кенгуру знаходимо майже ембріо, величини 2-3 сантиметрів, приссане до пупки! З такого виростають кенгуру більші за мене.

Дуже мені приємно, що мама цікавиться шкірами й думає, як їх використати!? Тепер в мене є дві лисячі і чотири шкіри кенгуру, коли приїдете — побачите!

Я листуюсь з декількома особами в Австралії так що маю поняття, що діється в укр. житті. Для тата висилаю адресу інж. Грушецького:

Iv. HRUSHETSKY
MOUNT ROYAL
ROYAL PARK
MELBOURNE, VICTORIA.

Часопис, що виходить в Сіднею я передплатив, але ще його не отримую. Я вислав в одному з попередніх листів вирізку з нього.

Останні дні падав тут дощ — досить рідке й приємне для нас явище, бо ми підчас дощу не працюємо! А гроші платять! Мамо, як зможеш роздобудь мені адресу Цепиків в Новій Зеландії!

Бувайте здорові, Лесик.

Все ще табір 500, 20.9.49.

Дорогі мої,

останній лист від мами з 9.9. Я бачу, що навіть чужі люди дивуються, що син так точно пише. А це не так просто! Щопонеділка, або неділі пишу до вас; але це не грає ролі, бо листи відходять потягом до Сіднею у вівторок! Інша справа, бо не знаю, що вам цікавого писати? Місяць після скінчення страйку, ми знову почали нормально працювати! І то два тижні підряд: це значить, що починаємо в понеділок і працюємо, з винятком неділі, аж до другого четверга! Потім маємо чотири дні вільні. Це для нас вигідніше, бо можна кудись далі поїхати! Квитки наші безплатні; то яка різниця, чи платити за готель в Кондо, чи в Сіднею. До цього вікенду додають нам ще два дні нами зашпаровані свята — отже 6 днів, від четверга до середи! Я використовую цю нагоду й поїду до Сіднею, де я був останній раз на Великдень. Хочу конче відвідати зоопарк зі своїм славним акварієм, що знаходиться під поверхнею моря під шклом! Є ще ботанічний сад; хочу теж конче покупатись в морі! Але не цей раз, бо в Сіднею ще зимно! Далеко зимніше, як в нас, де вже панують літні спеки! Під ранки — рейки покриті льодом — континентальний клімат! Не думайте, що я тут в буші потерпаю, я вже до цих умов привикаю! Ваш приїзд все відкладається, єдина компенсація, що тут краща платня! Перед літніми спеками треба буде кудись тікати над море.

Попросіть когось з фотографів, нехай мені напишуть щось більше про ту славну „Ретіну“: яке світло, які моменти 1/200, 1/500.

Я вже не можу дочекатись, щоб його як слід оглянути! Мамо, я маю одну прозьбу: купи мені (як можна) добрий комплект до голення в шкірянім етюі. Там є і апарат до голення, і місце для мила і для колонської води, часом і зеркальце — щось порядне!

Будьте здорові Лесик.

Дорогі мої,

цей лист дійде з малим запізненням, а це тому, що я тількищо приїхав зі Сіднею, де пробув цілих 6 днів! Трохи мені не повезло з погодою, бо цілу п'ятницю й суботу падав такий дощ, що не можна було з хати навіть носа показати! Жив я цих 6 днів в частині Сіднею, що називається "Darling Point". Самі великі вілі серед пальм і інших вічно-зелених дерев. Сам Д.П. резташований на півострові, що врізується в „Port Jackson". В одному такому пансіоні працює Мілька знайома пані, вона нам постарала гарну кімнатку зі сніданками і це все без грошей!!! Майже всі решту соняшних днів ми їздили по Сіднею. „Toronga Park Zoo" теж розташований на одному з численних півостровів „Port Jackson". Для мене в зоо було мало цікавого, хіба що австралійські тварини, яких деяких я бачив в природі. Найбільш, всетаки, цікаве акваріум з різними морськими рибами й акулою-людодом! Ботанічний сад теж над морем: найцікавіша для нас тропічна флора: різні види пальм, папоротей і паразитів, і сапрофітів фантастичних форм. Були ми на березі океану й дивились з високої скали на безконечний простір води; під нами розбивались хвилі і відбризки летіли багато метрів вгору, розбризкуючись на скелях! Це було у „Watsons Bay". Час провели добре; я купив декілька дрібничок: куфрик-нецесер, плавки, короткі штани і скарпетки. Найбільша подія з мого побуту в Сіднею, що я нарешті зважився. Не жахайтесь! Я важу коло 85 кілограмів! В Німеччині я важив в найкращому випадку 76 кг. Я тепер маю свою нормальну вагу — це вам найкращий доказ, як мені тут добре жити!!!

Мількові тітка й вуйко повинні 26.9. вже вїїжджати до Австралії. Не знаю, де та справедливисьть!

Бувайте здорові, Лесик.

Табір 500, 4. жовтня 1949.

Дорогі мої,

Я дістав від вас обох листи, що ви вже нарешті дістали той „номер“. Я сподіваюсь, що Сьогодні ви вже сидите в Аузбурзі!!!. Якщо так, то, може, під кінець листопада побачимось! Було би добре, мамо, якщо ти б могла пристроїтись викладачем англ. мови в „Рецепшн Центре“. Всетаки на перший час був би якийсь заробіток і заняття! Я, навіть, знаю такого українця, що викладає англ. мову в Батгурсті. В Бонегілі вчителі мали гарні кімнатки й окрему кухню!

Денно 8 год. науки — 4 перед обідом і 4 після. Я був у другій групі після обіда і нас вчили 3 вчителі. То, може воно не виходить по 8 год. денно? Коли б це тобі вдалось, то старайся потрапити до табору БАТГУРСТ це місто є на МОЇЙ ЗАЛІЗНИЧНІЙ ДОРОЗІ у віддалі яких 300 миль; я б міг цілком вугідно щовікенду туди приїжджати! А взагалі в Австралії є багато роботи, коли знати трохи мову. Мати мого товариша з 13-літньою донькою пристроїлась господинею у родині лікаря в Мельбурні і донька ходить до коледжу. Друга пані працює в малому пансіоні в Сіднею, над морем, в одній кращих ділянок. Працює 5 днів на тиждень від 7.30 до 2-ої, а потім повинна помити начення між 6-ою і 7-ою год. вечора. В дворі стоїть окремий домик, де має кімнату, вид на море і спокій! Має повне утримання і, приблизно, 3 фунти на тиждень! Коли приїжджає на вікенд її чоловік, то харчується безплатно! Ми оце з Мільком в неї ночували. Власник їй сказав: „Ваші гості — є мої гості!“ і ми мали б днів безплатну кімнатку й сніданки!!! Так що, як тобі, мамо, прийдеється працювати, то якась відповідна робота знайдеться. Думаю, що може тобі тут пригодиться знання французької мови, бо це єдина чужа мова, яку тут в школах вчать а може й російська!

На мою думку, театральний бінокль не варто купувати, бо тут не багато театрів і коли ми туди

збиремось піти??? Полевий бінокль би пригодився підчас подорожі і тут. Може готувальню з циркулем і т.д.; побільше 35 мм фільмів до „Ляйки“, бо їх тут трудно дістати, вони не популярні!

Оце завтра віїздає від нас колега-зубний лікар — зголосився на роботу, по фаху, в тропіках Нової Гвінеї; буде заробляти великі гроші — 900 фунтів річно, тільки, як довго витримає їхній гарячий і вогкий клімат. Хіба що пристроїться десь на височині, де зимніше!

ФОТОГРАФІЇ: 1/ найбільший кенгуру, якого ми до тепер застрелили, 2/ він же вже без шкури, 3/ птичка, що живе коло болота, 4/ ще один самотній ловець серед колючої трави в долині, коло помпи, 5/ я і Ю. Зелінський в джунглі, 6/ підстрелена кенгуриця.

Напишіть, яке вражіння роблять на людей мої знімки з Австралії?

Бувайте здорові, Лесик.

Це був останній лист з Австралії, бо батьки виїхали з Баварії до переходового табору в Італії, БАНЬОЛІ коло Неаполя.

*Листи Павла і Валерії Богацьких з Баварії
до сина Л. Богацького до Австралії —
1949 року.*

/31-го січня 1949р. до 1-го грудня 1949р. /

31-го січня, 1949р.

Міттенвальд

Любий Лесичку,

Пишу тобі першого листа до Австралії. До цього часу ми знаємо про тебе з твоїх листів: що ти 18.1.1949р. виїхав з Аугсбургу, через 24 год. був в Баньолі /Італія/ і 24 або 25.1. з Неаполя мав виїхати до Австралії. Коли сталось так, як ти припускав в твоєму листі з Італії, тоді, по моїм розрахункам, ти зараз маєш бути десь коло Порт Саїду. З Порт Саїду ми чекаємо від тебе листа !

В гімназії маємо глобус, і я завжди на нього дивлюсь, жахаюсь величезного віддалення від нас до Австралії і стараюсь вгдати, де ти є в цей час.

У нас стоїть зима. Бувають гарні соняшні дні, коли тане сніг і повно води на дорогах. Сьогодні сонця нема, йде сніг і не тане. Ходжу щодня на прохід з Ганною Василівною /Закревською/ тоді завше про тебе говоримо і уявляємо собі той контраст в погоді і в способі життя, який існує між нами.

У нас, тим часом, все по старому. Ще сидимо на старому місці. Я вже вдома. В школі перебуваю від першої години навчання до шостої, по обіді йду на прохід. Після вечері тікаю до Г.В. і лише приходжу додому спати. Обіцяють мені кімнату в шостому бльоці. Була, нарешті, в Гарміші /Гарміш Партенкірхен/ і дістала собі нові окуляри. Працюється мені з ними ліпше, як з попередніми, але ще не зовсім добре — кажуть, що треба до них привикнути.

За нашими розрахунками, ти будеш в Австралії десь в кінці лютого, і аж тоді дістанеш цього листа.

В хаті ми не робили ніякої зміни — твоє ліжко стоїть, як стояло, лише ніхто на ньому не спить. Особливо сумно буває в п'ятницю ввечері, коли ми чекали тебе з Штарнбергу. Берегуляки ще сидять тут, діти мусіли робити прохання до Канберри про перміт для них. Чи не прискорило би наш приїзд те, коли б я і батько мали посвідку праці, як це робиться для Америки.

2-го лютого.... Зараз лютує зима, північний вітер, густий сніг. Вже зараз табір засипаний. Ми тішились, що будемо мати багато води. Стараюсь собі уявити, де ти зараз перебуваєш, як тобі ідеться, як себе почуваєш. Чекаємо від тебе листа з Порт Саїду. Бувай здоров. Негайно пиши !

Мама

12.2.1949 р. Люба й дорога дитино !

Все чекамо від тебе листа з дороги, а його нема. Я листуюсь з пані Равич, щоб довідатись щонебудь нового про вас. Стараюсь уявити собі, де ви вже є. Напевно зараз вже в Індійському Океані... Десь на прикінці лютого будеш в Австралії, тоді напишеш нам про все докладно, а ми десь в середині березня будемо знати про твою подорож і все інше. Вчора зайшов до нас Іван Микитин, приніс твої заробітки за пів місяця - 54 марки - твої трудові гроші. Я ще досі не маю „помешкання". Мешканевий референт зафіксував за нами помешкання Овчаренків - вони через тижні два можуть бути покликані до комісії. Трохи довго чекати, але зате я вже не буду докучати референтові. Потішили вони /Овчаренки/ мене, що мають блощиці - прийдеться все добре дезинфікувати; це не перший раз в мойому житті!!! Я у них ніколи не була. Батько каже, що кімната досить брудна. Молодожони вже не могли собі вибilitи кімнату і знищити блощиці. В будні виходжу з дому часом пів-на-восьму

або о восьмій і просиджую в гімназії аж до шостої лекції. По-обіді йдемо з п-і Закревською на прохід - потім вечерея, потім радіо висилання, потім знову іду до Ганни Васиївни і залишаюся там до 10-ої години. По десятій приходжу додому і лягаю спати. У неділю йду до своєї кляси — там тепло і тихо, можна спокійно працювати, читати тихо чи вголос, ходити... Зараз ми закінчили перше півріччя — маємо вільних п'ять днів. Сьогодні був перший вільний день. Як у неділю, я знов ходила до своєї кляси, так буду робити і всі інші вільні дні. Орест /Баюк/ взявся писати мені свідоцтва — пішов писати до сестер /зі шпиталю/ і вже зіпсував п'ять бланків! Памятаєш Ярослав Мочерняк не зіпсував ні одного! Я казала Орестові, що він не мав відповідне товариство і не міг звертати повну увагу на свою роботу! Орест „попал в большее забіяки". Пані Сороченко організувала, по дорученню I.R.O. /International Refugee Organisation/ безплатні курси англійської мови. По моїй протекції Орест дістав дві групи, а потім п-і Сороченко доручила йому організувати курси і в Піонір Казерне. Він буде там мати три або навіть чотири групи, дістане повну ставку: робочий приділ /харчів/ і цигарки. Я взяла лише одну групу — заавансованих. I.R.O. дало нам книжки „Есенціал Інґліш" — підручники для „лінґвафону", плитки і два грамофони. Дуже цікава метода вчити лінґвафоном: підготувати трохи учнів а потім включити грамофон і нехай слухають. Сила людей вже виїхала з табору — більшість до США; рази два на тиждень приходять повістки. Кажуть, що США ухвалили вз'яти ще 200 тисяч Ді-Пі, принаймі! Отець Смик подав проєкт, щоб вивозили людей цілими таборами, а там вже розбирали, хто куди і до чого здатний. Спочатку казали, що наш табір призначений на ліквідацію, а тепер вже ходять чутки, що сюди привезуть нових людей з інших таборів. Кількість учнів в гімназії тане; професори теж наставляються до відїзду. Якщо не прийдуть нові учні то

наша гімназія зійде на ніщо. Платня вже виходить менша. Як дістану гроші /це буде завтра/ мушу купити годинник, куплю в модерній оправі, а коли приїду до Австралії, поміняюся з тобою і знов буду мати свою „Омегу“.

Берегуляки ще сидять тут і не знають нічого нового про свій виїзд. Діти писали, що вже зробили подання до Канберри, мають ще дістати формуляри, їх виповнити, послати і т.д.. Постарайся дістати для мене працю, так, як ми говорили: десь варити для хлопців, або за служницю, або щось подібного, може це прискорить наш від'їзд!

Стоїть у нас дуже гарна зима, снігу не багато, морози не великі, багато соняшних днів. Я була змушена купити собі окуляри проти сонця. Помалу привикаю до своїх нових окулярів — вже можу довше читати й працювати. Всі вечори просиджую у Ганни Василівни: от і зараз пишу в неї цього листа, а Ганна В. все вчить англійську мову. Збирається їхати до Лауфу на англійські курси. Якщо її приймуть то буду мешкати в її кімнаті. Курси почнуться 21-го лютого. Г.В. тебе вітає. Маю надію, що мій наступний лист, буде відповіддю на твого листа з дороги. Бувай здоров.

Твоя Мама.

10.3.49р.

Любий, дорогий Лесичку!

Сьогодні, нарешті, дістали твого першого листа з Австралії. Я припускала, що ви будете їхати місяць. На адресу Тоски я послала два листи і батько теж два. Від тебе ми дістали два листи з Аузсбургу, Баньолі і Порт Саїду і, нарешті, з Австралії. Дуже тішусь, що ти не хворів і мав приємність з подорожі. Тепер питання: на яку ти попадеш роботу? Не ганяйся за тяжкою працею і великим заробітком, ти ж ще не привик до тяжкої фізичної праці. Ми, коли приїдемо до тебе, напевно знайдемо собі заробіток, коли не обоє, то принаймі я. Буду тобі описувати наше життя. Пані Закревська поїхала до

Лауфу і залишила мені свою кімнату. Зараз на другий день після її від'їзду, почалась у нас друга зима з великими снігами й морозами, яких не було за попередньої зими. В таборі було мало вугілля, топили мало, пускали пари так мало, що я мерзла, як пес! Тепер значно потепліло і топити стали ліпше, так що я можу з приємністю уживати цю кімнату.

Обчаренки в понеділок, 17.3. вже їдуть до Америки — ми дістаємо їхню кімнату. Вона менша за кімнату пі Закревської і не має такий гарний вигляд, але справа йде до літа, якнебудь цей час перебудемо. Поки пі Закревська сидітиме в Лауфі, буду жити тут, а батько там. Я пообіцяла пильнувати її речі. Курси англійської мови йдуть далі. Всіх нас вчителів кликали до Графенашау, щоб познайомити нас з новою методою викладання — лінгвафоном. Приїхав якийсь агент з Лондону з інституту „Лінгвафон“, розагітувати І.Р.О. і переконав їх, що це найкраща метода! Вчив нас два дні, як користуватись цією системою. Були присутні високі „іровці“: Сільва, твоя Сайкс. Я говорила з нею про тебе, казала, що дістала від тебе листа з Італії. Мусимо залишити стару методу, позабирати книжки „Есеншіал“ і вчити методою „Лінгвафон“. По якій методі вчать вас? Кількість учнів в гімназії зменшується, професори роз'їжджаються, платня наша теж меншає. Батько дістав лекції літератури в 6-ій і 7-ій клясах, знов став паном професором, ходить на лекції в чорному піджаку, що дістав від тебе. На їду ми тратимо дуже мало грошей. Купила я для тебе годинник, замовила вишивану сорочку, яворівку. Ще хочу замовити одну, вишиту низинкою; збираю гроші на апарат. Напиши, що варто для тебе купити? Вартість марки росте — купити можна добрі речі. Семен Мацола каже, що можна купити гарний апарат за 180 марок; він собі купив один за 400, але каже, що нема рації купувати такий дорогий. Поки ти напишеш відносно того, що тобі купити, ми вже назбираєм трохи більше грошей. При переїзді на нове

помешкання будемо ліквідувати багато гармудеру. В цілому таборі ліквідаційний настрій. Потапенки поїхали до Бразилії. Берегуляки чекають, що скоро поїдуть до дітей. Учні вчитись не хочуть, бо також збираються кудись тікати. Табір наш зпорожняється швидко; кажуть, що з нашого табору їде найбільше. Табір з Ауґзбурґу перенесений до колишнього жидівського табору коло Ульму. Є такі чутки, що до нас пришлють нових людей. Коли так станеться, то поповниться наша гімназія. Зараз ще раз перечитала твого першого листа з Австралії, стараюсь уявити околицю вашого табору з італійською назвою — Бонегіла. Напевно маєш велику приємність з озера; якщо не можна в ньому купатись через небезпечні риби, то, напевно, можна плавати на човні. Пам'ятаєш, що тут теж під кінець літа трава майже вигоряє. Щкода, що нема зараз рослинності. Коло табору, напевно, понасаджували чого-небудь, коли є вода — то може все рости. Дуже буде цікаво дістати від тебе докладніший опис твоєї морської подорожі. То не жарт переїхати такий шмат океану! Стараюсь собі уявити, який ти став чорний з ясним волоссям. Дуже часто дивлюсь на глобус в канцелярії школи. Не віриться, що ти міг проїхати такий простір. Батько листується з Богацькими в Аргентині. Молодий Богацький питає про твою адресу — хоче написати до тебе; він, здається любить писати, чи не вдався часом у свого вуйка? Його листи далеко цікавіші як листи його батька! Прислали нам свої фотки: пан, пані і Людїк, дуже гарний хлопець, подібний до матері. Тепер перше питання — яку ти дістанеш роботу і де! Підбирай добре товариство і не рвись на тяжку працю. Хто твої найближчі товариші ?

Твоя Мама.

/ додаток від Батька /

Дала мені Мама відправити її листа — я роздер коверту і дописую свої рядки. Цілую тебе й здоровлю з прибуттям до А.. З працею будь обережний: організм твій

ще не звик до того підсоння та й ти у фізичну працю не втягнений. Пошлю свого листа за пару днів.

Цілую ще раз. Батько.

3.4.1949.

Любий і дорогий Лесичку!

Якось давно я тобі вже не писала, все чекала, що вже будеш мати сталу адресу. тепер знаємо, що ти призначений на залізницю до міста Condoblin. Він є навіть на старих мапах. Дуже ми раді, що тебе поминула робота на цукровій трощі! Найкраще те, що ти себе добре почуваш. Стараємось собі уявити, який ти гарний з ясним волоссям. Дуже приємно, що Гутник з тобою — він робить вражіння доброго і розважного хлопця. Вітай його від нас. Напиши більше про товариство, в якому ти опинився; дуже обережно знайомся з місцевими! Не тримай коло себе гроші! Дуже цікаві відомості подаєш про ціни. Всі листи, які приходять з Австралії, висловлюються про неї добре! Головне: шануйте своє здоров'я і не робіть нерозважних кроків! Що до нас — то я чула, що, ніби то, вже не треба чекати три місяці, а автоматично, як стаєш на роботу, то наша справа пускається в рух! Чи це правда? Коли приїдемо, то я зараз же буду шукати працю і я певна, що щось знайду!

Ти вже знаєш, що ми улаштувались на новому помешканні; я сплю в кімнаті Ганни Василівни (Закревської). Коли вона скінчить курси і приїде, тоді з нашої кімнати викинемо шафу і паку та поставимо там моє ліжко. Кімнатка дуже гарненька, тиха, різні вигоди; сонечко світить у вікно до полудня; з вікна видно шкільний город, якого я є господарем. Взяла я і собі одну грядку — посію редьку, цибулю, хрін і такі речі, якими можна зараз користуватись! Бо ж думаємо про виїзд! Берегуляки ще не поїхали — чекають щодня радісної вістки. Ірена і Ігор ще все працюють в Сідней, дуже

задоволені, дають багато практичних порад, якими і ми будемо користуватись! Просять переслати їм німецькі підручники — думають далі студіювати фармацевтику. Дивує мене нащо німецькі — хіба нема англійських? Тепер і ти, коли влаштуєшся, будеш нам давати поради, як збиратись в дорогу: що купити, що брати. Багато учнів нашої гімназії вже від'їхало, або скоро від'їдуть перед кінцем шкільного року в різні сторони — найбільше їде в Сполучені Штати. Заробітки наші будуть тут менші, але ми завше будемо мати гріш, щоб щось потрібне купити. Як ти знаєш, я купила собі годинник; а як не знаєш — шкіряну торбинку, чорну, модерну, нову — випадково за 35 марок. Коли я порівняю ціни, то виходить, що Марка варта принаймі одному шілінгу. Найлони у вас 13ш бп, у нас 14 марок. Я думаю, що ти за перші зароблені гроші купиш літній плащ (твій гумовий висить в шафі, батько його часом носить); потім радіо. Кондоболін, певно, порядна діра — дуже приємно буде тобі мати невелике радіо, бо може не будеш сидіти все на одному місці. Мої очі болять, як боліли. Перед кількома днями була в Гарміші у очного лікаря; він докладно перевірів їх, мої окуляри і сказав, що все в порядку; причина не в очах і окулярах а в чомусь іншому — він припускає, що це на нервовому ґрунті! Радив менше читати і більше спати. Читання я вже звела до мінімуму. Думаю, що далі, як до кінця шкільного року, в школі не буду вчити! Переїду на фізичну працю, яка не вимагає напруження зору! В Австралії буду працювати лише фізично! Поки написала ці рядки, так розболіла голова, що мушу кинути писати цього листа і закінчу його ввечері. Приступаю до продовження цього листа. Перед обідом відвідала в шпиталі пані Моргунову, потім обідала, довго гуляла з п. Савчинською. Вона вже живе з іншими людьми в третьому бльоці. В нашому таборі великий рух: люди виїжджають, звільняють кімнати; інші міняють гірші помешкання на ліпші. Ходять чутки, що в травні військо перебирає в ІРО справу

переселення і тоді вона, може, піде швидше. Після підписання атлантийського пакту, до Європи має прийти багато війська — певно будуть потребувати наші казарні! Кожний думає про свої інтереси! Ми також. Може наша справа від'їзду теж цим прискориться. Наближаються Великодні Свята; у нас вони будуть сумні; я ніколи не робила великі приготування, а зараз нема про це навіть що говорити. В найкращому випадку спечу якусь булку. Цікаво, як ти будеш св'яткувати — напиши нам про це докладніше! Батька запрошають на всякі з'їзди до Мюнхену; я раджу йому їздити; ти ж знаєш його ініціативу, він боїться кроку рушити — ніби приріс до цих казарень. Було б добре, щоб він трохи провітрився. Католицькі свята за два тижні, наші за три! Прошу тебе, пиши листи дрібненько, щоб більше помістилось на сторінку! Для нас все нове, все цікаве, всі рядочки і між рядочками! 13 квітня буде три місяці, як ти з дому і півтора, як ти в Австралії!!! Час минає дуже швидко, але хочеться, що б він йшов ще швидче. Заходив до нав'Юлько Крижанівський з Ляуфу; по скінченню хоче їхати до Америки; Орест Баюк вчить далі — про виїзд ще не говорить!

Бувай здоров, пиши часто, маємо, покищо три листи з Австралії!

Твоя Мама.

16.4.49р.

Єзер Казерне, бл. 2. кімн. 103.

Любий дорогий Лесичку,

Нарешті ми знаємо, де ти працюєш і як тобі живеться. Твої листи — це просто казка! Пластовий спосіб життя, дика природа. Лише та велика різниця, що пласт гра а в тебе дійсне, поважне життя і тяжка праця для заробітку і існування. Більше розпитуй

місцевих, куди можна ходити, як поводитись серед дичини, які бувають небезпеки і як їх уникати? Бути укушеним отруйним павуком або гадом не є приємністю. Доходили до нас вістки, що відразу, як поступають на працю — виповняють формуляр відносно родичів. Ми вірили і не вірили, але тепер бачимо, що так воно є. Берегуляки недавно дістали повідомлення з Канберри, що їх прохання задовольняюче і що вони після перейдення комісії можуть рахувати на транспорт. В нашому еміграційному відділі не знають, що з цим робити; а тут заскочили свята; тому п. Берегуляк після свят хоче їхати до Ауґзбурґу по інформації. Ми будемо на них орієнтуватись. Зараз велика зміна на ліпше — вони мусли попрацювати три місяці і тоді лише дістали формулярі.

Сьогодні ми закінчили третю чверть у школі і почали Великодні вакації — будемо мати два тижні вільні. Можливо, що в травні закінчимо шкільний рік і дістанемо місяць вакацій і в липні почнемо новий шкільний рік, щоб його раніше скінчити. Такі наші пляни, але може не прийдеться їх здійснити. Ходять чутки, що прискорено будуть брати до США; Австралія теж обіцяє прискорити вивіз, тому може так мало дітей залишиться, що не буде кого вчити. Це все про таборове життя, яке тебе тепер мало цікавить. Ми з батьком не є політики, про ці справи не знаємо багато. Ходжу майже щодня слухати БіБіСі, там більше говорять про підписання Атлантійського Пакту. Політики надають йому величезного значення, кажуть, що в історії людства ще не було такої великої події. Всі держави, що підписали Пакт, будуть спільно зброїтись ніби для того, щоб зберегти мир. Пишуть про утворення Східнього Пакту — Іран, Ірак та інші, щоб взяти советів в кліщі. Совети майже мовчать. Австралійські військові начальники їздять до Англії на поради у справі спільної оборони. Пренумеруйте собі ту газету з одною укр. сторінкою „Вільна Думка" там швидше довідаєтесь про новини з укр. життя. Батько

хотів тобі пренумерувати тутешню укр. газету, але я думаю немає рації, вона б до тебе дійшла за місяць, або пізніше. Читай місцеві газети, там швидше про все довідаєшся. Минулої неділі відбулось велике протестаційне віче в Мюнхені, було коло 8 тисяч, всі поневолені народи за винятком росіян і поляків. Почали з панахід на площі, а потім пішли по вулицях в напрямку до совітського посольства. Стримувала німецька поліція і американці, але дуже слабо. Коли вже були недалеко від посольства виставили танки і уживали сльозних газів, всетаки вікна в посольстві вибили. Більшість американців були пасивні, але деякі, певно комуністи, або їх симпатики — ставили опір. На другий день в газетах була сила фотографій з цікавими сценами. Фотографували наші і американці. Тепер часто відбуваються з'їзди поневолених народів, переважно в Парижі, виносять резолюції, обговорюють справи. Батька зараз нема вдома — відважився поїхати на пластовий зїзд в Штутгарті! Правда — його повезли. Помічаю, що мої очі починають ліпше працювати, стараюсь менше читати, шити, гуляю, працюю на городі, в школі, на курсах. Маю вже гроші на апарат. Але можна ще почекати з купівлею. В нас все дешевшає: 250 гр. масла — 3 марки, мука — 1.50 марки за кілограм. Можна купити багато речей. Черевики дорогі — добрі, жіночі замшеві — 60 марок Мала охоту купити для себе а тепер роздумала, дам перемалювати білі на чорні і обійдусь. Треба батькові дістати якийсь пальто і капелюх, бо він ходить як жебрак в тому бичовському (подарованоми п. Бичем ще в Чехії) і у військовій шапці! Звичайно, він про це сам не дбає; тільки знає говорити — „Я не маю!“ Стоїть у нас гарна погода, можна сказати, що весна почалась. Наші обидві кімнати дуже гарні. Я маю мити два виходки, двоє сіней — зате маю спокій. Пані Закревська завзято вчитьсья, каже, що не відстає від молодих. В половині травня поверне — тоді будемо з нею „спікати“. Ти мене не дуже потішив, коли сказав, що я не

буду добре розуміти австралійців; коли приїдемо — буду шукати праці. В Америці дуже потрібні „портіери“, що знають мови. Я певна, що працю собі знайду. Цепікові поїхали до Штутгарту до новозеландської комісії. Всі Риндики записались до Австралії, Кейвани теж туди думають; всі вони такої думки, що в цій країні найкраще. З останнім транспортом виїхали всі Ковшики, Михайлишин з жінкою і багато інших. Передала я через них для тебе привітання, може якраз денебудь здибаєтесь! Часто зустрічаюсь з пі. Савчинською, хочу, щоб мала гарні свята — купила для неї 10 яєць, 1/4 масла і 1кг цукру — нехай їсть на твоє здоров'я! Орест моєї опіки не потребує, сам добре заробляє, все водиться з мед-сестрою, вона йому справить Свята. Для нас я не маю охоти щось робити. Хочу випробувати новий рецепт для медяників, бо ж у вас мед повинен бути дешевий! Напиши, як даєш собі раду з варенням? Уживай багато яєць — здорово і мало мороки. Бувай здоров. Твої листи для нас велика подія. Що знаєш про Вову? Чи не могли б ви робити шашлик? Бараняче м'ясо опечене над розжевлілим попелом, можна їсти напів-зварене. Що ви собі варите? Поменше консервів — побільше свіжих, природніх продуктів!

Бувай, Твоя Мама.

П.С: Я послала тобі листа в Кондоболін — „ту бе колд фор“ — запитай на пошти !

Любий, дорогий Лесичку !

Вчера ми знову дістали твого листа, писаного 10.4. Те, що ти пишеш в ньому якраз є для мене найцікавіше. Подорож і Австралія — дуже цікаві речі, але найцінніше для мене те, як ти працюєш, як живеш, як себе почуваш. Коли б я була коло тебе — твоє життя трохи б полегшало. Дуже мені прикро, що я маю стільки вільного часу і не можу тобі в нічім допомогти, хіба лише порадами. Може до цього часу ти вже трохи розглянувся

і ліпше улаштувався з їжею і пранням. Коли можна кожного вечора піти до міста на вечерю, то ходи туди їсти принаймі в суботу й неділю. Щодо прання, то, напевно, можна віддати білизну до пральні раз на тиждень і забрати чисту! Чи можна в місті купити сметану? Я пам'ятаю, що в Парижі її продавали навіть в пергаментових шклянках; може є йогурт, кисле молоко? Дуже здорова ця їжа на другі сніданки, підвечірки. Сметана з джемом — чудова річ! Щодо м'яса — напевно можна купити в різника м'ясо приготоване „на роуст біф“, порізати його на біточки, підсмажити на пательні і їсти на-пів сировим „андердан“, або баранячі котлети „матн чопс“ з ними теж не багато роботи. Коли є сметана і помідори — дуже швидко зварити борщ з бараниною, телятиною, свининою, волове м'ясо найкраще, але довше вариться. Нарізати буряків або настругати, нарізати цибулі і варити з м'ясом, потім нарізати капусти, бараболі, не багато а то і без неї. Коли все звариться додати помідори або „томато пюре“, подавати зі сметаною; можна його варити на два дні!

Все це дуже просто для того, хто вміє і має час. Тяжка проблема — підшукання для нас всіх помешкання. Я думаю, що ми приїдемо через 3-4 місяці, до того часу ти можеш перейти на іншу працю. Для таких бідолах, як ти, я би могла варити та прати і так заробити для нас. Може знайдеться для мене якась посада з помешканням в якомусь готелі, ресторані. Постарайся зв'язатись з Толіком він вже довше там живе і практичний і ініціативний хлопець. Дуже мене дивує, що в Австралії така страшна мешканева криза; простору досить, будівельного матеріалу не бракує — може нема робочої сили? Пам'ятаєш, як в Чехії до війни росли нові будинки, як гриби; в Німеччині також, а в Австралії не можуть собі дати ради з цією проблемою. Це все робить тепле підсоння. Коли б припік мороз — не всиділи би робітники в шатрах. Кажуть, що австр. уряд дуже клопотаний

цією кризою — може будуть потроху з нею боротись. З ким ти живеш і з ким господарюєш? Просто не віриться, що може бути така дешева їжа. Я все чула, що харчування на тиждень виносить не менше 2 1/2 фунта. Це все тому, що ви самі варите — дорого вам коштує ця ощадність. Ти ще не писав, які овочі собі купуєш? Добре, що маєте помідори. Надходять Свята — цього року вони для мене дуже сумні; нема для кого пекти й варити. У Обчаренків я купила малу кухонку, пробувала в ній пекти — виходить добре! Випробовую нові рецепти, які збираю для Австралії. На Свята ти, напевно, догадаєшся піти до цукерні, купити доброго торта або якусь австр. спеціальіту. Ти нам напиши, як австралійці святкують Великдень? Дуже мене цікавить з кого складаються ваші австр. робітники і чому вони мусять жити в шатрах? Деж їх родини?

Вчора мусіла перервати писання, бо Качани прийшли попроситись — Сьогодні їдуть до Бразилії, до Сан Пауло. Він дістав роботу, як інженер-керамік, вони дуже щасливі. Снівся ти мені цієї ночі. Наче свята, улаштовується якась забава і ти прийшов з товаришами з Австралії, дуже змучений, блідий, худий — довго йшов пішки. Трохи далеко приходитьи з Австралії на забаву! Берегуляки та інші з їхньої компанії мають надію скоро виїхати. Повідомлення з Канберри вони дістали через 3-1/2 місяці після виповнення формулярів. Діти їх виїхали у вересні, прибули до Австр. в жовтні /їхали 40 днів/. Досить багато пройшло часу а батьки ще досі тут. Мама назбирала добру копицю листів, бо пишуть обоє. Мають намір продовжувати студії. Помешкання для батьків ще не мають, вони збираються прожити якійсь час в таборі. Ігор живе в шатрі і, здається, сам варить, хоч живе майже в самому Сідней. Мамі замовляють купити куховарське приладдя і записати добрим рецептами, бо їм, кажуть, надокучила одноманітна

австр. їжа. Подаю тобі адресу Ігоря, може хочеш з ним зкомунікуватись — він має такі самі клопоти, як ти:

BEREHULAK Ihor

Water Board Camp

Potts Hill, via Regents Park

Ніби бракує ще Сідней, але таку адресу дала мені пані Берегуляк. Від нього ти можеш довідатись адресу Толока, про життя в Сідней, про укр. організації і взагалі про наші справи. Вони мріють мати свою хату і зажити разом. Всіх Цепіків прийняли до Нової Зеландії — їдуть на початку травня. Треба вже кінчати свою хаотичну писанину. Бувай здоров, шануй своє здоров'я, а там буде все добре. Австралія — широке поле для ініціативи!

Твоя Мама.

Любий і дорогий Лесичку,

Чекала від тебе листа на цьому тижні але вже напевно його не буде. Від п. Берегуляка знаю, що ви мали 4 дні вільного на лат. Великдень. Ти, певне, так міркував: — В суботу можу не писати, бо ж маю багато днів вільних, а там почались свята, може ти кудинебудь їздив? Батьки Берегуляки та інші, що їх діти поїхали разом, їдуть в понеділок до Ауґзбурґу, приготовані до того, щоб знову переходити комісії. Вже повернуть звідти, тоді будемо знати, що значить той папірець, що діти дістали в Канберрі і переслали їм. Наші еміграційні урядовці такі безпорядні, що не можна від них нічого довідатись; нічим не цікавляться і не спішають іти на зустріч! Багато людей відїхало: Гурини, Желіхівський, кілька наших професорів. Цепіки прийняті до Н.З. — батько як аеро-технік, дочки до шпиталів; всі дуже щасливі. Наші Свята пройшли сумно й беззмістовно, гірше, як завше. Пекла я децю в новому п'єцику, що купила від Овчаренків. Мала добрий рецепт медяного пряника для австр, вжитку. Кілька днів стояла гарна погода — це я використала для прогульок. Нема мені з ким ходити — ходжу сама і спостерігаю пробудження

життя в природі: примульки, генціяни... Часом ходимо з ні. Савчинською. Ганна Василівна буде в Лауфі до кінця травня, поздає іспити і приїде озброєна знанням англ. мови. Все пише, що приходитьсь багато працювати — по 15 год. на добу! Сьогодні дістала для неї пакунок з Канади... Той співак Йоха, виявився дуже енергійною і сердечною людиною — багатьом улаштував посилки пакунків. Біда лише, що з тих пакунків нема грошевого вжитку, бо тяжко щось продати : кави, чаю, шоколяди, смальцю — у всіх крамницях повно! Масло у нас тепер 3 марки за 1/4 кг, цигарки за безцін. Я думаю тобі привезти американські і ще якісь в червоній обгортці. Турецькі, вартости 50 пф міняю на масло. Треба наші запаси проїдати або продавати і готуватись поволі до дороги. З фото-апаратом справа стоїть так: казали мені, що добрий можна купити за 150 марок, я ці гроші маю і звернулась до пана Бабкіна з проханням купити для тебе апарат. Він прийшов до мене і як почав оповідати про всякі можливі апарати — то у мене голова заморочилась. Він великий аматор-фотограф, дуже часто їздить до Гармішу, щоб просто довідатись, які системи й марки у продажі. Радить мені купити ліпший — Ляйку за 350 марок, до того кабур шкіряний — 20 марок, статив — 20 марок; всього 390 марок. Таких грошей я зараз ще не маю, мушу почекати до отримання платні. Платні наші що місяця меншають, але ж ми тепер працюємо обоє. На початку травня потрібні гроші будемо мати, тоді поїдемо до Гармішу й купимо. На цілому світі нема такої оптики, як в Німеччині — отже треба це використати і придбати для тебе цінну річ — будеш мати добру пам'ятку. Чи треба купити фільми? Я думаю кілька фільмів не зашкодить. Може ще треба якусь книжку про фотографічну техніку? Ще встигнемо купити.

Я часто перечитую ті проспекти про Австралію, що лежать у мене на столі; багато в них пишуть про мешканеву кризу, яка загострилась підчас війни і

збільшується щороку. Уряд має якісь пляни — будують малі будинки, 4-5 кімнатні для одної родини, але справи посуваються дуже поволі. Тяжко нам будувати якісь пляни на будуче. Поки ми приїдемо до тебе, ти ж будеш мати право змінити місце праці; звичайно старайся bliще до центру, до Сіднею. Може я знайду працю за помешкання, або з помешканням. Може купимо парцелю /участок землі Л.Б./ і поставимо шатро, в яких ви живете. Одне шатро для батька й тебе і одне для мене з хазяйством. Таку плитку, як я зараз маю, можна поставити під піддашам. Коли їжа у вас така дешева, то ми завше заробимо собі на їжу! Ти тратиш один фунт на тиждень, а ми не потребуємо і не можемо так багато їсти — досить буде на нас двох один фунт. Комфарту зразу не може бути. Мусимо жити обов'язково там, де ти будеш працювати, щоб тобі не так тяжко жилось; принаймі визволити тебе від прання, варення, купівлі продуктів, порядкування — тоді вільний час від роботи зможеш вжити на відпочинок, розвагу, знайомлення з країною, на фотографію, тощо. Головне, Лесичку, щоб ти не підірвав свого здоров'я — це найдорожча й найцінніша річ, решта все улаштується раніш чи пізніш! Я думаю, що ти не збираєшся працювати ціле життя з джаганом і лопатою; про це теж подумай — якісь курси, студії... Берегуляки думають про свою фармацевтику. Вовка Равич, здається, поступив на якісь залізничні курси. Австралія, країна дуже великих можливостей, але треба мати голову на плечах і не робити нерозважних кроків. Тим часом будь здоров. Листи наші, напевно, затримуються в Бонегілі; не забувай нам писати — ми лише живемо твоїми листами; Орест обіцяв тобі теж написати.

Твоя Мама

Люба й дорога дитино !

Дістали ми Сьогодні твого листа після твоєї поїздки до Сіднею. Дуже добре, що ти трохи порозважався і

побачив наших людей. Колись напиши, що там інші наші емігранти роблять, які мають пляни на майбутнє, кого ти саме бачив? Може Берегуляків, Толіка? Що робить Тоска? Після твого докладного опису, я собі ясніше уявлю ті ваші умови, в яких ви живете. Пишеш, що на руках груба шкіра, пальці не чутливі... Тяжка твоя праця, нема що казати. Як вона впливає на стан твого здоров'я? Чи прибавляєш на вазі? Чи не докучають тобі нежиті? Я маю зараз запалення горла. Дала мені німецька лікарка краплі до носа "nasenoel" і таблетки, казала полоскати горло рум'яшом /матрікарія камоміла/. Берегуляки та інші сидять тепер в Ауґзбурзі, цікаво, як обернеться їх справа. Пані Закревська до 20 травня буде сидіти в Ляуфі, потім поверне, тоді я переїду до своєї хати і почну готуватись до дороги. Дещо понаправляти, дещо пошити. Може ти хочеш щось придбати з Німеччини? На апарат з приладдям вже маю гроші. Треба лише вибрати день і поїхати з Бабкиним до Гармішу. Ціни на все падають — мій годинник коштував 140 марок, тепер такий самий можна купити за 100 марок. Каже Бабкин, що такий апарат, який він радить мені купити за 350м. в січні коштував 700м.. Не хочеться мені відкладати купівлю апарату, а що, як ми скоро поїдемо! Може так статись зараз, що не будемо мати часу зробити покупки! Гарміш — місто не велике але в ньому завше можна купити, що хочеш. Як би я сама розумілась на тих речах, могла би ризикнути і відкласти покупку до поїздки до Ауґзбурґу, як будемо виїжджати вже до Австралії і тому краще купити все раніше. Слідуюча наша покупка буде батькове літне пальто — він ходить, як жебрак і, звичайно, тим не журиється. Багато наших професорів вже виїхало, батько дістав лекції в гімназії, здається, буде мати стільки лекцій, як я. Для себе я, ніби, нічого не потребую. Найбільший клопіт, як все добре впакувати і довезти. Цепикови раптово мусіли виїхати до Н.З. — в їхній кімнаті живуть зараз старі Риндики. Скоро поїдуть

Літвинові до США. Сьогодні виїхав о. Чернявський. Словом еміграція іде повним темпом! Найбільше рухається стара інтелігенція. Справжні робітники і фермери не поспішають — вони знають, що праця від них не втіче; сиділи б вони тут довше, якби можна було.

З нашої платні почали більше відтягати: з працюючого - 66м., за жінку або чоловіка 50м., за дитину 25 м., за інших дітей не відтягають; так що з моєї платні відрахували 110м.. Німці дістають все більше прав і все більше нас тиснуть і хочуть якнайскорше нас позбутись. Кожний розуміє, що в Німеччині залишатись не можна. Багато з інтелігенції, що пішли на фізичну працю, радять не поспішати з виїздом. Обчаренки, які зараз в Чикаго, пишуть дуже сумні листи. Андрушків працює на м'ясній фабриці і стогне. Паливода, якийсь час, просто голодував — тепер малює декорації. Січінські в дорозі до США. Білецькі могли виїхати в Канаду тільки тому, що дочки записались служницями; словом старі інтелігенти настроєні дуже песимістично. Дольницький просто боїться Америки — лише надіється на заробітки жінки. Жінки, звичайно, ліпше собі дадуть раду, та й вдома мають що робити. В Австралії завше знайдеться заробіток! Розписалася про еміграцію, тепер децю про тебе. Часто появляються відомості, що австралійці мають всі ознаки дегенерації, багато психічно хворих, ідіотів. Кажуть, що вони багато п'ють і курять, уживають інших наркотиків. Уважай на це! Менше цигарок, менше випивонів, менше консервів, більше свіжої їжі! Дуже легко набутти пагані звички а потім тяжко їх позбутись. Завше май це на увазі, що таке життя, як зараз, лише тимчасове. Напевно, коли ти був в Сідней, наслухався про всякі можливості на будуче — напиши нам про це! Тимчасом, пильнуй найбільше своє здоров'я — від його стану залежить все твоє і наше майбутнє. Які речі ти хочеш собі придбати? Напевно тобі потрібний літній плащ. Тепер ви маєте осінь, цікаво, яка буде зима?

Зараз у нас цвітуть генціяни — я маю їх 8 штук в мисочці — краса. Погода дуже непростійна, впродовж дня кілька разів міняється.

Будь здоров ! Чи ти дістав „ту бе колд фор“?

Твоя Мама

— привітай від нас Гутника, як його ім'я? Хто з вас кращий господар? Чи думає Гутник студіювати?

Дорога дитино,

дістала від тебе короткого листа, але дуже змістовного; писаного, коли ти сам сидів вдома. Відносно цін, відносно того, що можна купити — ми вже маємо ясну картину. Коротко кажучи — все можна купити, все дешево. Ти згадав, що кілька разів був на „данцінгах“, але ні слова, які люди там бувають, як бавляться, що танцюють, чи багато дівчат? Які дівчата, чи ти танцюєш. Все це дуже цікаві питання і ти мені колись напиши відповідь на них. Нова річ, що ти купуєш рушницю. Ходити без рушниці по нетрах не можна! Але рушниця не для того, щоб немилосердно нищити все живе! Не час зараз розводитись про сентименти в такий жорстокий вік, коли мало хто навіть рахується з життям людини, але в полюванні мусить бути якась ЕТИКА. Я певна, що ти вихований на оповіданнях Сетона Томсона — спостерігай більше природу, стріляй фотографічним апаратом! Гарні пера з чуба чаплі і какаду — я причипила їх на білий папір і показувала своїм учням і професорам — всі дуже цікавились! Рахунок, що ти прислав, я використовувала на моїх лекціях, коли знайомила учнів з англійськими грішми. Такий оригінальний документ, що прийшов з Австралії, робить особливе вражіння. Гроші на фотоапарат вже маю, хочу купити „Ретіна II“, ця справа вже цілком певна, лише треба знайти вільний час. Пан Бабкин має знайомого в Гарміші, він поінформує його, коли такі апарати будуть на продажі. Гарміш мале

містечко — не завше можна купити, що хочеш. Коли будеш мати апарат, то твоє ходження по нетрах буде змістовніше. Добре, щоб ви ходили з людьми, що знають місцеві обставини. Як справа з гадами??? Чекаю від тебе цікавих листів про австралійську природу. Будь обережний і розважний. Чи снилось тобі колинебудь, що ти будеш ходити по австралійських нетрах з рушницею? Пиши мені все одверто, нехай тебе не лякає, що я буду часом ставитись критично. З того приводу у нас може бути цікава дискусія! Напиши децо про ваших хлопців, що вони за люди? Чим цікавляться? Які мають пляни на майбутнє? Берегуляки та інші ще не повернули з комісії — здається, переходять все на ново. Принесли мені вчора вишивку для твоєї сорочки — називається ця вишивка „яворівка" або настіл. Дуже гарна, знавці кажуть, що стиль цілком витриманий. Пошию вже тоді, коли будемо в тебе. Одні радять пошити з тонкого білого полотна, а Кейван каже, що лише з сирого шовку! Має бути дуже гарна! Хочу ще купити гарні альбоми. Мочерняка вже не видно в таборі, кудись подався; треба буде звернутись до інших різьбарів. Головні наші покупки на майбутнє — батьків плащ і капелюх, мені черевики (добрі полуботки) і тоді вже будемо спокійно чекати черги. Пані Савчинська, з якою я тепер приятелюю, радить мені брати все з собою: ванну для прання, з шафки зробити паку, напхати в неї речей і забрати. Шпорак (мала плитка! Л.Б.) дуже добрий, але до Австралії не поїде! Яка твоя думка? Мушу тобі ще написати про нашу погоду — вона більше подібна до зимової ніж весняної. Чотири дні віяв зимний, північний вітер і падав сніг; на нашому городі було не менше 10см снігу. Зараз сніг перестав, майже ввесь розтопився, тече вода зі стріхи і дуже зимно. В приміщеннях топлять, але дуже мало. Я наливаю до банки гарячої води і так гріюсь. Нема вже того теплого закутка, який ми мали більше трьох років. Нічого, якось витримаємо. Як ти будеш зимувати в шатрі? Вітай Тоску та її маму, як вони

живуть? Тут багато говорять про фотографію Тоски в „Неділі“. Батько тобі напише про це, бо він її бачив. Кінчаємо зараз трьохмісячний курс англійської мови — після 15.5. почнемо новий. Орест Баюк став поважним професором, з повною платнею, напевно дістає більше, як я. До табору приїхали нові люди — а дітей для гімназії нема! До першої кляси зголосилося коло 40 дітей.

Бувай здоров, Лесичку, напиши про те, що я просила : денцінг і полювання.

Твоя Мама.

Вітай Гутника і всіх хлопців !!!

25.5.1949р.

Дорога дитино !

Твого листа з 15.5. ми дістали сьогодні. В ньому ти подав багато відомостей про себе. Найбільша та, що ти на зиму їдеш ще до більшої дичини. Як будеш жити в тих закутках? Будеш, принаймі знати дійсну Австралію! Приємно жити по містах, людині вигідно, цікаво і легко але витворюється одностороння уява про країну. Життя тяжке серед дикої природи але, безумовно, цікаве! Маю вражіння з твого листа, що ви їдете туди на короткий час і через якийсь час звідти заберетесь. Табір ваш буде, напевно, на залізничній лінії, так що може раз на день проїде потяг і привезе вам що потрібно! Будь лише дуже обережний і розважний. Нетерпляче будемо чекати від тебе листа про твоє нове життя. Добре, що вже маєш рушницю; може побачиш кенгіру і емо в природі! Трохи собі уявляю товариство серед якого ти живеш. Чого вони такі п'яниці ці австралійці? Чому не мають інтересу до чогось іншого? Це ж цілком примитивне життя — працювати, щоб потім все пропити і нищити собі здоров'я. В одному листі я тебе питаю, хто ті австралійці, що не мають своєї хати і живуть в шатрах? Тепер мені очі трохи розкриваються: їдуть на таку роботу й умовини ті, що нездатні були собі утворити змістовніші і здоровіші умови! Все порядніше

населення завело собі родини, здобулось на хати, живуть собі нормально! Будь обережний у виборі своїх знайомих, тримайся своїх хлопців. Сьогодні оповідав мені п. Наконечний про своїх дітей, що живуть в Аделаїді, мають помешкання, збирають гроші на власний будинок. Берегуляки ще з комісії не повернули! Пані Равич /Вовина Мама/ зголосилась до Австралії на працю і тепер переходить комісію. Вову на залізничні курси не прийняли, бо він мав колись якусь операцію в усі. Тепер він на якійсь мало-платній роботі. Мама боялась, що будуть переешкоди для їхньої подорожі до Австралії, тому саме зголосилась на роботу. Ігор Берегуляк також підписав зобов'язання удержувати своїх родичів! В цьому місяці кінчаємо скорочений шкільний рік. Сьомого червня починаємо новий шкільний рік; від 15-го липня до 15-го серпня маємо вакації. Було б добре, щоб в цей час прийшов від тебе перміт. В серпні вже буде рік, коли ми проходили разом з тобою комісію. З нашого табору виїздить багато людей, а привозять людей з тих таборів, що ліквідуються. В кінці цього місяця чекаю Ганну Василівну /Закревську/, яка повинна повернути з дипломом. Привожу до порядку її кімнату і улаштовуюсь у своїй кімнаті. Розпочали ми 3-місячний курс англ. мови; Орест Баяк самостійно працює в Піонір Казерне. Я дістала групу початківців; прийшли вже такі, що до цього часу не хотіли вчитись, люди мало грамотні, деякі не знають латинської азбуки. Мушу прогресувати з ними дуже поволі. Микитин далі працює в Гаутінгу; Мельник також там. Ясінчуки поїхали до Америки; Мацола оформляє документи. Сьогодні ходила Лілі К. за свідка до Сі.Ей.Сі.; чоловік її зараз в Чікаго, куди втік з Чехії. Серед професорів також рух. Чекають, що Америка затвердить нових кілька сот тисяч. До Америки їдуть люди найшвидше — на комісію їдуть з речами! Канада робить багато переешкод; австралійські комісії теж добре вимучують людей. І.Р.О. буде лише існувати до липня слідуєчого року, до того часу все має бути

зліквідоване; про старих також мають подбати — ніби їх також мають розібрати різні держави. В Парижі відбувається поважна нарада Чотирьох, нема надії, щоб вони винесли якісь великі рішення.

На цьому бувай здоров.

Твоя Мама.

1-го червня, 1949.

Любий Лесичку,

Сьогодні був такий день, що ми мали два рази відомості про тебе : перше прийшов Орест і сказав, що дістав від тебе листа; в листі були вирізки з газети і чудові пера, яких я взяла собі частину. Відомості про „шугер слейвс“ мені здаються не правдоподібні! Тут навіть не чути, щоб когось брали на цукрові плянтації; друга про „гаузінг“, дуже цікава. Як гарно розв'язували мешканеву проблему чехи і німці, а така багата Австралія не може собі з нею дати ради! Деякі люди вже почали будувати свої будинки. На листі були чудові дві марки: кукабара і птах-ліра; коли це можливо, ліпи різні марки, щоб ми собі назбирали колекцію. З листуванням на такому далекому відношенню, як те, що нас розділяє, часто виходить халепа: часом ти щось в листі описуєш, а через тиждень, два в наших листах знаходиш запитання в тій самій галузі, тому тобі, може здається, що ми неуважно читаємо твої листи — і ти мусиш повторяти те саме. Я твої листи читаю не менше, як п'ять разів і думаю, що не залишила б якась запитання без відповіді. Справи висилки газет я не торкаюсь, бо це не була моя відповідальність; я про неї не нагадувала, бо думаю, що європейська така газета тобі не потрібна! Ти їх ніколи не читав, придуть вони з запізненням, коли всі новини вже будуть неактуальні! Чому батько цю справу прогавив — не знаю. Я пильную апарата, вишивки, заощадження грошей, щоб купити потрібні речі, направляю, перешиваю. Я цілком свідома того, що в Австралії не буду мати часу

на читання. Чекає мене хатня робота і ще до того заробіток, який, мені здається, я завше собі знайду! Зараз вже читаю дуже мало; багато часу трачу на вивчення від пі Савчинської ручних праць, особливо роблення всяких прикрас для хати: серветки, рушники і т.п.. Збираю рецепти на всяке добре печиво, що мені більше робити; газет не читаю.

2-го червня; сьогодні дістали від тебе знов листа з 23.5. — напередодні виїзду в „буш“. Я зараз же пішла на луки і назбирала для тебе квітів — великі генціяни вже повідцвітали, але малі ще можна знайти й засушити. В цьому листі посилаю лише базсмертник, інші квіти ще не готові. Я не уявляла собі, що ти так будеш сумувати за Альпами і за весною. Ти так байдуже з ними прощався. Я мала на думці зробити цілу колекцію квітів, але її не пропустять при перевірці багажу! Різні органічні речі ввозити заборонено! Щоб не привезти якоїсь нової хвороби. Дуже мені хочеться купити сервіс для кави — 6 приборів, які складаються з горнятка, мисочки й тарілки; на кожному приборі — генціана, еделвайс, цимпріпедіум, рододендрон та інші; до того чайник, молочник і цукерничка. Боюсь це придбати, щоб ти мене не висміяв за мою сентиментальність. Такий сервіс була би чудова пам'ятка про Альпи в Австралії; він би був досить цінний в Австралії. Купити, як думаєш? Думаю, що ми ще не так скоро поїдемо. Будемо ще заробляти гроші і зможемо купити більше цікавих річей. Хочу купити добру лупу, щоб можна було роздивлятись цікаві річі в природі! Дійсно, вже чотири з-половиною місяці, як ти виїхав — час пройшов скоро, а з другого боку, здається, що ми тебе не бачили вічність! Уявляю собі, що життя в "500 майл кемп" є тяжким. Головне дбай про своє здоров'я. Почнутись дощі, холоди — легко простудитись. Де можна буде варити? де митись? Тяжка життєва школа випала на твою долю. Я собі цілком інакше плянувала твоє життя — доля судила інакше. Мусиш вийти переможцем

з цього життєвого іспиту. Як довго триває зима, дощі? На весні і у вас повинно бути багато квітів — назбирай деякі. Фотки твої прекрасні: ти сидиш на шатрі, озеро, купання; ти на сіднейському мості, під пальмою, дивишся вгору (Кондоболін), вид міста, всього 7 фотографій. Дуже тобі дякуємо, вони нам дають можливість ясніше уявити твоє життя. Тепер головне „буш“, як ти його перенесеш? І як до нього пристосуєшся. Пошлю тобі адресу Наконечного, він разом з Вовою (Равичем) кельнерує.

Володимир Наконечний, Коррінгтон стріт, Аделаїда, С.А. Посилаю тобі дві фотографії з протесту проти большевицького режиму. Моя особа з шаликом. Фільми куплю перед тим, як будемо їхати, чи може послати повітряною поштою! Не думай, що я ставлюсь неухважно до твоїх листів, я лише ними живу і стараюсь зробити для тебе, як найкраще. Коли виходить нев'язка в листах, то це через велике віддалення і тому, що листи так довго йдуть! Знімки й вирізки будеш діставати..

Бувай здоров, твоя Мама.

Вітай твоїх товаришів !

Замість безсмертників — „Еріка і Генціян“.

9-го червня 1949р.

Любий і дорогий Лесичку,

як це гарно з твого боку, що ти при першій можливості написав до нас довгого листа з бушу. Я мала великий страх, що до умов життя 500 миль від Сіднею. Розважала себе думками про дослідників полюсів або пустині. Багато ми читали про подорожі Свен Гедіна, алеж то були дослідники, які ставили собі певне завдання і радо зносили всякі труднощі, щоб лише досягнути своєї мети. Шкода, що ти хоч трохи не є науковцем! Умови твого життя дуже тяжкі — може їх зносити лише молода й здорова людина і ще до того людина певної вдачі, яка уміє собі дати раду в цих обставинах. Попробуй

знайти яйце емю. Бачити стада кенгуру, полювати на них мусить бути дуже цікава річ. Ти природу любиш і умієш спостерігати. Я певна, що для твого життя в пустині знайдеш зміст і будеш дивитись на цей період твого життя, як на необхідність, щоб відбути контракт. Добре, що є можливість підігріти твоє шатро. Мусите бути обережні з жаром: коли вугілля не цілком перегорє то над ним є сине полум'я це окись вуглеця — отруйний газ!!! Колись у Франції була мода поповнювати самогубство тим самим газом. Приносили до кімнати неперегоріле вугілля і лягали спати, щоб більше не пробудитись! Я колись вчаділа в сибірській бані. Ознаки: болить голова, нудить, рвота. Будь обережним! Такі дивні пера емю. Маю вже цілу колекцію австралійських пер. Може виростуть якісь квіти після дощів? Дістали ми дві фотографії, тільки шкода, що на них тебе нема! Від понеділка вже живу у своїй кімнаті. Коли ми залишили одну шафу, то цілком добре вдалось мені розміститись. Рано світить у вікно сонечко, як оце зараз, і з вікна видно Карвендель. Тут досить тихо, так що цілком добре можна чекати того моменту, коли дістанемо пермит і поїдемо на комісію. Бідні Берегуляки вже другий місяць сидять в Ауззбурзі — ще не перейшли комісії. Кажуть, що тепер більше відкидають, цілком або на якийсь час, як раніш. Може тому, що міністерство іміграції вимагає стримання іміграційної хвилі, як я читала у вирізиці від тебе. Ми почали новий шкільний рік, учнів багато менше; багато з п'ятої, шостої і сьомої кляси поїхали до Ляуфу. Сьомої кляси зовсім не маємо! Утворилось товариство „Рідна Школа“, що якнебудь дотягнуть цей останній шкільний рік. Грошей менше, але, всетаки, ще щось дістаємо — дістали ми обоє 216 марок, порахуй, яка це дрібничка на ваші гроші ! Якщо трохи довше тут поживемо, то назбираємо на добру Ляйку! Я ще апарат не купила. Пан Бабкін десь почув, що у зв'язку з більшими податками німці почали випускати апарати гіршої

якості. Ніби ці гірші мають бути після виробничого номера 200,000. Він ці чутки перевіряє. Кванитись купувати нема чого, бо вартість марки поволі йде вгору! Батько має завдання купити собі капелюх і плащ. І.Р.О. почало давати багато барахла; я дістала гарні парусинові черевики, гумові кальози, чи потрібні вони мені будуть в Австралії? Такі сорочки й штани, що я в них не влажу! Ми дістаємо німецькі. беузгайни (картки на одяз і взуття). Батько дістав гарного кашкета і сорочку ч.42. Повертаю до бушу: вода після дощу стоїть озерами, тому що глиняний ґрунт не пропускає води; земля червона від окисі залізної руди. Здається, коло Брокен Гіл здобувають залізну руду? Кажуть, що в Австралії повинні бути поклади нафти. Знаюмся як найбільше з цією новою країною — купи якісь книжки про природу, її багатства. Дуже було приємно довідатись про твоїх нових знайомих. Англійські і французькі родини дуже рідко запрошують до себе чужинців, особливо перші емігранти утворили недоступну касту — „май гоме із май касл” — бачу, що в Австралії інакше. Після твого опису уявляю собі добре вашу пачку. Мілько дуже милий хлопець, певно хоче далі студіювати свою медицину. Напевно і ти подумаєш про своє майбутнє, чи живеш лише сьогоднішнім днем? Проти еміграції до Австралії провадиться вперта агітація — неможливість національного життя, обов'язковість денационалізації, трудність відірватись від фізичної праці, нездорове підсоння, розірвання родин, неможливість старших дітей вчитись в австр. школах і т.д.. Думаю, що це перебільшені страхи. Та, зрештою, нам вже пізно про це думати, наша доля вирішена! В Америці теж мало-хто задоволений; з Аргентини і Парагваю люди тікають. Розпитуй у місцевих людей про можливість праці для мене. Порадь батькові приготувити серію лекцій, які він міг би читати українцям в таборі, чи де інде. Взагалі нагадай йому, що треба якось готувитись до життя в Австралії. Він живе, як "птичка небесная". Дуже тобі

дякуємо за довгого і докладного листа з „бушу". Вітають тебе мої приятельки: Савчинська і Закревська. Посилаю тобі три фотки з гарними дівчатами — курс для старших пластунок.

Мама

Вітай твоїх товаришів; квітка „патентіла".

16.6.1949р.

Любий Лесичку,

Дістали ми твого листа з першого „вікенду" з цікавими вирізками. Маю вражіння, що це газета консервативної партії, яка стоїть в опозиції до уряду. Балтійців найбільше серед перших емігрантів, немало також чехів. Обидві ці нації займають чільне становище в таборах робітників — емігрантів (писав Спесивий). Дуже добре, що вони піднімають гвалт проти всяких труднощів щодо емігрантів! Тут, ніби, балтійські комітети дали наказ, щоб балтійці більше не голосились їхати до Австралії. Багато укр. родин, які так намагались потрапити в Австралію, після того, як перейшли комісію і були прийняті, відмовляються емігрувати! Так, що можна сказати, еміграція на велику скалю розвалюється, як це передбачають в австр. статті. Добре, що підноситься критика, може це поліпшить твоє становище! Наша доля вже вирішена! Берегуляки повернулись з Агзбургу — сиділи там 6 тижнів. Неприхільне становище не змінилось; була це просто непотрібна тяганина старших людей. Їх прийняли і десь в кінці цього місяця поїдуть до своїх дітей. Діти вже мали нагоду наняти в Сіднею помешкання, але не зробили цього, щоб не платити без потреби за нього. Мамі замовили привезти машинку до різання м'яса, горішків і інше куховарське приладдя. В Аугзбурзі вони довідались, що на особу мажна брати лише 100кг багажу разом з ручним. Дають підписувати контракти лише особам до 40 літ віку, так що пані Равич би була не прийнята на роботу. Так, що вони мусять розраховувати

лише на заробітки Вови. Вирізки постараюсь використати для преси. В таборі ще багато молодих здорових людей, які не поспішають їхати; кажуть: ми ще встигнемо напрацюватись. Дійсні робітники й фермери не рухаються. Інтелігенція, яка вирвалася на фізичну працю — стогне, мало-хто задоволений! Ми вчимо далі. Я маю 19 лекцій в гімназії, вечірній курс, одну приватну лекцію — нагрузка добра! Якщо побудемо тут ще кілька місяців, то назбираємо на „ляйку" і ще на щось інше. На себе тратимо дуже мало — нема потреби й охоти. Дуже мене лякає, що ти будеш сидіти без виїзду з бушу. Що можу тобі порадити, сидючи тут? Від чого можу тебе застерегти? Можу лише просити тебе — будь обережний. Придбай собі відповідний одяг, може добрі шкіряні чоботи, щоб тебе всяке гаддя не чіпало! Тяжко мені собі уявити, що ти став мисливцем. Не ганяйся за заробітком — дбай більше про себе. Коли ми приїдемо, то будемо поміщені в спеціальному таборі для родин, там ми знайдем собі трохи заробітку, а далі побачимо! Будемо підшукувати працю й помешкання там, де будеш ти — Кондоболін, або інше містечко. Може просто на парцелі поставимо шатра. Тоді буде весна — не буде зими! Моє перше бажання є допомогти тобі, щоб після роботи ти мав де відпочити і не мусів турбуватись хазяйством. Серед робітників я собі завше знайду роботішку. Нам так небагато треба. Одягом ми забезпечені на довший час. Треба придбати, в першу чергу, трохи білизни на постелі. Тут не хочу купувати, бо ці речі важкі, краще купимо щось інше, порадь що: лупу, бінокль, малий мікроскоп, щоб при потребі нам їх можна було зреалізувати. Тим часом, думаю, уряд поправить мешканеве становище і яюсь собі дамо раду! Орест далі працює „професором", чекає на якусь стипендію з Америки. Питала Микитина, що нового в Гаутінгу, каже нічого крім більшої нудоти. Чутка, що Німеччина погоджується залишити в себе до 60.000 Д.П.. Дуже часто збирають відомості про старих людей, які не

мають куди їхати, якимось чином мають ними заопікуватися — лишити їх тут або вивезти. Все твердять, що І.Р.О. буде існувати лише до липня 1950 року. Відповідно до цього намічаються пляни ліквідації таборів. Школи повинні закінчити шк. рік в кінці березня. Настрій у всіх ліквідаційний, пригнічений. Дольницькі не поспішають їхати.

Будь здоров, дбай про себе!

Твоя Мама.

Привіт твоїм товаришам!

23.5.1949р.

Любий і дорогий Лесичку,

Як це добре, що ти не забуваєш до нас писати. Твій найкоротший лист для нас велика радість і заспокоєння. Звичайно, листи дістаємо у вівторок або в середу. Коли б їх не було, нам би було дуже сумно і тривожно. Ти оточений всякими небезпеками — відсутність листа наводить на нас сумні, тривожні думки. Чи ти думав колись, що станеш мисливцем в пустині??? Дуже цікава вирізка зі звітом міністра еміграції. Вона дає ясну картину про працю, яку виконують Д.П.. Дуже приємно, що їх праця оцінена! Шкода лише, що вона не наводить на думку подбати про те, щоб поставити їх у кращі умови! Я не трачу надії, що тяжкі часи пройнуть і умови вашого життя покращають. Чи ти особисто задоволений, що попав на роботу на залізниці? Вова Равич працює зараз як урядовець на залізничній майстерні — дістає 6 фунтів на тиждень, за утримання платить 3 фунти. Дав зобов'язання щодо родини й чекає на перміт. Мати його цілком заспокоїлась і спокійно чекає від'їзду до Австралії. У нас далі поширюється австр. паніка.

Гарний той будиночок, що ти прислав, здається він мені дуже дорогий — 2000 фунтів — це великі гроші!!! Сидячи тут, тяжко висловлювати якісь думки про

будівлю /купівлю/ власної хати. Ми готові на те, що спочатку треба буде жити в шатрах. Мене не перестає дивувати, що так багато австралійців не має власних хат!! Напевно серед них багато недбалих людей. Кажуть, що в якійсь амер. газеті писали, що австралійці дивуються, що імігранти скоро після приїзду починають думати про будівлю власних домів і при першій можливості це роблять. Тішить мене, що ти задоволений австр. зимою. В цю пору, напевно, не так тяжко працювати, як в літню спеку. Влітку полювання не таке цікаве. Які у вас лиси — напиши про них докладніше. Чи є у вашій місцевості вовки-торбуни? Чи є коло вас якась гаддя? У нас ввесь час зимно, навіть, коли світить сонце на північному вітрі досить зимно. Я не вилазжу з зимового плаща і теплої білизни. Червоний Хрест прислав для всіх Д.П. плащі — я дістала шоколадовий, досить великий, тільки якась поплямлена підшивка. Будуть їх давати чоловікам також. Словом наше барахло зростає а тут говорять про обмеження багажу!!! 15кг ручний і 85 для здачі, подають теж розмір клунків. Шкода, що я не можу взяти свого пецика і шафки. На пецика вже маю покупців! У серпні буде рік, як ми разом проходили комісію. Берегуляки якраз за рік стали до другої комосії, може так буде і з нами? В цьому місяці кінчаються три місяці, як ти почав працювати! Може це теж впливає на видання перміту — побачимо. Тим часом ми тут обоє маємо роботу й заробіток. Ще назбираємо більше грошей, щоб купити щось цінне. Порадь, що саме? Купівля пальта для батька відпадає. Одягу маємо досить — дай Боже все довезти. Всі говорять про світове значення німецької оптики. Сушу для тебе квіти; цей раз будеш мати чебрець /тимосерпілу/. Багато в нас його росте серед каміння, часом на старих пенях. Шкода, що він не пахне, як наш український; може у вас після дощу щось розцвіло? Мусить же бути якась рослинність, щоб було що їсти звірині! Твої вирізки широко використовуються в таборі.

Звіт міністра я навіть переклала таборовій управі і батько його має використати в таборовій газеті. Всі кажуть, що твоє життя в буші мусить бути цікавим, а ті, що мали діло з полюванням, тобі заздять. Руки в них сверблять вбивати звірину. Я нічого не можу сказати тільки не змуцуй себе полюванням і будь дуже обережний! Подбай про все необхідне — відповідний одяг, їжу, напитек. Ходи на лови з освідченими людьми. Які у вас відносини з співробітниками-австралійцями? В одній газеті написали, що коли йде дощ і не можна працювати — австралійцям платять а чужинцям ні. Чи це так? Багато в нас всяких чуток, але мало чому можна й хочеться вірити.

Бувай здоров,

Твоя Мама.

Любий і дорогий Лесичку!

Як кожний тиждень, чергового листа ми дістали в середу, себто вчора. У вівторок я звичайно чекаю листа, які привозять з Міттенвальду. Їх розприділяють і зразу роздають тим, що прийшли по них. Тількищо розкрила листа і виняла з нього знімки — аж сім! Ти за квітами, ти під високою пальмою, ти підчас короткого відпочинку. Маю вражіння, що ти не змарнів. Ти писав, що твоє обличчя, як кавун; до кавуна ще далеко! Рядок ваших шатер, гарні вони, біленькі але все таки шатра! Життя в них примітивне, без вигод. Нарешті будиночок — твоя мрія. Гарненький він — є про що мріяти. Нічого більше не можу сказати, бо не уявляю собі, як ця мрія може бути здійснена. Я давно хотіла тебе запитати про твої пляни на майбутнє, не відважувалась це зробити, бо нічого не знаю про ваші обставини. В останньому листі ти пишеш, що думаєш лишитись при залізниці. Мені здається це добра думка: за моїх часів залізничники мали державу в державі: свої школи, шпиталі, бібліотеки, крамниці, санаторії — взагалі все мали окреме. таким чином багато

заощаджували. Може і в Австралії є щось подібне? Може ця організація може тобі допомогти придбати хату або дасть помешкання. Може тобі вдасться поступити на якісь курси? коли б тебе перенесли ближче, можна б було думати конкретно про помешкання. Головне, щоб ми мали приміщення, а заробіток, хоч не величкий ми собі десь знайдемо!

Сьогодні рано поїхали до дітей Берегуляки й Лопати. Берегулякам писали діти, що мають на увазі помешкання недалеко від Ігоревої праці: дві кімнати, де Ігор би теж мав жити, бо йому в шатрі зимно! Ірена теж мала б доїздити на працю. Тобі також, напевне, зимно вночі, особливо під ранок. Не легке твоє життя, тяжка праця, відсутність примітивних вигод, розваг, товариства! Кожний початок тяжкий, треба сподіватись, що так не буде довго. Ходять в нас різні чутки що до Австралії — будуть брати примусово, будуть брати на поселення в порожніх просторах, ніби велику кількість — побачимо? Зараз чергова паніка про США і Канаду. Росте в них безробіття, тяжко знайти роботу, праця лише фізична. Лукач має начиння в ресторації. Вітанович і Андрушків тяжко працюють фізично, просто не на силу! Гурин без праці. Той, хто сподівається мати легке життя на еміграції, буде дуже розчарований. Багато людей в таборах вирішили сидіти тут, як найдовше на опіці „мами ІРО". Дають нам далі барахло: батько дістав нового, зеленого плаща, розмір добрий лише трохи дика краска; дають всім без винятку. Обіцяють ще давати штани. Жваво йде розпродаж отриманих річей: одна наша професорка продала отриманий плащ аж за 120 марок. Все значно подешевшало: замшеві чоловічі черевики на шкіряній підшові — 30 до 35 марок; перо, яким я зараз пишу коштує 4.20 марок. Їжа також дешева: ми вже їли сьогодні італійські помідори — 1.80 кг, молода бараболя — 0.40 за кг. Цікаво скільки ми дістанемо в цьому місяці, виплата буде за пару днів. Ми разом маємо 24 год. плюс 5

= 29 годин. Крім того я ще маю 8 годин курсу і приватну лекцію 3 години. Разом вийде марок з 200. Для себе не будемо нічого купувати для тутешнього вжитку, хіба для Австралії. Чи брати твої штани й дерев'яне пальто? Той гарненький сервіс боюсь купувати, що як потовчеться в дорозі! Ще подумаю. Було в нас кілька гарних днів, навіть гарячих за вітром — тепер знову кисне, зимно, сумно, мокро. Зате буде добре сіно — багато його накопили німаки! Буде чим годувати худібку. Німаки дуже розбалувались — неохоче купують в нас. Дуже часто забирають зі смітника те, що залишили ті, що поїхали за море. Часом залишають барахло в хаті, тоді новий квартирант має клопіт з ліквідацією. Таке наше життя. Все в стані ліквідації. Щодо IPO, то воно змагається за продовження існування дійної коровки!

На цьому бувай здоров, вітай товаришів!

Мама

— ще раз маєш рододендрон!

Любий Лесичку! 7.7.1949 р.

Останній лист, що вийшов з Сіднею 29.6., ми дістали вчора — на восьмий день; яка надзвичайна вигода летунська пошта! Переживаєш зиму у своєму шатрі, як довго ця пора року буде тривати? Потім має прийти весна, весна в перед-пустині. Кажуть, що азійські пустині, коли глинясті — дуже мальовничі, покриваються червоними квітами „адоніс—а“. Якщо будуть коло тебе якісь квіти — засуши! Кажеш, що надокучило кроляче м'ясо. Попробуй його так приготувати: зробити ножем дірки в м'ясі, встромити туди часник, сало й так пекти. Я колись так робила і тоді смак не поганий — цілком не подібний до крілика! Козу теж треба принаймі на 24 год. потримати в маринаді: трохи оцту, лавровий лист, перець — потім пекти. Маєш мороку з варенням. Я вже не можу дочекатись тої хвили, коли перейму на себе цей почесний обов'язок.

Берегуляки й Лопати вже виїхали з речами до транспорту; Наконечний оформлює документи. Колись і ми того дочекаємось! Такі старі, як батько, дістають в Америці роботи сторожів; може і на таку роботу нам його вдасться пристроїти. Порадь йому підучити трохи англійську. Сором українському журналістові їхати до Австралії без будь якого знання мови. Кажуть, що в Австралії потрібні священики. Їм ліпше вдасться провадити культурну роботу без знання англійської мови! Чи не міг би батько висвятитись на св'ященника, як це колись пропонував Огієнко. В листах не згадує, що я тобі про це писала, знаючи, який він впертий. Нарешті сьогодні ходила до Міттенвальду до дентиста. Лікар сказав, що можна мені зробити два мости на горі — для того треба два або три зуби вирвати! Вже сьогодні один вирвав; ця приємність стане мені понад 160 марок. Зі всіх країн, куди наші ДП емігрували, кажуть, що в Німеччині найкраще поправляти зуби, поробити потрібні операції, лікувати різні хвороби. Тому і я подумала про свої зуби. Цікаво, чи ми, як твої утриманці, будемо мати право користуватись безплатним лікуванням, правом на старечий дім, безплатного переїзду по залізниці. Якщо цього права не будемо мати, невелика біда, але якось дамо собі раду! Батько каже, що послав тобі проспект „Енциклопедії“. Радять з пренумерацією почекаати. Нехай вийде — побачимо, як буде виглядати. На це видання великі гроші дав о. Смик; я тої думки, що вони неощадно витрачаються. Було в нас кілька теплих днів, так, що можна було вигріватись на сонці у купельовому костюмі! Трава почала сохнути, німці почали правити молебні, щоб пішов дощ. Ото він випав і стало знов зимно! Багато з тих, що виїхали звідси з Альп, почуваяються ліпше, як було їм тут. Людям дошкуляють зимні вітри, часті дощі і високо-гірське положення. Я вже давно маю якийсь горловий кашель і не можу його позбутись; в теплі, сухі дні — цілком добре. В зимі шкрябає в горляниці. Чи ти

пильнуєш за своїми зубами?. Такі різкі зміни температури, як у вас, дуже нищать зуби... Чехи, що повтікали з дому, починають рухатись. Їх табор є в Мурнау. 5-го липня, на Кирила і Методія було в цьому таборі протестаційне віче слов'ян на еміграції — українці вели перед. Проф. Дольницький відкривав збори — промовляв по чеськи і українськи. Чехи були мало активні, бо Кирила і Методія св'ято римо-католицьке. Між Чехами і Словаками, як і раніше, нема згоди.

В нашому таборі почалась міжнародня Олімпіада, яка буде продовжуватись до 15-го цього місяця. Вже приїхало багато люду, серед них і чехів. Так дивно, що тепер часто можна почути чеську мову.

На цьому бувай здоров, вітай своїх хлопців. Як приїду, то може і для них стану в пригоді.

Бувай Мама.

Цей раз якась *Primula* живою була рожева, напевно ти її собі пригадуєш? *Convalaria majalis* мало на себе подібна!

Любий, дорогий Лесичку! 14.7.49.

Пишу тобі цього листа сидячи в Міттенвальді коло пошти. Вчора дістали від тебе перміт і зараз же почали готувати папери. Кажуть, що ми поїдемо на комісію 22.7., отже маємо досить часу, щоб все приготувити а головне закінчити мої зуби. Зараз чекаю до третьої години, щоб піти до зубаря. Думаю, що він до 22.7. все закінчить. Я сподівалась дістати зуби в половині липня. Це дуже зручно, бо 16.7. починаємо літні місячні вакації. Побачимо, як буде посуватись справа в Ауґзбурзі, може вже взагалі не повернемо до праці в школі. На цьому скінчиться моя багаторічна учителська діяльність. Вийшло, що ти у нас голова родини, ти визволяєш нас з німецької неволі. Не ламай собі голову приготуванням до нашого приїзду. Ми можемо жити в таборі, в шатрі, як ти, або на місці нашої праці — головне, щоб ми були на одному

континенті з тобою. Про ваш залізничний страйк пишуть і наші газети. Будемо сподіватись, що він не буде тривати довго. Були такі страйки в Америці і Англії; перша і друга сторона мусіли вступити у переговори і страйк закінчився. Поважна річ, що страйки не можна людьми запобігти переговорами! Ти часто пишеш про власну хату! Я багато про це думала, чи не прийдеться нам поки виплатимо хату і будемо її повними власниками, зробити щось подібне до „бордінг гаузу" — взяти кілька хлопців на повне утримання, працювати для них і таким способом виплачувати борг! Як ти на це дивишся? Всі українці перш за все думають про власну хату, така вже наша вдача. Хто чогось дуже бажає, то, напевно, його досягне. Так я думала і про нас. Позавчора послала тобі листа від Богацьких з Аргентини з весільною фоткою. Не здається тобі, що ця молода пара дуже до себе подібні? Людик цілком подібний до своєї мами.

На цьому кінчаю — поспішаю до зубаря.

Мама

Дорога дитино, 21.7.49.

Справа складається так, що ніби завтра маємо їхати до Ауґзбурґу. На списку нас ще нема, бо пізніше інших зголосились, але усно нас повідомили, що їдемо завтра. Коли б в Гаутінгу робили якісь переешкоди тоді аж на другий тиждень 29.7.. Пані Равич також має перміт, так що може поїдемо разом. Завтра їде також родина Наконечних, Венґльовських та інші. Нажаль, мусимо переходити все так, як перший раз; навіть мусіли дати по 10 фотографій. Попередня група: Берегуляки й Лопати сиділи в Ауґзбурзі по 6 тижнів, а після повороту до Міттенвальду ще три тижні. Дивуюсь, що вони так затягають справи й мордують людей. Ми на це приготовлені психологічно і фактично! Апарат купимо в Ауґзбурзі, зуби мої повинні бути Сьогодні готові, чекаю на них нетерпляче, бо, властиво, не маю чим їсти. Дуже

важливо, що буду переходити комісію з зубами! Дуже зручно, що поїздка на комісію припала на вакації, справа значно упростилась! Наші гімназії в стані ліквідації: то виїздили учні, а тепер прийшла черга на професорів. Після вакацій може їх залишитись менше шости. Вчора була в нас надзвичайна нарада, що робити зі школою. Були різні пропозиції. Нарешті вирішили, що директор поїде до центру, та ще порадиться в цій справі. Десь писали, що коли тижнево буде виїздити по 7600 Д.П., то в липні 1950-го року перед ліквідацією І.Р.О. залишиться ще 130,000. Здається І.Р.О. веде до того, щоб продовжити своє вигідне підприємство. Лесичку, чи не хотів би ти мати весту з рукавами, маю дуже гарну вовну — бордо і сіру, я думала тобі сплести пестрий, комбінований взірець. Якщо хочеш її мати (весту) то пришли міру: плечей, рукава, поясу, плечей. Зараз під керівництвом цієї пані плету собі светер з синьої вовни, що була в мене з трьох шаликів. Ця пані вив'язує надзвичайно гарні речі. Сама тобі плести не буду, бо хочу, щоб ти мав дуже гарну річ. Напиши про це, вона ще встигне зробити, коли ми повернемо з Ауґзбурґу. Ми встигнемо готуватись до довгої подорожі, коли повернемо з комісії. Не думаю, що прийдеться нам багато ліквідувати, заберемо все на 200кг, які нам належаться. Батько дістав листівку з Перту від Ліщинських, мами й сина; просять підтримувати з ними зв'язок. Сьогодні буду мати адреси Спесивого і Павловського, вони люди дуже практичні і постійно думають про власну хату. Наконечні вже купили кілька парцель. Треба підтримувати зв'язки з практичними людьми, збирати відомості про місцеві кліматичні, ґрунтові та інші умови, щоб вибрати собі відповідне місце для свого смаку й звичок. Той ваш нещасливий страйк гальмує все ваше життя. Чергова у нас паніка про безробіття в Австралії. Але страйк не може довго продовжуватись. Повинен якимось розв'язатись. Тепер я розумію, чого шахтарі не хочуть приймати Д.П.

З США приходять тривожні вістки про безробіття. Публіка виїздить з таборів майже під примусом. Кожний дає підписку, щоб без важливої причини не відмовитися від призначеного від'їзду, інакше втратить право на допомогу І.Р.О. на виїзд; ми також дали таке зобов'язання, воно нас не злякало.

— Квітки:

Chrysanthemum leucanthemum

Rosa rubiginosa

Не певна, але якась *Labiata*

Дорогий Лесичку! 5.8.49. Ауґзбург.

Вже третій тиждень сидимо тут; до цього часу перейшли лише комосію І.Р.О. Перед кількома днями кликали нас до бюро і сказали, що певного терміну нема — треба чекати числа з Кельну. Через те, що зараз надійшло багато пермітів, вони роблять „депендистам" всякі перешкоди. Я почала торгуватись і зійшлося на тому, що, позаяк нас сюди привезли і тримають такий час, нас до консула допустять і він вже рішить, що має бути з нами! Наконечні дістали перміт в квітні, тому це їх не торкається. Сказали прийти ще у вівторок 8.8. за інформаціями. Треба великого терпця, щоб це все витримати. Я вже погоджуюсь на те, щоб перейти всі митарства, повернути до Міттенвальду і чекати на транспорт. Тим часом транспорти до Австралії їдуть три рази на місяць, не менше як 600 осіб. Кажуть, що І.Р.О. і Австралія наняли кораблі у різних держав, щоб прискорити еміграцію. В минулому році цілком не було поляків і чехів а тепер їх сила. Багато поляків у чорних уніформах, їх дуже скоро пропускають. Багато з них везуть жінок — німок. Кажуть, що тих поляків, що в таборах, примушують рухатись, або повертатись до дому. Охоче беруть великі родини з дітьми. Дуже мені прикро, що один твій лист пропав. Чекаю на слідуючий,

вже пильную поштаря, щоб зразу підібрати листа, але до цього часу нема нічого! Вже написала до Закревської, щоб більше не писала, нехай чекає на мене. Пані Кириєнко (мама п. Котович) має також клопіт: дочка послала перміт і 5 фунтів рекомандо, а лист не дійшов, хоч до цього часу ні один лист не пропав. Їм добре, бо живуть у самому таборі і без турботи перейдуть всі комісії. Ходжу по місті, в крамницях сила всьго, все можна вільно купити, ціни падають. Я купила дрібні речі: олійничку, олію до швейної машини, термометер, коновку. Після того, як куплю апарат, решту грошей потрачу на господарські речі: ножі, вилки, ложки і таке інше. Писала п. Котович, що коло Аделаїди гуртуються українці, купують парцелі і будуються. Ніби парцелю можна купити на виплати за 100 фунтів а хатку — 1 кімнату, кухню і купальню можна купити за 5 тисяч теж на виплати. Раніш чи пізніш — ми приїдемо! Не суши собі голову приміщенням для нас. Я відразу буду собі шукати працю а там буду мати і приміщення. Не роби нерозважних кроків з переміною місця праці, все добре обміркуй, порадься, не роби нічого наспіх, особливо наш майбутній приїзд нехай не підганяє тебе, бо ж, як сам бачиш, справа не горить. Я з великою приємністю піду працювати до родини або до шпиталю, щоб підучити мову і познайомитись з австралійськими звичаями, а разом з тим і заробляти. Дуже мені прикро, що я довго не читала твоїх листів, вони були для мене великою моральною підтримкою. Треба все терпеливо перенести і тишити себе надією, що наші умови скоро зміняться. Батько живе дуже безжурно, безнадійна річ з ним про щось радитись. У місті тільки розвідав, що можна купити підв'язки за 7 марок. Я кипила йому підв'язки за 1.20 марок. Не пиши йому про це, всеодно справа не зміниться. Шануй себе, Лесичку, дбай про своє здоров'я, не роби нічого добре не обдумавши! Коли будемо на одному континенті, то яюсь спільно наші справи поладимо. Я тут ходжу на англ. курси і позичаю книжки

з бібліотеки. Зараз маю Сетона Томсона: "The arctic prairies" дуже цікаво читати про ці дичини і думати про дичину, де ти живеш.

Бувай, твоя Мама.

Дорогий Лесичку! Ауґзбург, 10.8.49.

Дістали вчора твого першого листа в Ауґз. Як тобі відомо, попередній лист десь пропав; обміркуй, що ти там міг писати? Напиши його ще раз! Нам все морочать голову; консул має вирішити, що з нами робити; кожний день ходимо питати, а сьогодні навіть підемо другий раз. В канцелярії кажуть, що справа не є безнадійна. Справа в тому, що після нових правил самого перміту мало, треба ще призначення для транспорту з Кельну. В кінці цього листа допишу про те, що нам скажуть в канцелярії. Ми поїдемо, як тільки вони перестануть справу відтягати. Вчора пішов другий великий транспорт до Австралії і до США — разом більше як 1200 осіб. До Австралії їде сила поляків і чехів. Після транспортів кімната наша випорожнилась, так що ми могли розташуватись вигідніше. Найпротівніша польська родина з чотирьма дітьми була принята до Австралії і сьогодні їде до табору щоб 26.8. повернути до транспорту. Ходили ми сьогодні з батьком до міста. Так з ним, як і без нього — все одно ніякої доцільної поради не дасть. Ретіна II вже коштує 375 ДМ, хочу вже нарешті її купити, щоб знати скільки мені залишиться на інші покупки. А ти, бідака, все сидиш в буші. Дуже цікава твоя остання пригода з ему. Я вже прочитала С. Томсона „Арктик преріс" — подорож його по північній Канаді. Ти знаєш цього автора з інших творів, ти знаєш, як він ставиться до природи, який він щасливий, коли побачить те, чого шукав; як йому приємно почути спів пташка, спостерігати бізонів або північних оленів. Уяви собі, як було б йому цікаво подорожувати по Австралії. Всі труднощі, невигоди, голод — його може

нагородити спів маленького пташка або саможертва дикої гуски, яка з небезпекою власного життя оберігає свої гусенята. Я розумію, що тобі не легко жити в буші, але ти, напевно, не пошкодуєш того часу, що ти провів безпосередньо серед дикої, австралійської природи. Працюєш ти так вже п'ятий місяць, прийде час, коли зміниш місце праці, а там і ми приїдемо і будемо разом давати собі раду. Мене дуже цікавить ця країна, саме знайомство з мовою, людьми, з природою — дасть мені чимало цікавого.

*На цьому листа кінчаю, бо нічого нового не довідалась.
Бувай, твоя Мама.*

Любий і дорогий Лесичку, 15.8.1949.

Просто не вірисься, що пройшло 8 місяців, як ти з дому. Закінчилась зима, пройшла весна, літо і почалась осінь. Ти починаєш весну, вже в другому листі ти згадуєш про це. В останньому листі ми дістали пера йому, вони особливі, мало подібні на пера! Там ще десь у вас водиться казуар у нього тіло покрите чимсь таким цілком подібним до шерсті. Були теж дві червоненькі квіточки ніби подібні до губоцвітів. Напиши завше пару слів, як ці рослини ростуть. Таких в Європі напевно нема. Шкода, що я не була при тому, коли ви патрали ему; я любила бути присутня на курсах, коли щось патрали я і сама патрала з науковою метою. Цікаво, який має смак м'ясо ему? У нашій гімназії зараз відбувається остання матура. Яюсь дуже спокійно. Думаю про те, що це останні місяці мого учителювання в гімназії! Почала я вчити в школах з 1923 року отже 26 років! В спокійні, нормальні часи можна було вислужити добру емеритуру а зараз треба забратись з нічим і починати нове життя в далекій Австралії з самого початку! Чи ти пам'ятаєш Врублівську? Через стан здоров'я вона перестала вчити в гімназії; зараз збирається до Австралії. Її відкинули, як

робітницю, вона старається дістатись туди, як депедент. Має в Австр. нареченого, який про неї старається. Отже вона мені казала, що урядові папери з Канбери ідуть звичайною поштою. Її наречений докладав поштові значки до тих листів і просив посилати їх летунською поштою до Європи. Якщо перміт для нас іде звичайним шляхом, то не дивно, що він так запізнюється! Наконечні та інші мають виїхати з Італії 25.8. В останньому числі „Вістей" була велика стаття про Австралію — продовження має бути в наступному числі. Хтось пише з Австр., видно не науковець, але старається всебічно описати цю країну, починаючи з геологічної будови. Я б вже швидче хотіла б побачити ту Австр. на власні очі. Щось рано починаються у вас спеки? Воно і тут так трапляється, що весна починається зарано а потім знов повертає до зимного. Ходять такі чутки, що квота до Америки вже вичерпана і більше будуть везти до Австр. Про 12 тисяч, які повинні виїхати в цьому місяці, у нас нічого не чути. Радіо часто пускає „качки". Здається родина Дубика іде на другий тиждень — батька були відкинули через стан здоров'я, але він доказав, що він здоровий! Одну родину були відкинули через стан жінки. Вона почувала себе цілком здоровою, сказала це комісії, яка тепер ще раз її перевіряє і виявилось, що їй нічого не бракує і тепер, ніби, будить цю родину посилати до Австр. Сила всяких непорозумінь, тяжко дізнатись правди! Емігрантська уява не має меж! Сьогодні поїхали Кейвани до Канади. До нашого табору має прийти 400—500 нових ДП. Якщо А. Закревська поїде до Пакістану то буде присилати нам риж, якого мало в Австр.. Твій лист знову прийшов з печаткою: "Zur Devisen ueberwachung * zollatlich geoeffnet", напевно через додані фотографії! Тому лист запізнився на один день. Дуже гарно з твого боку, що ти регулярно раз на тиждень посилаєш нам листа. На цьому бувай.

Твоя Мама

нагородити спів маленького пташка або саможертва дикої гуски, яка з небезпекою власного життя оберігає свої гусенята. Я розумію, що тобі не легко жити в буші, але ти, напевно, не пошкодуєш того часу, що ти провів безпосередньо серед дикої, австралійської природи. Працюєш ти так вже п'ятий місяць, прийде час, коли зміниш місце праці, а там і ми приїдемо і будемо разом давати собі раду. Мене дуже цікавить ця країна, саме знайомство з мовою, людьми, з природою — дасть мені чимало цікавого.

На цьому листа кінчаю, бо нічого нового не довідалась.
Бувай, твоя Мама.

Любий і дорогий Лесичку, 15.8.1949.

Просто не вірисься, що пройшло 8 місяців, як ти з дому. Закінчилась зима, пройшла весна, літо і почалась осінь. Ти починаєш весну, вже в другому листі ти згадуєш про це. В останньому листі ми дістали пера ему, вони особливі, мало подібні на пера! Там ще десь у вас водиться казуар у нього тіло покрите чимсь таким цілком подібним до шерсті. Були теж дві червоненькі квіточки ніби подібні до губоцвітів. Напиши завше пару слів, як ці рослини ростуть. Таких в Європі напевно нема. Шкода, що я не була при тому, коли ви патрали ему; я любила бути присутня на курсах, коли щось патрали я і сама патрала з науковою метою. Цікаво, який має смак м'ясо ему? У нашій гімназії зараз відбувається остання матура. Яюсь дуже спокійно. Думаю про те, що це останні місяці мого учителювання в гімназії! Почала я вчити в школах з 1923 року отже 26 років! В спокійні, нормальні часи можна було вислужити добру емеритуру а зараз треба забратись з нічим і починати нове життя в далекій Австралії з самого початку! Чи ти пам'ятаєш Врублівську? Через стан здоров'я вона перестала вчити в гімназії; зараз збирається до Австралії. Її відкинули, як

робітницю, вона старається дістатись туди, як депендент. Має в Австр. нареченого, який про неї старається. Отже вона мені казала, що урядові папери з Канбери ідуть звичайною поштою. Її наречений докладав поштові значки до тих листів і просив посилати їх летунською поштою до Європи. Якщо перміт для нас іде звичайним шляхом, то не дивно, що він так запізнюється! Наконечні та інші мають виїхати з Італії 25.8. В останньому числі „Вістей" була велика стаття про Австралію — продовження має бути в наступному числі. Хтось пише з Австр., видно не науковець, але старається всебічно описати цю країну, починаючи з геологічної будови. Я б вже швидче хотіла б побачити ту Австр. на власні очі. Щось рано починаються у вас спеки? Воно і тут так трапляється, що весна починається зарано а потім знов повертає до зимного. Ходять такі чутки, що квота до Америки вже вичерпана і більше будуть везти до Австр. Про 12 тисяч, які повинні виїхати в цьому місяці, у нас нічого не чути. Радіо часто пускає „качки". Здається родина Дубика їде на другий тиждень — батька були відкинули через стан здоров'я, але він доказав, що він здоровий! Одну родину були відкинули через стан жінки. Вона почувала себе цілком здоровою, сказала це комісії, яка тепер ще раз її перевіряє і виявилось, що їй нічого не бракує і тепер, ніби, будить цю родину посилати до Австр. Сила всяких непорозумінь, тяжко дізнатись правди! Емігрантська уява не має меж! Сьогодні поїхали Кейвани до Канади. До нашого табору має прийти 400—500 нових ДП. Якщо А. Закревська поїде до Пакістану то буде присилати нам риж, якого мало в Австр.. Твій лист знову прийшов з печаткою: "Zur Devisen ueberwachung * zollamtlich geoeffnet", напевно через додані фотографії! Тому лист запізнився на один день. Дуже гарно з твого боку, що ти регулярно раз на тиждень посилаєш нам листа. На цьому бувай.

Твоя Мама

— Перед тим, як їхати до Сіднею збири листовно інформації в справі перенесення з бушу. Прикро мені, що в цій складній справі я тобі не можу нічого допомогти, хіба що порадою і то часом невдалою. Я чула, що відділ праці любить робити перешкоди в справі перенесення. Добре мати тобі знайому людину, може попадеш на якого чеха (їх багато засіло на добрих роботах). То спритна нація і виявляє себе тут досить паскудно.

Квітка весняна — Троліус еуропеус. Посилала б тобі більше квітів, але я забула їх назви; без назви вона суха не має вартости!

Дорогий Робінзоне! Mittenvald, 17.8.1949.

Вчора пообіди ми повернулись до „Кемп оф оріґін“. Їхалось нам дуже добре. Наші супутники нас поінформували, що ми можемо їхати в другій клясі. Навчання почнеться на другий тиждень. Мусимо тут сидіти, поки нас не повідомлять, що ми є на „мастер ліст“ в Кельні. Сьогодні сказали, що австралійська централа переноситься до Неаполю, коли б лише у зв'язку з тим не було затримки! Будемо сподіватись, що наше чекання не буде довгим. Дуже хотіла б побачити, як ти живеш життям Робінзона. Всі Робінзоніві ознаки: шатра, кози замість лам, шкіри звірів. Чи варто вам доїти диких кіз? Краще купити добру корову. Зараз не весні буде багато паши — корова напасеться і буде вам давати молоко. Цікаво, як ти виглядаєш з бородою? Я мала вражіння, що той проклятий страйк вже скінчився, ти знов про нього напиши. Міста дуже терпіли від страйків: обмеження світла, води, комунікації. Якщо вас позвільняють, то прийдеться вам шукати роботу в місті. Нема рації сидіти в таборі хоч би й на готовому хлібі. Дякую тобі за квіточки; я розпізнала родину, до яких вони належать. Дуже гарна, навіть в сухому вигляді зберегла блиск. Не буду вже посилати наші квіти, коли у вас починається весна і маєте досить своїх; хіба що

попадеться якась оригінальна! Дуже тобі раджу попробувати робити шашлик. Добре, щоб бараняче м'ясо полежало 24 год. в оцті з водою і з корінням (бобковий лист, перець, цибуля), порізати м'ясо на малі шматочки, як половина тої катлети, що діставали в таборовій кухні, порізати кружечками цибулі; якщо м'ясо не жирне — нарізати тоненькі плястери шпеку, нанизати це на грубий дріт в переміну — баранина, цибуля, шпек. До банки від консервів накласти жару і прилаштувати так, щоб можна було дріт з нанизаним на ньому м'ясом обертати. Смажити не довго — „андердан" і такий шашлик дуже смачний! Чекаю від тебе Сьогодні листа, перечитаю його і буду писати далі. Як я сподівалась — прийшов лист з 9.8.. Я дуже горда за тебе, що ти в дичині знаходиш досить цікавого, щоб зайняти свій вільний час! Я все боялась, що ти будеш нудитись, будеш сумувати за містом, кіном і танцями. Фільми в Австр. такі самі, як і в інших англо-мовних країнах, танці теж мають бути подібні! Натомість природа австр. цілком своєрідна. Цікаво знайомитись з природою з книжок, малюнків подорожів, але жити серед такої природи довший час і уміти знаходити щось змістовне це дуже цінна риса характеру і мало кому це подобається. Ти завжди любив природу, умів спостерігати, любив справжній скаутінг ще з малечку і відштовхував тебе скаутінг показний, паперовий, балачковий. Коли цікавишся природою, то твоє життя буде завжди змістовніше, як життя якогось міщука! Коли б розповісти, що ти зпостеріг, то був би не один десяток цікавих сторінок. Попробуй, Лесичку, ще свого пера! У тебе гарна мова і непоганий стиль! У вільні хвилини записуй свої спостерігання і переживання. Якщо тебе не цікавить друкувати свої писання (для газети вони б дуже підходили) то записуй для себе. Колись і тобі буде приємно перечитати і може ще комусь іншому. Я недавно прочитала біографію Лінкольна — тяжке, суворе життя піонера загартувало його, виробило міцну вдачу і допомогло

йому самотужки стати визначним адвокатом і врешті президентом Америки! Читаючи Сетона Томсона, я все думала, коли б мій Лесик зумів знайти зацікавлення австралійською дичиною. З листів я помічала, що зацікавлення дичиною у тебе почало меншати. В останньому листі ти просто кажеш, що життя в буші має зміст, красу і варту того, щоб його пережити, зносити всі невигоди і брак комфорту. Не переймайся тим дуже, що ми повинні довго чекати на наше число. Не ми одні в такому становищі, пані Равич, Кирієнки і багато тисяч інших. Головне витримати, не спускатись на дно і бадьоро дочекались щасливого кінця.

Твоя Мама.

Сердечно вітаю твоїх товаришів, що поділяють з тобою життя Робінзона.

Любий Лесичку, 27.8.49.

чергового листа ми дістали вчора по-обіді, затримали його у Франкфурті через ту саму причину — шукають фунтів! Дуже добре, що ти фунтів ніколи не вкладаєш, був би пропав лист! Листи з Америки з долярами відсилають назад до Америки. В цьому випадку не розумію їхнього поступовання. Було в листі три знімки. Найбільше мені подобалась та, що з малим кенгуриком, ти так ніжно, так гарно до нього всьміхаєшся, видно твою борідку. Цікаво, чи той кенгурик бігав, чи ви його виняли з материнної торби? На другій знімці широкий простір бушу і ти на ньому з забитим цапом. Певно, сфотографовано під вечір, бо довгі тіні; гарний кудлатий цапок, добре б було мати його шкіру перед ліжком! Третя — ваші білі хатки так наче в садочку, натягнуто мотузок, на ньому сушиться білизна. На знімці все виглядає мило, наче маленьке село! Дуже тобі дякуємо за знімки, вони дають можливість нам уявити собі краще твоє життя і характер австр. природи. Ці фотографії показують багатьом знайомим, кожний дивиться їх з

великим зацікавленням, де-хто з заздрістю. Добре, що ти купив собі „балоняк" (плащ проти дощу Л.Б.) це твоя і моя давня мрія, щоб ти мав такий плащ. Я бачила гарні „балоняки" в Ауґзбурзі по 100 — 120 марок. Хочу ліквідувати багато барахла: твоє сіре, зимове пальто, батькове чорне, мого плаща від IPO і багато дрібних речей. За IPO плащ дають 15 марок! Можеш собі уявити, який він гарний; за батьків IPO — 20 марок. Його продавати не можу, бо це єдине батькове пальто. Пан Бабкин, коли ти його ще пам'ятаєш, продає мені свою Ретіна II за 300 марок. Я буду мати гроші ще на один апарат. Кажуть, що це найкраще купувати для Австралії. Краще будемо везти такі маленькі, цінні речі ніж тяжке барахло! Будуть нам на початок нашого нового хазяйства. Сьогодні знов вивішали оголошення, що IPO існуватиме до 1950 року. Щоб люди скорше рішали куди бажають їхати. Хто не хоче їхати, того примушують, а тих, що не можуть дочекатись відїзду — затримують! Берегуляки повинні вже бути в Сідней. Наконечні ще в Міттенвальді. Зустріла сьогодні Ореста Б., казав, що дістав твого листа і збирається відписати. Не думаю, що він був твоїм щирим товаришем! Так більше, щоб використати! Його дівчина поїхала до Америки. Він, наче, здає іспити і хоче також поїхати до Америки, як студент. Микитин все ще працює в Гаутінгу. Ходила я сьогодні до міста — вже пахне осінню. Я знайшла опеньки — це перша ознака осені! Часто перепадають дощики але ще досить тепло. Цього літа зовсім не було грибів! Чи є якісь гриби в Австр.? Думаю, що в такій сухій і теплій країні їх не буде!? Стараю собі уявити, який ти чорний. Австралія така країна, що люди цілий рік загоряють, не мають часу побіліти! Тому і ти повинен що року ставати чорнішим, як тубілець! Читаю зараз цікаву книжку про острови Китайського моря: Ява, Суматра; близько до вас!

Бувай здоров! Твоя Мама.

Твої три знімки чудова ілюстрація твого життя в буші. Ніколи не думала, що шкіра кенгуру така велика! Ти виглядаєш дуже добре. На тобі всі знайомі речі. Скромний "файв о'клок тії" в затишному закутку зі всіми аксесуарами. Твоя фігура австр. Робінзона сказала мені багато про твоє життя. Прекрасний краєвид кенгурського раю! Дуже приємно, що ти цікавишся фотографією з художнього боку! Бажаю тобі в цьому напрямку успіху і дуже тобі дякуємо за знімки!

Любий, дорогий, Лесичку! 28.8.49.

Чекала я від тебе листа у вівторок, в середу, а сьогодні вже четвер, а листа нема! Пиши нам хоч коротенькі листи, але кожного тижня. Вже довгий час ми одержували листа в середу, ми звикли до цього і тому зараз сумно і не спокійно! Почали ми вже навчання в школі. Учнів третина того, що було раніше. На початку вересня буде матура, остання в нашій гімназії; сьомої кляси зараз нема. Тоді лишиться лише шість кляс. Після матури поїдуть до США — Зелик, Балабас, Чубатий. Мають прийти до нас інші учителі з інших таборів. Я себе почуваю ніби одна моя нога тут а друга висить в повітрі, не маючи на що стати! Цікаво, чи ще довго будуть нас тут мордувати? Було в нас кілька зимних днів, лежав сніг на горах, треба було одягатись по зимовому. Зараз трохи потепліло, світить сонечко, нема вітру, можна трохи погрітись. Еміграційний відділ запрошує фахівців до Пакистану. Пані Закревська зголосилась по своєму фаху; має за пару днів їхати на комісію. Вже пообіцяла приїтати до нас в гості в Австралію. Сьогодні дістала ешуренце до Америки і зараз не знає, що їй робити: чи їхати до Пакистану на геологічну працю, чи до США на служницю? Є відомості, що Ясінчуки в Америці, він викладає хемію в англійській школі. Я спочатку не вірила, але коли довідалась, що професори в Америці є дуже мало

оплачувані і що американці не охоче йдуть на таку працю, є багато вільних позицій для учителів. Я почала вірити, що ті професори, що володіють англ. мовою будуть вчити американців! Наші учні вчать в амер. школах з добрими успіхами. Маю вражіння, що там наука не викладається так ґрунтовно, як у нас; а може у нас викладається багато зайвого!!! Доходять відомості про Нову Зеландію в часописах і приватних листах. Цепикові вже там. Вони радять всім їхати лише до цієї казкової країни. Нам хоч би дістатись до Австралії, я вже б нічого іншого не хотіла. Вчора повернули мені одного листа з Кондоболіну "ту бі колд фор". Я тобі писала, щоб ти запитав на пошті про цьо листа — ти певно забув! Це було в той час, коли тебе призначили до Кондо, і ми ще не знали адреси! Добру подорож зробив цей лист до Австр. і назад. Ми тобі його привеземо, як великого мандрівника. Пера і квіти від тебе зберігаю в окремому зошиті. Для фотографії куплю гарний альбом. Всі цікавляться твоїм життям в далекій Австралії. Багатьом показую твої фотографії — всім подобається та, де ти стоїш з кензуровою шкірою. Кажуть, що ти добре виглядаєш, змужнів, що можеш полювати. Прошу тебе дуже — будь обережним, життя в дичині тобі не знайоме і може бути небезпечно!. Як поступає ваша весна? Боюсь, що приїдемо в саму спеку. Та хоч би в спеку, аби швидче приїхати і побачити тебе, як ти став ново-австралійцем!

Бувай здоров, вітай своїх товаришів!

Твоя Мама.

Люба, дорога, дитино! 1-9-1949.

Чергового листа, нормально, дістали в середу. Я просто йду на пошту о 12.30 і дістаю листа безпосередньо. Ти пишеш, що найголовніша річ для тебе — мати стріху над головою і кінчати циганське життя під шатром! Я тебе добре розумію і поділяю твою думку. Я лише можу дивуватись і тішитись, що ти так терпеливо

зносиш життя в буші і знаходиш зміст в ньому. Про твої пляни на майбутнє ти нічого не писав. Що я можу сказати про це і що тобі порадити. Ми лише додаток до тебе, де ти будеш жити там і ми повинні пристосуватись. Розпитуй, радься з добрими знайомими. Я чула, що коло Аделаїди люди купують парцели (чеське слово — участок землі, Л.Б.) і будуються на яких умовах я докладно не знаю. Дам тобі адреси двох практичних людей, зкомунікуйся з ними, вони можуть дати тобі корисні поради.

Mr. Pawlowskyj Evhen

PIMBA

145. Line, South Australia.

Mr. Leonid Spesyuyj

Railway Camping Settlement

CHULLORA - SYDNEY - N.S.W.

Твої знайомі в Сіднею може теж тобі порадять. Дуже мені тяжко звідси щось радити. Сьогодні вранці від'їхали до Австралії ті, що були з нами в Ауґзбурґу — Наконечні, Венґльовські, Королик та інші. Коли б не було якоїсь нової видумки з "мастер ліст", ми б могли теж вже поїхати. Не думаю, щоб ми щось не доглянули, бо така проворна особа, як пані Равич, говорила з консулом і він їй сказав, що мусить чекати на "мастер ліст" з Кельну. До Австралії вона дуже поспішає, бо там на неї чекають син і наречений. Найдурніше те, що не відомо, як довго чекати! Чекати нам не тяжко: хату маємо, працю маємо, нас годують. Хочеться лише швидше з тобою побачитись і полежити твоє життя. Я вже не можу дочекатись, коли зможу для тебе пекти, варити і прати. В Австралії тепер дуже скоро почали видавати перміти; багато зібралось "депендентів" і тоді тут почнуть робити перешкоди. Тим часом час твого контракту проходить, якщо контракт рахується з дня твого прибуття до Австралії, то ти вже маєш за собою шість місяців! Чверть контракту, це вже не абищо. Хоч тобі

тяжко жити, але час минає швидко; я не оглянулась, як пройшло літо і почалась осінь. Так пройде й час нашого чекання і ми нарешті звідси поїдемо! Твоїми листами, знімками і всім, що присилаєш всі дуже цікавляться. Священник наш, о. Ковальський сказав ..."ви маєте дуже доброго сина, коли так регулярно вам пише і посилає всякі речі, щоб вас розважити". „Сир of tea" коло залізниці; ти з партикою (хліба) — подібно до того, як я колись в Ржевницях (Чехія) була зфотографована. Буш після дощу — така картина може бути лише в зимі. Ваша розкішна стація. Все яскраві образки з твого життя — будеш мати добрий сполин про життя в буші. Чудова квіточка, напевно куц зі сріблястим листям, посипаним пісочком. Квітка подібна до квітки бараболі, паслену з родини *Solanaceae* — питай завше місцеву назву рослини. В Європі такої "соленале" нема. Місцеві назви ти позабуваєш, але коли напишеш мені, я буду пам'ятати. Чи не пощастить тобі зфотографувати живих тварин, хоч здалека — кріликів, емю, коли вони такі допитливі і підходять самі до вас. Всі дуже цікавляться укр. газетою. Дуже тобі дякуємо за все, що ти нам посилаєш.

Твоя мама.

Люба дитино, 9-9-1949.

Нарешті ми дістали твого листа, що ти знаєш про відклад нашого відїзду до Австралії. Не можна сказати, що ми сиділи в Аугзбурзі цілком марно; якщо буде так, як нам обіцяли, то ми довго на комісії не затримаємось. Дуже мені приємно, що ти так спокійно приймаєш цю відомість; може не дуже спокійно прийняв, але спокійно і розважно про це написав. Нічого страшного не сталось лише треба довше чекати. Пишеш ти про свої покупки — дуже вони скромні, дійсно самі необхідні речі. Не забудь собі купити порядних хустинок до носа — це необхідна річ доброго тону! Бідака, навіть не можеш купити собі порядного убрання, бо не маєш де його зараз повішати і де

його навіть одягати! Думаю, що так вже довго не буде; чверть контракту проробити не є дрібниця! Ти мужньо переносиш своє життя в буші, навіть знаходиш в ньому зацікавлення. Напевно вже полювання кінчилось, бо хутра добрі лише взимі. Тепер прокидається життя в природі, цікаво, яка буде у вас весна? Тяжке життя в буші і може надокучити за довгий час.

У нас вже почалась матура — учні пишуть писемки. Випуск повинен бути дуже сильний. Мама заопікувались не тільки учнями але й учителями. Коли відбувається писемка, то на великій перерві мама частують професорів. В професорській кімнаті накривається стіл гарним убрусом, кожному кладеться серветка, срібні ложечки, цукорничка, гарні горнятка й мисочки; кожному кладуть на тарілку добру канапку, пампушок і кусок торта. Батько і я, які не мають відношення до матури, дістаємо почастунки також. Остання матура гідно відбувається. Продукти ці мама якось дістають від соціальної опіки. Голова цієї опіки є п. Гафткович і його донька робить матуру. Після цієї матури багато професорів виїде — будемо мати нових і нового директора і, напевно, нових учнів, бо вже заповіджено, що приїде до нашого табору нових 500 Д.П. Наш табір буде ліквідуватись один з останніх, тому привозять до нас всякі рештки з ліквідованих (таборів). В таборі сила нових облич, багато чужих мов. Якось зустріла Ореста (Баяка), каже вже тиждень, як написав листа до тебе, але десь загубив адресу і не може його відіслати. Щось він мені не подобається у відношенню до тебе; повинен уділяти тобі більше уваги. До нас також міг би колись зайти, розпитати про тебе, а то ніколи носа не покаже.

Прочитала я недавно цікаву книжку про сусідні до вас острови — Ява, Борнео, Суматра. На них більше, як 79 мільйонів населення. Найгустіше заселена Ява — щось більше 30 міл.; стара культура з прадавніх часів, страшна біда і злидні.

Як дивно, що ніхто з азійських народів не потрапив на Австралію, аж європейці її відкрили /??? Л.Б./, і то випадково і в дуже недавній час. Всі ці народи дуже прив'язані до своїх островів і дуже неохоче кудись переселяються. Дивна у вас справа з рижом. Це напевно тому, що Австралія рижу не вирощує і через якісь причини мало імпортує його з інших країн, які експортують риж. Яблука дорогі, бо торічні, а померанчі й банани понаростали в тропічній частині Австралії.

Лесичку, якщо маєш якісь заощадження здай гроші до банку або каси; завше може статись щось непередбачене і можеш потерпіти.

На цьому бувай здоров.

Твоя мати.

Вітай твоїх товаришів — Робінзонів!

Любий Лесичку! 19. вересня 1949.

Після того, як я написала мало не останнього листа, стались деякі події. Перше предсідник на матурі порадив мені подати прохання до Ц.П.У.Е, щоб вони поклопотались примістити мене на посаду викладача англ. мови в переходовому таборі в Італії а пізніше і в Австралії. Казав, що їм надано право обсадити дві посади укр. кандидатами. Я таке прохання передала через предсідника і тепер чекаю, що з того вийде. Якби це сталося, і коли прийде наше число, я кидаю всякі переходові табори і сідаю як найшвидше на корабель і ніякими контрактами і обов'язаннями не буду підлягати.

У нас в школі самі прощання — нарейті їдуть: Чубатий, Зелик, Гірняк, Балабас і Білінський. На їх місця прийшли професори з Ашафенбургу. Відбули гучно матуральну вечірку на якій останній раз заграб до танців Мамай. Була я на забаві і все згадувала тебе, як би ти гарно побавився. Сьогодні ввечері прощання в учительській громаді.

Зараз в таборі засідає комісія, яка суворо перевіряє, хто має які наміри що до еміграції.

Можливості слідуєчі: репатріація, німецьке горожанство або еміграція.. Хто ще не вибрав собі країни переселення тим пропонують деякі країни; коли відмовляються — відбирають картку Д.П.

Наша літера пройшла, а нас ще не кликали. Може і не покличуть, бо наша справа вже ясна. Якби покликали, то єдине, що ми бажаємо, це скорого від'їзду до Австралії.

Сьогодні цілий день іде дрібний дощ. Цього літа сила грибів, навіть білі, збирають їх кошиками, звичайно не всі, тільки ті, що знають певні місця. Я рада, коли найду синяків. Нічого вже не сушу, бо не збираюсь тут ще раз зимувати. Вчора ще назбирала останні квіти і поклала їх сушити, щоб тобі при нагоді їх переслати.

У нас зараз повно розмов про чудодійного лікаря Вімо Гренінга — оздоровляє паралітиків і тих, що їх хвороби на нервовому ґрунті. Очевидці оповідають, що сліпі стають зрячими, паралітики починають ходити, німі говорити та інші чудеса! Уряд заклопотаний урегулюванням цієї справи.

На цьому бувай здоров,

Твоя мати.

Ало, ало! Лесичку!

Нас, нарешті, оце Сьогодні на 35-тому дні по повороті з Ауґзбурґу, знов кликав Еміґр. відділ і повідомили, що наш Но. надійшов, тобто треба буде знов їхати на комісію. Нарешті, нарешті починається і наша анабаза... Я ходив до наших інженерів: „Що ж далі, коли поїдемо до Ауґзбурґу" — не знають. Мама ходила до Піонір Казерне — і там нічого путнього не знають. Можливо, що за тиждень, два нас покличуть туди, бо австр. лікаря там ще немає. Але, можемо думати, що за місяць (20.X) ми вже можемо бути в Неаполю, а ще за місяць (20.XI) в

Австралії. Тобто прибудемо якраз на австр. сковроду, що жарить і парить. Таким чином можемо прибути 20-30 листопада!!!

Вчора саме гімназія та учителська Громада влаштували проводи тим, що від'їжджають, або вибираються виїздить. Сьогодні рано виїхали проф. Балабас з родиною, проф Гірняк... та інші. На черзі проф. Білинський, проф. Зелик. а там проф. Дольницький, пані Сороченко ну і ми. Але ось, здається, що ми переженемо інших, бо до Кнади та США дуже довго марудять. Мама, певне, писала тобі про наслідки матури і т.д. — не буду повторювати. Але скажу загалом, що вийшло все дуже добре. Хіба лише одне, що пластун Василь Зваричук, використавши дозвіл станичного — випити одну чарку за своїх професорів, потяг зайву й впився!

До нашої школи прийшло вже чотири професори. Між ними один, якого ти знаєш, п. Орелецький з Праги. Саме в дні матури в нас з'явився новий плян, як прискорити наш виїзд: інспектор Хустинський з ЦПУЕ сказав, що вони шукають 3-4 учителів англ. мови, яких пошлють в Неаполь для науки англ. мови між емігрантами. З емігрантами ці вчителі поїдуть в тій же ролі, а прибудучи до табору в Австралії, далі будуть вчити в таборі вже в Австралії. Мама подала заяву, але, здається, з того нічого не буде...

Ти просив, щоб ми тобі частіше писали. Звичайно, поки будемо на суші, то будемо повідомляти про все, що діється з нами. А на воді може пошлемо вістку з Порт Саїду...

Тепер нам лише речі вибрати, що потрібно, та скласти в скрині. Я не знаю, що мені робити з моїми шкільними шпаргалами та іншим. І жаль кидати і тяжко брати!.. Ну, але якось то воно буде!

Обіймаємо тебе, наш хлопчику, в скорій надії тебе побачити і цілувати.

Тато

17. вересня 1949р.

Люба й дорога дитино,

Ти вже знаєш, що ми дістали число. Виходить, що прощання з нами учительської громади не було на даремне. Сподіваюсь, що нас повезуть до Ауґзбурґу на другий тиждень. Після мого міркування, там не мусять нас довго тримати. Не думаю також, що б лікарі і консули нас не пропустили. Коли нас приймуть та призначать на транспорт, то тоді вже будемо приблизно знати, коли виїдемо і тоді і ти будеш знати, як довго зможеш нам писати до Міттенвальду. Ти писати перестанеш, а ми будем тобі писати з дороги; головне з Італії, щоб ти знав, коли ми виїдемо, яким кораблем і до якої пристані прибудемо. Думаю, що побачимось, коли вже будемо в таборі в Австралії. Може вони подбають, щоб ми були ближче до тебе. Я довідалась, що тепер всі, що їдуть до Австралії, перебувають в таборі в Римі в дуже гарних казарнях, побудованими Мусоліні. Не зле було би побути в цьому місті навіть пару тижнів. Лесичку, як не трапиться чогось ліпшого, ти міг би нам знайти на перший час помешкання десь в Кондо.. Проси, щоб перевели тебе туди на роботу. Може твої знайомі допоможуть тобі знайти приміщення. Кажуть, що більшіе помешкання легше знайти, як мале. Може там ще хтось з хлопців, твоїх товаришів, зхоче з нами поселитись? Якщо тобі вдасться знайти працю ближче до великого міста, то тоді всі туди переїдемо! Для тебе і для речей переїзд даровий і може і для нас. Для нас і в Кондо було б цікаво пожити. Може знайдеться для мене праця за помешкання — коло хворого, коло дітей. Тяжко тобі, сидячи в буші, добитись переміни праці, я це добре реозумію. Не знаю, чи ти встигнеш відповісти нам на цього листа. Пам'ятай лише, що спочатку ми не думаємо про комфорт. Якщо ми будемо разом жити і я зможу зробити для тебе все потрібне, то це вже буде велике полегчення в твоєму житті, а для мене велика приємність, що я зможу тобі

якось допомогти. Вістка про число настроїла мене цілком на подорожній лад. Повна голова думок про подорож і про життя в Австралії. Ми маємо сусідку — Врублівську, її наречений з Австралії пише, що він працює на цементарні в якомусь Кондос і 150 миль від Сіднею; там виробляється будівельний матер'ял і тому йому значно дешевше побудувати хату. Ні в якому разі я тобі не раджу працювати в цементарні! Тримайся залізниці, але май на увазі такі місця, де виробляють будівельний матеріал. „Ретіну“ вже маю вдома; купила її за 300 марок, нова коштує 400 марок. Хочу купити ще один апарат — може „Азфа Карат 36“ за 398 м. без футляру. Коли ще лишаться гроші то куплю біноклі — польовий і театральний. Словом, треба витратити доцільно гроші, що ми тут назбирали. Можливо, що дістанемо ще одну платню і на цьому скінчаться наші заробітки тут. Чому це наші листи затримуються, може їх контролюють? Нічого зайвого не треба в них писати. Адресу, що дав ніби наречений Ніни Цепік, напевно там і Тамара. Він припускає, що вони вже не в таборі, але думає, що лист пошлють за ними. Нав'яжи з ними зносини, може колись будеш мати відпустку після року праці і поїдеш до Н.З. на розвідку. Маємо фотографію самотнього ловця, забитого орла і безконечні рейки до самого обр'ю. Вітай твоїх товаришів. Бувай, мама.

Квітка — Ranunculaceae.

Любий і дорогий Лесичку, 29.9.49.

Ми ще сидимо в Міттенвальді, все кажуть, що нема в Аугзбурзі австр. лікаря — тому нас не везуть! Багато людей оформили документи на Австралію і всі сидять і чекають виїзду до Австр. З одного боку, кажуть, що будуть багато брати і спішно вивозити а з другого марудять і відтягають! Цей тиждень вже кінчається, може на слідуючий вирушимо? В останньому листі ми дістали три фотографії з твого буденного життя. Тебе

на них нема, але я собі уявляю тебе в такій самій ролі. Дуже добре, що ти використовуєш 6 вільних днів для поїздки до Сіднею, треба тобі трохи провітритись і набратись нових вражень. Може там щось розвідаєш про ди-нівське життя. Колись радіо голосило в таборі зміст одного листа з Австралії. Про будівлю говорили таке: хто має 50 фунтів заощаджених, тому держава позичає на будівлю 800 фунтів з відплатою на 30 років, чи це правда? Одночасно дістали ми вирізки з вашої газети. З них ми довідались багато про життя ново-австралійців але про мешканебе питання нічого конкретного! Англійські емігранти будуються, супроти них уряд має, напевно, певні зобов'язання; балтійці добре зорганізовані — вони раніше виїхали, мають зв'язки і велику впертість. Думаю, що в Сіднею ми децю довідаємось про мешканебу справу. Може будеш мати змогу побачити Берегуляків, адресу Ігоря я тобі послала. З газет ми довідались що девальвація англ. фунта відбилась і на вашому. Як тебе це вдарило по кишені??? Шкода, якщо пропала частина тяжко запрацьованих грошей. Боюсь, щоб з нім. маркою не сталась якась халепа, тому хочу поспішити з купівлею „Азфа Карату". Не знаю, коли будемо в Ауґзбурзі, тому це треба зробити в Міттенвальді з поміччю пана Бабкина. Ці питання, що ти ставиш відносно апарати „Ретіна" я виясню у п. Бабкина і напишу тобі у слідуючому листі, бо не хочу відкладати відсилки оцього листа, що я пишу зараз. Статею про мешканебе становище в Австр. зацікавилась граф. Ігнатева і просила батька її переписати і дати їй, щоб вона могла її повезти до Гаутінгу і поговорити там про мешканебі умови в Австр.. Пані Равич також дістала число. Казав Микитин, що їздила до Ауґзбурґу.

У нас стоїть надзвичайно гарна погода, так тепло, як не було в літі. Часто перепадають дощики, тому трава свіжа й зелена — наші багато для худоби. Стараюсь щодня робити прогульку — найчастіше сама, бо

Закревська ходить дуже помалу, кожної хвилини хоче відпочивати; Савчинська теж не охоча до ходження. Сьогодні була на полонині, що провадить до озера з великими скойками. Люблю цю полонину — великий зелений простір зал'ятий сонцем. О 5-ій год. повертало до дому велике стадо овець — я подумала про ваші величезні отари! Часто ходжу лісом до Міттенвальду, просто для того, щоб не відзвичаїтись ходити і не товцяти! Багато часу уділяю ручним працям: всякі серветки, сервечки. Хочу використати час перебування тут, бо, напевно, в Австр. не буду мати час на такі дрібнички. Апарат або швидче апарат до голення куплю, коли будемо вже в Ауґзбурзі — виберу найкращий. Може тобі ще щось купити, напиши, може ще встигнеш! Можна купити чудові портфелі, якби лише добратись до Ауґзбурґу, то всі гроші витратимо, щоб привезти щось цінного до тебе і для тебе. Ти б зараз Німеччини не пізнав — крамниці переповнені найкращими товарами і все по приступній ціні; про пункти і картки ніхто навіть не питає — давай лише гроші.

Бувай, Лесичку. Твоя мати.

Дорогий Лесичку,

рано я відправила тобі листа, а по обіді довідалась, що нас посилають до Ауґз. 5-го жовтня. На пошті попрошу, щоб наші листи затримали до нашого приїзду. Сподіваюсь, що в Ауґз. нам не доведеться довго сидіти. Про наші рухи будемо тебе вчасно повідомляти. Посилаю інформацію про „Ретіна II”: світлосила - 1:2, моменти до 1/500, автоматична наводка. Завтра їдемо з Бабкином до Міттенвальду купити „Аґфа Карат 36”. Радилась я з ним і зі Зимницьким, який ліпше купити: зупинились на „Аґфі”. Будемо мати три апарати різної системи. Кажуть, що вони всі дуже подібні один до другого! Якщо привеземо ці два до Австр., то вони допоможуть нам на початку нашого господарювання,

Будай здоров, мама.

Разом з нами посилають Дубиків і ще кілька родин. Ми вже давно готові до подорожі — мали час приготуватись!!!

5. жовтня 1949, Міттенвальд.

Лесичку! Час нашого побачення наближається. Вже нарешті нас сповістили, що отой злощасний номер на „Мастер лист“, нарешті прибув. Можливо, що йшов він звичайною поштою тому так з ним затяглась справа. Готуйтесь до від'їзду і на комісію. Але нам нічого було готуватись, бо наші документи вже давно в порядку і ми їх залишили в Ауґзбурзі. Готові до від'їзду, але тут нам кажуть, що їхати нема чого, бо австр. лікар зараз на відпустці. Повернется — почнется праця в австр. консуляті — тоді поїдете. Ото й ми чекали добрий тиждень, поки вчора не оповістили, по таборі по радіо та розклеїли по таборі, що 5.10. мають від'їхати шістьох родин, без речей до Ауґзбурґу на комісію. Нарешті!

На передодні ми одержали одночасно два твої листи з газетою „Вільна Думка“. Цей листок „В.Д.“ прийшов дуже вчасно, бо саме в цей час Еміґраційний Відділ збирав різні матеріали, як доказ, що українці, та взагалі таборяне бояться їхати до Австралії, бо там знуцаються над родинами, розділяють, наче в советах — батьків від матерей і дітей, а то й дітей від матерей! Люди терплять від недостачі помешкань і т.п. А на цю "найболючішу" тему і знайшлась там стаття. Це було дуже до речі! Я зараз же забрав ці витинки з Сіднейської газети та всі твої фотки, щоби ознайомити з ними графіню Ігнат'єву, яка саме в тій справі на другий день їде до Гаутінґу. Вона була дуже втішена, але просить дати їй витинки. Я побоявся, а обіцяв, що передрукую і передам їй на завтра через інж. Крохмалюка, який тим також зацікавлений. Так я й зробив! Ото п-і Ігнат'єва,

повернувшись з Гаутінгу, привезла нам покликання на комісію.

І так, 5.10. ми поїдемо знову до Аузз., і думаємо, що цього разу вже відбудемо комісію, тобто консуля. Найдалі 15.10. ми повернемось до дому, а до 30.10., певне опинимось вже в Римі, де тепер є пересилочний табір для Австралії; а може вже й сядемо на пароплав! Цілий листопад будем їхати морями та океанами; і так десь на Миколая, прибудемо до Австралії. У вас вже буде літо, або кінець весни. Ото й ми попадемо з нашої зими у ваше літо. Просто на австралійську сковроду смажитись і жаритись! Це зле, але що робити!... Це я так міркую, а воно дуже можливо, що так саме й буде. Про хід подій у нас ми будемо тебе зараз же сповіщати. Щодо твоїх листів, то ти міркуй, коли тобі вже перестати їх висилати.

Чим bliще до дня виїзду, тим все гостріше стоїть перед мною питання — пощо я туди їду?... Без мови я не буду мати праці, а без праці, то нічого не остається іншого, як завішатись на міцному евкаліпті... Це значить зарання записатись в інваліди і сісти тобі на карк... Чи зможу я там знайти якусь працю між своїми, то ще питання... Одним словом, перспектива саме для мене — блискуча!.. Одне лише бажання бути з тобою — мене трутили мовчки йти за вами. А то мені треба було залишитись в Німеччині чи їхати в Новий Світ...

Та то вже все сьогодні пізно, щоби не руйнувати плянів маминих і твоїх... В нас в таборі було заворушення: старого Світенка та його сина арештували вже рік тому за те, що як доніс якийсь жид, він ще в Галичині служив в Гестапо і нищив жидів. Тепер, наче б то, мав відбутись суд над ними, але в Польщі. І їх обох мали видати полякам. Це, звичайно, значило би на вірну смерть та катування. Обороняючи їх, а разом і кожного, з яким би сталось щось подібне, таборяне зробили великий мітінг; пішли з протестом до Спіра (командант табору,

американець польського походження Л.Б.) а далі захопили чотири вантажні машини і ними поїхало коло 200 душ до Мюнхена з демонстрацією. Це зробило велике вражіння! Пішла чутка, що тисячі таборян йдуть пішки до Гармішу і до Мюнхену. Змобілізовані були німецькі і американські поліцаї, які оточили густо маніфестантів, але їм нічого не зробили! Збіглись кореспонденти і на другий день у всіх, майже, часописах та в советському радіо говорили про цю маніфестацію. Звичайно, большевики говорили, що Д.П. хотять їхати на "родину", а їх амер. і англ. не пускають!. Вдалось підняти на ноги начальство у Франкфурті і в Берліні, особливо на допомогу стали наші священики. Так чи сяк, а справу вдалось відтягнути на 7 днів, бо молодий Світенко, в мент, як його брали поляки, перерізав собі вени на лівій руці — так він став не здібний до їзди! Батько С. хворий на туберкульоз... Тепер виставляють свідків, вимагають суду тут а не в Польщі! Тоб то в большевиків, які їх замучать! Чим кінчиться ця справа, тяжко Сьогодні щось сказати...

Оттаке то наше життя тут!

Цілую тебе. Чекай нас,

Тато.

Аугзбург, 6.10.49.

Любий і дорогий Лесичку,

вчора ми приїхали знов до Аугзбургу!

(частина цього листа написана на тонкому, прозорому папері з обох боків і її не можна відчитати! Л.Б.) Ще маю собі купити легкі черевики, якусь блюзочку і це, здається все. Треба бути готовими для великої спеки; як приїдемо в грудні — то буде у вас спека. Хочу, щоб ми були пристосовані до високої температури, а разом з тим, щоб не вразили тебе нашим жебрацьким виглядом. Твій лист, що мав би сьогодні прийти, буде чекати на нас на пошті, коли ми повернемо, ще другий надійде з описом твоєї подорожі до Сіднею і про те, що

ти там чув нового і цікавого. Знов сила чехів в Ауґз.. Зараз мені оповідали, що вдома вони зголошуються до І.Р.О. з бажанням виїхати з Чехії — І.Р.О. бере їх під свою опіку і перевозить до Мюнхену, там вони проходять скрінінґ і висловлюють бажання куди небудь їхати. Більшість зголошується до Австралії, і тут по таборах вони уміють пристроїтись на чільні позиції — дуже спритна нація!!!

Дуже приємно, що стоїть гарна погода, навіть тепліша, як у Міттенвальді. Можна з певністю сказати, що осінь дуже гарна в Баварії. Дуже мене турбує, що девальвація вдарила по твоїх заощадженнях. Нашикрала я тобі цього листа, чи ти його розбереш? На цьому кінчаю. Дуже мене втомила тяганина з загубленою картою Д.П.

Бувай, твоя мама.

Ауґзбург, 19.жовтня 1949.

Любий і дорогий Лесичку,

нарешті ми перейшли консуля і призначені на найближчий транспорт, який має виїхати 2 або 3 листопада. Напевно завтра поїдемо до дому і будемо приготуватись до подорожі. Консуль питає, що ми думаємо робити в Австралії; казав, що тобі буде тяжко нас утримувати; питає, чому батько не знає англійської мови? Була неприємна розмова про перебування батька в Берліні — словом я мусіла пояснювати, і взяти всю відповідальність на себе, але це для мене так не перший раз! Будемо тебе інформувати про наші рухи. Продовжуй нам писати, аж поки не дістанеш вістку, що ми поїхали з речями до транспорту. Пані Равич виїздить з родиною сьогодні. Наша справа затягнулась, бо сидимо в такій дірі, як Міттенвальд. Плутанина з моєю Д.П. картою теж забрала багато часу, так що ми повинні виїхати на один транспорт пізніше. Паньство Кірієнки їдуть разом з нами. Кажуть, що на італійській границі можна вимінити марки на ліри — 1 мільйон лір за 90 марок. Як приїхали до

Міттенвальду почали виправляти моє Д.П.. Застали твоїх два листи: в одному ти описуєш свою подорож до Сіднею, а в другому ми довідались, що ти вже знаєш, що ми є на "мастер ліст". Дуже мені приємно, що ти побував в столиці, побачив її красу і багатство. Шкода, що ти не написав з ким ти зустрівся і що довідався цікавого про можливості в Австралії. Цей раз фотки маленькі і мені їх тяжко розібрати. Кенгур-велетень дійсно страшна потвора з величезними задніми ногами і м'ясистим-мускулярним хвостом. Бідна підстрелена кенгуру спинається на свої слабенькі передні лапки. Пташки ми також, напевне, бачили в книжках Брема; самотній ловець сам величезний а рушниця якась маленька, лице тяжко розглянути. Ти в джунглі якийсь грубий і наче з бородою? Дуже тішить мене твоя вага, нарешті ти прибрав те, що тобі бракувало. Дійсно це доказ, що з фізичного боку твоє життя стоїть на доброму рівні. Але людина має не лише фізичні потреби! Твої листи всі дуже бадьорі; ти гарно тримаєшся і використовуєш твоє перебування в дичині — але ж ти не є дикун! Так, як зараз справа стоїть, постараюсь потрапити до табору на твоїй лінії. Може було б доцільно перевестись до Кондоболін-у, може б там ми могли знайти помешкання за працю — розпитуй своїх знайомих. Почнемо наше життя в К. поки не придумаємо чогось кращого. Зрештою порадились про це, коли зустрінемося з тобою. Думаю, уряд повинен нам піти на зустріч у переведенні нас до табору на лінії Броукен Гіл. Напевно, в К. влітку велика спека. На Різдво ми вже повинні бути в тебе. Дивно буде святкувати це зимове свято серед пекучого літа! У нас це поворот до весни, а у вас до зими. Пані Равич казала, що Вова зараз має працю в хемічній лабораторії університету в Аделаїді і має дозвіл відвідувати лекції; заробляє мало, але зате вчиться — хто хоче вчиться, завше яось улаштується. Купили вони з нареченим пані Равич дві парцелі, житимуть там в

шатрі і до приїзду родини мають намір побудувати початок хати. Кірієнки їдуть до Мельбурну, де мають вже якесь приміщення. І ми якось улаштуємось — тільки щоб приїхати до тебе!

На дорогу будемо мати таблетки проти морської хвороби; дочка Кірієнків їх випробувала і дає пораду, як їх уживати; називаються вони „Васано“. Радять зробити запас білих сухарів і чорних. Коли б лише швидше відправили нас до Міттенвальду, у мене руки сверблять, щоб вже дійсно приготуватись в дорогу: переглянути кожну ганчірку, поправити все, що треба, повикидати або подарувати зайве і т.д. зв'язане з подорожжю. Ми повинні зредувати наш багаж до тих 200кг, ручний — 15кг. Їжа не входить в рахунок. Ми не можемо брати багато ручного багажу, бо ні один з нас не понесе багато! Кожний з нас буде мати рюкзак і валізу. З цього боку Равичі ще в гіршому положенні: з старою бабунею і малою дівчинкою! Пустились чутки, що не всі Д.П. покидають Німеччину дістаючи від бюргермайстра тої місцевості, де табір, по 100 марок на дорослих і по 54 на дітей. Було б це не зле але нас це не торкається, бо ми були на Lohnstelle з цього приводу серед Д.П. великий рух і багато різних балачок, а ще більше плянів на ті гроші, що падають, як з неба! У нас залишилось на цей час лише 200 марок — ми ще не вирішили, що за них купувати. Кудись їх, звичайно, пристроїмо; що б не купили то все буде ліпше, як залишити гроші!

З Австралії ще не прийшли відомості про те, як на вас відбилась девальвація англ. фунта. Може така багата країна, як Австралія дасть собі раду з цією кризою так, що вона не покривдить тих, що мали якісь заощадження.

На цьому бувай здоров,

твоя мама.

Міттенвальд, 11.10.49.

Дорогий, єдиний, Лесичку,

Позавчора о 2-ій год. ночі ми приїхали на своє помешкання; виїхали з Ауґз. о год. 5-ій дуже невдалим потягом, до 10-ої год. стояли в Weilheim і в Мітт. були о год. 12-ій; коло станції стояла „Додж" машина, наші товариші по подорожі розшукали шофера, який піячив з веселим товариством. Він погодився нас відвезти, але поставив умову по скільки людей; мене залишили на другий раз. Звичайно, ніхто не хотів залишатись. Тоді батько сів у авто. Поки порозвозив людей до обох таборів, поки набрав бензини і поїхав знов на двірець — була перша година. Я не могла тягати дві валізки, тому також поїхала за батьком. У Мітт. шофер знов пішов піячити, а ми мерзли в "доджі". Нерешті докликались його і о 2-ій год прибули до дому. Розбудили бідну пані Савчинську, яка в нас спала і розташувалась у себе. Вчора я нашла насипки на подушки і порозсипала піря зі старих. Сьогодні попраля багато білизни, попрасувала, направила, що треба було і добре поприбирала всі закутки, бо була моя черга. Після обіду добре виспалась, ще трохи шила і потім почали ми остаточно складатись. Сьогодні повернулись люди з Ауґз. і сказали, що наш транспорт поїде 5-го листопада. В кожному разі треба бути готовими під кінець місяця. Вчора дістали твого листа з 11.10.. На моє прохання призначити мене викладачкою англійської мови — нема ніякої відповіді, та мене це не турбує; більше мене приваблює пожити з австралійцями, мати помешкання за працю, що б ти міг приїхати і провести у нас вільні дні. В кожному разі про цю справу ми ще порадимось, коли приїдемо! Про твоє майбутнє також поміркуємо разом. На фортуна не можна покладатись — вона зрадлива. Коли в тебе буде якийсь плян, якесь бажання, то і контракт можуть скоротити за сумлінну роботу. Дуже мене розсмішило, щоб коняка журилась твоїми проблемами, бо в неї більша голова! Будемо старатись, щоб нас помістили в таборі

десь на твоїй лінії. Як вже там будемо, то дамо оголошення в Кондобоїні, що я шукаю працю. Тим часом, коли будаєш в Кондо, розпитуй у своїх знайомих. Головне, щоб було приміщення куди ти зможеш приїжджати. Потім, може переведуть тебе в Кондо і будемо жити разом. Моя праця може бути в готелі, ресторані, в родині, навіть у фермера. Може там фарми не далеко, так що ти б міг їздити на колі (ровер Л.Б.) на роботу. Словом, на підшукання праці ще маємо багато часу, використовуй свої знайомства в Кондо. Твої прекрасні фотки дають нам багато радості, вони далеко цікавіші ніж ті фільми про Австралію, які показують в Ауґзбурґу. Всім знайомим я їх показую і кожний переглядає їх з великим зацікавленням. То будем мати роботу, коли зберем всі три апарати. Приємно було довідатись, що ви належите до „best men on the job” і що ти маєш задоволення з твоєї праці з лопатою в руках. З якого часу тобі рахується контракт? У нас кажуть, що з того часу, коли ти опинився на австр. землі. Я певна, що тобі контракт скоротять. В Ауґзбурзі було кілька людей, яких викинули з Австр. за недотримання контракту. Казали, що їх послали до тропічної частини на тяжку працю — вони відмовились працювати, були арештовані і привезені назад до Німеччини. Хто знає, скільки в тому правди, що вони оповідають???

На цього листа я вже, напевно, не дістану відповіді. Бувай здоров, вітай товаришів.

Твоя мати.

Bagnoli /Italy/

Любий, дорогий, Лесичку!

Вже третій день сидимо в Баньолі. До італійської границі їхалось дуже добре — вагони огрівали. На Бренер Пас було 3 1/2 під нулем; потяг там стояв декілька годин і страшенно вихолов; тут нас перебрала італійська залізниця і перестали огрівати вагони; перед нами від'їхав потяг з Д.П. з Австрії і цілий час затримував наш в подорожі, так, що ми прибули до Баньолі на другий день

подорожі о год. 9-їй вечера. Не знаю, чи ти був в тій самій будові табору. Чомусь раніш казали, що цей табір дуже брудний! Тепер він в розкішній будові колишнього військового коледжу, побудований в модерному стилі, пристосований на багато тисяч переселенців. Нас помістили окремо: я в бльоці „Д“, кімн. 47; батько в бльоці „М“, 123. Моя кімната величезна, містить 47 дво-поверхових ліжок, повно дітвори всякого віку; гармидер неможливий, як в день так і вночі. Є тут кіно, дві читальні так, що можна сховатись від кагалу! Я вже, звичайно розпитувала про англійські курси — сьогодні почну ходити. Взагалі треба серйозно взятись за англ. мову, яку я, останніми часами, занедбала! Погода не погана: досить тепло, перепадають дощі і дощики; сонця мало, деколи пробивається через хмари, море сіре. В не добру пору року ми попали сюди — гнила погода, яка зле відбивається на мому горлі. Вже другий раз в цьому році маю запалення. Я певна, коли попадемо до теплого, сухого підсоння — всі мої катарги пропадуть! Пані Равич з родиною ми вже тут не застали — вже від'їхали. Вчора відійшов невеликий транспорт до Австралії — самітні і родини без дітей. Зараз вивішали дуже довгі списки на Венецуелу, транспорт відходить, здається після завтра, а там будемо чекати списків на Австралію і нетерпеливо шукати наших призвищ. Ще в дорозі я продала дві пачки „Даймонд“ папіросів, маю 300 лір. У Міттенвальді ми продали або роздали наше барахло — і добре зробили! Тут кожний день "толкучка". Коло бльоку „М“ купують, переважно, жида за дуже низькі ціни. До міста нас не пускають! Хіба по особливих перепустках, або тих осіб, що тут постійно живуть. Я бачила, як люди несли виноград, яблука і жовтий овіч такої форми, як деякі гатунки помідора — проф. Веленовський називав його „Какі“. В кантині можна його дістати. В кантині можна купити все, звичайно, по високих цінах. Я залишила 5 марок, щоб їх тут вимінати в кантині — дають по 60 лір,

декому вдалось виміняти за 70 а курс стоїть 90. Словом спекулянти нас визискують на кожному кроці. Добре, що ми не розраховували на спекуляцію. Їжу маємо з Німаччини; добре, що тут дають білий хліб, досить смачний і у великій кількості; коли додати масла і трохи овочів, то можна цілком добре прохарчуватись! Мало дають рідкого, але все це дрібниці, коли б лише нас швидче звідси вивозили. Прикро, що довгий час не будемо мати від тебе відомостей!. Якщо і був лист в Мітт. то його відішлють тобі назад! На другий день нашого приїзду сюди скликали нас, новоприбулих, до театру і промовляв до нас австралієць німецькою мовою; правда він більше читав, як промовляв, користуючись дуже знищеними шпарґалами, які він, напевно, уживав при всіх своїх промовах до Д.П. вже не один раз. Казав, що ніколи не бачив ні змії, ні крокодила; дуже всіх закликав вчити англ. мову. Він сам викладає на курсах. Я з ним трохи поговорила; він сказав, що такі курси не для мене — побачимо! Коли вчитель буде володіти дійсною англ. мовою, то така лекція буде для мене корисна! Сиджу зараз в читальні, тихо й гарно, шкода лише, що не світить у вікна сеченко, яке часом вибивається з поза хмар. В читальні пожна позичити всякі часописи, навіть українські, російських не бачила! Книжки лише німецькі і англ.. Читаю зараз рос. автора Всеволода Гартіна — два оповідання. Приємно пригадати ті часи молоді, коли ці речі читались з захопленням і обговорювались в товаристві молоді! Батько везе кілька укр. книжок — в Австр. це скарб. Головна наша думка зараз про те, коли ми виїдемо? яким пароплавом? І до якої пристані? Останнє питання найважливіше, бо від нього залежить чи ти нас зможеш зустріти, чи ні; чи будеш приїжджати до нашого табору. Якщо відразу попадемо до табору на іншій залізничній лінії, то будемо просити перевести нас на твою лінію. Все це улаштується, може не відразу, але через якийсь час. Може моя англ. мова стане мені в пригоді; австралійці дуже цінять знання

їхньої мови і, напевно, підійдуть нам старим на зустріч. Тим часом розпитуй в Кондо про якусь працю для мене, а може для нас обох за приміщення, щоб ти міг бути з нами після десяти днів праці. Наближається день твого народження. Коли дістанеш цього листа, вже будеш мати скінчені 22 роки. Ти ще дуже молодий, але зазнав не мало халепи. Тепер цей твій контракт. Думаю, що в цьому місяці через рік, ти вже від нього звільнишся; тоді будемо разом обдумувати наше майбутнє. Тим часом бувай здоров. Твоя мама.

11 листопада 1949. Баньолі

Любий, дорогий Лесичку,

Ніколи не думала, що будемо аж три рази писати з Баньолі. Як бачиш сидимо ми вже тут третій тиждень. Лише Сьогодні ми є на списках. Виїдемо 25.11 на пароплаві "Гоя". Їде всього 800 душ, дітей до двох років не беруть. Кружляють у нас чутки, що пароплав дуже ганебний, іде помалу. Може ці чутки безпідставні, але вони псують настрій. Завтра постараюсь довідатись до якого порту в Австралії він пристане і тоді допишу це тобі в кінці листа. Дуже тяжко бути без листів від тебе. Десь вже надходить літо а разом з ним і спека! Не знаємо, як ти її переносиш. Сьогодні я зголосилась бути учителькою на пароплаві — виповнила форму, де повинна була написати хто я і що. Якщо я буду їм потрібна, то це мені скажуть на пароплаві. Бачила я підручники призначені для пароплаву — досить невдалі, треба сказати! Погода в нас дуже не постійна, часто перепадають дощики, а після них тепло і гарно. Моє горло майже видужало, думаю, що тепле сухе повітря мені його остаточно долікує! Не легко мені жилось ці три останні тижні — в нашій кімнаті до 100 душ, багато дітей, мало коли дадуть виспатись. Стараюсь якнайбільше тікати з хати. В нашому бльоці є гарна читальня: газети, досить книжок, словники, підручники. Зле лише, що у вечері дуже слабне світло, так

що я можу читати не пізніше, як до пів на дев'яту. О цій годині іду до кімнати, приготвуюсь до сну і стараюсь заснути. Рано встаю, перше мию великий кусок підлоги, умиваюсь і йду на сніданок. Серби варять препогано! Приїхав до нас транспорт зі Шангаю. Частина з них залишилась в Австрії, багато їде до Парагваю. Син якогось російського лейтенанта одружений з китайкою з чотирма дітьми їде до Сан Домінго. Він виріс в Китаї, від 16 років живе самотійно; дуже поганої думки про білих жінок; казав, що ніколи б не одружився з білою жінкою — з китайкою дуже щасливий! Всі вони говорять по англійськи, він прикрасно з амер. акцентом; часом з ними розмовляю. Багато оповідав про своє життя, про різні нації, про їх вдачі; при зустрічі тобі оповім. Зараз всі мої думки про те, як ти живеш, як собі даєш раду, яка буде наша подорож, куди приїдемо, про нашу зустріч і т.д. і т.д. Головне, щоб здоровими доїхали, а там я вірю, що дамо собі ради! Постараюсь писати тобі з дороги. Зараз я довідалась, що навіть капітан судна не знає до якої пристані причалить корабель! Лише в дорозі це йому буде відомо. У вашій газеті сповіщають, коли приходить пароплав і куди. Отже пам'ятай лише, що наш пароплав „Гоя”.

Бувай здоров, твоя мама.

24.11. виїдемо з табору, з Неаполю, напевно 25.11.
подорозі до Порт Саїду.

Любий Лесичку,

Отже ми вже пливемо, вирушили 26.11.1949, зараз наближаємось до Порт Саїду. Гойдало нас від Капрі до Сицилії, на батька це зовсім не впливає. Я на дворі почуваю себе добре; до їдальні ходити не можу. Приносили мені децю. Вже другий день погода чудова — корабель не гойдає! Я їм нормально, сиджу ввесь час на палубі. Не хочеться нічого ні читати, ні учитись! Не знаю, чи буду вчити на кораблі — я в тому не зацікавлена. Приватних

учнів маю, хоч відганяй — досить мене зморують. Здається причалимо в Мельбурні, цим справа трохи ускладнюється, а саме відтягається побачення з тобою. Наша „Гоя“ не такий то вже поганий корабель, як казали. Не великий. Везе 1000 людей, не люксусовий, але чисто відремонтований, команда норвезька, годують добре, поводяться чемно. Я міщусь в каюті, де є 41 особа, двері виходять проти сходів на поклад, так що з каюти тай на гору; двері від каюти ніколи не закриваються. Сумно, що нема від тебе листів — як ти там собі даєш раду у літню пору? На кораблі товаришую з молодими хлопцями: помагаю їм в англійській мові а вони мені багато оповідають про свої пригоди. Твій далекогляд ходить з руки в руку; я ще ним не користувалась! Дали нам на пароплаві кожному бонів на 4 1/2 доляра. Діти жеруть без міри шоколяду і цукорки; чоловіки палять картони цигарок. Ми ще не брали нічого. Візьмемо якнайбільше цигарок; картон рахують нам по \$1.10.; є гарні рушники, кажуть, що потім буде більше речей до вибору. Ми, властиво, нічого не потребуємо, їжі дають досить і добру! Корабель має зупинитись в Порт Саїді, Адені а потім аж в Австралії. Тяжко написати якогось путящого листа . Вражінь так багато і такі вони нові, що тяжко на них зосередитись. Головне, що їдеться нам добре, пароплав добрий. Якщо буде качка, то я її перенешу добре, а на батька вона цілком не впливає! Зараз погода прекрасна! Море чудове! Залишиться добре вражіння на ціле життя про Середземне Море. Сьогодні я встала о п'ятій год., попраля білизну, викупалась під зимним душем — ледве дочекалась сніданку, така була голодна! На сніданок кожний день кашка, масло, трохи ковбаси, джелі, правдивої кави, молока, цукру й хліба скільки хочеш. Коли качка, хлопці їдять по три обіди; в нормальний час одна порція для них замало! завше вдається їм щось дістати від тих, що їдять мало. Так що про нас не турбуйся. Все йде, як найкраще! Не знаю, коли

ще напишу до тебе, може з Адену а потім вже з Мельборну.

Будай здоров, Твоя мама.

Червоне Море, 1.12.1949.

Дуже мені прикро, що я не встигла в Порт Саїді здати для тебе листа. Я була певна, що треба було здати листа, коли будемо наближатись до П. Саїду, а виявилось, що вже на передодні! Цього листа вишлють з Адену. Їдеться нам дуже добре. Все Середземне М. переїхали за чудової погоди; море таке прекрасне, що не можна очей від нього відвести. Помалу рухались в Суезкому Каналі. Перший раз в життю побачили справжню пустиню; вражіннь така сила, що лише дивимось на все і тішимося! Зараз вже переїхали частину Червоного моря; небо трохи захмарене, спокійно й тепло. Уявляємо собі, які тут можуть бути спеки у літні місяці. Сьогодні команда „Гоя” нас розважала — не так нас, як дітей. Кілька разів пройшли по палубі з музикою, потім зупинились під містком капітана і почались різні розваги. Діти подіставали подарки і всякі солодощі. Ходять чутки, що буде улаштоване свято Миколая 6.12. Я навчаю англійської мови малих хлопців. На курсах для дорослих вчать мадари і лотиші. Наші люди задоволені, що дають пояснення по німецьки. Я теж задоволена, що не вчу офіційно і принаймі свobodно уживаю красу подорожі. Написали оголошення, що, правдоподібно, корабель пристане в Мельборні, але нема абсолютної певності. Може, на наше щастя пристане в Сідней. Коли в Мельборні, то це лише відтягне час нашого побачення. Дуже нам цікаво знати, як ти живеш в цьому літньому місяці. Зараз сиджу у їдальні і пишу цього листа. Одночасно тут відбувається навчання одної групи, але їдальня така велика, що в другому кінці нічого не чути. Дуже незручно, що на такому пароплаві нема бібліотеки! Я була певна, що вона буде і я не взяла ніяких книжок до

читання. Нема великої охоти до читання, але трохи заглянути не пошкодить! Кажуть, що після Адену не будемо вже нігде зупинятись.

Бувай здоров, мама.

ЛИСТИ ВЕЛЕРІЇ І ПАВЛА БОГАЦЬКИХ З АВСТРАЛІЇ, З ТАБОРУ ДЛЯ ЕМІГРАНТІВ В БОНЕГІЛЛІ.

Бонегілля, 8.1.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

Пишу тобі першого листа з Бонегілі і першого листа в цьому році. Дуже стало сумно, коли ти відїхав; знов хата стала повна мадярського гармидеру. Вже кілька осіб з нашої hut виїхали, деякі їхати збираються. Сьогодні почались курси; вчить нас якийсь підозрілий австралієць; говорить досконало по німецьки, по італійськи, закидає по російськи і по мадярськи. Переконує нас, що він австралієць, але по духу він цілком європеєць! Дві години оповідав нам про вдачу австралійців, їхню мову, про це, як ми повинні асимілюватись; дуже хвалив старих поселенців-німців, які стали зразковими фермерами, забули свою мову; діти їх дуже численні і не мають поняття, якого вони походження. Італійців, які приїхали у великій кількості після 1918 року, не люблять, бо вони тримаються окремо, мають свої школи і не бажать асимілюватись! Казав, що жінки не високої вартости, про примітивне їхнє хазяйство і особливо варення. Вміють приготувати роуст біф і лег оф матн; австралійська кава смакує, як вода, в якій виварили шкарпетки! Але ми повинні все хвалити, всім захоплюватись. Про мову сказав багато такого, що я чула від тебе. Напевно ти чув те саме, коли був учнем в цьому таборі!

Кінчаю цього листа на другий день перед тим, як іти на лекцію. Вчора був досить зимний дощ і ще зимніша ніч

— під трьома ковдрами я не могла зігрітись! Це досить приємно після горячих днів, наче відпочинок після праці! Дуже мені цікаво знати, як ти доїхав, чи зупинявся в Сіднеї, коли приїхав додому? Яка в тебе праця і все інше зв'язане з тобою і з нашими можливостями приїхати до тебе. Чи я тобі писала, що батька кликали другий раз на рентген. Кажуть, що другу знімку посилають до Канбери і результат прийде за кілька тижнів, або через місяць! Напевно, поки не прийде вислід то його звідси на випустять! Принаймі так було з моїми знайомими: батьки поїдуть завтра до сина, до Сіднею, а доросла дочка, що підписала контракт і має пообіцяну працю також в Сіднею (лотишка) мусить сидіти тут, чекати вислїду! Коли б таке нам трапилось то я, звичайно, не буду тут сидіти. Якщо трудно знайти для нас помешкання то може їхати мені на роботу? Я б розглянулась, познайомилась з умовами, може б допомогла знайти помешкання. В мене руки сверблять, щоб якнайшвидше тобі стати в допомозі, щоб після десяти місяців тяжкої праці ти міг, нарешті, жити по людськи!

Пиши, вітай Толіка,

Твоя мама.

Бонегілля, 17.1.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

твого рекомандованого листа з 9.1. ми дістали лише вчора! З цього прикладу і багато інших видно, що пошта тут дуже лїнива! Уявляю собі, як ти, бідака, намордувався з цим безконечним їждженням. Напевно сказав, що краще в буші тяжко працювати, як так мотатись! Тобі приємніша тяжка праця, як полагоджування всяких справ! Я відчувала, що з переміною праці справа не така вже проста. Прикро мені, що я не можу тобі нічим допомогти! Перший камінь з улаштуванням на праці вже з тебе спав; що до другого — підшуканням помешкання то завжди пам'ятай, що ми

маємо тут стріху над головою і добру їжу і що все це нас нічого не коштує. Я дуже боялась, що з першого нашого дня в таборі тобі прийдеться за нас платити 3 фунти на тиждень — це була б для тебе руїна! Колиж так, як справа зараз стоїть, ми можемо тут спокійно сидіти далі, а ти помалу підшукувати помешкання. Може десь трапиться для мене робота? Я розумію, що заочно тяжко щось знайти, особливо для мого віку. Кожний хоче бачити кого бере на працю. Головне не хвилюйся і не кванся! Мені було б дуже неприємно подумати, що з нашим приїздом навалилась на тебе ціла купа клопоту. Довідались ми про приємну зміну щодо старих новоавстралійців. Раніш пенсію могли дістати лише ті, що прожили 25 років в Австралії; тепер дістануть пенсію в певному віці, я не пам'ятаю в якому, (бо сама не чула) після 5 років перебування тут! Довідавшись про це мені стало легше дихати. П'ять років ми ще можемо працювати, а там дістанемо якийсь гріш, що вистане нам на обхідне! В Олбури я завше можу собі знайти працю з помешканням. Покищо будемо сидіти і їсти дарований хліб; може не зовсім дарований, бо ти тяжко працював і тим заробив для нас на переїзд до Австралії і на перебування тут. Я все більше і більше переконуюсь, що ця масова еміграція, коли задурно привезено сюди стільки робочої сили, просто необхідна для цієї країни, щоб її відродити, вляти в неї нової крові, принести нові звичаї, нову культуру!!! Кажуть, що Австралія не хоче обмежитись переселенням ДП, яким ІРО оплачує дорогу — будуть брати всяких інших, платити їм дорогу з тим, щоб впродовж багатьох років вони видатки сплатили. На такі умови, напевно, піде багато голодних і заляканих людей в Європі! 5 фунтів ми також дістали; ми їх не тратимо; досить того, що я потратила в Олбури. Рахуй, що ти їх послав до каси! Ходжу на курси і переконана, що наш учитель жидок. Властиво, його неможна назвати учителем а просто балакуном, який мені часом обридає.

Дуже мені приємно, що я всюди можу домовитись! Доктор Кірієнко пішов до шпиталю — підозріння на туберкульозу! Пані сама поїде до дочки і в розпачі, що не знає мови. Така наша інтелігенція. Я помагаю їй улаштувати справи.

Вітай Толіка. Твоя мама.

Бонезілля, 18.1.1950.

Перша проба моя самотійно послати тобі листа... Твої два листи ми одержали. Не веселі вони, бо бачимо в яку тяжку ситуацію ти попав: збіглись дві справи — твоє влаштування на новій роботі, в новому місці і наш приїзд! Але ти не квапся з нами, а твердо закріпись на новому місці а тоді будеш шукати можливостей влаштувати нас! Поки що нас не гонять з табору та не вимагають оплати! Хоча, на роботу мене беруть зі всіма хлопцями з бараку. Я працюю на кухні, тоб то чищу картоплю, моркву, цибулю і інше. То не тяжко тай практика в мене в тім чимала... Тижневих шілінгів нам не дають, наче б тому, що в нас вже є кому нам допомагати. Твоїх 5 фунтів ми одержали. Ми, властиво, грошей не потребуємо, бо нічого, крім листів, купувати не збираємось! Пару фунтів маємо з продажу цигарок... Мої дні йдуть не скучно: то робота, то школа; найбільше праця над тим матер'ялом, що дають в школі. Я входжу в смак англійської мови. Підручник Шидловського я проробляю з великою цікавістю. Лише переконуюсь, що пам'ять моя вже до нічого! Оком я ловлю і запоминаю легше, але на зуб мені тяжко щось затвердити... Скоро забуваю... Своє нове місце ти так розписуєш, ніби воно купелеве місто. Вліті наїжджають пани на купіль, розбирають всі помешкання і тому ціни на них дуже високі. Певне треба шукати собі притулку десь під містом, у певному віддалі. Ти гарненько розвідай і не квапся з винайманням його! Засмутили мене тут деякі панове, кажучи, що таким старим, як я, вже зовсім не дають праці, не дозволяє на те уряд праці. Треба буде це добре розвідати...

З літературної праці гроша не заробиш!!! Тим часом напишу в Америку, Канаду; зв'яжусь з певними людьми, згадаю про себе. Може б мені таки вдалось надрукувати мою ЛІТЕРАТУРНУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ(!)... Зв'яжусь тут з впливовими і знайомими людьми; буду їх просити, чи не знайдуть щось для мене... Ти ще не писав, скільки тобі дасть новий господар? Але скільки би не дав, то утримувати нас двох буде дуже тяжко. Тому приділити і нас на роботу це також "камінь" не менший від тих двох, що ти вже маєш! Взагалі, влаштувати нас це буде складна й тяжка і складна справа. Мене це ввесь час журисть, непокоїть! У можливі години ходжу кругом табору, знайомлюсь з природою: особливо зпостерігаю тутешню пташню: чого тут тільки нема! Товариші по „Гої" вже майже роз'їхались на працю: хто до бауерів, хто на фабрику, кого беруть на залізницю а то й до залізничної школи (може здорових хлопців!). Зостаємось ми, старики. То доктора взяли у шпиталь — хворий на легені... Інші також чекають. Сьогодні у нас Водохреща — хрест з льоду розтопився і йде дощ, якого ми тут ще не бачили! Пиши, хлопчику, як ти влаштувався. Доречі всі праці, які тут вибирали наші хлопці — не оплачують більше 7.5ф.

Бувай здоров! Тато.

19.1.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

Дуже приємно, що хоч один камінь з твоїх плечей звалився, а саме звільнення від залізниці і приміщення на нову працю! Цупко вони тримають вашого брата; запрацьований робітник має для них вартість! Багато з нашого транспорту призначили на залізницю — самітних і жонатих також. Була тенденція не розділяти подружжя або, принаймі, посилати їх в одно місто хоч на інші фабрики! Мій приятель Федько теж попав на залізницю. Другого мого знайомого кухаря в перші дні забрали до Сіднею. Цей тиждень ти вже працюєш на

іншій праці. Добре, що ти мав трохи відпочинку після шаленої їзди в таку спеку. Через ці поїздки ти позбавив себе приємності побути в українському товаристві на Маланки. Мілько писав тітці: "краще мені працювати в буші, як мотатись, шукаючи помешкання"...

Коло нас все спокійно. Батька більше не кликали на рентгени! Треба думати, що все в порядку! Др. Кірієнка забрали до шпиталю; він сам каже, що має щось підозріле на легенях! В таборовому шпиталі туберкулічні живуть в дуже добрих обставинах; годують знаменито; він ввесь час на свіжому повітрі під москітовою сіткою. Пані К. сама поїхала до доньки. Багато депендентів, що приїхали з нами, ще сидять тут! Деякі новіші ще не познаходили своїх дітей! Кірієнки вже мали помешкання, коли ще були в Європі — вибрались лише тепер. Справа виїзду звідси дуже затягається для кожного. Маляри з моєї „гат" роз'їхались хто куди — стало трохи спокійніше! Випав перший дощ за нашого тут перебування; давно збирався і йшов цілу ніч! Зараз знов сонечко і спека! Рятуємось холодними душами. Наші лекції де далі стають нуднішими! Число учнів все зменшується і вчитель тратить надхнення! Все таки кожного разу щось навчає! Сьогодні подавав нам чисто австралійські слова — напевно, ти вже їх знаєш десятки! Коли приїду — будеш мене вчити! Тяжко мені знайти щось цікавого до читання. Ті книжки, що мала, вже перечитала десятки разів! Ще не зібралась піти до бібліотеки. Прийшов знов новий транспорт але Бонегіла не є переповнена — вона може вмістити багато людей! Годують нас все однаково, оце колись дали по кускові ананасу! Я мушу стежити за собою, щоб не товщати! Люди мають різні турботи! Нову суконку вдягала лише раз до лютеранської церкви! Там пастор говорить по англійськи і по німецьки. Фільми дуже не цікаві і кіно завше переповнене!

Чекаю відомостей про твою нову працю!

Вітай Толіка. Твоя мама.

25.1.50.

Дорогий хлопчику!

Сьогодні рівно місяць, як ми прибули до цього табору і рівно два, як ми сіли на пароплав! Місяці ті пливуть і пливуть, а ми все ще не можемо доплисти до нашого остаточного пристановища... Але вже воно, ніби, не далеко. Вчора я одержав твого третього листа, ми його нетерпляче чекали, бо турбувались, яку то працю ти дістанеш? Що до оплати, то вона, здається, навіть дуже добра, бо всі ті, що їх розподіляють по роботах хлопці ніхто не буде заробляти стільки! Але твоя праця тяжка: є нічна зміна, праця зв'язана зі швидкістю машини, потрібний певний темп, який ти не можеш спочатку освоїти! Ті листи заліза треба двигати і останнє — одноманітність теж втоплює людину! Але, сподіваймося, з часом тебе поставлять до якоїсь іншої роботи! Добре, що маєш де хоча відпочити. Може та гарна природа нагородить тебе за дні й ночі тяжкої праці...

З табору нас покищо не гонять, хоча з „Гої“ вже мало хто лишився. Сьогодні я мав іти на працю (на кухню, до картоплі), як то бувало досі, але мене звільнили і я повернувся до бараку і оце пишу тобі листа... Вчора дістав 12 різних речей, досить порядних; Мама їх переглянула і признала їхню якість... Сьогодні вона дістане свою порцію... Газету „ВД“ я ще не дістав — досі прочитав лише одно число — різдвяне. Я ще нічого не знаю про склад редакції тих часописів і зв'язуватись з табору не хочу, бо і адреса наша не постійна (Увага: блок-1, барак-23), нас перекидають, бо чекають нових транспортів... Не хочу також писати в Америку, поки нічого твердого не зможу їм написати... Але проте, таки напишу Григорієву, Дорошенкові та Білецькому. Думаю, що ці люди мене поінформують про літературне й наукове життя у них і чим би я міг би їм бути корисним. Дуже би хотілось мені (та й велика потреба є) одержувати найкращий, солідний, добре поінформований та цікаво

редагований часопис з Канади це „Наш Вік“, що виходить два-рази на тиждень — там працюють найкращі українські сили. Його адреса: John Hladun, 115 Manning Chambers, 414 Bay str, TORONTO, Ont. CANADA — річна передплата його \$3.00. Маючи ці гроші видати, ми би не почували себе відірваними від людей і праці української. Ти Лесичку подумай чи не вдалось би тобі його передплатити; це часопис на 8—12 сторінок, є що читати!

Почались знову дуже горячі дні. Дай, Боже, скоріше тобі найти 2 кімнати!

Бонезіля, 29.1.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

Увесь час гарне, соняшне літо. Лише один раз за увесь час випав невеликий дощик. Нам здається, що ми вже привикли до спеки. Кожний день вранці дивлюсь на небо — воно завжди чудово синє. Країна майбутнього під цим розкішним сонцем при потрібній кількості води можуть критись незчислені багатства. Багато людей вз'яли на меліорацію, заводнення десь не далеко Мелборну. Нам учитель розповідав, що глибоко під землю в Австралії є велика кількість води. Про це я ще не чула! Дісталась я, нарешті до бібліотеки; першу книжку взяла про тубільців. Професор антрополог підходить до цього питання з гуманної точки погляду: треба дикунів зрозуміти і зберегти їх від загибелі. Подумали про це пізно, але краще пізно, як ніколи!

Друга книжка про дикі рослини Австралії. Маю від неї багато приємности. В експедиції капітана Кука вже був ботанік і зоолог. Багато зібраних сухих рослин, насіння і живих рослин привезли до Англії. В книжці багато малюнків. Я мрію потрапити до ботанічного городу в місті і ближче познайомитись з рослинністю.

В бібліотеці багато книжок про Австралію — лише читай! Далі ходжу на лекції; наш учитель завше оповідає нам про практичні речі. Про що б він не оповідав його

мова прекрасна і метода викладання дуже приємна! Шкода лише, що приходять багато людей не підготованих, які його мало розуміють! Кожний раз він нас рахує перед наукою і після неї — кількість тане.

В понеділок і вівторок чекають нових транспортів, тоді кількість учнів зростає. Так, Лесичку, ти годуєш пащеку все-голодного звіря! Ти минулий тиждень працював вночі, чи було це важче, як вдень? Будеш мати три дні вільні! Коли б лише була добра погода, щоб ти їх міг використати і відпочити! Була я колись в кіні і побачила, що ще багато людей з нашої „Гоя“ сидять в таборі. Родини з дітьми довго сидять тут, а потім їх переводять до „Holding Centre“; такі, як ми сидять тут безконечно, ніхто їх не цікає. Після певного часу тут всі дістають одягу. Батько вже свою дістав — я, напевно, на другому тижні. Не можна нарікати на Австралію — не погано вона до нас ставиться. Я кожної неділі ходжу до лютеранської церкви; священник промовляє на актуальні теми. Сьогодні говорив про те, як такі могуті люди, як Цезар, Наполеон і Гітлер появляються і, як метеори, зникають; тепер черга за Сталіном. Дуже приємно його слухати! Що коло тебе нового? Вітай Толика. Беріться всі разом до шукання приміщення!!!

Твоя мама.

Бонегілля 1.2.50.

Годину тому я одержав 3-го твого листа; Лесичку, його ми наче чекали довше попередніх!

Відніс я оце його мамі. Прочитавши його вона на останні рядки твої про помешкання ясно сказала: ... „і не буде, само з неба не звалиться"... Тобто: саме помешкання не знайдеться, а треба його шукати! Я вже не раз думав на цю тему і мені здається, ти не можеш шукати, ти можеш лише звернутись до оголошень в часопись (коли те у вас практикується?), до агентів і, нарешті, до тих місцевих людей, яких ти зустрічаєш на роботі, тощо.

Все це шляхи тяжкі і не скоро досяжні! Я думаю, що твоя ідея зібрати всіх до купи дуже гарна, але трудна до зреалізовання. Вона може зостатись, як наш ідеал! А тим часом, поки нас ще не гонять з табору та не кажуть платити за наше перебування, треба і мені і мамі шукати собі роботи. Я звернусь до моїх знайомих: напр. інж. Олесницького Романа (в Аделаїді), представника укр. пластунів; до Евг. Пеленського (в Сіднею), у виданнях якого я друкувався; до редакції „Єдність”, „Вільна Думка” — може вони мені щось знайдуть! Як не літературну роботу то може якогось сторожа, підмітайка тощо. Тут у нас один старший пан поїхав до Мельборну, до Грушецького, і є чутки, що дістав там в шпиталю працю і саме такого підмітайка. Думаю, що, навіть, при моїм незнанню мови, легше буде знайти отаку фізичну працю ніж щось в укр. організаціях, бо вони ж самі ледве опірились (!) та ледве животіють! Тобі, Лесичку, краще там видно і ти скажи як думаєш: задум твій останеться у нас перед очима, як бажаний ідеал. А тим часом треба шукати і хати і що не будь, щоб вже нарешті покінчити нам з тими таборами! Треба шукати більш можливе і легше досяжне! А коли ти хочеш і приятелів зеднати то треба вам всім спільно шукати помешкання!!! Вреїті, табір вже не таке зло! Оце вже з нашої „Гої” зосталось вже лише 7 чоловік; в кімнатах не так густо, не так шумно! Можна читати (перечитав оце „Зоологію”), можна і листа написати! Погода не така вже тяжка, оце і дощик почав перепадати. Думаю, що і мама напише тобі листа в тім же дусі, а ти вже постарайся знайти щось середнє, щоб вийти з тупіка! Добре буде, коли пошлеш замовлення на „Наш Вік”, це солідна, поінформована і непартійна газета! Буде що читати і будемо знати, що діється в світі і в українській ділянці особливо! Правда, довгенько доведеться чекати її, але, діставши перше число, вона піде нормально що-тижня.

Написав я листа Никифору Яковичу Григорієву, напишу Дорошенкові, Леоніду Білецькому і іншим, бо чекаю на твою сталу адресу!!! Але бачу, що треба подавати твою адресу і буде все гаразд. Але тільки пошта тут не дешева! Правда, не треба листуватись повітряною поштою а звичайною.

Приємно нам чути, що ти втягаєшся в свою нову, не легку роботу, бо, звичайно, добра плата буде не за дурницю! Після такої роботи треба розумно відпочити... особливо в добрій компанії; а тут під Сіднеєм збирається гурток твоїх товаришів та знайомих: Тоска, Берегуляки, Гутник та інші... Не можна відвикати і від книжки і газети — на це треба приділити певний відсоток заробітку. З одного боку треба бути в курсі новинок; а друге купувати укр. книжки і виконувати свій громадський обов'язок...

У табір, після „Гої“, прибули три — чотири транспорт. Поки нікого знайомого не знайшли! Є чутки, що мають прибути транспорт голандців, англійців і згодом і німців. Нас переношують з бараку в барак... Годують може і не зле але одноманітно: баранина і баранина; як було в Баньолі: макарони і макарони! Ми вже б попоїли доброго борщику!!!

Доктор Кирієнко визволився зі шпиталю і готується їхати до своїх; помешкання його давно чекає! Новин в нас нема ніяких. Св'ятами повертались деякі хлопці з ближчих робіт і покищо задоволені; роботи і в лісі і у фермерів не тяжкі. Збираються перейти на збір овочів і хмелю.

Повертаюсь до першої теми: помешкання: Лесичку, порадься добре зі своїми хлопцями і напиши до якої думки ви прийдете. Мама журиється і вже надоїдає таборове життя — треба шукати виходу! Спокійно порадься і з мамою та напиши їй свою останню думку.

Цілую тато.

Бонезілля, 3.2.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

Почала тобі писати листа, але покликали мою літеру — вибирати одяг! Але порядний дощ, цілком осінній. Дістала 12 речей; деякі добрі, деякі малі, черевики завеликі але будуть добрі з теплими шкарпетками на далеке ходження. Так виглядає, що твоя нова праця тяжка. Стояти сім годин дуже втомляє: багато, навіть, молодих мають поширені вени, так звані „жиляки“. Коли помітиш, що в тебе появляться якісь зміни з жилами на ногах — мусиш перемінити роботу, бо станеш калікою на все життя! Нічна праця теж не легка штука. Заробляєш великі гроші, але дуже тяжкою працею! Я щось маю мало надії на те, щоб ми могли всі разом жити своїм хазяйством! Кембля (Порт Кембля) є курортне місто; в літню пору всі, що можуть, пхаються до моря. В нашому поштовому уряді висить оголошення-заклик, щоб австралійці зголошували помешкання для братів емігрантів. Як щось звільниться то дістанеться братам! Я вам раджу призначити собі якийсь тиждень і всі троє, зацікавлені в борщах, варениках вперто пошукайте це помешкання і, взагалі, вясніть, чи можна його знайти??? Коли надії не буде на ідилічне життя то лишається шукати для нас роботу! Заочно трудно шукати працю, властиво тяжко її знайти остаточно, але зібрати відомості можна! Один пан, батькового віку, звернувся до Грушецького в Мельборні; він йому порадив приїхати і пообіцяв знайти йому працю продовж одного дня!!! Він поїхав і вже має працю, відповідну до його віку і сили.

Ми можемо тут сидіти до трьох місяців! Потім відвозять до "голдінг центер", звичайно до Ковбри. Ми вже тут півтора місяця і ще маємо право на півтора! Не дуже приємно тут жити, але, принаймі, безплатно! Сидіти в родинному таборі, де за нас треба буде платити по три фунти тижднево — виключена річ. Можеш спочатку підшукати працю для одного з нас, а потім для

другого. Може у тебе на фабриці знайдеться якась робота для батька а мені десь прибирати, мити начиння. Ліпше буде нам жити на різних помешканнях, але в одному місті; не так, як зараз! Всі початки завше тяжкі, ми не є винятком, щоб нам обійшлося без труднощів! Мое найбільше бажання — зібрати нас всіх, разом з хлопцями і зайнятись борцями й варениками! Коли це зараз не можливо, то треба братись за інше — головне, щоб яось включитись в австр. життя! Розглянутись, нав'язати зв'язки! Австр. жіночі організації радо допомагають нашому братові. Тобі тяжко самому працювати і шукати помешкання! Коли б я була в Порт Кемблі — я б могла допомогти в цій справі! Колиж вона не вдається, то принаймі будемо жити в одному місті, часто бачитись, радитись, один одному допомагати. Обміркуй це добре з хлопцями а може і Тоскою, якщо вона ще коло вас; вона практична й може дати цінні поради! Вітай її і батьків від нас. Читаю дуже цікаві книжки: всі про Австралію! У вас дуже гостро стоїть справа з браком населення! Відсоток народжень зменшується, люди тікають з тропіків; автор каже, якщо не збільшиться кількість населення, то Австр. буде взагалі втрачена для "білих".

Мама.

Бонегілля, 8.2.1950.

Любий і дорогий Лесичку,

Вчора ми дістали від тебе листа з радісною вісткою!!! Лише нас лякає, що ця справа не на 100%; хоч, правда, я не зовсім зрозуміла, бо далі в твоєму листі ти кажеш, що вже переїздите і т.д.. Як ти прочитав в моєму останньому листі, я не мала надії на скоре полагодження мешканевої справи! Навіть не могла по ночам спати. Дивує мене, що тобі треба їхати до Сіднею на завірнення посвідки про помешкання? Нам казали, що досить поліційного потвердження; зрештою тобі це видніше і знаєш, що треба зробити! Може ті люди, що виїдуть

будуть продавати начиння? ножі, вилки, ложки, тарілки, горшки для борщу, для печення, машинку молоти м'ясо та інші? Ти вже часто господарював і знаєш, що потрібне!!! Чайник для води і для чаю! Звичайно, коли не дорого! Мені треба звідси швидше забиратись, бо з цим вічним читанням я дочитаюсь до того, що в мене знов почнуть боліти очі! До кіна вже не можу ходити, читаю лише в день!!! Якщо займусь господарством, то мої очі скоро поправляться! Тут ми не будемо мати клопоту, коли надійде посвідка про помешкання то нас зараз призначать на транспорт до тебе! Треба буде дістати картки на масло і чай! Гроші на дорогу, здати до багажу речі і чекати транспорту! Якщо будеш мати час, то зустрінеш нас в Порт Кемблі, коли ні, то самі поїдемо на помешкання! Лише напиши точно, куди треба їхати! Напевно в Сіднею треба буде пересідати. Словом, ти нам докладно напиши, як маємо рухатись! Для нас буде приємно зробити першу самотійну подорож по Австралії!!! Не можу вже дочекатись, коли почну дійсне життя в Австралії: купувати, вести розмови з господарями, з твоїми знайомими і т.д. Журналу „PLX" я не можу тут знайти, продавали у нас лише останє число а в бібліотеці лише старі числа. Вже скоро побачу твою фабрику на власні очі разом з твоєю ненажерливою машиною! По моему, здається, 24-го кінчається рік твого контракту — ми зможемо відповідно цю річницю відсвяткувати! Взагалі моя голова повна думок, зв'язаних з нашим знову спільним життям і господарюванням! Сьогодні перший день, що нема дощу; увесь час ляло! Коли переставав дощ — було тепло й приємно! Сонця ще нема, сильний вітер. Здається, вияснюється і не буде більше дощу. Не сподівались ми такої погоди в Австралії! Вона швидше личить для Англії або Голандії! Кажуть, що тут ніякій погоді не треба дивуватись: може бути і град і сніг! Приємно було відійти від спеки, але вже скучно за сонечком!

На тому кінчаю, вітай Толіка (Сопронюка) і Юрка (Кузьмюка) — моїх нових синів! Маємо надію, що ми добре улаштуємо життя нашої нової родини!!!

Бувай, твоя мама.

Бонезілля, 8.2.1950.

Дорогий, Лесичку,

Твою вісточку зі словами „нарешті, нарешті!.." ми з радістю одержали... Децо нам не ясне: що значить „не 100%"; чи помешкання ще не твердо здають тобі, чи те, що воно ще не все найняте?.. Але знову те, що ти вже 8.2. переносишся говорить за те, що помешкання ти найняв! Рахуємо, що це факт і тоді вирунає низка практичних питань: а/ що, власне, належить до помешкання (виходок, спіжа, сарай на дроба; чи користуємось землею (квітник, городець, фруктові дерева), спільною пральнею; забув, чи дає господиня якесь умеблювання? Може, ті що виїжджають, залишать щось з меблів: ліжка, сінники, посуду, дроба; різне дрантя таке потрібне на новому господарстві! Ти наймай разом з Сопронюком, то, може, він багато pomoже обговорити все потрібне. Я думаю, що треба питати про електрику і воду! А лазня є? Ти не пишеш, які великі кімнати і кухня і як ви думаєте розташуватись? Мама каже, що вона займе місце в кухні! Так, так, але краще ти вже розміркуй, щоб ми три мали якусь перевагу... Може, що розподіл помешкання такий, що хлопцям краще зайняти другу, ізольовану кухню. Сподіваємось, що ви там по товариськи розв'яжете це питання і ми вже приїдемо на готове! Щодо мебліровки кімнат — то може краще вз'яти на виплат в крамниці перше потрібне (ліжко, стіл, стільці, так само кухонний посуд і інше. Але це вже треба робити разом з мамою. На цю тему, думаю, тобі чимало вже писала мама. В першій же листі пришли нам плян будинка з розмірами, хоча би в кроках твоїх; також подай, як ви його поділили, як найняли і все що придумали відносно його умебліровки!..

Хто господар дому і як він наймає на рік чи на сезон? Ще ти маєш клопіт з поїздкою до Сіднею, але без того не можна обійтись!

Ми чекали і тепер ще трохи почекаємо нашого переїзду, бо, признатись, ми тут вже зайві! Вже останні люди з „Гої“ дістають призначення на праці: збірку овочів, хмелю, до цегельні тощо. Зостаємось лише ми — депенденти! І не соьгодні-завтра нас можуть перевести у родинний лагерь — то було би зле!..

Пишеш, ще у вас бурі з дощем — і в нас те саме вже цілий тиждень; бараки наші дуже по-літньому будовані і холодний вітер вільно гуляє по кімнатах! Вночі накривайся чим тільки маєш! Судячи по цьому, можна думати, що осінь і зиму тут не весело проводити! 10.2. чекаємо великого транспорту; покище не вистачає робітників для цілого лагерьа і почали брати і старих: я позавчора працював на кухні, а вчора по їдальні. Справляюсь не гірше молодих людей!..

Я вже думаю, що така кооперація з твоїми товаришами буде продовжуватись і далі в різних справах: ми даємо 3/5 а вони 2/5, на пр.: передплата часописів то що. Але все те згодом обміркуємо.

Тепер треба й мені шукати якесь заняття.

Прошу подай нам твою нову адресу, щоб я міг її подавати тим кому писатиму листи; я вже написав Нукифор Яковичу Григорієву, Волод. Січинському, Леоніду Білецькому — їм подав адресу, яку ти подаєш на звороті своїх листів — на фірму!..

Ну тепер ми вже будемо сидіти на речах та чекати виклику до виїзду!.. Це, певно, будуть самі нетерпеливі тижні, але ми вже їх спокійно вичекаємо...

Цілую, тато

П.С.: Газетки я жодної не одержав досі!!!

Бонегілля, 16.2.1950.

Любий і дорогий, Лесичку,

Я вагаюсь, чи писати тобі цього листа, бо він може прийти одночасно з нами. Вчора ми дістали твого листа з докладним описом дороги. Сьогодні ми пішли до "Dependents movement" і там нам сказали, що вони вже мають телеграфічне повідомлення відносно нас зі Сіднею. Затримка в тому, що не мають відомостей про другий батьків рентген. Посилали нас до різних установ за ціми відомостями; нарешті ми потрапили куди треба — до шпиталю. Там нам сказали, що з батьковими легенями все в порядку і що вони повідомлять кого треба!!! Тоді я побачила, що вони, властиво, не знають кого треба повідомляти!

Нарешті, я з ними договорилась, кого вони повинні поінформувати! Довідаюсь ще сьогодні ввечорі, чи вони цю інформацію переслали? Як ні то завтра вранці. Ми могли б їхати транспортом в понеділок, коли б вони не забарились з інформацією. Якщо буде затримка, тоді поїдемо в п'ятницю, будемо в Сіднею в суботу, як ти хотів! Коли ми дістали твого останнього листа, то від радості я була така перехвилювана, що не могла цілу ніч спати. Про наш від'їзд — пошлемо телеграму! Як би тобі було не зручно нас зустрічати, коли це не буде субота, то ми вже самі якось добиремось на цю адресу, що маємо! Головне, що ми вже звідси виїдемо!

Будвай здоров, вітай хлопців!

Твоя мама.

Це був останній лист Батьків з Бонегілли перед приїздом в Thirroul (Wollongong) в Новій Південній Валії, 60км на південь від Сіднею.

Тироль (Thirroul, Австралія) — Павло Богацький, Лев Богацький і Валерія Богацька на першому помешканні, січень 1950 р.

ДВА МОНОЛОГИ В ІНСТИТУТІ ЛІТЕРАТУРИ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАВЛОВІ БОГАЦЬКОМУ

Незважаючи на скрутні економічні часи, незважаючи на ці майже відьомські витівки з грішми, які місяцями "крутяться" невідомо де, а мільйони українських учителів, лікарів, науковців не отримують заробітньої платні; більшість з них не подалась до турецьких або польських базарів за дешевим товаром, а залишилася на робочих місцях і виконує свою роботу не за страх, а на совість.

До таких місць належить і Відділ Рукописних Фондів та текстології Інституту Літератури НАН України, в якому зберігається літературна спадщина українських мистців і куди нині надходять твори тих письменників, які були вилучені большевиками з українського культурницького життя, бо їх не можна було пристосувати під марксистську доктрину.

Іноді доводиться чути: "А кому це все потрібно зараз?!" І чим далі таких голосів стає більше.

Нижче подаємо два монологи, що відбулися в Інституті Літератури навесні 1995 року. Перший монолог виголосив завідувач відділу рукописних фондів Сергій Гальченко, а другий - його науковий співробітник, професор Федір Погребенник.

Сергій ГАЛЬЧЕНКО.

Понад 20 років я працюю в архівній галузі, і мене завжди цікавили архіви письменників, поетів, діячів культури і науки. Коментуючи деякі твори чи видання, я бувало ігнорував багатотомні советські енциклопедії і йшов до бібліотеки, в якій брав енциклопедію, видану в 30-тих роках в Західній Україні. У ній я міг знайти відомості про забутого письменника чи поета. Коли знаходив

родичів, листувався з ними. Вони мені надсилали спогади, листи, якісь інші матеріяли, і це давало можливість написати хоч і коротеньку, стислу, але, на мій погляд, важливу і потрібну довідку про людину, що зовсім не фігурувала у широкодоступних виданнях.

Я пригадую полеміку із видатним вченим, який казав: "Для чого подавати в "УЛЕ" ("Українська Літературна Енциклопедія") такого письменника, якого навіть я не знаю?!" Але моя думка така: а для чого подавати в цю енциклопедію величезну статтю про письменника чи поета, про якого у всіх енциклопедіях є величезні, ґрунтовні статті з великою бібліографією? Для мене два-три рядки про маловідомого чи зовсім забутого діяча культури - дорожчі, ніж ці кілька сторінок.

Пригадую, як на початку 80-х років у Ленінграді на квартирі покійного професора Айзенштока (він був першим вченим-секретарем заснованого в Харкові 1926 року Інституту Тараса Шевченка) я натрапив на листи Павла Богацького. Мене вони дуже зацікавили, бо, готуючи до видання щоденник Павла Тичини, я зустрів у ньому прізвище. З ким я не листувався, кого не питав, а знайти матеріяли про Богацького я не міг - ім'я його було поскрибоване. А ця людина в повністю присвятила себе розвитку української літератури, культури, науки. Але хоч які б політичні погляди не мав письменник (а Богацький насамперед був великим патріотом України), я вважав тоді, а тепер і поготів вважаю, вони не давали приводу, щоб ми його не знали.

Зрозуміло, що про Павла Богацького советські енциклопедії не згадували; і навіть остання з них "Українська Літературна Енциклопедія" - оминула його ім'я. Лише в одному виданні я знайшов відомості про нього - скупі і застарілі.

І це недопустимо, адже коли нам хтось щось забороняє, то це означає, що ми їй не повинні цього знати згідно з думкою тодішнього уряду!

Як дослідник і колекціонер української літератури, я зібрав на своєму віку багато рідкісних періодичних видань. Серед них — журнал "Українська хата", що виходив у Києві на початку ХХ сторіччя. Один з редакторів "Хати" був Павло Богацький. Це дуже активний діяч 10-х —20-х років, який згодом емігрував до Праги (і там видавав журнал "Нова Україна"), потім до Німеччини і нарешті опинився в Австралії. Але навіть в еміграції він підтримував контакти з багатьма діячами культури всіх українських земель.

Майже у кожному числі "Української хати" Павло Богацький виступав як письменник або публіцист. Він писав на теми соціально-загострені, політичні, давав огляди політичних подій, а також друкував власні психологічні новелі. Незважаючи на сумирний "фасад", "Хата" була досить гостро політичною, мала своїх супротивників, вела дискусії з газетою "Рада" та громадською думкою і взагалі була дуже охочою до полеміки. Полемізували з приводу того, яким має бути українське красне письменство — чи це має бути соціально-оповідна проза, як у Марка Вовчка, чи соціально-психологічна, на зразок прози Метерлінка, чи модерна? Все доносить відгомін тогочасної боротьби літературних течій, напрямків, і нині для дослідників української культури складає неабияку цікавість. Загалом Богацький був прихильником модерних напрямків української літератури і поділяв у цьому сенсі погляди Миколи Євшана (Микити Шаповала). Це вони фактично зробили "Хату" не архаїчною, а європейською, з широкими вікнами у світ. Там друкувалось багато зарубіжних поетів і прозаїків, причетних до новітніх, модерних літературних течій. Зараз ставлення до них помінялося порівняно з тим, що

було за часів Советського Союзу, коли така література відкидалась як занепадницька.

Основна діяльність Богацького проявлялась у тих виданнях, які він редагував, насамперед в "Українській хаті". З неї у 1989 році я вибрав кілька оповідань для журналу "Жовтень", редактор якого згодився опублікувати твори невідомих широкому загалові українських письменників. Я запропонував твори Івана Липи, який, з точки зору тодішньої влади, мав за собою "тяжкий гріх" роботи в Центральній Раді, і кілька оповідань Павла Богацького — емігранта, що також було небезпечно. Тоді ж виникла думка підготувати збірку творів цього, майже невідомого в Україні письменника. Адже книжки Богацького після падіння УНР не видавалися. Але обставини були не настільки демократичними, щоб здійснити цей намір.

Я розшукав чимало листів Богацького з Праги до українських письменників. Він був активним у національно-визвольному русі, і відповідні служби мали уявлення, хто такий Павло Богацький. Тому в спецхранилищах було надійно заховано багато його творів, а також багато матеріалів про нього.

Лише на весні 1995 року творча спадщина українського письменника і активного громадського діяча Павла Богацького почала повертатися в Україну: три твори свого батька — "На горбах Поділля", "З пережитого" і з "Історії "Української хати" а також прижиттєву фотографію надіслав мені з Австралії його син Левко Богацький.

Нині в Інституті Літератури відкрито новий фонд, в якому накопичуватиметься і зберігатиметься літературна спадщина відданого сина України й активного борця за її незалежність.

(Визвольний Шлях, Лондон, 1995, кн. 7. Ст. 821-823)

ВИЌЗД НА ПІВДЕНЬ З ПРАГИ, Ді-Пі ТАБОРИ і ПЕРШІ ВРАЖІННЯ з АВСТРАЛІЇ (1945 р.)

Після того, коли я повернувся з „юнаків“, десь на початку місяця квітня 1945 року, наша „алма матер“ якраз збиралась теж вирушати на південь. Наша родина, без батька, (який був під кінець війни в Берліні і працював в редакції “Українського Вісника”) вирушила з Модржан у вантажних вагонах на південь, на Шумабу. Доїхали ми до містечка Волине, де наш потяг обстріляли і ми вже не могли продовжувати нашу подорож по залізниці. Тоді наші керівники (здається, Іван Паливода і інші) зорганізували вантажні машини і ми якимсь добрались до границі, де вже були „товариші“. Під час нашої подорожі ми удавали, що ми французи і повертаємо додому, на захід. Лише моя мати повинна була з „товаришами“ розмовляти по французки! Оттак, коли наш конвой під'їхав під чесько-баварську границю, до нас підійшов совітський офіцер і чемно попросив, чи б ми його не підвезли через границю, де він мав зустрітись з американськими офіцерами. Ми не вірили, що нам може трапитись таке щастя!!! Він доїхав, куди йому треба було, подякував нам і пішов. Оттак наш конвой пререїхав через границю без ніяких труднощей. Був в конвої теж старший син пані Лукач, який розмовляв добре по англійськи і ставав в пригоді, коли треба було розмовляти з американцями. Тоді ми поїхали до Ладнсгуту, де пробули тиждень, або більше, коло річки. Вже була весна і тепла погода. Наша команда, здається, розвідувала, де формувались ДП табори і де було би найкраще для нашої гімназії. Тоді наш конвой розділвся: частина поїхала з дир. Штефаном до Регенсбургу, частина з дир. І. Паливодою. Ми були в тій частині, що поїхала з дир. Іваном Паливодою в напрямку Ауґзбургу і тут поселились в бараках в передмісті Шлясгаймї. Старша від нас кляса (Богдан Микитин, Анна Пилипівна, Ірена Неметівна,

Ярослав Михайлишин і інші) здали матуру в Ауґзбурзі в 1945 р. Опісля нас перевезли до містечка Фюсену, близько до австрійської і швейцарської границі. Тут частина нашої кляси і деякі інші українські дівчата й хлопці нашого віку з інших гімназій здали матуру на весні 1946 року. В томуж році нас знов перевезли до табору в Міттенвальді коло Гарміи Партенкірхен. Мати і батько, який нас знайшов у Фюсені, вчили в Учительській Семинарії і в Гімназії до самого від'їзду до Австралії в 1949 році. Я тоді вже працював в ІРО канцелярії в Гаутінгу біля Мюнхена а жив в м. Штарнберг над озером такої ж назви. Виїхав я до далекої Австралії в місяці січні 1949 року, спочатку потягом до Італії до м. Баньолі коло Неаполю. Після місяця, тощо, нас нарешті посадили на люксусовий корабель „Неа Гелас“, 16.000 тон. Через Суезькій Канал і Індійській Океан через місяць часу ми прибули без зупинки до Мельборну. З порту нас перевезли потягом до табору в м. Бонегіля. Це було під кінець австр. літа: свіжі ночі і гарячі дні. Молоді емігранти мали вибір праці: рубати цукрову трощу, робота на залізниці і інші, де ми повинні були попрацювати 2 роки і не міняти роботи без дозволу Уряду Праці! І оттак ми собі підібрали групу, більшості студенти, всього 6 осіб між ними був я і Омелян Гутник, (який вже закінчив пару років медицини); Консатантин (Сюньо) Стебницький, Юрко Зелинський, дентист „Алкатрас" і пан. Кунцьо з Лемківщини. Нам всім дали нову одежу і відправили нас через Сідней, де ми мали час побачити славний Сіднейській Міст, зоологічний сад і тоді поїхали 300км на захід від моря до дійсної Австралії. Жили ми в шатрах і міняли шпали на залізній колії, які тут вже пролежали 40 років (клімат сухий, нічого не гниє!!!) Ми ж ніколи фізично не працювали. Перші дні повертались до шатер такі змучені, що нам не хотілось нічого робити, тим більше варити вечерю. За пару місяців, на австр. зиму, нас перевезли далше на захід, 750км від Сіднею недалеко містечка з дуже історичним іменем

Айвенгоу (Ivanhoe). Повезли нас сюди на зиму, бо літом тут температура доходить до 40 ступнів Целсія з гаком!!! Того року в Австралії був довгий страйк шахтарів — потяги не їздили; австралійських робітників послали додому а що робити з нами „ново-австралійцями“, які не мали куди подітись!

Нас залишили в наших шатрах і під доглядом пана Луїса; ми чистили буряни попри колію (бо шпали лежали просто на землі). Працювали десять днів підряд і тоді мали 4 дні вільні. Ми свої чотири дні часом використовували так, що ходили в „буш“ полювати на кенгуру, емю, диких кіз, орлів тощо. Одного разу нам прийшла в голову ідея, як підробити трохи грошей: ми наблизились до стада диких кіз (голоїв з 40) і почали їх стріляти. Але за деякий час одна з куль з рушпунці, відбилась від черепа козла і застряла в стегні одного з австралійців. Ми муіли покинути наш плян і повезти пораненого на ручній дрезині до лікаря, до Айвенгоу. Коли ми, на другий день повернулись до нами застрелених кіз, то вони вже при горячій температурі почали неприємно пахнути. Ми їх постягали разом на купу, накрили сухим гіллям і підпалили: спочатку горіла шерсть, потім жир з під шкіри і потім решта. Колись, другим разом, ми мали надзвичайну пригоду з австр. струсями - ім'ю.

Працювали ми на колії в заглибліні і лише наші голови стирчали понад рештою землі. За деякий час хтось з нас помітив, що до нас почала наближатись група ім'ю; вони птиці не дуже розумні але допитливі. От так вони до нас підійшли на метрів з десять, тоді один з нас поліз до них рачки і вони ще не втікали, аж поки він не зірвався, щоб одного з них зловити. Кажуть австралійці, що до них можна близько добратись їдучи на коні або на ровері і тоді вони не впізнають людину і не тікають!

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ДМИТРА БОГАЦЬКОГО

Мартиролог борців за незалежність був би неповний, якби до нього не було долучене ім'я справжнього патріота України, палкого прихильника популяризатора національної ідеї, подолянца Дмитра Олександровича та й усієї родини Богацьких.

Її глава, священик Олександр Григорович Богацький — хоч і вихідець з Чернігівщини, але жив на Поділлі. 1882 року обслуговував купинську, а згодом — грицівську парафію. 1894 року отримав сан протоієрея і був перенесений до Нестеровець. Парафія ця була однією з найбільших, знаною в Подільській єпархії. Тут 42 роки чесною служби віддав нестерівчанам отець Матвій — дід Михайла Коцюбинського, привів в порядок церковне господарство, одним із перших розпочав навчання сільських дітей у церковно-парафіяльній школі. Примножував традиції попередників і отець Олександр. Зі своєю великою сімєю (з матушкою Ганною дали життя 16 дітям) трудився на двадцятип'ятигектарному полі, що в Поповій долині, недалеко залізниці, подавав приклад благочестя, високої моралі, турботи про дітей.

Високо цінуючи знання, батьки прагнули дати ґрунтовну освіту всім дітям. Десятеро вицмілих хлопчиків і дівчаток закінчили єпархіяльне училище і Подільську духовну семінарію. Дехто здобув і вищу освіту. Павло закінчив офіцерську школу у Вільно, став підпоручником, а згодом — журналістом, літератором, ученим. Микола завершив повний курс Санктпетербурської духовної академії, служив помічником інспектора Кишинівської та Кам'янець-Подільської духовних семінарій. Григорій навчався у варшавському університеті, брав активну участь в діяльності української земляцької громади, її драмгуртка, працював у різних державних установах УНР, редколегія журналу "Слово", газети "Вісти", розділяв погляди соціалістів-федералістів. 1921 року на недкурсах у Кам'янці-Подільському навчався Михайло. Педагогами стали дочки Ліда та Олена.

Виховані в дусі поваги до національних традицій Богацькі досить швидко прийняли ідею української незалежності, пропагували її. А коли настала пора практично втілювати цю ідею в життя, кожний заняв своє місце в шерензі борців. Павло Богацький з Микитою Шаповалом видавали в Києві журнал "Українська Хата", гуртували навкруги нього і публікували твори В. Винниченка, М. Вороного, М. Євшана, Г. Журби, О. Коваленка, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Г. Чупринки. 1914 року Павло був заарештований і засланий на Сибір до Наримського краю. В квітні 1917 року Павло повертає в Україну і був секретарем на першому Українському національному Конгресі. Як військовий очолив Київську Столичну Міліцію, 1919 року Кіш Охорони Республіканського ладу. У Кам'янці-Подільському працював архіваріусом новоствореного Українського Державного Університету. В еміграції дістав ступінь доктора "гоноріс кауза" соціальних наук; став шефченкознавцем, редактором і членом австралійського НТШ.

1922 року чекісти стратили Бориса і Лїду "за участь у петлюрівських організаціях". Учителька Могилівської початкової школи, що біля Дунаєвець, Лідія Олександрівна входила в дунаєвецьку "Просвіту", пропагувала українську книгу і пісню. І цього виявилось достатньо, щоб засудити її до смертної кари. Та ж "участь у петлюрівських організаціях" була причиною арештів братів Михайла, Миколи і Дмитра. 1919 року репресій зазнала вчителька дунаєвської школи фабрично-заводського навчання при фабриці "Дунсукно" Олена Олександрівна Богацька.

Яскравий слід на терені освіти, науки і краєзнавства залишив старший син Богацьких — Дмитро Олександрович. Народився він 10. лютого 1882 року в Купині; Навчався в Кам'янець-Подільській Духовній Семінарії, на природничому факультеті Дерпатського університету, який закінчив 1909 року.

Деякий час Дмитро давав приватні уроки; 1911-1913 рр відбував військову повинність. А з початку війни аж до 1918 служив санітаром Червоного Хреста; 1919 року поселився в Києві, працював перекладачем газети "Останні Вісті", яка виходила двічі на тиждень і носила характер інформаційного листка. Її видавець Брейтман давав не тільки про обличчя часопису, скільки про прибуток від нього, тому друкував різноманітну політичну та кримінальну хроніку, об'яви і сенсаційні повідомлення. А коли з приходом радянських військ газета перестала виходити, Дмитро Олександрович перейшов до БУПу — Бюро Української Преси. Як тільки столицю захопили денікінці, виїхав на Поділля, поселився в Нестерівцях і жив там до грудня 1920 року, виїжджаючи до Кам'янець-Подільського лише в пошуках роботи та необхідних книг. 1920 року був заарештований радянськими органами в справі брата Павла, якого розшукували чекісти. З грудня 1920 року жив у Кам'янець-Подільському, працював спочатку помічником завідуючого земельним відділом міськомунгоспу. Одночасно читав географію й природничі науки в школі для дорослих. 1921 року викладав ботаніку на педкурсах; 1922 — був обраний асистентом кафедри етнології новоствореного сільсько-господарського інституту; 1924 року читав лекції на робфаці СГІ педкурсах та в школі для дорослих, реорганізованій згодом в лісову профшколу.

Поступово прийшло визнання. За Дмитром Олександровичем закріпився авторитет одного з чільних природознавців-дослідників; брав участь у підготовці Статуту Товариства любителів і дослідників природи, публікувався; увійшов до складу ініціативної групи з 10-ти осіб — професори Полонський, Храневич, Несдовський, краєзнавці Сіцінський, Філь, Зборовець, Недужий та інші, — яка на пропозицію проф. Клименка П.Б., наукового співробітника ВУАН, готувала проект Статуту й відкриття Наукового товариства ВУАН в Кам'янець-Подільському.

У складі колективу науковців йому випало завідувати природничо—математичною секцією, бути заступником голови, казначаем і найтриваліший період очолювати Товариство. Якщо перший, тимчасовий керівник, професор В.П. Храчевич головував в Товаристві з 2 червня до 26 липня 1925 року, менше двох місяців; професор О.М. Полонський — півроку, то Дмитро Олександрович протягом 1926-28 рр. Він не тільки вів спільні засідання, а й координував роботу краєзнавчої, історико-природничої, природничо-математичної, педагогічної і соціально-економічної секцій, очолював редакційну комісію "Записок", перший том яких побачив світ 1928 року; Часто виступав з науковими доповідями, повідомленнями, публікувався в наукових виданнях. Вже 1925 року, 5-го липня, першу свою наукову доповідь він присвятив порівнянню рослинності Криму і Поділля і здивував навіть фахівців умінням аналізувати, порівнювати, узагальнювати, ставити проблему і підтримувати дискусійний характер наукових засідань. Його дослідження природи Кам'янецьчини мали як пізнавальне, так і прикладне значення.

Повідомлення на загальних зібраннях і публікації в пресі викликали загальний інтерес членів Товариства і рядових читачів. Був прийнятий до Українського Ботанічного Товариства науково-дослідної кафедри при Сільгосп Інституті.

Дмитро Олександрович залучав до роботи в науковому товаристві не тільки кам'янчан, а й краєзнавців інших округ. На перше січня 1928 року з 97 членів 35 представляли периферію Тульчинщину, Проскурівщину Кам'янецьчину. Активно співпрацювали з Товариством педагоги Голозубинецької сільськогосподарської профшколи, що на Дунаєвщині, та її директор Михайло Іванович Котляренко.

Однак працювати ставало все важче. Прес репресій — ідеологічних і фізичних — немилосердно затискував будь-яку ініціативу і творчість. Йшов пошук ворогів і в нав-

ціальних закладах. Була арештована група викладачів педкурсів ІНО, звинувачених в контрареволюційній діяльності. Комісії - одна за одною - вивчали обстановку в лісовій профшколі, вищищаючи небажаних радянській владі осіб. 1929 одна із них визнала Д.О. Богацького таким, "що веде агітацію серед учнів, завжди відстоює ретельно тих учнів, відносно яких з ініціативи осередку ЛКСМУ та старостату ставилося питання про виключення зі школи як соціально чужого елемента", і рекомендувала звільнити з роботи.

Це звільнення в матеріальному відношенню було не особливо відчутним, бо з 1927 року Дмитро Олександрович викладав курс кристалографії і мінералогії в хімічному. Гнітила атмосфера підозри й недовіри. Все частіше в "Червоному кордоні" піддавались критиці представники наукової інтелігенції, у тому числі — члени Наукового Товариства ВУАН, яке очолював. З початком арештів у справі Спілки Визволення України, зокрема — Ю.Й. Сіцінського, Ю.П. Філя, І.Г. Кондратського та інших — Товариство перестало існувати.

31 січня 1930 року був заарештований і Дмитро Олександрович. У цей день уповноважений секретного особливого відділу Бріччі провів перший допит. "В антирадянських організаціях, у білій петлюрівській і польській арміях ніколи не служив і ніяких посад не займав" — намагався спочатку розвіяти непорозуміння Дмитро Олександрович. Однак відчув, що йому заздалегідь підготовлено цілий пакет звинувачень.

Основні з них: соціальне походження, перебування за кордоном Павла і Грегорія з сім'ями, розстріл молодших брата і сестри "за належність до контрареволюційної організації". Йому приписувалась ініціатива у створенні Наукового Товариства, в яке ввійшла шовіністично налаштована інтелігенція з контрреволюційним минулим", і яке "поширювало вузьконаціоналістичні ідеї, готувало кадри для боротьби з Радвладю". Богацький Д. О.

звинувачувався також у зв'язках з членами СВУ Філем Ю. П. і Сіцінським Ю. Й., Через яких, нібито, "вів боротьбу проти прийому в Товариство комуністів, підтримував зв'язки з правими колами ВУАН". А ще у зв'язках з студентським підпіллям хімітехнікуму, підтримці в Кам'янецькій лісопрофшколі "дітей позбавленців-куркулів ігноруванні при цім учнів пролетарського середовища".

Другий протокол допиту з 1 лютого 1930 року наповнений інформацією, яка засвідчує рівновагу Дмитра Олександровича, його спробу зпростувати видумані звинувачення. Твердив: "На кам'янецькі педагогічні курси я поступив викладачем ботаніки в 1921 академічному році. Підчас весняного триместру декілька учнів цих курсів були арештовані.

Скільки учнів було арештовано і скільки було розстріляно, не пам'ятаю, у мене лекцій не було.

"Що послужило причиною виключення мене з лісової профшколи, я не знаю, оскільки в офіційному повідомленні було вказано, що звільнений із-за перевантаження роботою", — шукав контраргументів. Намагався доказати абсолютну непричетність до літературного гуртка хімітехнікуму, заперечити показання студента Маркотенка, який під тиском посвідчив, що мав зустрічі з Богацьким Д.О. в липні 1928 року у парку та згодом у магазині Фрайберга, під час якої "на прощання він (Богацький Д. О.) порадив мені дотримуватися обережності та конспірації".

Закликав слідчого оцінити характер діяльності Наукового товариства по протоколах, "які велись досить акуратно і можуть дати прекрасні докази того, що ні найменшого відтінку шовінізму не було і бути не могло, оскільки я абсолютно не належу і не поділяю ніяких шовіністичних ідей".

Часу у депеушників на тривале слідство не було — потужний карний механізм "дотягував" справу зфабрикованої Спілки Визволення України, готував харківське

судилище, яке мало застрашити стару інтелігенцію, що протистояла більшовицькому тоталізму, який просувався під виглядом "пролетарської демократії".

І хоч Богацький Д. О. "винним себе не визнав", уповноважений Бріччі, за погодженням з начальником началь-ділу Гросманом у звинувачувальному висновку запропонував направити справу на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УСРР "з клопотанням про ув'язнення Богацького Дмитра Олександровича в концтабір строком на 8 років". З висновком погодились заступник начальника загону Євгенів і сам Грозний, начальник Кам'янецького 23-го прикордонного загону ДПУ.

25 лютого 1930 року Судова трійка колегії ДПУ УСРР постановила: "Богацького Дмитра — Ув'язнити в концтабір строком на 5 років, рахуючи строк з 30 січня 1930 року".

Вдома по улиці Училищній, 12 залишилася старенька мати, а дорога її старшого неодруженого 48-річного сина простелася у безвість...

Родина Богацьких у рік ювілею незалежності України заслуговує не тільки повернення на скрижалі історії, але вони, Богацькі, заслуговують на почесне місце в іконостасі видатних українських постатей, борців за втілення в практику українського державотворення національної ідеї.

Варто б назвати ім'ям Богацьких вулицю в Нестерівцях, відкрити експозиції в нестеровецькому та дунаєвецькому музеях, видати в Україні праці Павла Богацького на приміщенню музею, де протягом 1925-1929 рр. базувалося Кам'янець-Подільське наукове товариство ВУАН, встановити меморіальну дошку, яка б увічнила подвиг подвижників-краєзнавців Поділля і їх голови Дмитра Олександровича Богацького.

Віктор ПРОКОПЧУК,
кандидат історичних наук.

Ця стаття була надрукована в часописі "Дунаєвецький Вісник" в чч. 66,67,68, і 69 у вересні 2001 р.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПАВЛА БОГАЦЬКОГО

ЛИСТИ ДО ГАННИ БАРВІНОК І НЕВІДОМОЇ ОСОБИ

1) Лист до Ганни Барвінок
Київ, 21 липня 1909 р.

Вельмишановна пані!

Вибачте, що так не скоро обзиваюсь до Вас. Жнива, жнива в нас! Себто в розумінні праці, бо нічого ми не збираємо, а навпаки кидаємо в народ в надії бачити зелені всходи. Радіємо, що догодили, що зрозуміли велику духовну постать Великого Куліша. В нас є на меті більш докладно познайомити публіку з ідеалами Пантелеймона Олександровича, та брак у повнім збірнику його безсмертних творів. Тому щиро прохаємо Вас, подаруйте один збірник творів П.О. в нашу редакційну бібліотеку, щоб ми завжди мали перед собою його слово, як щирий християнин має Слово Боже. Пришліть записочку до пана Каманіна, щоб він дав нам ті книжки, що вже вийшли, і далі давав до останньої.

Будемо без краю Вам бдячні за Ваш дорогий дарунок і, наскільки стане змоги, будемо ширити слово Вашої дружини і проповідувати його ідеї.

Числа в Оржицю ми послали всі. Дякуємо за передплатника і просимо Вашого слова замовлення між Вашими знайомими про "Українську хату". Гірко нам живеться. Громадянство дуже холодне стає до українських справ взагалі і до нашого журналу зокрема. Страшно стає.

Кліше з карток ми вже зробили та не видрукували, але картки можемо вислати, коли того Вам забажається.

27-го помер великий Страдник за долю України... Помер, несила йому було нести на своїх старечих плечах

весь тягар народної недбалості й сліпоти. І щасливий він, коли не чує і не бачить, що той самий нарід, котрий зумів здивувати цілий світ 17-го октябрю 1905 року, лежить і до сеї пори в тяжких кайданах темноти й безчестя. Щасливий, коли не трівожить його кісток у могилі все те безладдя, котре діється у нас...

Від імені "Української хати" прохаю прийняти од нас мізерне слово безмірної шани і дяки незабутньому батькові нашому П.О. Кулішеві. Вічна пам'ять, низький поклін і шана дорогій могилі!

Просимо не лишати нас свого слова.

З шаною до Вас

Павло Богацький

Но 2. Лист до невідомої письменниці

Друга половина червня, 1913 р. Київ

Високоповажана пані!

Щоби не одкладати справи на далеку скриньку, пишу Вам на Ваше: "як хочете".. Звичайно, хочу, і дуже прохаю Вас, коли буде готове оповідання - то висилайте. Попереджаю, що воно ледво піде до чергової, червневої книжки, бо матеріал у мене вже є, але до слідуєчої - обов'язково. Слідуєча буде подвійна (7/8) і вийде вже в серпні, але се нехай не увільняє Вас од праці над оповіданням в сей час. Я прошу його написати і вислати мені до числа 5 липня, бо я маю на думці зібрати матеріал і на якийсь час виїхати з Києва. А цього зробить не зможу, коли мої любі співробітники не потурбуються здати мені на руки матеріал до 7/8 книжки. Прошу Вас, пані, мати це на увазі.

Шкодую, що не бачив Вас тут, у Києві. А щодо п. Галини, то мушу сказати, що вона мучиться тут також чимало. Може, вліті і буде мати якийсь відпочинок, казала, і поїде до батька на Поділля. Вона занадто бідує.

Оце збиралась давати свій етюд до "Дзвону" в надії одібрати там якийсь гріш гонорару. Але я запропонував їй дати до "Хати", а "Хата" заплатить їй вже так, як платять другі.

- Я того не можу зробити, бо сама є у "Хаті" і знаю, на яких зусиллях вона стоїть, - одповіла вона мені.

Але я сказав, що краще жити по-людськи два місяці, ніж чорт-зна як цілий рік...

Вона наче згодилась. Бідна дівчина!...

Сріблянський збирається їхати закордон лікуватися од своєї хвороби... Одвідати також хоче свою любу письменницю Ольгу Кобилянську. До речі вона обіцяла незабаром щось надіслати до "Хати" і все, що буде писати далі, то видрукує виключно в "Хаті".

Од Чупринки зараз одібрав пару добрих вршів

"Чари поезії" та "Степові етюди", а також поему у 2-х частинах "Линар - Сам", рядків більш 600. Гостює він зараз у батька на селі в Чернігівщині. На роботі помітні впливи села, степу, природи взагалі... Поема цікавенька крім його відомої форми ще й змістом.

Нещодавно був у мене Могилянський проїздом з Петербургу у Львів. Ми вперше позйомились з ним. Балакали без перерви цілих 6 годин. Згадували про все і про всіх. Людина ознайомена з українською літературою взагалі і з 'хатянами" зокрема. Импонує йому свіжий дух, дух критицизму, протестантизму... Дав до 6 кн(ижки) своє оповідання "Згуба"; правда, публицистика, а не оповідання, та він сам за себе відповідає.

Що порадите мені з моїми "Театральними замітками"... На останні в 4/5 кн(изі) буде в "Сяйві" лист пі. Вілінської. Берете під свою оборону п. Садовського, п. Малиш-Федорця і Ковальського. Правда, оборонець не знатний. Нічого вона не добавила до слави своїх довірених. Я певно буду відвідати у "Сяйві". Але поки що ставлю вам запитання: чи варто в кожній власне книжці писати про театр? Матеріал є і цікавий: нові постановки

"Осінь"; етюд Олеся "Газетна помилка Провінціала" та "Стара Шахта" - перерібка з Марії Делли Граціє. Далі театр Колісниченка. І так виходить, що в кожній книжці треба писати, але чи варт то робити? Чи моя лінія має рацію, на Ваш погляд?.. Кажіть... Увесь театр читає і знає просто назубок - може, я тим хоч трохи допоможу артистам розібратись в справі і підіймати їх критицизм... А читачам чи потрібно це?

Забалакався. Вибачте...

Радію, що Вам не так зле, як здавалось. Відпочивайте та кріпиться, бо робити треба багато і чекати ніколи... Вітаю Віктора Григоровича та всіх ваших. Щодо приїзду, то ще нічого не знаю. Бувайте!..

Ваш Павло Богацький.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПАВЛА БОГАЦЬКОГО.

ЛИСТИ ДО ГАННИ БАРВІНОК І ДО НЕВІДОМОЇ ОСОБИ.

Листи до Ганни Барвінок (справжнє прізвище Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна: 1828-1911), української письменниці, дружини Пантелеймона Куліша і до невідомої письменниці друкуються вперше за автографами, що зберігаються в Інституті Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

1) *До Ганни Барвінок, 21 Липня 1909 р. Київ.*

"Пришліть записочку до пана Каманіна"... йдеться про Івана Каманіна (1850-1921) - українського історика, архівіста, заходами якого і під його редакцією вийшли "Сочинення й письма П.А. Куліша" в п'яти томах (К. 1908-1910).

2) *До невідомої особи*

Датується на підставі змісту другою половиною червня 1913 р.

"А щодо пі. Галини"... Галини Журби (1888-1879) - української письменниці, новелістки і повістярки, політичної емігрантки. На літературній дорозі її підтримували П. Богацький і М. Сріблянський.

"...був у мене Могілянський"... Михайло Могілянський (1893-1942) - український письменник, публіцист, літературознавець, перекладач.

Провінціал - псевдонім Спиридона Черкасенка (1876-1940) - українського письменника.

Делла Граціє Марія (1864-1931) - австрійська письменниця.

Мій дім, мій край, моє життя

(Хроніка життя родини Богацьких)

ПОВІСТЬ

1.

Старий емігрант з України, недобиток трьох війн Росії, двох революцій Рідного Краю та одної горожанської сутички, в очікуванні кращої долі своєї родини, вештався по таборі під самими Альпами та пересипався, мов хлопчик крем'яками, своїми думками, мріями, плянами, а найбільш та найчастіше своїми згадками, спогадами давно минулого. Йому здавалось, що життя його не є вже таким бідним, що не минуло воно так блідо, без крихіток того, чим би таки можна зпом'янути його добрим словом, а то й, навіть, є вартим записати децю з того...

Записати не для науки наступним поколінням, бо воно завше розумніше від батьків, або прочитання тим з його земляків, які люблять легку, пригодницьку літературу, а мало вдумуються в минуле своє та свого роду. Він просто почував потребу виконати свій обов'язок старшими між позostalими членами своєї родини, щоб вже з ними поділитись минулим свого роду, переказати наймолодшим з них, що й народились вже на чужині, все відоме йому і невідоме їм; передати, нарешті, оостанки свого сентименту до Рідної Землі, до Рідного Народу, до знайомого йому закутка — України, до незабутнього клаптика родинного поля, двору, саду та того всього, що складає в його уяві — мій дім, — мій край і разом з тим його життя - його я.

Свої думки про минуле свого роду Богацьких силкувався якось впорядкувати, він силкувався проглянути в глiб століть, щоби пояснити, перше всього, собі самому, звідки походить його рід, навіть до якого народу належав

він колись, бо ті короткі відомості, що він зібрав лише останіми часами, не дають ясної відповіді. Він щиро жалкував, що так пізно і то в таких невідповідних умовах тим зацікавився. Йому було жаль, що за виясненням того він ніколи не звертався до батька. Мало того, навіть, ніколи не питав його про діда, прадіда, хто вони, звідки походили, чим жили, над чим працювали. Тепер тільки він зрозумів свою помилку, а разом з тим свою втрату. Він, мов той дикун, жив і не цікавився минулим своїм, свого роду, а значить і свого народу, своєї землі... Що він скаже на питання свого сина, коли сам ріс, не запитавшись свого батька — хто був твій батько? Звідки походить наш рід ?...

2.

Чи не є рід Богацьких польсько-німецького походження? Таке питання насунулось старому скитальцеві після того, як один з колег по праці звернув його увагу на одно з гасел малого енциклопедичного німецького словника Маєра (том I-ий, стор. 834). Тут подано коротко відомості про невідомого йому Карла Генріха Богацького, дворянина, письменника, складача релігійних пісень, що народився 1690 року в Янкові, а помер 15 червня 1774 року в Галле, де він від 1746 року жив в домі бездомних.

Зпоміж його творів найбільш значним є твір — „Золота скрипка божих дітей“, що в 1904 році вийшов 65-тим виданням тут же в Галле. Порівняй його ж „Життєпис“, ним самим написаний, (нове видання — Берлін 1872 року); в Лондоні 1882 року вийшло англійською мовою його „Життя і діло“. Вибір духовних пісень Богацького видала в Штутгарті 1887 р. друкарня Глафен, ото й все !...

Ця бібліографічна виписочка зворушила його і звернула його думки в той бік. Чи не був то один з предків його?

Але й коли навіть так, то як пов'язати нитки до нього через простір більше півтора ста років? Та чи не zostались по нім які небудь родичі, коли він двадцять вісім років жив в сирітському домі? Багато подібних думок виникало в старій голові, але вони лише бентежили його, бо заводили в сліпу вуличку. Довго він про це думав та силкувався перекинути будь-яку кладочку через невідомий простір часу і віддалення. Та даремна праця!.. Його безсила думка більше сполягалась на ті відомості, які він мав з інших джерел...

Рід Богацьких походив від старо-шляхетського польського роду Богацьків. Доказом цього є шляхетський герб в гербовику польському. Сфотографовану сторінку він мав в своїх руках, але вона згинула в пожарах в останній світовій завірусі в місті Берліні. Так, але що гірше, його пам'ять не зберегла ніяких даних, фотографії, ані місцевості, звідки походить рід, ані років, коли Богацькі дістали шляхетський герб і маєтки від польського короля. Нічого не зосталось, лише згадка, що та фотографія дійсно була в його руках та ще одне — що герб Богацьких був саме таким, як то оповідав йому та доводив батько. А в батька не було про те жадних документів, бо бідні та нетямущі дід і прадіди й не подбали, щоби їх рід було вписано в книгу дворян; і так воно задавнилось і пропало. Але батько мав фамілійну печатку з гербом роду...

Він згадує: бувало батько як-небудь випадково викине вкупі з папером невеличку печатку зі своєї прискриньки в письменному столі, а діти вчепляться з допитом — а що то за печатка? Батько й оповідав, а рисунок самої печатки пояснював польською мовою: це стіна, а на стіні лев з хвостом, піднятим догори... І дійсно, лев роду Богацьких і був в гербовику польським, стояв на стіні на задніх лапах, на голові мав корону, а в передніх лапах держав мов би то вінок. Від опису печатки на словах батько переходив до її відбиток, якими він нагороджував дітей, відпечатавши її на клатках паперу, але вони її

десь швидко губили і про цю гонорову справу, відзнаку своєї фамілії, забували до поновного випадку зустрічі з нею.

Батько теж тим не пишався, своїх прав шляхетських не думав відновляти, та й дітей своїх не виховував в пошані й зацікавлені тим. Загально-російське виховання другої половини ХІХ ст., особливо народницько-демократичний напрямок його, що був заступлений в домі батька, скерований був так, що шляхетством тоді не тільки не пишались, але й навпаки, його затаювали, соромились, і уникали. І не без підставно: всім бо відомо, як ставились большевики до шляхти, до аристократії, до всіх білоручок не пролетарського походження. Пізніше, коли діти вже їздили до Кам'яця-Подільського у школу, то він звернув їх увагу на те, що на головному кладовищі міста, що біля тюремного замку (большевики це кладовище зруйнували до щенту і навіть землю розорали...) є похований брат діда, якийсь значний судовий урядник і на його могилі стоїть великий, литий з чугуна, пам'ятник з читким написом хто там похований — і ото там було відбито герба фамілії Богацьких цілковито подібного до малюнку на батьковій печатці. Тоді байка стала реальністю — син повірив словам батька і час-від-часу згадував їх і пробував дійти до початків легенди.

І так, чи рід Богацьких старо-шляхетський польський, чи старо-український? Правдоподібно старо-руський, бо походить від українського слова „багацько“. А записаний в гербовнику ще в ХVІ столітті. Досвідчена людина по різних ознаках в записі напевне би розібралась в тому, хто, що і як. Але Старий лише згадував ту версію, що чув її від свого батька — ми виселенці з Галичини. І наше виселення сталось в часи масового переселення уніятів до Росії, на Правобережжя. Кошиній шляхетський рід наш вже давно втратив всі свої посілості, обіднів і пишався вже не магнатами, а дрібними урядничими чи духовними діячами. В пам'яті батька не зосталось жадних

відомостей про предків поза дідом по батькові — Григорієм. А це була напевне людина духовного, як казали, походження. Можливо і сам був священик або дяк на Ольгопільщині, людина слабого здоров'я, рано помер, осиротивши двоє дітей — хлопця Олександра і доньку Катерину, що ще підлітком дуже трагічно загинула. Про загибель її розповідав батько дітям в серії його вечірніх, зимових оповідань.

Бабу свою по батькові він добре пам'ятав, бо вона на його очах дожила свого довгого віку в нашій, синовій родині. Це була жінка проста, не освічена. По смерті свого першого чоловіка, „з духовних“, вона виїхала у-друге за якогось економа — панського посіпаку і тим особливо пишалась та, згадуючи не раз говорила — „Ото, як була в маєтку пана Лісковського, то було мені...“ і почнуть вареники самі в пиріжок лізти. Малі внуки, однак, не захоплювались тими оповіданнями, навіть, зчаста засміювали бабу та її „золоті часи“ в панів на наймах. Але ота старенька істота, що ще й шкутильгала на одну ногу, та недобачала на одне око, мала надзвичайно гостру пам'ять, в якій донесла безліч оповідань і пригод, а скільки вона переспівала своїм високим, пискливим голосом гарних народних пісень, яких ніхто з нас (на сором нам) не записав, ані не запам'ятав. А скільки вона знала різних жахливих подій, які так любила розповідати, лише немала для них вартих слухачів...

Ніколи старенька не сиділа без роботи — дітей няньчити і доглядати їй вже не доручали. Та й взагалі їй вже нічого не доручали, але вона знаходила собі постійно ту чи іншу працю: то вона пір'я дере, то фасолю лускає, то мішки латає. З отими мішками вона допрацювалась, здається, до останньої години... Сидить, бувало, і співає, співає собі під ніс, але була певна, що співає ще добре й чутно. Часами заводилась з бабою, жартуючи, наймолодша внучка, Наталка. Баба каже одно, а дівчина друге, баба своє, а дівчина своє. Сперечаються,

сперечаються, а тоді баба не зпроможна перемогти і каже сердито — „Так, так, дівчино, твоя правда, бо ти родилась вчора, а я сьогодні"... і замовкнуть обоє.

По лінії матері ми походили зі старого священичого роду Цанукевичів, що з діда-прадіда сиділи на одній парафії в селі Павлівці, Вінницького повіту. Відомості наші й тут не сягали глибоко в минуле. З оповідань матері, що була поздержлива у своїх спогадах, знаємо лише по імені суворого діда, отця Луку. Баба померла вже за нашої пам'яті. Була тихої, мовчазливої вдачі і покірно зносила все, навіть капризи вічно незадоволеного діда. А от прабабка дожила до 93 років і зосталась в пам'яті внуків та правнуків, здається, лише завдяки своїй трагічній смерті... Кудкудакала курка десь на горіщі і там десь знесла своє просте яечко. Нікого не було в хаті, а хазяйновита бабуня не могла витерпіти. Закортіло старенькій, майже сліпій бабі добути те яйце. І полізла вона по драбині, в якій на горі був виломлений щабель. Бабуся не догляділа цього і з драбини впала та смертельно побилась...

В мамі було три брати, два померли на сухоти ще юнаками і лише один покінчив духовні школи і став священиком на дідовій парафії. З цим дядьком, о. Володимиром довелось перехрестити своє життя. Закінчив він свою життєву мандрівку також дуже трагічно: з вибухом большевизму на Україні в 1919 році та боями з ними військ УНР біля станції Калинівки, не минули вони й села Павлівки. І так, змагаючись з ними в обороні церкви, отець Володимир не пускав напасників в церкву. Вони перемогли його спротив і в скаженій лютої приставили живцем на вхідних дверях церкви і в той спосіб замордували нещасного о. Володимира...

Батько наш ще семилітнім хлопчиком втратив свого батька. Мати ж удруге вийшла заміж, але дітей не взяла з собою. Сиріток прийняли далекі родичі, чи просто добрі люди. Батько пізніше згадував себе в родині багатющого попа, крутого по натурі, який жив на Ольгопільщині, о.

Трохимовича. Жилось обом їм, братові й сестрі, не солодко — хлопець був пастушком, а дівчинка покоївкою. Родина о. Трохимовича була не так то велика, як оригінальна: мати і четверо дочок кожна жили своїм окремим життям; настільки відокремленим, що навіть обіди варили кожна у своїм горнятку. Хоровита мати майже не розмовляла з батьком і лише зрідка з доньками.

Жили всі по окремих кімнатах, послугачкою всіх була мала Катруся, вона ж була й зв'язковою між ними всіма. Над цим домом диваків панував лише суворий голос отця, який всіх гнітив, всім наказував, але ж своєю працею їх утримував.

Малі сироти були загальними поштурхальцями: всі їм наказували, всі щось вимагали і в той же час нічого їм не давали — ані ласки, ані уваги, ані доброго прикладу та виховання. Хлопець ріс і виховувався в стайні, там же набирався життєвого досвіду від старого господаря Матвія, що був не більше не менше управителем чималого господарства о. Трохимовича. Завжди напів-голодний, напів-одягнений і необутий як слід навіть в зимі, хлопець ріс, наче прибудний песик, під лавою, забутий всіма. Сестричка поневірялась на кухні і в покоях.

На одинадцятому році, весною, в час косовиці мала Катерина мусіла однести косарям панотця обід. Йшла селом з великими близнятами та торбою з хлібом через плече. На майдані зустрілась їй велика тічка псів, що справляли весілля. Занюхали голодні пси запах теплої страви та хліба і почали опадати малу дівчину навкруги. Боронючись палкою, вона лише роздратувала голодних звірів і вони накинулись на неї і так страшенно покусали її, що вона занедовго від того й померла.

Брат Івасик остався сам під теплим крилом Матвія. Почав хлопець підростати і став разом з Матвієм ходити за плугом. То були незабутні дні, дні цікавої науки та розваги для хлопця: чого, чого тільки він не довідався від мудрого та досвідченого свого учителя. А став

хлопець підростати, то було зодягнуть його в стару опанчу Матвія, підпережуть ремінцем, дадуть батога в руки та віжки, садовлять на козла червоної, парадної брички за фурмана. Їздив він з батюшкою то по ярмарках, то в гості по сусідніх парафіях, то на храми й відпусти, а то і просто в гості.

Ото раз на дванадцятому році, десь вліті, поїхав о. Трохимович на храм в недалеке село. Гуляли там два чи три дні так, як то водилось та й за часів панотця Люборацького, чи часів панотця Маслаківського. Вже тягло до своєї хати на відпочинок. Старий о. Трохимович гукнув з ганку свого хлопця. У хату, де сиділо за картами кілька розпатланих священників, увійшов хлопчина. Чемменько привітався та слухав наказу о. Трохимовича. Своім виглядом чи відповіддю на запитання батюшки він звернув на себе увагу тут присутніх. Один зі старших батюшок і запитав: чи не той це сирота, яким о. Трохимович опікується? Коли присутні довідались, що це є він, то хтось з докором зауважив йому: чому не вчить його, не дав його до бурсацької школи, а зробив його своїм наймитом. Тим обмежилась його опіка сиротою. Це зауваження дуже розсердило старого о. Трохимовича. Надутий і мовчазний їхав він цілу дорогу. А приїхавши додому, казав хлопцеві розпрягти коней, все впорядити і прийти до пекарні.

Хлопець вступив в кухню, не сподіваючись нічого доброго. Батюшка набормочений сидів за високим столом. Пильно оглянув хлопця, змірив його поглядом від голови до стіп і суворо наказав малому: „Вибери там з печі кілька вигаслих вугликів“. Хлопець попорпався ще в теплім попелі і знайшов кілька згаслих вугликів. Підійшов і подав їх панотцеві. Батюшка став на рівні ноги і старався написати на столі догори ногами кілька друкованих літер. Хлопець з цікавістю слідував за рукою батюшки.

— Йди сюди!, — гукнув панотець на хлопця. Івась підійшов ближче до стола і, сахоплений цікавою йому

процедурою, почав стиха розбирати знайомі вже йому літери. Панотець вмить перегнувсь через широкий стіл та затопив в кудлату чуприни хлопця свою широку руку та міцно стиснув її в кулак разом з чуприною. Тоді рішуче нагнув голову хлопця над столом і сердито з криком промовляв: „Буки-аз-ба! Буки-аз-ба!“ міцно нагинав та в такт складів товк головою об стіл. Чуприна тріщала в руці панотця, а на чолі, обмазаному чорним вуглем, вискакували червоні шишки, мов на короваєві...

— То ти, дяківський випортку, науки потребуєш? До бурси кажуть тебе давати? То ти вже не хочеш в мене хліба-солі заживати? Не хочеш в мене більше бути наймитом?...

Хлопець не розумів в чім справа, мовчав та старався висмикнути свою кучму з руки панотця, затаївши навіть духа.

— Ти ж бач у мене чистим неуком ростеш, наймитом, галапасом... То я маю за тебе, за мою ласку ще й сором терпіти та гріх перд Богом нести, що не пильную сирітської твоєї долі... що не вчу тебе... Я ж тебе повчу, чекай... І знов товк головою та примовляв:

— Буки-аз-ба ! Буки-аз-ба!...

Нарешті якобудь пустив чуприну хлопця і питає, кричучи на цілу хату:

— Так ти до школи хочеш?... То кажи, кажи, випортку ти єдиний!"... Хлопець через біль голови та сльози витиснув з себе:

— Хочу !...

— То де ж тебе такого тумана вісімнадцятого хто прийме? Та яка школа з таким бовдуром буде возитись? То ти ж ще ані читати, ані рахувати не вмієш!...

— Ні, татку, — набрався сміливості хлопець та відповів, радіючи, — Я вже вмію церковне й горожанське читати... вмію і рахувати...

Панотець вибалушив здивовані очі...

— Вмієш? Коли ж бо ти і де встиг навчитись?... і тоді наче подобришав. Сів на лаві та відсапувався помалу, а хлопець, радіючи хвалився своїми успіхами:

— Та я від хлопців пастушків навчився... а після вже сам пробував...

Ще більш здивований панотець:

— Скоч-но до покою, там на вікні лежить календар..., — і простяг руку в тім напрямку.

Хлопець, врадуваний, забув і про шишки на лобі, скочив до сусіднього покою і зі стола взяв грубого Требника, а на вікні „Київського календаря" та приніс їх батюшці. Батюшка розгорнув книгу де-небудь та тицьнув товстим пальцем. Хлопець жваво, ніби пишаючись своєю несподіванкою, прочитав:

— Еліци во Хреста хреститесь, во Хреста облекостесь, алілуя...

Панотець був теж здивований і врадуваний. Читання знайшов досконалим. Запитав ще трохи з рахунків, а хлопець ніби жарти робив зі старим... Відповідав весело, жваво, ясно і без похибки. Ще запитав панотець скільки днів в тижні, як називаються вони, скільки місяців в році та їх назви. І на те хлопець дав добру відповідь.

В панотця очі теж повеселішали, він втішений сказав: „Ну, так іспит ти витримав... Збирайся восени до бурси". І ще раз протяг руку до голови хлопця та вже лише погладив кучму його.

— Так, так! Годі тобі вже свиней пасти, та хвости коровам крутити! Підеш у світ, у школу"..

І затопивши руку в глибоку кишеню свого підрясника, витяг її та простяг хлопцеві великого, затертого п'ятака.

— На!... Будеш мати на власне господарство..., — і пішов з кухні.

Як з поля звели озимину, скосили овес і пооглядали гречки в день св. Маковея, малий Івась сидів на червоній попівській бричці вже не як фірман, а як панич... Його відвозили до школи.

Старий панотець довго думав і радився в яку саме школу відвезти хлопця; і вирішив одвезти аж в далеке Привороття, бо думав, там буде найлегше влаштувати хлопця-сироту. Там же був у його добрий знайомий смотритель школи, отець Арсеній.

Не то село, не то тобі містечко розтяглось поміж пасьмами невисоких гір, що зветься Товтри. Хлопця прийняли до першої кляси умовно, бо першу переріс, а до другої не готовий. А коли впродовж року виявить себе „успішним“, тоді переведуть до другої кляси та приймуть на казенне утримання до бурси.

Панотець примістив хлопця на приватнім мешканні, на кінці села в одного міщанина. Лишив йому пару чобіт, сякий-такий одяг, гроші на різні шкільні потреби і попрощався з хлопцем. Хлопець бігав босоніж до школи і лише на порозі школи взувався. Недоїдав, мерз і мовчки терпів всі невигоди життя, але, наче йшов в перегони з цілою клясою в науці. За кілька місяців науки його визнано одним з кращих учнів в клясі і тоді його переведено в другу клясу та прийнято, як сироту, на повний казенний кошт, тобто його годували і одягали і жити він почав вже в бурсі.

Хлопець відчув себе паном обставин, йому здавалось, що сьогодні вже доля в його руках. І у відповідь на листові запити й погрози старого опікуна — добре „випороти“ різками, коли він буде зле вчитись та поводитись, хлопець відповідає таткові злісним глузом і невдячністю. Випоминає йому його „ласку“ та солоний сирітський хліб наймита, дякує за все і обіцяє не докучати йому більше.

Рік перелетів скоро і цілковито успішно для Івася; за цей час хлопець скінчив аж дві перші класи повітової школи. Звернув на себе увагу начальства, а головне, дістав повне казенне утримання, тобто харч, помешкання й одягу...

За цей час Івась звик до самотійного життя, набрався певности й віри в свої молоді сили. Навчився обстоювати свої інтереси, хоча з другими хлопцями майже не вступав в бійки, бо умів змагатись словом і дотепом. Його любили й шанували інші бурсаки, особливо ті, які шукали в нього помічі в шкільній роботі, а він використовував свій стан, особливо у „материних синочків”...

Шкільне життя й праця йому подобались і він і не оглядівся, як минув шкільний рік і почались довгі літні вакації... Школа опустіла, опустіла й бурса. Ті з учнів, що не мали де подітись, все таки з приказу смотрителя мали покинути бурсу. Хлопці збивались у невеличкі зграйки та відходили в мандри по селах і хуторах, щоб співом та штуками заробити собі кусок хліба. В одній з таких компаній був також Івасик. Ходили вони від села до села по священичих домах і бувало по різному. Бувало, що не раз зустрічали їх грубіянськими вигуками: „Жени їх, жени прокляту бурсу!” і нацьковували на них псів і закривали ворота. Такі села і священичі родини запам'ятались Івасеві на все життя. В своїх мандрах з певною, ясною метою, але без ніякого певного маршруту, несподівано якомось, зголоднілий Івась очутився по-сусідству з селом свого опікуна, панотця Трохимовича. Якась нотка радості заграла в його душі, чимось рідним і приємним повіяло на нього і хлопець забув все і відбився від своєї компанії, щоб побігти до „татка”...

Сутеніло, коли Івась переступив поріг, наче б рідного йому дому. Панотець вечеряв та давав накази старому Матвієві щодо завтрішньої праці дома й в полі. Прихід Івася зустрів, наче б, радісно, пригорнув його до себе та

дав поцілувати руку. Наказав принести свіжий глечик з квашеним молоком Івасеві на вечерю, дали йому ложку і кілька крумок хліба. Зголоднілий Івась взявся до роботи. Панотець похажав біля нього і розпитував, як йде йому наука, які має ноти, чого йому бракує та як він себе там почуває. Наїджений хлопець розм'як, втішений увагою татка. А татко, припрошуючи до їжі, вийшов у пекарню і з грубим рушником в руках, намочив його в відрі води і круто закручуючи його повернувся до кімнати. Хлопець саме підійшов, щоб подякувати панотцеві за вечерю. А, здається, спокійний та любезний татко, в мент спаленів і, вхопивши хлопця за руку, почав тим мокрим рушником його бити та примовляти: — „Таак, ти прийшов до татка, забув вже, як в листі своїм ти подякував його за те, що у люди тебе виводив... Ти вже не потребуєш його ласки й доброго слова!... Ти вже сам заробиш на себе! Ааа, дяківський випортку, то ти так дякуєш за хліб, за сіль старому своєму опікунові... Так! Так! Так пам'ятай же мою ласку на віки!"

Хлопець бігав навколо розлюченого панотця наче молодий лошак на припоні, а він його молотив, молотив де попало, не уважаючи на плач і прохання Івася.

Побитий хлопець ледве вирвався з рук панотця; як був, смикнув у двері і потемки забіг на тік та швиденько запорпався в оборіг соломі. Перестрашений, перемучений лежав там, сперши віддих, боючись, щоб його не відшукали тут. У знесиленні він скоро заснув у соломі, а вже раннім ранком, ще й сонечко не зійшло, як Івась крадькома, через город, висмикнувся на шлях, і не оглядаючись, біг і біг по шляху що було духу, озираючись, чи не жене за ним хто, чи не поправлять вчорашні синяки по всьому тілі ще сьогодні...

На горбах Поділля

Повість - хроніка (мозаїка)

*...І знов горби Поділля
Ще два дні, день
За синім оборолом долини
там, де обвішані книшами кілля, з
ковбас плоти, і з сала паркани...*

*(Леонід Мосендз:
поема Канітферштан)*

1. Дитинство.

Гарасимко народився ранньою весною, в місяці березні, саме в день, коли шпакі прилетіли.

— А-а-а... це „марчук“, то буде сердитий, дуже непостійний вдачею і ледве щасливий буде у своєму життю, — так наворожила йому не одна з Парок, що сучать нитку людського життя, а баба пупорізка, відома на цілу околицю, пані Евпраксія, що допомагала його недужій матері.

Родився він в родині священика Івана Григоровича Багатенького, молодого, щойно два роки висвяченого, священика. Парафія його містечка Купин була першою його парафією, якою він, що виріс на селі, був дуже незадоволений. Кам'яна церква, перебудована з колишнього уніятського костела, була простора, але дуже холодна і непривітна. Парафіяни його, міщани, переважно кабанники, торгівці худобою, кіньми, прядивом, возами тощо, до церкви не ходили, пан-отця не поважали і слова науки його не слухали. Він не вмів і не знав, як до їх крамарської душі доступитися, як їх привабити до церкви. Це було головною причиною, чому він вже по другім році

служби просився на іншу парафію, і то на село. Голосно він говорив про холодну до неможливого церкву, про бідноту парафії, відсутність достаточної кількості землі парафіяльної, з чого міг би жити і годувати свою зростаючу чисельно родину.

В рік народження Гарасимка його батько з благословення архиєрея і перенісся на іншу парафію, в село Грицьків, того ж Кам'янець-Подільського повіту, що лежало, як і Купин, недалеко галицького кордону. Так само бідне, невеличке село, положене над річкою Смотрич, між невисокими горбами, що були відногами більших, галицьких гір, званих Товтрами. Лівий берег річки, проти села — це широкі луки, які весною були цілковито залиті весняною водою. Ці луки з лознячком поділені були на неширокі пасьма і належали селянам. А досить просторий кут між горою, лісом та рікою, саме напроти церковної усадьби, належав до парафіяльної землі. З правого, вищого берега, де стояла церква, а біля неї знаходилось і обійстя священника, через річку був гарний вигляд на луки, обмежені високими вербами та густим лозняком. Особливо в дні косовиці, коли там йшла весела й жвава праця: то дзвеніли коси і стелились під ноги довгі покоси, та знову чулися там співи дівчат-громадильниць і росли то тут, то там високі, гостро-верхі копички сіна. Батько не раз водив чи возив нас на веселий берег — на це правдиве свято — косовицю. Гарасимко ціле життя пам'ятав чаруючі пахощі то свіжескошеної трави, то підсохлого на палючій сонечку вже готового сіна. Пам'ятав, як молоді косарі показували йому гніздечка деркача з рябенькими яєчками, або маленьке зайчатко з підсіченою ніжкою... а то й гада з розчерепленою головою, що вже висів на гилляці верби над водою.

За луками скісно підіймалась, протилежна церковній усадьбі, гора-вивіз, де з долини вгору йшли пасма поля священника та поруч смужка — псаломщика (дяка) і, нарешті, селянські. Пасма жовтих, зелених, бувало й білих

пшеничних, вівсяних, а часом і гречаних полів, і кінчались на горі, майже на обрїю, сірватато-рудим, „диким“, ще зовсім неораним полем, так-сяк вкритим великими брилами білого, пісковатого каміння. І, нарешті, лінія обрїю зливалася з темною смугою березового нового лісу, що належав, як і „дике поле“, панові Доманському, дідичеві сусіднього села Криничан.

2. Луки за річкою.

Панорама, що стелилась перд очима глядача з високого берега священничого саду, врїзалась в дитячій пам'яті Гарасимка назавжди. За городами, що збочисто йшли аж до берега старого русла річки, яке в літі майже пересихало і ставало купальнею селянської дітвори, гусенят і каченят. Далі тягся зелений берег, де жовтодзьобе птаство паслось і вигрївалось на сонечку вкупі зі своїми пастушками. Тут же їх мами білили білі полотна, а трохи вбоці, майже зеленому від жабуруннїя болоті, інші жінки, з високо закасаними спідницями і сорочками, або й без них, а в чоловічих білих штанях, мочили коноплі — прибивали їх кілками та привалювали болотом, а ще інші вибирали вже готове, що так специфічно й гостро пахло над берегом.

Але найбільш могутим вражіннїям малого хлопця була весняна повїнь, коли тверда льодова кора на річці подекуди трїскала, вода виступала понад льодом вище і вище і, нарешті, затоплювала берег далі й далі, всі луки — аж до поля. Зливались обидва річища. Величезні криги неслись понад лозами, понад горбами. Деякі крижини зачіплялись за високі верби та осокори, але й то не надовго, бо надпливали знову нові криги, що вдаряли об роги нерухомих і помаленьку зрушували їх з місця і гнали заспокоєних далі у безвість. Картини мїнялись що години: то суху вербу несе вода, то якусь копицю сіна, чи соломи. А то бувало, що на льоду пливло порося, голосно там кубїнькало... Того руху вистачало на пару діб, а там вода

знову входила у свої береги, двоїлась у пару річищ і все приходило до норми... Коли пізніше Гарасимкові довелось бачити річку Смотрич навколо старого міста Кам'яця-Подільського, особливо вліті, то він почував просто якусь біль серця та жалощів від того мізерного вигляду. Це не була його любя річка, повна краси й сили, а нещасний, блазенький потічок, де вода ледве слезила. Дійсно його могла курка вбрід перейти, як іронізував над ним де-хто. Але колись там-там у давнині то була правдива річка, що нею навіть плавали турецькі судна!..

3. Гарасимко в перші роки життя.

Гарасимко був в родині другою дитиною і другим сином. Старший брат, народжений півтора року раніше, звався Дмитриком. Він був гарним, кругленьким, жвавим та дотепним хлопчиком, і, як перша дитина молодого подружжя, став пеценником мами й тата. Гарасимко ж родився дуже слабенькою дитиною. Його слабе здоров'я постійно турбувало батьків. Такий непевний стан здоров'я Гарасимка змусив батьків, в одну з прикрих годин, поспішитись з його христінами. І відбулись вони наспіх: було запрошено сусіда-селянина, Павла Дуця та бабу, що доглядала старшого брата, Мокрину, і охрищено Гарасимка дома, без будь-якої урочистості. При хрищенні дали йому ім'я того святого, який стояв в календарі того дня. Скромність цього акту виявилась ще й в тому, що прикрасили його не золотим хрестиком, як брата, а простим, бляшаним, яким священник наділяв всіх новонароджених і охрищених ним дітей в селі. Цей дрібний факт згодом відіграв в життя хлопчика не аби-яку роль...

Перші прояви свідомості Гарасимка в'язались в його пам'яті з такою сценою: його маленького, можливо двохлітнього ще хлопчика, батьки передали під опіку його няньки, а разом і його хресної матері, а сами тішились

лише своїм улюбленцем, перваком Дмитриком. Ото щодня рано, по пробудженню Гарасимка, баба брала хрищенника з колиски, сплетеної з лози, в якій згодом вигойдались майже всі наступні діти; висіла вона в першій кімнаті, поруч з її ліжком, і виносила його в кухню, де вже куховарка, дівчина Галя, розпалила вогонь в печі, та садовила дитину на лавці біля теплої печі. Поки молоко на кашку варилось, баба заспокоювала свій голод тим, що розжовувала чорний хліб і тим, мов гуску, напихала хлопця, від чого дитина не раз хворіла на шлунок.

Ця сценка яскраво відбивалась в пам'яті Гарасимка і він не раз пізніше згадував її і додавав до подібних, як обвинувачення своїм батькам... Можливо, що це раніше годування і не було наслідком його дитячої спостережливості, але лише його хоробливої уяви під впливом пізніших оповідань матері його. А може йому доводилось бачити подібну сценку з ким-небудь з його молодших братів та сестер, а він прив'язав її до себе. Тим часом сценка ця не раз спливала в уяві хлопця і стояла перед очима, наче сьогодні ним пережита. Подібного сорту факти й сцени він дуже гостро переживав і чітко їх запоминав на довгий час.

4. Наш сад.

Родина Богатеньких зростала майже що-півтора роки. На світ Божий з'являлись хлопці, як горіхи. Третім був Микола, четвертим — Сергій, п'ятим — Юрко і лише шостою дитиною була дівчинка — Олена. Далі вже чергувались то дівчата, то хлопці. А було їх всіх шістнадцять, хоча піросло з них лише десятеро...

Батько пробував внести певну систему у виховання дітей. Тим часом в його чималій бібліотеці (звичайно переважно російських книг) знаходилась велика й груба книга „Мій сад“, та того ж видавництва — маленька і щупленька книжечка — „Моя сім'я“.

Видно, що батько студював їх обидві, бо сад він розводив не лише в себе, але й у сусіда-діди́ча, пана Дудилькевича, що недавно купив недалеко великий маєток і розводив там успішно гарний сад, за що дістав панську подяку... Систему ж виховання своїх хлопців він чи не вичитав добре, чи вона там не виписана була, бо була не інакшою, ніж її вживали всі ті, що книжок не читали, а додержувались тієї методи, що переняли в спадщину від своїх батьків. Основою цієї системи були лише „страх і послух“; а досягали їх, хто як міг: криком, погрозами, шлепками, вухонаминанням і „порками“, починаючи від березової різки і кінчаючи дубовою лінійкою. А в Гарасимкового батька уживались і модерні засоби — це була довга нагайка-канчук, майстерно прироблений до ніжки кози. Цю цінну (!) річ знайшов батько колись по дорозі в містечко Смотрич, і повісив її на дверях книжної шафи і користувався у всіх випадках примінення своєї системи.

Побачивши хибність у вихованні першого сина, якому було дано повну волю, розпестивши його до неможливого, рішено було у вихованню другого сина — Гарасимка пристосувати оту, чомусь названу „спартанською“, систему: з погрозами і бійкою чим попало не лише за вчинену провину, але часто також як засіб, що попереджував якусь провину. І введено було у практику цю систему з першими проявами свідомості у хлопця. Коли Гарасимко підріс, то чув з уст мами, що коли, бувало, він заплаче, то досить було йому почути не лише голос батька, але лише його кроки, які вмів відрізнити від інших, як вже раптово втихав і знітившись, спокійно лежав в колісці. Ця суворість батька відповідно зростала з літами хлопця і відогравала у формуванні його характеру величезну роль.

5. Церква і цвинтар.

Село Грицьків лежало в розлогій долині, на високому правому березі річки Смотрич, між чотирьох горбів, що належали до пасма Авратинських гір і тут звались Товтрами, а горби — Лисогірка, Красногірка, Білогірка і Смотрицький Яр. Село потопало в садах, левадах і перелісках, що розкинулись ярами й проваллями. Цю панораму дуже й дуже оживляла течія річки, що мов срібна стрічка вилась в низьких берегах майже вздовж усього села. Було воно невеличке, нараховувало не більше тисячі душ населення. Село мало нову, гарну, досить високу кам'яну церкву, присвячену святому Дмитрові Солунському і храмове свято празнували 11-го лютого. Церква була з одною куполою та стрімкою дзвіницею. На дзвіниці висіло вісім дзвонів — від великого о. Максима до маленького Гриця, дуже голосного. Одноманітну гру тих дзвонів діти уклали в короткі рядки чотиро-віршу:

...дромітіті — дромітіті
дзінь-бам, дзінь-бам-бам,
закликає на молитву
Святий Дмитро та Іван ...

Церкву всередині священик силкувався прикрасити новими образами в блискучих кіботах, хоругвами, підсвічниками та ставниками. Молодий дяк, Калістрат Ковальський, зорганізував порядний хор, який дуже приваблював селян, особливо жіноцтво, своїми „партесами“. Подобались парафіянам чулі, зрозумілі казання молодого священика, що проголошувались обов'язково кожної служби Божої з прикладами з їхнього життя.

Навколо церкви просторий четверокутний цвинтар був обведений високою кам'яною стіною, прикритою білими пісковиковими плитами. На цвинтар вела широка решітчатa зелена брама саме проти входу до церкви та дві невеличкі хвіртки, що вели праворуч на обійстя священика і ліворуч — псаломника.

По фасаді цвинтар обсаджено давніше ясенями та липами, які розрослись у могутчі крилаті дерева. А навколо такі ж дерева насадив молодий священик, як також по цілому цвинтарі він насадив яблуневі і грушеві щепи, що дуже перешкоджали селянській молоді на Великдень провадити гагілки. Вони згодом децю й попусували, але, нарешті, навчились шанувати й берегти ці цінні рослини. Тут же на цвинтарі, на схід від церкви стояв високий кам'яний хрест, як місце престолу старої церкви. З правого боку церкви, ближче до східньої стіни її, стояли два похилених кам'яних хрести зі слідами виритого колись напису, від якого можна було прочитати лише слова: „Рабі Божій Пелагії... Раба Божого ... Григорого". Вздовж правої стіни огорожі цвинтаря, рівно по фронті вулиці, йшов просторий тік усадьби священика з новою stodолою. Далі на схід, двір з різними будинками, як шпихлір, де сипали в глибокі засіки різне збіжжя, а на горішці — кукурудзу в качанах; тут же на долинці висів різний реманент. На лавках по під стінами стояли мішки з таємними трьома куляками — мукою для родини священика і його прислуги. У високих боднях насипано було різних круп: гречаних, кукурудзяних та пшона. А у великих дуплянках приваблювали всіх і кожного, хто входив сюди без господарів, сушені сливи, вишні, яблука, груші тощо. І хоч все то стояло відкритим та густо присипаним порохами, але й в такому вигляді було лакомством. І не було такого між малечою та прислугою, хто б не запустив руку у бодню та не хапнув добру жменю якоїсь сушні. Тут же в літі у котромусь порожньому вже засікові плакався маленький зайчик, або їжачок — потіха хлопців і предмет їх турбот та предмет їх спостережень.

6. Обори та взовня.

За шпихліром, тилом обернена до цвинтарної огорожі, простяглась довга шопа з яслами для дорослої худоби, де

стояли вночі лише улюблені господаря дві „голендерки". Плекалась бо тут, переважно, заводська худоба і то тільки рябі та червонясті корови. Інших мастей господар не любив, а особливо сірих, і таких не держав... Тут же поруч був теплий хлів для маток з телятами та переділ для доросту. Перед шопою була простора обора, не стільки потрібна для худоби, як для господаря — це була фабрика гною, у великій мірі потрібного для пісних церковних полів.

Поруч з шопою стояла чиста, простора возовня, де років п'ять пізніше ховався новенький, на жовто помальований, ресорний, з шкіряними фартухами, з ліхтарями та блискучою валізою ззаду — кабріолет. Цю пишну річ куплено на славному Петро-Павлівському ярмарку в Ярмолинцях, столиці на ціле Поділля знаного пана-дивака Мархоцького. В перші роки господарювання отця Б-го тут стояла лише розлога, темно-червона бричка, молдованська каруца, яка довго-довго служила цілій родині для виїздів то в жнива, то на косовицю, а то й в далеку дорогу, коли мати зо всім своїм виводком раз на рік, восени, на другу Пречисту, відвідувала у другому повіті, в селі Пісках, свою старшу сестру, родину священика Чернявського Іоанна.

Тут же стояло два по-хазяйськи впоряджені вози на залізних ходах, що перекидались з гарних, нових „васагів" на звичайні чи снопові вози, як того потребували обставини та характер роботи. В правому куті возовні містилась слісарня господаря. Тут же стояли чотири борони та драпак, його власної роботи. А ще далі — плуг самоход „сакса", що виблискував череслом та лемішом, мов люстром.

Біля возовні, між нею і стайнею було добре, просторе накриття, де складалось різне господарське приладдя та майстровий матеріал на драбини, люшині, осі та кліпаки, граблі та вила і багато іншого....

7. Стайня та її сторожа.

Цей ряд господарських будівель закінчувався просторою обтинковою і побіленою, мов хата, а на зиму ще й обложеною гноем стайнею. Це було просторе приміщення на шестеро, восьмеро коней, Хоча там рідко коли було їх стільки. Переважно там стояло четверо добрих робочих коней, але таких, особливо одна пара, що їх не соромно було запрягати в бричку, а й кабриолет, та виїхати в губерніяльне місто. Попри тих робочих коней ще держався добрий заводський молодняк.

Стайня ділилась на переділ, де стояли перед драбинами з сіном ув'язані до жолубів коні і другий, де спали фурмани і висіла на кілках різна упряж тощо. Тут найбільш привабливим для Гарасимка було високо настелене пахучим сіном ліжко, де так вигідно сиділось і вислуховувались різні пригоди, а особливо страшні події — про напад вовків, що взимі переходили через замерзлу річку до самої стайні; або про нахабних конокрадів, від яких спасали або люті пси — Перлик та Рябко, або сильна залізна штаба та міцна колодка. Але незабутніми були страшні оповідання старого фурмана, славетного діда Івана Хріна про упирів, що вночі прилітають сюди і так їздять на конях, що закуйовджують їм гриви, що ніяк їх розчисати. Це було забороненим місцем відвідин Гарасимка, але воно так вабило його, що він, криючись від батькових очей, таки відвідував його, особливо в неділю та свята, коли Іван, вільний від праці, вигідно вмотиться на своїм ліжку та почне свої безконечні оповідання. Не раз Гарасимко й діставав за те, що ходив до стайні й слухав „дурниці“ фурманів, але то не помагало... Біля стайні стояла завжди буда нещасного Перлика, а згодом Залізного, сердитих і пильних сторожів коней, що прив'язувались на ланцюгах і не підпускали нікого чужого до стайні...

Перед стайнею, кроків зо сто, стояв хлівець, де були сажі для годівлі кабанів, переділ для малих телят, часом

овець, а на подрах його ночували кури, яких часто безжалісно видушував тхір чи ласиця, проти яких не було ніякого засобу боротьби.

З правого боку цього хлівця була хвіртка, де починалась широка стежка, що вела до річки, властиво до великої копанки з джерельною водою. Звідси відрами й коновками носили на коромислах наші Гануськи, Марійки та інші дівчата до хати воду, як вліті так і взимі. Для більших потреб привозили воду з „панської криниці“ бочками...

8. Вся усадьба.

Уся площа так званої церковної землі рівнялась не більше одній десятині, яка на сході межувала зі старим річищем річки Смотрич; на захід примикала до вулиці, що вела на південь до містечка Смотрич, до села Криничан, Рудки та інших, а на північ — до села Карабчиева, містечка Городка й далі...

Ціла площа грубо ділилась на майже рівні частини; зліва на право — усадьба псаломника; друга — цвинтар і за ним городи священика; третя — по фасаді: тік і вузька полоса двору, що опісля за шпихліром розверталась у рівний величиною токові чотирьохкутник, а за будинками продовжувались городи, і, нарешті, четверта частина, що по фронті починалась садом. Акурат проти шпихліра стояв одноповерховий дім з ганком, звернений до церкви, далі — малинник, клямба квітів і гарна площинка обсаджена високими ялицями, липами, каштанами — це був розкішний бельведер на річку і простори за річкою.

Перед ним знову квітники, а далі збіччю йшли городи аж до річки, що закінчувалась правдивою пущею, зарослою кущами тернини, бузником, різними буринами, шипшиною та язнею, а поміж них — височенною травною і ще вищими бур'янами. Це були згодом для хлопців (в їх грах-мандрах) правдиві пампаси та сільваси: ніде інде вони не діставали таких прегарних коней (а ними були високі бадилли

чорнобилі), як саме тут... Лише тут вони зустрічали колючих їжаків та довгих вужів, що водились у старому окопі і лазили в болото річки. Це було місце цікаве, але й страховинне. Ходити туди діти не сміли, але таємно таки ходили, ризикуючи бути за те тяжко покараними.

9. Дім і сад.

Дім і сад... Це, власативо, була та точка на землі, де прожив свої дитячі роки Гарасимко. Дім священика села Грицькова був такий же невеликий, як і ціла його оселя. Це був звичайний селянський потинкований і побілений вапном, з малим ганочком дім. Фронтом був він звернений на північ до церкви. З ганку вступалось до темних сіней, звідки направо були двері до просторої кухні, а з кухні до першої кімнати, що вікнами на захід і південь виходила в сад. Це була, сказати б, їдальня. Дійсно тут за великим дубовим столом (роботи господаря) ціла родина пила чаї, ранішній і вечірній, обідала, вечеряла. Кожний тут мав своє постійне місце: наймолодший коло мами і, далі на лавці зі спинкою, йшли по старшинству хлопці і дівчата. Мати сиділа на одному кінці стола, де роздавала їжу, а батько напроти неї в другому кінці стола.

Але тут же в правому наріжному куті стояло довгі роки ліжко то баби Мокрини, то її заступниці — мамки. Тут же біля ліжка висіла на вервечках лозова скрипуча колиска одного з чергових членів родини, поки його не витисне ще молодший. Тут же вигойдувався і Гарасимко.

З цієї кімнати переступалося в невеличку кімнату без дверей, спальну батьків, ліжка яких стояли по обидва боки кімнати. З батьками спали старші хлопці аж до часу, коли попідростали й спали самі.

Тою на південь і схід кімнатою була так звана вітальня. Тут під східньою стіною стояв старомодний, хто знає якого стилю, диван, з дуже високими спинками, а поруч парадний стіл та два таких же високих фотелі. Все те було оббито якимось зеленим репсом та шнурками.

Пружини в них давно вже були попсовані: довго бринчали під вагою якогось товстенького панотця та осідали так низько, що здавалось, ще мент і гість сяде на підлогу. Через те господарі пильнували, щоби там сідали лише легенькі дами або лише святі отці.

Цей диван мав ще одну прикмету, не всім знану, — сіре полотно, яким він був оббитий з тилу, в одному місці вже не держалось і туди можна було застромити не тільки руку, але й все господарство. Ото та таємнича кишеня стала на довший час схованкою всього Гарасимкового добра: вербової сопілки, бузинової пукалки, довгого батога, вирізок з часописів, пізніше його „бібліотеки“, крашанок та писанок, голуба з яйця і воску, свистуна з глини і багато де-чого іншого, навіть зелених яблук-яриць, які там же за диваном потаємці з'їдались.

10. Хата й в хаті.

Знайшов цей закамарок Гарасимко випадково, покараний батьком, як він був певний, незаслужено. Він, ображений, збирався „вмерти“, щоб тим налякати, в першу чергу, батька, а далі і всіх домашніх. Але як то вмирають він ще не знав, і задумав сховатись, не обідати, не вечеряти, щоб його шукали, щоби жалували за ним, плакали тощо. Він сховався за диван. Стояв там і прислухався, чи не кличуть його. А стоячи, розглядав кожний цвяшок в дивані, шпорпав пальчиком у кожній дірочці і ось тут найшов отой закамарок... На обід його кликали, але він не виходив, хоча знав, що знов буде покараний... Ноги боліли, він присів там, а знеможений скоро й заснув... Там його і знайшли. Батька не було дома і його вигадка так і обійшлась йому без кари...

Навколо в кімнаті цій, по-під стінами стояли різні крісла, в куті ж — шафа з парадною одежою, а ближче до грубки — велика мамина скриня, оббита пасками кольорової бляхи. Скриня замикалась на ключ з музикою. Це була мамина шлюбна виправа. В ній містилась білизна

цілої родини і поміж нею ще багато дечого цікавого. Але найбільше Гарасимка цікавили три прискринки з якимись таємними речами, про які він довго не міг довідатись, а довідавшись, вони отруїли майже все його юнацьке життя...

Поруч вітальні була остання, невеличка кімната з виходом в сіни, звалась вона „батьківський кабінет“. Тут стояло його ліжко, письмовий стіл, завалений переважно церковними книгами та товстими томами журналів, які батько з інтересом прочитував у вечір в години відпочинку. Між двома вікнами знаходилась шафа зі шкляними дверима, крізь які видно було рядочки книг більших і менших. Шафа завжди замикалась на ключ, який батько держав при собі, бо там зберігалась його каса... а крім того зброя моєї кари: лінея, а згодом і канчук.

II. Сади і городи.

Коли вийдемо на ганочок і звернемо праворуч у сад, то зараз же проти батьківського кабінету, стукаючи у вікно, стояли дві крислаті яблуні, так звані „свинячі“, а звались так вони тому, що родили багато овочів, які спадали з дерева і над вечір діти їх перекидали через пліт свиням та коровам, що вернувшись з пасовиська, нипали тут, чекаючи подачки з кухні, помий тощо.

За цими яблунями на схід і вправо на ширину дому йшов великий малинник, що в літі щедро наділяв малечу ягодами. Малинник доходив аж до городу, до грядок з цибулею, огірками, петрушкою, морквою та іншою зелениною.

Обігнувши ріг дому, вздовж малиннику, виходимо на головну стежку саду, що ліворуч йде попри велику круглу клямбу з різними квітами, а особливо по краю, віночком, цвіли різно-барвні гвоздики... За клямбою йшов згаданий вище бельведер — найкраще місце саду. Тут на пневі лежала грубезна кам'яна плита, що правила за садовий стіл, а перед ним березова софа, батькової роботи. Тут

приємно сиділось в літній теплий вечір, або пився чай в колі милих гостей, переважно сусідніх пан-отців та їх пані-маток і весело бавилось зі жвавою донечкою Оксаною...

Тут в сторонці мати любила варити конфітуру з малини, вишні та гіркої черешні... А хлопці мали тут, біля подвійного стовбура липи, свою стайню, де стояли їх коні і жували сіно. Тут же за огорожою стояли їх корови і телята — це червиві яблука з натиканими патицками, що правили за ноги, роги і хвіст...

Звідси підемо вже широкою стежкою саду просто на схід. Вправо на розі дому, зазираючи крилатими гілками у вікна вітальні, росла п'ята окрема, висока, пишна ялиця. На ній ранньою весною охоче гніздилися ворони і сповняли сад неможливими криками, як виводилися воронята, яких слуги графа Потоцького, місцевого діди́ча, видирали, як казали, панові на вечерю. Це не казка, а правдива дійсність!

Далі по-при стежки росли яблуні-саблуки, груші-сапіжанки і дулі-баби. Ще далі ярі яблука, які Гарасимко, почувши від прислуги цю назву, колись на вправах в рахунках з батьком назвав їх твердо „ярицями". Це й стало предметом перших докорів батька у невмінню його говорити „по-руски" і поновній забороні ходити йому на стайню і гупорити з наймитами-мужиками...

Поруч цієї яблуні росла велика солодка черешня, а за нею де-кілька черешень, що росли вже майже біля високого острішку, який відгороджував усадьбу від дороги... Такою ж широкою смугою, вздовж саду йшов город, що межував з усадьбою священика і засаджувався з року в рік картоплею. Тут же на окопі, дерево в дерево, росли сливи-черкуші, дуже солодкі і добрі, особливо на варення з них повидел, а сирові смакували в мокрій осінній день...

Коли вернемось до „яриці" і підемо попри хату на північ, то стежка тут висаджена куцями агрусу, а далі

й порічками. А минувши ріг хати, йде стежка від ганку і далі до льоху вся висаджена знову таки кущами чорних порічок та агрусу. Праворуч від льоху росли то сливи-угорки, то вишні-лутовки, то щепи яблунь і груш, якихось особливих сортів. А для проти садівника перед ганком посажені кущі білого винограду, якого привезли з Кам'янки.

Попри пліт, від ганку до брами росли гарні, стрункі і високі ясенчуки, що чергуючись з пишними кущами перського бозу весною заливали повітря ароматичними хвилями, змагаючись з вонючою мухою на листьях ясенчука... В самім кутку саду, біля брами росла могуча, крислата й висока „медова" груша; родила невеличкі, ароматні й солодкі грушки у величезній кількості. Вони падали на обидва боки огорожі: в сад і на вулицю і тим приваблювали чимало громадку селянських дітей, а в першу чергу Марійку, донечку нашого сусіда через дорогу, Павла Дуңця.

12. Баба — лікарка.

Висока, парадна брама, помальована, як і цвинтарна брама — зеленою фарбою, була завжди зачинена. Виключенням були дві возовиці, коли то повно накладені вози, а то й порожні драбиняки снували туди і назад. Поруч брами, під гіллям медової груші, була хвіртка з високим порогом, що служив лавкою до сидження. Тут же було кілька великих каменів, на яких також сідали. А сідало тут чимало гостей, бо це був наче своєрідний клуб. Баба Мокрина виходила сюди зі своїми вихованцями, як в будні дні так і в свята. Особливо перед заходом сонця, як мала йти череда з поля і молодиці виходили переймати своїх овечок, або й корів та свиней. І в цей час до Мокрини підходила то одна, то друга жінка зі своїми клопатами, з новинами її кута села, а часто і з дарунками.

— Добри-вечір!...

— Добри-вечір вам... що вийшли напроти своєї Краснухи...

— Та ось вже скоро два тижні добігає, як вона в нас, а все дорогу блудить, все не попадає у свої ворота...

— А що то маєте з головою, що перевязана вона у вас?..

— А отак, мов би хто молотками стукає отут... — баба показує на скроні, — І то вже мені кілька днів так...

— Та то треба, щоби ваш старий та стиснув її в долонях, наче гарбуз, так таки, що сили... А потім треба розрізати поздовж кислий огірок та приклавши до скранів, обв'язати її...

— Спасибіг вам, кумонько, спасибіг... так я і зроблю. Прощайте, худоба вже йде... — побігла...

В інші години зрідка навернеться якийсь прохожий, а ще рідше проїзжий. Але буває, що зачується ще здалека гуркіт порожнього воза, або й часами голос дзвоника і проїде мимо якесь волосне начальство, або й хтось з купців... Кожний такий дзвоник діти зустрічали з радістю і словами: може це хтось до нас в гості!... Дуже любили вони гостей!...

Майже щоденним явищем був поворот п'яної баби Хими з шинку додому з хриплою піснею, лайкою та погрозами. Не багато треба було бабі Химі, щоби впитися — кручок, два, які вона вимінювала в шинкаря на яйця, на прядиво, або на насіння. Діти боялись п'яної баби, але виглядали її з-за повороту вулиці, як вона, заточуючись, брела від одного плоту до другого, приспівуючи: — Ой, не я п'яна, не я п'яна... горілочка п'яна... Чим ближче підходила баба Хима, тим скорше пригасала відвага дітей і, нарешті, вони як курчата від шуліки, ховалися всі за плечима няньки і тихесенько виглядали, поки баба не мине їх. У розмову з п'ною і баба Мокрина не вступала... То було сміху, як баба Хима часом послизнеться і впаде в калюжу, а часом зашпортається біля плоту, впаде і тут же засне...

13. Баба Мокрина в гостях.

Зате у свято тут весело: збираються сусідки з дітьми. Бувало й прохожі пристануть і непрошені пристають до гурту й до балачки... Сміхи й веселощі не вгабають. Дітям радість: знайомляться з чужими дітьми й спільно бавляться, та хваляться своїми обновами...

Буває, що гомонять баби, гомонять, аж поки не почують бренькання цимбалів. То сусід, батько Марійки, всівся на призьбі під яблунею і заграв напів голоса на своїх струнах. Увесь натовп баби Мокрини і вона сама переноситься в двір музики і всідається на зеленому муріжку слухати музику... По декількох сумовитих піснях вдарить він і веселої, до танцю... Швидко-видко бігають пальцята по струнах і видзвонюють веселого „козака"... Марійка кличе собі пару, якусь дівчинку, а то бувало, й Гарасимка, до якого почувала певну симпатію і не соромилась того. А він і радий, з радіщів жваво обертає дівчинкою, притупуючи підківками і всі тішається — і старі і малі...

Сонце спадає, ховаючись в густому гіллі яблуні. Надходить вечір. Треба вести дітей додому, поки не кинулись в хаті їх шукати, бо таким ходженням по сусідах в домі не були раді і не раз за це дорікали бабі. Всі бабині діти дістають від Марійки по великому червоному яблуку, баба також, і йдуть додому, наче з празника. А, головне, баба несе цілу в'язанку новин до кухні дівчатам — наймичкам, які вони вже знають з інших джерел...

14. Тяжка пригода.

Парафія села Грицькова була невеличка, бідненька, хоча сюди ще належала Слобідка Смотрицька — сільце без церкви, але з власним кладовищем, що дуже обтяжувало священика, бо не тільки похорони треба було відправляти там, але час-від-часу також ранню, або пізню Літургію...

Землі церковної там не було. Та й в Грицькові її було дуже мало, всього 36 десятин і то в трьох руках: за рікою Смотрич, під селом Рудкою — верстов п'ять у віддалені і третя під Лисогіркою, верстов вісім віддалене. Останніх двох наділів отець не міг сам обробляти і віддавав селянам тих сіл на спілку, або за третій сніп. Зручність такого господарювання була та, що не оравши і не сіявши, пан отець діставав свою частку, яку йому навіть привозили на тік. Але частка та була дуже бідна.

З землі за річкою припадала панотцеві частина в десятин вісім, які він обробляв сам, хоча бачив, що це не оплачувалось... Доходи за церковні треби були дуже невеличкі: за христини, наприклад, платили — 30 копійок, за шлюб — 50 копійок, зрідка — 1 карбованця і каравай. А родина все збільшувалась, майже з кожним роком, півтора... Мамку й няньку держати треба. Куховарку й наймитів також. Все то плати готували грішми, а звідки їх взяти. Збіжжя на продаж майже не було. Сіна також ледве вистачало для своєї худоби й коней. З худоби продавалось одно-двоє теляток та підготованого кабанця — та й тільки...

Такий стан, безперечно, надзвичайно журило батька родини і він, як міг, тяжко працював, провадивши своє невеличке господарство, без якого й родині прожити було ніяк. Томуто батько був завше заклопотаний, зажурений то церковно-парафіяльними справами, то справами власного господарства.

Як вліті, так і взимі діти бачили батька дуже рідко і не довго. І то, переважно, ввечері, коли натомлений денною працею в господарстві або де інде, вертався додому. І тут, скинувши свого робочого козушка взимі, або старенького підрясника, обтріпавши їх від порохів, що насіли в час віяння лопатою і, помившись до пояса, він прилягав на ліжко та, покурюючи цигарку, починав балачку з дітьми...

Це були найприємніші години спілкування дітей з батьком... До батька повертався його природній гумор і він бавив хлопців своїми цікавими оповіданнями, різними дотепами. Оповідав про колишні часи, про своє дитинство і різне-різне...

Колись ввечері, повернувшись, як звичайно, і помившись, батько почав жарти з малим, майже трьохлітнім Гарасимком. Гарасимко був жвавий і дотепний хлопчик. На підлозі, що лише стерла дівчина, він почав показувати різні штуки.

— А нумо, покажи, як п'яна Хима додому йде, — каже батько. Гарасимко заточується, бігає зі сторони в сторону і враз послизнувшись, падає і, зі страшним вереском і плачем, його кладуть на ліжко.

— Що, що сталося, — питає стурбована мама. Болить ніжка, торкнутися не можна, а роззути її треба. Ніжка пухне і ради тому нема...

В селі нема нікого з медиків, а є лише відома в околиці костоправка — баба Устя. Послали по неї, поки завтра можна буде привезти фельдшера, пана Квятковського. Приходить баба — оглядає опухлу ніжку — дитина кричить і не дає нічого зробити... Баба знаходить перелом кістки... Треба купати в шавлію та м'яті та обв'язати ніжку так, щоби вона на рухалась... Діагноза була правильна, її підтвердив на другий день фельдшер... Ніжку чимось змастив, підклав дощечки і так тісенько обв'язав... Це була велика мука для Гарасимка і не менша для мами й няні...

Такий стан тягнувся більше двох місяців, бо зросталась ніжка зле — неспокійна дитина рухала її. За час недуги Гарасимко втратив товаришів. Хлопець навіть рідну мову забув, або калічив її, вимовляючи слова якомсь „з-польська“.

Ця ж довга хвороба дуже негативно вплинула на фізичний і умовий розвиток хлопчика. Він значно відстав від свого старшого, здорового і дуже здібного брата

Дмитрика. А в той же час підростав молодший брат - кругленький, здоровий хлопчик, що дістав від батька назву „бутуз“; він здогнав худорлявого й відсталого Гарасимка, якого незабаром міг вже й набити і все, що хотів, відібрати, від його...

15. Рятунок в землі

Зажурений, заклопотаний панотець в думках шукав виходу з тяжкого матеріального стану. Господарство в тих рамицях, яке воно було у його, себе не оправдувало, хоча в нього він вкладав всі свої сили й засоби. Так-так що тільки зводились кінці з кінцями, але хата потребувала, щоб її якось прикрасити новими меблями, бо вже ото старосвіцьке одоробало стало посміховищем у молодих сусідів. Навіть лямки порядної в хаті нема і по вечорах співають обоє біля слабенької гаснички...

Одежі теплої нема і справити нізащо. Взимі, коли б не той хлоп'ячий кожушок, то в церкві би просто замерзав, а теплого, порядного підрясника ніяк не сила справити... Мати чекала на давно вже обіцяне хутро з лисиць і мерзла у ватянім, короткім кафтаніку.

Біда, але треба якось рятуватись! Молодий, енергійний, розумний та працьовитий панотець знав, що рятунок його та його родини єдино в землі... Той клатик, де він хазяйнував досі — то ніщо! Треба шукати ширшого терену, де можна би було йому розвернутись. І така земля була тут під рукою. До церковної землі за рікою прилягала земля пана Доманського і чимала смуга „дикого поля“, на якому було ще досить каміння та величезних дубових пеньків від колишнього тут дубового лісу. Смуга в десятих 8-10 лежала пустою, бо її ще треба було обчистити під оранку. Далі йшли великі смуги поля, недавно розчищені від березового лісу. А за ними тягнулись вже рівні, широкі лани, що їх покривала буйна, золотоколоса пшениця, або срібний овес.

Прийшла панотцеві думка щоби виарендувати в пана Доманського оцю землю і поставити своє господарство як належить на ноги. Знав, що для того треба мати й добрий гріш, який йому, як і всім легковірним, пропав недавно в банкрутованому скопинському банку. Три тисячі готівки, одержаних, як віно за дружиною, пропали там майже безслідно, бо той відсоток, що мали б зплатити за втрачений капітал, був ніщо. За п'ять років свого священства він вклав уже в державному банку якихось бідних, тяжко зароблених пів тисячі рублів на ім'я дружини. Оце й вся його резерва, а для проектованої господарки треба зарядити щонайменше два плуги своїх, тобто держати не менше десяти робочих коней. Найняти ще одного хлопця а то й дівчину, яка би допомагала в господарстві: пильнувала худобу, ходила б за молодняком, годувала б кабанів, що підуть на продаж...

Продумавши увесь плян господарки, поробивши деякі обрахунки і нотатки, панотець почав радитись з дружиною. Головне тут було те, що для реалізації задуманого треба вибрати з банку хоча дві й пів сотні рублів з їх ощадности. Треба, так треба — нічого не вдієш! Пані-матка була тільки мовчазним свідком чинів свого чоловіка і апробувала його плян та згодилась поїхати в Кам'янець по гроші, коли їх треба буде платити як аренду панові Доманському.

Довідавшись коли й де можна застати пана, чи в його маєтку, в селі Криничанах, чи в городському домі в Кам'яниці, панотець виїхав до його в маєток на переговори. Це було ризико, і велике ризико його. Але думав: „хто не ризикує, той і не виграє"... Справа вдалась! Пан Доманський охоче наняв панотцеві 80 десятин суміжної з церковною землею села Грицькова, по приступній ціні і з рощкою платні аренди... І що несподіване: пан дав без жодної оплати на три роки, так зване „дикє поле", щоби його за цей час очистити від каміння для оранки під просо. Пеньки й каміння здобути буде власністю

арендатора... Після жнив — першого серпня — заарендована земля переходить на п'ять літ у розпорядження панотця. Завдаток у розмірі 100 карбованців треба внести тепер, а решту по жнивях на другий і третій рік...

Панотець відчував, що справа з арендою йому вдалась, але хотілось ще поділитись з кимось досвідченим та почути слово похвали. З тим він вдався до пана економа графа Потоцького, Юзефа Кохановського, з яким жив по-сусідськи та по-приятельськи.

— Пане пробоще, пане добродзею, то є слічна вець... То мате ту зем просте за пул здарма! — підхліблював старий поляк панотцеві і тишив його різними вигодами і проектами, врешті-решт напросився на „келішек вудки" по тій знаменитій транзакції.

Панотець відїхав втішений і повний запалу до великої праці... Далі він вже радився більше з сусідом Іваном Хріном, що був за головного наймита. Перше всього треба було найняти другого чоловіка. На оці в панотця був молодий чоловік, без власного господарства — Григорко Дунця, брат сусіда Павла Дунця. Він тут працював, поденно, майже дві третини року. Людина працювита, дуже мало-мовна, але розумна і щира. Говорив він голосно соковитим баритоном. Вигуки його, навіть спокійні, під час оранки, було чути по цей бік річки, в церковній оселі. Пробував він не раз запитувати з поля, через луки, річку й огороди, що має робити, але голос його відзивався в лісі луною і тут був не розбірний. Отими своїми вигуками він оце не-давно зробив панотцеві велику шкоду: переорюючи стерню озимини, від межі дякової землі, до лісу, де на межі стояли великі крислаті дуби, він все погукував на коней, де в передній парі, у борозні, ходив молодий, дуже щирий, заляканий ним Каштан. Ото, коли плуг вже дійшов до самої межі, Григорко голосно гукнув і Каштан, напруживши всі свої сили, доходив до дуба і в той же мент Григорко викинув з борозни плуга...

Кінь з цілого напруження вдарився в дуба головою і впав неживим... Цю велику шкоду парубок, по умові з панотцем, якимсь відробляв, але втрата була велика і дуже болюче відчувалася в господарстві. Треба нового коня. Іван вмовляв панотця завести волів, але панотець недолюблював їх повільності та можливості використовувати їх лише в плузі. Ні, коні і то гарні, молоді коні, щоби і орати ними можна було і їхати не соромно!..

І ось другим наймитом став Григорко, а на Ярмолинському ярмарку ще докуплено пару добрих чотири-літок і старшу, доброї породи матку зі стригуницею. Її потрібно було до одноконного шарабанчика, яким треба буде виїзджати в поле, до робітників, переїхати до містечка, тощо...

Один кінь без пари був почерзі на зміну...

На Ілії, 20-го липня з-полудня по умові з паном Доманським, вони мали зустрітись на межі заарендованого поля, щоби перебрати його згідно з пляном. Панотець виїхав з Іваном і, зачекавши якоїсь півгодини, побачили кабриолет пана. Підїхавши, вони привітались і знайшли на пляні маєтку точку, де знаходились і почали об'їздити поля. Рівні поля з виразними межами оглянули здалека і лише менші частини землі, поміж лісками і перелісками, оглянули на місці разом, домовляючись, що під який засів має йти. Найбільший, відокремлений шмат землі, десятин з 40, піде під пшеницю. Завтра можна буде вислати й плуги — орати під озимину. Меншу частину, через дорогу — десятин 25 — під овес. Між лісом — під гречку й просо, бо ця земля ще не виснажена, пару літ лише, як з під лісу вона. До тих меж уважно придивлявся Іван, бо йому ж доведеться тут поратись. Оглянувши все, розїхались. Оформити аренду й внести по умові перший завдаток мали через два тижні в адвоката пана Доманського в Кам'яниці-Подільському... А поки що, на другий день раненько панотець вже вислав два плуги...

— Щастя вам, Боже! — побажав наймитам панотець.

— Дай то, Боже! — відповів втішений Іван. І два вози з плугами та всім необхідним рушили з двору. Панотець зняв капелюха і перехрестився...

16. Корчування пнів.

З цього дня вся увага й праця панотцева та його робітників була зосереджена на „Дикім Полю“, де хлопці відкопували й розбивали великі кам'яні брили, корчували великі розгалужені дубові і березові пні, а у вечір, від'їзджаючи додому на ночівляю набирали повні вози тих пнів, що були не згірші кам'яного вугілля добрим паливом.

Гарасимко з братами теж приймали в тім неабияку участь. Особливо подобалась йому процедура викорчовування великих, кількасот-літніх пнів; коли, відкопавши кілька відног пня, відрубували їх, а тоді засовували під оголене коріння кілька довгих відземків, як підваги, насідали на них цілою вагою тіл кількох робітників. В цей момент найбільше загострювалась увага Гарасимка й братів — вони бачили, як від підважених пнів то тут то там трясеться і осипається земля; вони чують, як тріскає головний корінь і помалу виринає з землі.

Ще де-не-де підрубавши й викопавши схований в землі корінь, він враз трісне й захитається цілим своїм тілом. Ще натиск з вигуком — братці!.. ще раз дружньо, всі враз!... і могутній пень колись велетенського дуба, наче на хвилину задумається, а тоді протяжно заскрипить і безсилий, покійрно лягає, піддавшись натискові кількох підйом...

Зваливши пня дуба-велетня, відрубують у нього гілля, що ще залишилось, тоді по спертих на помісницю воза дрючках висаджували його на віз. Це велика радість для

дітей, але не менша і для робітників... Зате легко і просто висаджували робітники березові пеньки, що б ще підгнивши, й в гарну місячну ніч так привабливо світили на дровітні та цілому подвір'ї своїм облудливим блакитнуватим світлом.

Дома діти брали освітлені куски березових пнів, вкладали їх в рядочок довгою стежкою і казали, що будують залізну дорогу аж до далекого Києва...

Не менш цікавою була праця над висаджуванням великих кам'яних брил. Великим залізним молотом, що називали його „перликом“, били по залізних же зубах і відколювали то більші то менші кам'яні кавалки. Але часто для працівників це була небезпечна праця — з-під зуба виприскували дрібні зерна каміня, які, бувало, попадали в лице, навіть в очі робітників. Зате великим задоволенням було для них, коли брила трісне, або захитається в своєму гнізді і довгими підвагами виколуплювали її звідти,...

Зацікавлені такою роботою на горі, хлопці після обіду йшла з батьком на місце теї цікавої праці. А коли наблизило там одноманітне цюкання сокирами, або гупання молотами, то йдуть вони в недалекий березовий ліс по гриби. Щаслива нагода, — назбирають мамі на вечерю правдивих грибів, козариків, маслюків, бабок, сиріжжок. Вся та грибова громадка, підсмажена дома на маслі, справляє чудесну, смажену вечерю... Назбиравши грибів, не хотілось ще йти додому, бо під вечір так весело йде праця при допомозі й поради панотця. Коли ж голод починає їм надокучати, тоді діти тихцем роблять ревізію по брудних торбах фурманів. Одного разу така ревізія дала тільки кришки та уламки чорного хліба перемішані з подушеними бруньками. Що то за смачний був підвечірок!.. Шкода лише, що мало!.. Другого такого підвечірка ніхто з них і не пам'ятає в своєму житті...

17. Наші мандри.

Інколи в нас, в мене та Дмитрика, пробуджувалась охота до далеких мандрів, до воєнських пригод. Ми сідали наших коней (а були ними довгі тичини бузини або чорнобилі), гострили наші шаблі та списи й, загодивши все в далеку подорож, пускались в незнані світи. Від батька ми вже чули чимало різних подій, страшних пригод, що траплялись з мандрівниками.

Їхали ми з нашого осередку — під каштаном та п'ятьма соснами, на північ до дороги на Смотрич. Вздовж городу зарослими ворожими нам будяками, пекучою кропивою, тощо. Межою ми спускались до чималої пуці, де вперше доводилось прийняти ворожий бій. Нас обпували, а ми сікли завзятих дикунів. Не завжди ми виходили з бою переможцями: колючі будяки залазили в наше тіло. Жагуча кропива пекла наші ноги й руки. Щастя наше, що ми не натикались на гадин, на колючих їжаків... Тут ми діставали диких коней, вирізували струнку бузину на сопілки, на сикавки. Чималі неприємності нагороджувались тими цікавими речами, які ми привозили додому.

Об'їхавши навкруги ту жахливу пуцу, ми підносились на гору, попри город і переходили попри другий город, на південь від дому. Це були простори засаджені бараболею — сірі, одноманітні й легкі до переїзду.

Городом ми доходили до кам'яної стіни-паркану, що оточував цвинтар і церкву посередині його. Стіна була вкрита похило плитами, по яких йти було дуже небезпечно, а особливо перелазити підвищення над хвірткою й брамою. Тим часом увага й уважність допомогли нам перемогти всі небезпеки й перешкоди. Ми повертались додому, як переможці, з багатим скарбом і багатьма пригодами, якими могли похвалитись перед своїми близькими й сусідами.

Але одного разу трапилась нам дуже прикра пригода: ми зібрались піднятися на досить високу гору, що звалась „Бабина Гора“. Озброївшись, як ніколи перед тим, правдивою, драгунською шаблею, що дісталась нам ще в місті Купині від російського драгуна що заліз в наш сад рвати черешні і, наляканий псом, покvapно скочив з дерева, а зброю свою залишив біля дерева. Шабля зосталась в батька і постійно стояла в куті за шафою з суворою заборонаю нікому, особливо дітям, не брати її.

Але брату, Дмитрику, воно вже здавна кортіло повоювати правдивою шаблею і як непослушний Адам вкусив забороненого яблука в раю, він в дні, коли батька не було вдома, осмілився взяти заборонену зброю. Тим разом брат пишно носився з шаблею по току і дійшов з нею до „гори“, тобто великого оборозу соломи, якого за довгий час настягали молотники. Порпаючись в хвилях соломи, то потопаячи в ній, брат і не помітив, що біля пояса вже немає шаблі... Жах!!! Заборонена річ втрачена!.. Де й коли її брат згубив — того він пригадати не міг. Шукали всі по цілому оборозу. Нема! Тяжко засмучений брат зійшов з „гори“ і прийшов до мами з плачем... Мама, як і завжди, приняла на себе тяжку роль посередниці в тій невеселій події. На щастя, батько до хати повернувся в доброму настрою і страту шаблі зустрів легковажно, як річ нікому не потрібну. Легко насваривши брата, приказав йому стати в куті навколішки. На обід його не кликали — своє з'їсть і згодом. Мама про це вже напевно потурбується... А тим часом пополудні прийшли до кухні молотники і принесли з собою знайдену в соломі шаблю. З тою щасливою знайдою прийшла до кімнати Мама. Дмитрик радісно скрикнув — „Шабля! Шабля знайшлася!“...

Батько обернувся і теж задоволений зустрів Маму з шаблею в руках. Взавши з її рук шаблю, стукнув нею об долівку і сказав до Дмитрика: „Встань і ніколи більше її

не бери!".. Тим і закінчилась ця пригода. Пригода з шаблею і мандрівкою на „високу гору" закінчилась щасливо.

Щасливо, та не для всіх!.. Не тішився тим кінцем один Гарасимко. Не міг він в душі своїй примиритись з тим, що така велика провина Дмитрика покінчилась так легко, просто і безболісно. Він порівнював її до тих кар, які діставав не раз за значно менші провини. Його би списав батько нагаєм чи лінеєю, що пам'ятав би він ту кару три дні, як не цілий тиждень. Чи не так може? Гарасимко засмучений пішов у сад і там ліг у траві та в горячих сльозах порівнював провини й карі свої і брата і нічого втішного не знаходив, все це він запам'ятав на довші часи...

18. Тут щось мокре.

Скосили отаву за рікою. Дрібне, пахуче, друге сіно. Звезли його на тік та склали в гарну пірамідальну стирту. З того дня обов'язком всіх було пильно стежити, щоб ворота на тік були завжди зачинені, щоб туди не просмикнулась якась пакосна худобина. Але того не завжди дотримувались. Дівчина, що годувала худобу і лагодила сіно коням і телятам, не завжди як належало зачиняла ці ворота. Одна з найбільш збиточних корів пробралась непомітно на тік, насмикала зі стирти смачного сіна, а наївшись, почала тертись боками об стирту, мняла його ногами, а то й гноїла його.

На другий день, коли Дмитрик вже сидів з Мамою над книжкою, Гарасимко побіг на тік і побачив там шкоду, зроблену шкідливою коровою.

Він уявив собі, які наслідки його чекають, і почав голосно плакати, заховавшись між стиртою та високим плотом. За коротку хвилю його плач почула сусідка, жінка церковного сторожа, Юзька Цибульського. Через дірку в остріжку вона побачила Гарасимка...

— Чого ти, паниченьку, плачеш? — запитала ласкавенько вона.

Гарасимко здригнув від несподіванки, але пізнав по голосу бабу і замовк та знітився.

— Не плач, дитинко!... Тобі там може сумно одному... Не плач, я зараз пришлю до тебе Андрійка. Будете разом бавитись... Мовчи, мовчи, голубоньку!..

Гарасимко вмовк і почав через дірку в плоті стежити, чи не надбіжить до нього Андрійко... Дійсно, за кілька хвилин надбіг він і почав гукати до Гарасимка і знайшов його за плотом. За хвилинку вони знайшли спільну гру: витягали з обору сухе листя кінського щавію, розтирали його на долоні і уважали його за тютюн, яким, бачили набивали люльки та курили, як курять люди в кухні на варті, та енергійно почвиркували, як вони, раз за разом. Звичайно, вогню там не було.

За недовгий час надбіг до них Дмитрик, скінчивши з мамою свої лекції — читання і рахунків. Тоді вони вже спокійно всілись на густо встеленому сіні, обпершись об стирту сіна, і Дмитрик почав оповідати їм гарну казочку, яку прочитала йому мама... Але ось зривається на рівні гоги Гарасимко і з криком голосить:

— Тут щось мокро!.. і лапає за мокрий зад своїх штанів рукою. Дмитрик повертає братика задом до себе і зо сміхом свідчить, що він сів на коров'ячий лайник, що був там прикритий сіном.

— Біда!.. що робити?! Та Дмитрик зразу знайшов вихід в цій біді... Треба запрати білі полотняні штаниці, поки ніхто з домашніх не побачив... Але де взяти води? З криниці не витягнеш...

— А-а-а!.. На цвинтарі є фоса, де лосують вапно і там вже зібралось досить дощової води... Хлопці побігли на цвинтар. Гарасимко скинув забруднені штаниці, а добрий братик не бривдився і щиро заправ брудну пляму. Коли Дмитрикові здалось, що брудне місце було добре

запране, він казав Гарасимкові одягнутись і поклав його на траву на ознак, щоби штанці сохли...

Підходило до полудня, до обідньої пори. Сонце пекло ще по літньому і запране місце висохло враз. Але що за причина?! Запране місце починає все більше і більше жовкнути. Дмитрик, старший, дотепний, але не догадався, що на наших полотняних штанях від вапна буде жовта пляма. Оце ця некрасива пляма і викрие дома причину її. Ховайся як знаєш, а нещастя не обійдеш!..

Кликали на обід. Хлопці скоренько, задькуючи, зайняли свої місця за столом. З-за стола також вихопились задом на перед. Пройшла чорна хмара, батько пішов по обіді відпочити і тільки тоді хлопці висповідались перед Мамою і попереодягались та уникли кари. Бо за зіпсуття одежі, або взуття, батько карав подвійно...

19. Золотий хрестик.

На храмовий день нашої церкви, 6-го жовтня, призначений був у нас з'їзд цілого благочинія, тобто біля двадцяти священиків і стільки же псаломщиків. До цього свята готувались в церкві і в домах священика і псаломщика. В церкві помита, як належить, долівка, постирані рушники на образах і кивотах, позмітані порохи, почищені від воску ставники і аналої. Наш псаломщик, Калістрат Ковальський, розучив для партесів новий концерт: „Блажен муж...“, яким хотів здивувати панотців і звернути увагу самого панотця Благочинного.

В домі Мама турбувалась злагодженням парадного обіду й вечері, а особливо обслугою стола й меню обіду. Для варева та печива запрошений був фаховий кухар, що колись служив у графа Потоцького. Разом з ним Мама опрацювала меню обіду — що купити, що спекти, що зварити. Не малою журбою її було як сервувати стіл. Ото за декілька днів до свята Мама звернулась до своєї скрині, щоби переглянути, що в ній є з білизни для стола та в

якім вона стані, а також все інше, необхідне для сервування стола, щоби недостачі випозичити в графа або в пань-матушок сусідніх сіл.

Тільки щойно сіла Мама на стільчику перед своєю скринєю і повернула ключ зі знайомою музикою, як її обступили хлопці з великим зацікавленням. Мама виймала великі білі скатерки, сервети, рушники. Все то викладала на просторе віко скрині. З лівого краю скрині були прискриньки і під ними, загорнені в рушник, нові срібні ложки, виделки, ножі і велика срібна - позолочена хохля. Діти вперше побачили це багатство Мами — срібло і золото. Кожний з них брав ту золочену ложку. Брязкали срібними ложками, ножами і виделками. Мама перерахувала те все і знову загорнула в рушник. В іншому пакунку загорнені були срібні ложечки та інші для чайного стола.

При цій нагоді діти просили Маму показати все, що є в тих прискриньках. Мама дуже неохоче відсунула засувку й гарне пуделко, в середині якого на синій оксамитовій подушечці виблискували два золоті хрестики і поруч один звичайний, бляшаний.

— Чий то третій хрестик?— запитали майже всі враз.

— Цей найбільший, золотий — Дмитрика. Його хрещений батько є лісничий казенного ліса міста Купина і околиці. Цей менший золотий Микольчин. Його хрещений батько є священик села Скіпча, Орест Колянковський...

— А мій? — покванно запитав Гарасимко. Мама мовчала. Гарасимко ткнув пальчиком третій хрестик і пильно дивився в очі Мамі...

— Твій оцей третій!... Твоїм хрещеним батьком є наш сусід, Павло Музика, який не міг тобі купити золотого ані срібного хрестика. А хрестили тебе хворого, покванно і ти дістав звичайного, як дістають в церкві при хрестинах всі селянські діти...

Гарасимко мовчки вислухав оповідання Мами і даліше не цікавився вже всім тим, що показувала вона в іншій скрині, а саме золоті сережки, наручники тощо... Цікаві діти допитували Маму, що то за речі і для чого вони уживались... Не цікавився тим всім лише Гарасимко. Сумний, з опущеною головою відійшов він від скрині. Хвили сліз тиснули його за горло... Плакати він не міг і говорити також. Він непомітно вийшов з хати в сад і густим малинником, а звідти городом, щоби його ніхто не бачив, спустився до річки. Сів на кам'янім березі, шепочучи сам до себе, дав уже тут волю безудержним сльозам.

— Вони мене не люблять!.. Я для них чужий!.. Я не син, тому вони мене не люблять!.. І для мене нема навіть такого хрестика, як усім; взуття — недоноски, шкраби; одяга — не моя, то довга, то широка... Я не їх син... Я, я чужий їм!.. Ані слова ласки в них для мене... Тільки матеріної ласки, коли Мама має мені голову. Так це для сина?.. Ні, — я не їх син!..

Там на камені, над водою помітив його в сльозах фурман Іван, що привів першу пару коней напувати... Він покликав Гарасимка до себе і питає чого він хоче... Хлопець мовчав. Іван, щоби потішити Гарасимка, посадив його на коня, бо знав, що він дуже любить їх. Біля стайні пересадив на другого і повіз назад до річки. Це розвіяло трохи сум хлопця і висушило сльози його. Але важкий камінь залишився назавжди на його серці...

3 ПЕРЕЖИТОГО

СПОГАДИ

*"... Крізь старечу діряву
пам'ять хочу пересіяти
події пережитого, може
й затримається щось
цінне і цікаве..."*

(рядки з щоденника)

1

Знаменні дні на початку Великої Російської Революції застали мене на засланні в Наримському краю, в с. Колпашево. Всі політичні засланці цього села відсвяткували цю подію шумною демонстрацією, де червоні прапори несли стражники, а Інтернаціонал співали всі засланці, політичні і неpolітичні.

Я з родиною (дружиною Валерією Львовною та маленьким хлопчиком Олександром) наскоро зібралися та переїхали у м. Томськ, де оформивши свій відїзд, дістав право на безплатний переїзд з Томська до Києва в окремому купе спеціального потяга для засланців та каторжан, які дістали волю і вертали в Європу по своїх домах.

До Києва ми прибули днів через десять, в кінці місяця березня, саме за тиждень перед нашим Першим Українським Національним Конгресом, де мене вибрали, при голосуванні проф. Михайла Грушевського, секретарем Конгресу.

2

Ще кілька днів перед Конгресом я зустрівся з багатьма людьми, з якими раніше працював, і в першу чергу з Шаповалом Микитом Юхимовичем, співредак-

тором журналу "Українська Хата", що ми його спільно видавали і за який я і відбув майже трьохлітню кару-заслання. Поза низкою різних новин я довідався від нього, що за його ж рекомендацією мене вибрали Начальником Міліції Київського Повіту, де він був вибраний комісаром того ж повіту.

З великим сумом я почув цю новину!.. Тільки-тільки щойно я позбувся зв'язку з поліцією, а тут знову в'яжуть з нею, хоча й в іншій ролі. Я ремствував, що отак, без мого дозволу й згоди сталися ці вибори. І зробив цю приємність ніхто інший, як старий приятель мій Микита Шаповал!...

Я тишив себе, що на перших зборах Повітового Громадського Комітету я неодмінно відмовлюсь від цієї честі та обов'язків Начальника Повітової Міліції... Але на засіданні Повітової Громадської Управи мені таки не вдалось відмовитися від цього немилого мені вибору. Я посилався на перебтому з далекої дороги; я казав, що не знаю, як маю цю ролу вести, бо досі я знав, як поліція не має чинити. То на це мені відповідали, що нам, власне, таких і треба людей, які знають, що саме не треба робити і будуть робити лише те, що треба... А відпочивати в цей час ніколи!.. Революція розвивається семимильовими кроками й треба ставати до роботи негайно всім живим і свідомим людям... Сперечатися з ними було ніяк. Збори мали рацію. І я вибори прийняв...

3

Міліція заступала царську поліцію, лише для розрізнення стала називатися міліцією і носити на лівім рукаві одержі темно-червону опаску з чорним написом: Київська Повітова Міліція - міліціонер число таке-то, а я мав напис - Начальник Київської Повітової Міліції, що заступив колишнього Ісправника. Мені ж передано канцелярію ісправника та все її діловодство з де-кількома

урядовцями та 30-ма міліціонерами, що розкидані були по визначніших пунктах повіту з начальниками участків на чолі. Начальник повітової поліції, з цілим штабом, був підвладний Комісарові повіту, а утримувалась повітова міліція коштами Повітової Земської Управи. Повітові Начальники Міліції, а також начальник м. Києва, підлягали адміністративно Губерніяльному Комісарові і далі Директорові Адміністративного Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ.

4

Через кілька днів по виборах я вкупі зо своїм помічником, вибраним тими ж зборами Повітової Громадської Управи, п. Миколою Ковенком, приймали справи. Пан Ковенко був також протеже М.Ю. Шаповала. Він знав п. Ковенка віддавна, бо він працював у його лісництві в маєтках М. Терещенка на пограниччі Чернігівської та Гульської губ. в с. Хінелі. На погляд Ю.М. Шаповала Ковенко дуже й дуже надавався на цю ролю, як людина революційно настроєна, рішуча і вільна від будь-яких обов'язків. В революційні дні Ковенко зарекомендував себе дивним чином — ще будучи в лісництві, він демонстративно припиняв потяги, що саме йшли через лісництво з Москви до Києва і Одеси, щоби “кацапи не забруджували України”... Поминаючи ці хлоп'ячі вчинки, він, здавалось, в цей час буде не лихим помічником...

Справи, в присутності бувшого Ісправника, ми прийняли швидко, бо все вже було докладно приготоване начальником канцелярії, людиною точною, знаючою справи, працювитою, яка й зосталась в цій ролі і надалі. Перебрали справи, підписали акт передачі і, поінформувавшись про стан повіту, чемно, спокійно розійшлися.

Але Ковенкові було того замало. Через пару днів він виявив себе: без мого відома надійшов до приватного

мешкання бувшого ісправника і, по перегляді його, конфіскував мисливську рушницю і рушничку-забавку його малого сина. Цей акт був нетактовністю молодого й гарячого мого помічника. Я повернув "зброю" власникам, пояснюючи факт помилкою.

5

Недовго був п. Ковенко моїм помічником. Село бурилось. Різні події вимагали виїзду на місце особисто когось з нас двох. Засобів транспорту у нас не було жодних. Доводилось ходити пішки, або проситись підвезти кіньми або машиною. Але п. Ковенко умів дістати в тій чи іншій установі авто та виїжджав ним до розправи. Часто виїжджав озброєним та при охороні "совету солдатських і робочих депутатів". Це не тільки не подобалось селянам, між якими було чимало військових, але й обурювало їх, а міліцію компрометувало... Ось в одному селі, де він хотів відібрати у селян зброю силою, вони самі роззброїли прибувших, а п. Ковенка ще й приарештували, повідомивши мене про інцидент. Довелось мені самому туди виїхати та визволити знову таки нетактовного і, навіть, необережного мого помічника. Інцидент був залагоджений без зброї... В мене взагалі була звичка вести справи без зброї, або в крайніх випадках — приховувати її. Але після двох-трьох дразливих вчинків Ковенка я не згоджувався далі на його виїзд на села. Ковенко зостався без відповідної праці. Бо ж праці в канцелярії для нього не було, та й він не міг і не хотів такої вести. Скоро він сам догадався, що він тут не на місці, тоді заявив Комісарові (М.Шаповалові), що він не може зо мною працювати, бо я обмежую його ініціативу, що виступаю проти його методів праці, революційних, рішучих і сміливих. І відмовився від посади Помічника Повітового Начальника Міліції. Незабаром, правда, він знайшов відповідну собі ролю...

Через короткий час на місце і ролю Ковенка зголосився проф. Олександр Мицюк, що в протилежність Ковенкові був інертним, не цікавився справами і життям повіту. Його більше цікавило помешкання, що знаходилось при канцелярії, для Начальника та його Помічника і яке він зайняв, щоби спокійно працювати над своєю науковою роботою перед вступом в ради професури Українського Університету в Києві.

Не краще мені довелось і з підбором кандидатів в ролі участкових начальників, тобто бувших приставів. На ці пости голосились молодики, які їм не уявляли собі, що їх чекає на селі, які їх обов'язки і права. З тих, що зголосились, майже всі не знали добре української мови, не вміли виповнити найпростішого паперу, написати протокола тощо. Ще менше було в них уміння розв'язати будь-яку справу, яких набігало з кожним днем все більше й більше і то найрізноманітніших. І ці панове не задержувались довго на місці, а тікали з села в місто. А тому доводилось мені пробувати всіх, що зголошувались на ці посади. Так був прийнятий на цю посаду старий партієць, соц.-демократ, Іван Сокальський в Кагарлицький учасок, з яким також не обійшлося без прикрого інциденту...

А село... село за пару місяців по Революції відмінилось. Його заливали натовпи військовиків, які тікали з фронту, з передових позицій в тил і, звичайно, по-можливості, не минали Києва. Захоплювали з собою не лише рушниці з набоями. Тягли також скоростріли, несли ручні бомби, бо все те ... ще придасться. Гарматчики, як не могли забрати гармату, то впрягали коней у передки та прямували до своїх сіл. Крім різної зброї брали з собою

військову одіж. Виздоровлюючи кидали свої шпиталі і, захопивши скільки сила, простирадел, сорочок та іншої білизни, дибали до рідних хат. Звичайно, всі панські маєтки, ще цілі й не розтягнуті, були вже на приміті. За короткий порівнюючи термін найбільш порядна людина оберталась у руїтника та грабіжника. Все й всі, що ставали їм на перешкоді, зміталось, як не зброєю, так дрюком. Большевицькі гасла доходили до них...

8

Але у всіх перед очима стояли панські лани, що ще були залиті густою пшеницею, буряками та іншим збіжжям, панські маєтки — будинки, стайні, стодоли, млини та гуральні. До них ще тяжко було досягнути, бо їх охороняли команди інгушів (кавказький нарід) та найнятих стражників-москалів, а то й полки війська, що стояли тут не проти недалекого ворога, а проти бідного люду, що часто й людяного боханця хліба не міг спекти.

За цей короткий революційний час на селах виробився погляд, що фільварки, лани і все, що належало тому чи іншому панові, є тепер власністю того села, в межах якого те майно знаходилось. І цей погляд суворо додержувався, і село без пана воювало з сусіднім селом з паном. І громади панських сіл все намірялись почати розбір того привабливого майна. І ось, нарешті, був призначений день... Посилалась від немаєтних селян делегація до Комісара або до Начальника міліції із запитом: чи можна вже розбирати фільварки, бо панів вже нема? А одночасно той розбір уже провадили. Розбирали худобу, коней, розтягали збіжжя і все, все рухоме майно. Робилось це без якогось пляну, системи, а кожний хапав, хто скільки міг. Коли ж хтось був відсутній, або нездібний потягти мішки з зерном, або щось інше, то з тим і зоставався.

В один з днів розбору прийшов до мене міліціонер-кіннотчик та просив пустити його до хати. Діставши відпустку, він пігнався до свого села. Це було на другий день розбору панського майна. Він скоренько скинув з себе ознаку міліціонера та почав поквапно тягати мішки з зерном. А вхопивши міх з просом — підірвався і впав безсилий щось робити далі... І коли він зламав своє здоров'я, то всі інші також не скористувались нагробованим майном — почувши, що з Києва прибуде "секуція" і буде біда, вони стягали нагробоване і кидали його з моста в воду, так що й потік загатили...

9

Не пам'ятаю, коли в Києві відбулися вибори до міського самоврядування (перший демократичний іспит), але готувались до них пильно різні партії і групи. Безліч плякатів, відозв, листків прикрашували місто. Втягались в це змагання різні нації. Українці голосували на номер 4 (?), вкупі з демократичними силами інших націй. Не дрімали й обидві крайні політичні течії. Особливо чорносотенці: мішухи, крамарі, урядовці та власники дрібні та більші.

Відгомін передвиборчого галасу розносився і навколо міста. Його розносили, між іншим, селянки, що ходили до Києва з молоком, птицею та городиною, а також з села Петрівець, біля Міжгірря — з ягодою (полуницями), яку плекали на своїх пісчаних пасочках землі, хліба вона не родила. В недовгий сезон тих ягід петрівські баби носили кошиками своє добро на київський Житний базар. Тут, в київських "сидух" та їх покупців, а особливо в черниць Покровського монастиря, що ходили сюди зо своїми виробами, збирали вони різні новини, чутки та поголоски. Вони перейнялись злобою та ненавистю до всіх, хто йшов за номером 4, бо то був номер жидівський, диявольський, якого проклинали і чернці та черниці. До тих ненависних

істот належала і міліція, що носила диявільську відзнаку на руці, та місцева молоденька вчителька, що завжди їздила до Києва з "чорною книгою" під пахвою. Досвідчені люди в місті остерігали петрівчан, щоб вони не дались їй бути записаними до тої книги. А ще краще — ту книгу в неї відібрати та спалити.

10

В один з гарних, весняних днів мене покликали до телефону з Міжгірря. Місцевий міліціонер сповіщав, що баби с. Петрівець громадою напали на місцеву учительку, потурбували її та відібрали в неї її книгу, яку ухвалили спалити разом з дівчиною... вже й вогнище готове. Я здержав цей дикий намір бабів, але учителька зосталася у них в полоні. Я чекаю вас...

Я дістав візок і коней в Деміївському цукроварі, як то бувало вже не раз, і чим дуж пігнав з двома міліціонерами у Петрівці. У Петрівцях на київському шляху мене зустрів міжгірський міліціонер, який повів мене і показав велику купу ріща, що мало бути вогнищем, на якому мають спалити учительку, та її "диявольську чорну книгу".

Натовп жіноцтва та дітей почав відходити, коли побачив збільшення міліції та їх начальника. Я наказав міліціонерові з кіньми бути обережним і пильнувати, щоби їх не захопили петрівчани. Ми ж всі мали своїм завданням визволити полонянку з її книгою.

Я підійшов до можливого осередку натовпу та запропонував зібратись в школі, куди мають привести і учительку. На диво — натовп мене послухав, і ми зібрались в гарній, просторій залі школи, куди привели і учительку зі зв'язаними назаді руками. Я просив зібраних заспокоїтись і розв'язати дівчії руки, вона ж бо не зробила жодного злочину, а ви, що безпідставно позбавили її волі, вчинили незаконний чин, за що можете відповідати

перед законом. Кажіть, чим вона провинилась перед вами...

Піднявся крик, галас й тупіт ніг. Багато жінок пробували сказати її вину, але несила було стримати галас. Я просив, кричав і махав рукою, щоб спинити крик, але нічого не помагало. Тоді я догадався і засюрчав що сили було у полевий військовий свисток. Галас стих, але лише на коротку хвилю. Я засвистав удруге, але вже не було попереднього ефекту.

Старші віком жінки кричали щось про "чорну книгу", шарпали дівчину за рукави, що стояла бліда, тремтячи, з заплаканими очима. Я казав міліціонерові розв'язати мотузку і визволити дівчину. Спротиву — не було... Я казав передати її нам. А ми розберемо її провину і покараємо її по закону. Як доказ її вини мусимо мати книгу... І я простяг руку та відібрав таємничу книгу...

В цей момент до школи під'їхав драбинястий віз, запряжений парою добрих волів. На високо вимощеному сідалі сидів молодий, безногий, добре відгодований вояк. Всі затихли... Кілька чоловіків уважно знесли безногого з воза і посадили його на столі-катедрі школи.

Всі намірились слухати прибувшого. Його балачка була традиційною вояцькою скаргою на страждання його на війні, в окопах, де він кров свою проливав і навіть позбувся обидвох ніг. Говорив він дуже голосно, якимось захриплим голосом. Присутні уважно слухали каліку, хоча, напевно, не раз і не два вже чули його. Я переконався, що увага натовпу вже зосередилась на словах каліки. Казав підвести до мене дівчину, а міліціонерам оберігати її, коли будемо вести її до візка... З четверть години балакав вояк і все те саме, те саме. Людям докучило слухати його. Натопн почав розходитись, а коли каліка скінчив та його винесли і посадили на воза, натопн рушив разом з возом. Вийшли і ми з учителькою в середині натовпу, а книгу, з обережності, я держав міцно під пахвою.

Коли ми йшли вузенькими вуличками, між городами, то на нас знову почав насідати натовп жінок, а де-котрі навіть пробували висмикнути в мене "чорну книгу", галасували і погрожували дівчині... Міліціонери були озброєні карабінами і могли охоронити її зброєю, але цей засіб був непевний, та й не потрібний в цих умовах. Коли напади жінок на мене, щоб вихопити книгу, були дужчі і частіші, я рішив позбутися цієї книги, але пильніше охороняти дівчину. Виглянувши попереду високий пліт і густу городину, я, з усього розмаху, кинув досить тяжку книгу на город. Натовп з диким ревом кинувся перелазити пліт та шукати книгу. Ми ж прибавили кроку і скоро вийшли на широкий київський шлях, де стояв наш візок. Я скоренько посадив дівчину, сам сів для охорони її і рушили в дорогу. Вистояні коні дружно рушили по тяжкій, пісчаній дорозі. За нами вже не було нікого...

Я досяг свого — охоронив дівчину від тяжкої біди. Та тільки тепер я попитав її — а що ж то була за така страшна "чорна книга"?.. Дівчина розсміялася... "Книга, яку будуть переможно нищити петрівські баби, розпалені агітацією київських чорносотенців, була книгою моїх вправ в школі бухгалтерії Бобаря..."

11

Режим московської поліційної держави, що тяжів на шії українського народу, все більше і більше попускав. Революційної влади село не відчувало і до неї, майже, не зверталось. А в тяжких випадках користувалося старим методом розправи — самосудом.

На окраїнах одного містечка, недалеко Києва, почалися пожежі та грабунки багатіїв. Відбулись вони по одній і тій же системі і коли пожежа ширилась на однім кінці села, то грабунок, в той же час, відбувався на протилежному кінці села. Через деякий час селяни прослідилі і переконалися, що злодіями діяли свої ж люди.

Незабаром піймали в чужій коморі двох хлопців. Товкли-товкли їх, поки не назвали вони ще десятох спільників своїх. Посадили їх всіх в холодню, а між ними і одного жида. Не довго з ними марудились селяни. Придумали кару їм: закопати їх всіх живцем у землю. Повели їх за городи копати собі яму. Яма була довга, як рівчак. В тій ямі поставили рядком злочинців, так що лише голови їх були над землею. А засипаючи голих їх, бо шкода була одежі та чобіт, все питали кожного — хто був провідцем того злочину?.. де поділи награбовані речі та чи не було ще когось запутаного в тій справі?..

Робилось все це шито-крито, рано, вдосвіта, щоби не було свідків самосуду. Але за тим всім стежила пильно родина жида і, коли почався самосуд, батько хлопця пігнався у Київ, до Ради солдатських і робочих депутатів. Рада вислала озброєну рушницями і кулеметом команду з десяти чоловік, яка настигла подію саме в час: земля вже доходила до грудей... засипанці були в стані непритомності... Приїзні оточили місце кари та якнайбільше учасників самосуду. Відкопали покараних ще живими і здоровими, поки вони від жаху такої смерті не втратили розум!.. Випадок спас від жахливої смерті десять українських хлопців. І спас їх один жид!..

12

Великим злом села був самогон, який гнав майже кожен господар, що мав пару гарчиків зерна або кошик картоплі. Гнав і споживав, хто більше, хто менше, а всі на зло собі і життю села. В селах же, де були гуральні і в них повні запаси горілки, апетити всіх були безмежні, бо й тут панував погляд, що, як і все колось панське, гуральня стоїть тут лиш до послуг громади.

Такий горілчаний завод стояв в селі Кагарликові, який мав де-які запаси горілки для потреб уряду. І той запас час-від-часу вивозився до Києва. Коли перед Покровою

відтранспортували, під охороною міліції та війська, двадцять спиртових бочок, то кагарлицька громада відчула, що її майже ограбували, і тоді ж ухвалила спирт, що зостався у головній цистерні, розібрати... Міліціонерів, що охороняли цистерну, обеззброїли і поставили свою охорону... Чимало клопоту з тим мав участковий начальник міліції Іван Сокальський, умовляючи селян не робити нічого недозволеного. Але селяни, добре знаючи, що зволікати зо своїм задумом не можна, бо міліція повідомить Київ і буде карати, в найближчий день зробили напад на завод. Розбили колодки біля дверей і дірвались до цистерни, почали точити горілку і пити, хто скільки хотів і міг випити. Біля крану товпились бажуючі найскоріше дістати спокусливий напій. Дужчі з лайкою та прокльонами відпихали слабших. Хто прийшов з відром, на того нападали ті, хто прийшов лише з кухликом, а то й з глечиком. Ті, що чекали доступи до крана, нетерпеливились і заздріли тим, хто вже вточили цілісіньке відро, а хто мав повне відро, біг до хати, щоб його випорожнити та стати в чергу по друге... Горілчаний випар п'янив натовп та розпалював його жадобу. Знайшовся хитрий, що прибіг з відром на довгій мотузці і він поліз по драбині, щоб зачерпнути горілки згори. І таких хитрих знайшлося більше: черпали, розливали на голови натовпу, що чекав свою чергу. Але чимало було таких, що з нетерплячки товпились, кричали, лізли до бійки, бо боялись, що або до них черга не дійде, або для них нічого вже не зостанеться... Ото один з таких нетерпеливих поліз по драбині ні з чим, але лише щоби пересвідчитись, чи там ще досить горілки. А глянувши в цистерну, нічого у темноті не побачив, і черкнув сірника, освітити собі... Повітря, насичене спиртовим випаром, в мент загорілось і стався страшенний вибух... Вибух, що запалив горілку у цистерні, обілляв горілкою багатьох, спалив їх та викинув надвір. Але чимало тут же горіло в

пекельному вогні, гинули в страшних муках, кричали і просили, хто ще міг, просячи рятунку.

Вибух чули по цілому селі. І всі догадались, що то сталось. Участковий начальник міліції поспішив на місце вибуху, до зуральні, де ще стояв вогненний стовп, де тік до ставу вогняний потік. А навкруги того товпився народ, байдужий, що люди просто живцем горіли в пекельних муках. Ніхто майже не пробував рятувати потерпілих. А чимало було таких, що прийшли знову сюди з різним посудом, щоби захопити, як буде змога, коштовного пиття.

Доступитись до вогню не можна було. Щоби його гасити і відводити натовп від небезпеки, начальник міліції наказав вигнати підводи з гноєм, яким гасили потік і разом бруднили його. Але й ту загіджену рідину люди забирали в посудини і вдома фільтрували її, як вміли, та те й пили.

Коли вигорів весь запас горілки і можна було доступитись до місця катастрофи, то люди побачили жахливу картину: біля цистерни лежали обгорілі трупи людей, яких ніхто не міг розпізнати — волосся на голві не було, шкіра на животі потріскала, з одержі й сліду не було. Погорільці лежали горілиць, з обома руками на грудях, наче силкувались їх розірвати. Видно їх пекла з середини випита горілка... Животи набубнявіли, наче великі пухирі, а в де-кого й потріскали вони і з них вивалились кишки... Коли хтось хотів уявити собі пекло і грішників в ньому, то тут була правдива картина його!...

Звичайно, ніхто не знайшов винних в цій події. Винні і невинні лежали вже у братській могилі...

13

(Пам'яті Віктора Мусійовича Чехівського)

Кагарлицька подія нікого не навчила. А коли й стала прикладом, то лише лихою стороною...

Незадовго після неї закликав мене голова Повітової Земської Управи Т.П. Преснухін і, схвильований, казав мені, що дістав від управителя свого маєтку телефонічне повідомлення, що на їх гуральню напали озброєні місцеві селяни і розібрали увесь спирт, що там ще був. Всім, хто ставив їм опір, тобто міліції та сільській Управі, загрожували розстрілом. В ближчі дні запроєктовано розібрати маєток. Управитель хотів вивезти, що цінне, у Київ, але йому заборонили це робити, а його держать під домашнім арештом. Ніякі прозьби, уговори його не впливають на розшалілий натовп ...

— Може статися те ж саме, — казав він, — що сталося у маєтку московського богача Дураліна, де винесли з палацу цінну меблю, піано, тощо: навіть поздирали зі стін великі портрети та образи і спалили їх разом з чималою бібліотекою; порубали кращі дерева у 15-ти десятинному парку та 12-ти десятинному фруктовому саду... Жаль і жах, що там діялось!...

Звичайно, міліція безсила перешкодити і спинити цей вандальський і нерозсудливий вчинок селян... Ніяка агітація не впливає на одурманені голови селян. Я звернувся до військового начальства і вам у поміч приділять озброєний відділ вояків зі старшиною на чолі. Вони виїдуть потягом, а вам до розпорядності вашої даю наше управське авто. Ви там заїдете безпосередньо в маєток і не мусите йти якийсь кілометр від станції, бо коней вам не можуть вислати. Тільки вертайтеся ним назад!..

За кілька годин я під'їжджав до маєтку і одразу не без пригод. Спускаючись з прикрого горба в перелісках, я зо всього маху об щось чоркнувся шапкою, хоча дерев тут не було великих, а шапка злетіла з голови. Під горбом тим стали, і я пішов по шапку, довідатись, чому вона злетіла. Тут я побачив, що лише випадок спас мене, що я разом з шапкою не стратив і голови: поперек дороги на горбі був протягнений міцний дрiт, безперечно злочинною рукою. І якщо би він був протягнений трохи нижче — прощай моя

голова!.. Це було моє щастя, але разом з тим попередження, що тут на кожному кроці чекає мене лиха несподіванка...

Коли я в'їхав у економію, то мене там зустрів молоденький старшина Богданівського полку, що зо своїми людьми прибув якусь годину раніше і підгодував їх. Я хотів перше всього побачитися з управителями маєтку та почути все, що сталося за останні дні та години.

— Вчора прибули до нас "Вільні Козаки" з окружних сіл. Вони поставили свою сторожу навколо гуральні і нікого туди не пускали. А сьогодні мають обійти село і витрусити забраний спирт...

Пішов я також в сільську Управу. Побачився з місцевим старостою і питаю, як то воно буде далі?.. Молодий, енергійний староста, видно з військових, не задумуючись ані хвилини, відповів: "Та що ж, буде так, як громада ухвалить, вона є господарем села..." "Добре, — кажу я, — але ж треба господарити розумно". Тут перебив мене староста різким, образливим голосом: "Як вміємо, так і піємо...", — і різко відвернувся від мене. Я залишив далі балачку з ним, подумавши, що вченого не навчиш вже...

Я порадив старшині все таки обійти гуральню, роззброїти сторожу, бо не знати яким духом вона дихає, та поставити своїх людей на час трусу села. Це йому вдалося зробити без жодного опору. Всі рушниці Вільного Козацтва були в наших руках.

Але не встигли ми провести цю операцію, як до нас підійшов молодий, бравий хлопець у чимерці та високій смушковій шапці й відрекомендувався, що є значковим Отамана Вільних Козаків. Отаман же перебуває зараз в школі і просить вас до себе в спільній нам справі. Старшина вернувся в економію, до своїх людей, а я зі значковим пішов в школу.

Школа була з півкілометра від економії, в селі. Підходячи до села, я помітив за окопом озброєну сторожу

Вільних Козаків... Я подумав: "Селом тепер керує молоде селянство з військових і до того ще добре озброєне..."

Майже на порозі школи мене зустрів чоловік середніх літ, зовсім інтелігентського вигляду і назвав себе Отаманом загону Вільних Козаків села Горохватки. При назві села в мене затремтіло серце і пролетіла в пам'яті згадка про милу мені родину панотця Чехівського, що походила з цього села, і в яких я гуляв на весіллі одної з дочок саме перед оголошенням I-ї світової війни. Я також назвав себе — яко начальника Повітової Міліції і глухо додав своє ім'я і прізвище. Отаман просив сісти мене хоча би на шкільній лаві і тут же перепитав моє прізвище.

— Богацький — кажу я.

— Павло Богацький, — ще раз перепитав він. — Може редактор часопису "Українська Хата"??

— Так!.., — притакнув я. — А ви звідки мене знаєте?..

— Я ваш бувший передплатник і читач.., а також член видавничої спілки "Українська Хата" в роках 1913-14, що повстала між співробітниками п. Віктора Дубровського, між молоддю, що працювала під його керунком в річній сторожі на Дністрі... Але вас я знаю давніше через п. Віктора Чехівського, що організував в нашому селі відділ українського революційно-бойового товариства "Вільна Україна"... ви ж приїжджали вчити нас, як поводитися зі зброєю і боротись з озброєним ворогом в місті, на вулиці, в домі тощо... То все в наші часи придається!..

Я тремтів від радості. Схвильований, зірвався з місця і обома руками потиснув його руку, простягнуту назустріч. На довшу хвилину ми замовкли, схиливши голови, з глибокої пошани до нашого любого товариша, що впав в бою у першій світовій війні...

Ще більше хвилювала мене згадка про Володимира Мусійовича Чехівського, мого учителя і друга, що пізніше згинув у большевицькій неволі, засуджений на процесі Союзу Визволення України... Вічна їм пам'ять!..

— Але годі солодких і гірких спогадів, — кажу я. — Почнемо робити те, до чого прикликала нас біжуча хвиля...

Отаман запропонував мені спільно з ним об'їхати село та обшукати і відібрати розграбований спирт. Щоби не думало село, що це є дозволеним, та не пускалось на дальший грабіж і руїну маєтку. Він закликав значкового і казав прислати десять молодців, що підуть з нами.

Ми вийшли і сіли на старенький візок та поїхали до Управи села, куди мали зносити селяни добровільно спирт, що його взяли. В Управі ми застали кількох селян, що принесли по малому кухлику спирту. Двох козаків приймало принесене. Але ясно було, що добровільно не вдасться зібрати розібране — треба робити обшук. І ми почали його з першої хати. Козаки шукали в хаті: на полицях, під лавою, під горшками та макітрою, в печі за заслонкою; в коморі — в скрині, в мішках зі збіжжям... далі: в клуні, в хлівцях, всюди, де тільки можна було сховати посудину з напоєм. В кого був на току стіжечок збіжжя, то й там шукали, піхаючи довгим дрюком...

Одночасно зі спиртом відбирали і різні військові речі та награбовану військову білизну, одягу тощо, що необхідно було передавати новим формаціям українського війська. Зібрані речі клали на візок, під догляд одного козака, який помалу тягнувся за нами.

Наші конфіскати мовчки приймали чоловіки, лише декотрі відмовляли, що нічого не мають. За те з великим протестом, криком і лайкою зустрічали нас жінки.

Щоби більше хат обійти, ми розділились на дві партії... На воротах одного обійстя зустрів мене військовик суворий, який гостро заявив, що у нього нічого немає. Але ми вже не вірили нікому, бо часто то була неправда. Хлопці швиденько оббігали надвірні будови, а я пішов до хати. Тут господар сказав ще раз, що нічого не має, а в той мент хлопці знайшли під великою макітрою глечик зі спиртом.

— Пощо ж говорите неправду? — сказав я.

— То я собі купив... то моє! — буркнув злобно господар.

— Це неправда! — відповів я. В той мент військовик згинається і з-за халяви витягає ножа та замахується ним мені просто в груди. Я швиденько відступив крок, другий назад і проти напасника наставив револьвера, що був у мене за пазухою в шинелі. Військовик солоденько всміхнувся і промовив, що то він жартував. Після тих жартів я був подвійно обережним і нігде не зоставався без свідків...

А заросле рижою бородою обличчя, нечесана голова і розхрістана шинеля — вбились мені у пам'ять на довгий час...

Короткий осінній день не дав нам можливості обійти якнайбільше хат, а тим часом на візку було наверхано чимало нагробованих по шпиталях, військових складах майже не уживаних речей... Всі ми вже потомились. І не стільки зібрали, скільки роздратували селян. А після інциденту з військовим прошибла у мене думка: чи є рація в нашій роботі?.. І порадившись з отаманом, ми кінчили наш обхід, а зібрані речі казав везти до сільської Управи, під догляд та відповідальність голови її.

Я не міг вже сидіти у переповненому візку і став на штельвагу, чекаючи свого фірмана. В той мент побачив, що один чоловік з натовпу, що держав в руках рушницю, обернув її цівкою до себе і замахнувся, щоби мене вдарити, але я в мент скочив з візка на другий бік... Великий натовп жінок, що оточував візок, скористувався тим ментом і кинувся розтягати, хто що попав, зібрані речі під дикий регіт задоволених жінок. За хвилин кілька на візку не зосталося нічогосінько. Навіть зникла драна подушка з сідала візка... Підійшов отаман і з боєм серця зауважив, що здобич наша занадто мала, але і її треба передати в економію. Ми від'їхали до школи, де я розлучився зі своїм приятелем. Переночувавши в економії і

давши певні накази міліції, я від'їхав до Києва, не привізивши нічого втішного п. Преснухіну...

14

Одним з епізодів збройної боротьби України з московськими більшовиками було большевицьке повстання чужонаціональних елементів в Києві в ніч проти 29 січня 1918 року. В оборону столиці та Української Центральної Ради, яка не припиняла своєї законодавчої праці, стали тільки добровольчі частини та Вільне Козацтво, що формував М. Ковенко. Кілька днів гупала їх гармата з-за Дніпра. Большевицькі частини зайняли Печерське, Арсенал, Старе Місто, Поділ, Вантажну Станцію, а їх броневик проривався з Димієвки по Васильківській вулиці до Ділової, де були касарні в той час артилерійського дивізіону.

В ці дні я виїжджав з Києва в ближчі до Києва участки, щоби розвідати про настрої та поведінку селян в ці непевні дні. Виїжджав вже верхи конем, що опинився без господаря в Биховському участку. Кінь доброї англійської породи, він то став служити мені, як засіб пересовування в повіті. Побувши кілька днів в різних селах, я одного січневого дня повернувся до Києва, не знаючи, що сталось тут. А по дорозі до хати рішив вступити до Військового Міністерства, щоби дістати ордер на одержання в Арсеналі ухвалених давніше трьох тисяч карабінових набоїв для озброєння сіл. Особливо сіл, що оточували Київ та терпіли від грабіжницьких нападів дезертирів з московських частин.

Ордер був готовий вже давно і урядовець, не гаячись, знайшов та передав мені його за моїм же підписом... Я поїхав по Олександрівській вулиці на гору до Миколаївських воріт і не доїжджаючи до них, побачив на трамвайових лініях обірвані дроти і двох коней, що впали один вправо, другий вліво від лінії, вбиті електричним струмом. Обернувшись на кульбаці до свого джури, я

остерігав його, щоби він не наступив на смертельного дрота, що лежав нам на шляху. Зосередивши всю свою увагу, щоби не зачіпити небезпечного дрота, я помітив, як з Миколаївських воріт вибігло кілька озброєних рушницями людей і, підбігаючи до нас, кричали:

— Слазі!.. Слазі!..

Ми спинили коней і злізли на землю. Вмить нас оточило кілька червоноармійців і один, видно старший, гукнув:

— Ступай!..

Ми рушили, коней вели за собою; увійшли у ворота і пішли за провідником по Миколаївській вулиці до арсенального будинку. По дорозі я почув радісний вигук:

— Ну і гуся поймали!...

Тут я згадав про небезпечний ордер, який в мене знайдуть при обшукові і, звичайно, не поглядять мене по голові... Я рішив за всяку ціну його позбутися. Тоді я скоренько зімняв його в щонайменшій галочку і, підносячи хусточку до носа, кинув її до рота і почав щонайенергійніше її жувати, звичайно, під прикриттям хусточки.

Ми підійшли до штабу їх. Старший наказав одному з червоноармійців подержати наших коней і всі тут присутні обступили їх і оглядали та мацали мою новеньку, з синьо-жовтої шкіри, кульбаку.

— Пайдьом!.. — звернувся до нас старший. Ми вступили з ним у потік большевицьких вояків у цивільному і військовому одязі, зі зброєю в руках найрізноманітнішою: рушницями, обрізами, револьверами, ручними гранатами. Ми поволі посовувались на другий поверх будови, а я все працював щелепами, щоб змолотити мій небезпечний ордер до стану м'яркої маси, якого вже не розгорнеш і не прочитаєш. І перед дверима їх штабу я вийняв з рота м'ярку галочку і непомітно опустив її на діл, де по ній ступали сотні людей. Тяжка вага спала мені з грудей. Я тепер поводився вже певніше і почав думати, що буду

говорити. Моя зброя — шабля та револьвер — збільшувала небезпеку. Але червона опаска на руці могла підказати їм, що я большевицький сторонник... інший і не ліз би сюди.

Коли перед нами пройшло десятків два-три людей, яких переслухав і справи залагоджував миршавий і підсліпкуватий жидок, прийшла черга до нас. В його рішеннях та ліквідації багатьох справ було чути короткі два слова:

— В Круглую башню!

І відповідь ще коротше:

— Пайдьом!

Наш конвойний оповів, як ми попались їм. Той факт, що нас не піймали десь, а що ми самі прийшли до них, викликав певне довір'я до наших слів.

— Хто ви? — спитав секретар.

Я назвав себе і додав про мою ролю на селі, тикнувши пальцем опаску на лівій руці.

— Пачему ви прієхалі сюда?

— Чтобы получите директиви з центру. Ситуація на селах усложняється. Без руководства центра можно наделать много промахов ...

— А вот оружие свое вы должны сдать. Что имеете?

— Да вот шашку да револьвер, которые мне также необходимы... время безпокойное...

— Нет, нет!... нельзя... Шашку можете себе оставить, а револьвер должны сдать.

З тих слів жидка я відчув, що він трактує мене лише як робітника їх на селі. Не обшукує, не погрожує, як багатьом перед нами. Я став смілишим і відстоював свою зброя. Звичайно, відстоював лише щоби відвернути його увагу від чого іншого.

— Нельзя! — повторив він. — Нам револьвери нужны, а шашку можете себе оставить...

— А, так?... — подумав я, — так дайте мне расписку в получении от меня револьвера... Ведь это не мое оружие. Я его получил также под мою расписку...

В цю хвилю у кімнату увійшов великий, дебелий, з чорною бородою чоловік. Це був ніхто інший, як Гамарник, керівник Київського міського повстання, провідник арсенальських робітників, а пізніше видний большевицький сановник, правда, розстріляний за ежовщини, як і багато інших.

— В чом дело? — запитав він. Секретар розповів йому, назвавши мене вже товаришом.

— Ну, что же... дайте ему расписку... — і вийшов з кімнати.

Я мовчки чекав на розписку, а коли секретар простяг її мені, то я попросив ще дати печатку на неї. Він і печатку прибавив. Діставши розписку до своїх рук, ми з нашим конвоїром вийшли на подвір'я. Тут дістали наших коней і пішли знову до Миколаївських воріт спокійно і помалу, певні, що нас вже ніхто не задержить, знаючи, що ми вже були на сповіді. Папірець з большевицькою печаткою служив мені за пропуск, бо ж його ніхто не читає, лише дивляться на печатку з серпом і молотом. Ми знову пройшли обережно мимо вбитих коней, минаючи смертельні дроти, і лише тоді сіли на коней і виїхали в безпечну зону.

Так ми вирвались з большевицького полону, аж заїхали в Круглу Башту, що була большевикам-арсенальцям за в'язницю і місцем розстрілу їх вояків.

15

З кожним днем все далі й далі поширювалась підбольшевицька територія. З Дімієвки по Васильківській вулиці дійшли вони до Ділової вулиці. Тут вони були панами. З вантажної станції били гармати, які досягли до дому проф. М. Грушевського, запалили його і знищили великі та дорогоцінні колекції його та художника-маляра Василя Кричевського. По Васильківській вулиці пересовувались панцерні авта та обсипали людей і дома

кулеметним вогнем. Канцелярія повітової міліції була вже в їх районі, де було і моє приватне помешкання, вже поцілене гарматним стрільном.

При допомозі моєї "перепустки" до Ділової вулиці, де була касарня якогось то дівізіону і куди я переніс канцелярію повітової міліції, перевів десять коней міліціонерів і свого любого Аскольда (так назвав я коня, що вивозив мене верхи). В паркані касарні був пролом, де стояла добре озброєна сторожа. Мене тут вже знали і пропускали вільно далі. З воріт касарні я вже без затримки виходив на Васильківську вулицю, хоча й не раз бувало, що йдучи по Васильківській вулиці попри стіни домів, поїзду мені тьохкали рушничні кулі. Та годі було робити такі ризиковані прогульки, і я перевів родину до її батьків на Виноградний проулок в Липках, а сам переночовував в різних пунктах, не опанованих ще большевиками. Так я перебув страшні Мурав'євські дні і владу лютої большевички Євгенії Бош у Києві.

Після ліквідації большевицького повстання в Києві та перемоги українських частин над ворожими військами та вступу їх 1 березня в Київ, я дістав деякий зв'язок з повітом. Ось тоді наспіло повідомлення, що на Білогородських полях лежить вбитий вояк. Я мусів виїхати на місце і зробити дослід — хто він, довідатись про обставини вбивства і, нарешті, поховати його в тимчасову могилу.

На полі, далеченько від дороги, чекало на мене троє міліціонерів з Білогородки. Вбитий був середнього зросту. Лежав він лицем до землі. Оглянувши навколо нього ширший простір, ми не знайшли більше нічого, крім високої старшинської смушкової шапки. Одягнений він був у дві т. званих гімнастюрки. На ногах були лише домашні виступці.

Коли вбитого перевернуто було догори лицем, то видно було на грудях та на долонях рук опалені рани. Можна було думати, що при пострілах револьверних

вбитий хапався за цівку револьвера. Куля пробила йому руку і застрягла в грудях його. Але разом з тим був постріл в голову, який розсадив її так, що годі було пізнати по лицю — хто він. Одежа була покровавлена.

В одязі вбитого, в кишені нижчої сорочки, яка, певно, була його постійним вбранням, ми знайшли: в одній — чисту, білу хустинку до носа, а в другій — шпальти статті Євгена К., що друкувалась в часописі "Рада". В статті автор гостро виступив проти члена Ради Солдатських та Робітничих Депутатів — П'ятакова, який ганебно нападав на українців за їх сепаратні виступи, які трактовані були, як "ніж в спину революції"... Виникла думка: чи не є це труп молодшого П'ятакова, який зник десь в ніч під Новий Рік. Його зникненням якийсь час пильно займалась київська преса, звичайно, московсько-жидівська. Були різні здогади: одні писали, що його схопили українці-самостійники та втопили його в Дніпрі. Цю версію я здибав у чеській соціалістичній часописі. Другі — що його розстріляли, знову таки ніхто інший, як українці, його політичні вороги, і десь вбитого закопали... В ту ніч над Києвом впав великий сніг і жодних слідів навколо дому П'ятакових не можна було знайти, хоча їх дуже пильно шукали. Все говорило за те, що вбитого вивезено живим поза місто, в поле, і тут відбувся фінал трагічної боротьби його з українцями. Зникнення П'ятакова зосталось таємницею і скоро забулось. Сніг в полі розтанув і труп знову нагадав про себе. Нагадав аж надто криваво: коли згадати Крути і десятки розстріляних Мурав'євим, як відплату за його смерть, то була вона оплачена стократно..

Оглянувши ще раз трупа та навколо нього, ми викопали яму тут же під кущем та поховали його. Знайдені речі я забрав з собою. А здогади про вбитого — хто він був, залишились моїми здогадами до якогось часу...

Пізніше, восени 1918 року, коли я перебував у німецькій в'язниці, арештований по ділу банкіра Доброго, тут, в тюрмі, під час нашої розмови-прогульки, підійшло до мене двоє молодих людей, яких по одязі можна було вважати за військових, обидва мені назвалися (запам'ятав я лише прізвище одного — К.), що є хорунжими бувшого Богданівського полку. Вони хочуть розповісти мені, як відомому українському патріотіві і громадському діячеві, про одну подію, якої вони є виконавцями. Я згодився їх вислухати...

- Ми з патріотичного почуття, по власній ініціативі, в ніч під Новий Рік викрали з дому молодшого П'ятакова і вивезли верхи аж під Білгородку, тут і розстріляли його. В ту ніч випав великий сніг і покрив наші сліди від його в пустім полі. Хто є виконавцем того зникнення П'ятакова невідомо досі. Передаємо цю таємницю вам, щоб при потребі ви її використали.

Мій здогад оправдався. Таємниця зосталась в мене.

16

В березні місяці 1918 року після вступу у Київ українського війська, а згодом і німецького, міський голова, Рябцов почав турбуватись, щоби міську міліцію, що в час большевицького панування в Києві розбіглася, зібрати і організувати. Начальник міліції м. Києва, поручник Лепарський, великий ворог українців, десь зник і на його місце п. Рябцов вже мав заступника, полковника (?), мого однополчанина по Луцькому піхотному полку. Але український уряд хотів мати на цій посаді певного українця і запропонував мені перейти з повіту, де я прослужив 11 і пів місяців, в місто. Пропозиція була скритою формою наказу і я згодився. Діставши призначення з міністерства на папері, я зараз же з'явився в Штабі Міліції. Тут я застав протеже п. Рябцова з

папірцем в руках, який, довідавшись про моє призначення на цю посаду, мовчки вступився.

На другий день я казав зібратися урядовцям Штабу і участковим начальникам, познайомився з ними та розповів їм мої вимоги по службі. Казав подати відомості про стан кожного участка на сьогоднішній день і зараз же оповістити про набір міліціонерів, що робити треба дуже і дуже обережно, за порукою сільських чи міських управ, інакше до нас посуне непевний елемент.

Незабаром я подав п. міністрові внутрішніх справ доклад про формування міліції з елементу зовсім свіжого; найкраще би було перевести набір в Галичині з поміж людей досвідчених і певних. Мій проект був розроблений і прийнятий міністерством. Згодом були нав'язані зносини з отаманом Індижевським, який і почав вербувати так званих "заводових жандармів" з українців, старших людей, перші кадри яких наспіли до Києва вже від уряду ЗУНР в початку року 1919.

17

На Великдень я об'їхав всі участки. Привітав увесь персонал зі святом та ознайомився зі станом кожного. Участкові начальники були, переважно, люди військові, солідні, досвідчені. Почувалось, що увесь апарат будується міцно, з певного елементу. Коли б їй попався якийсь шкідник з поміж рядових міліціонерів, то він в гурті певних людей не міг шкодити цілості.

Успіхом моєї організаційної праці дуже цікавився міністер внутрішніх справ, п. д-р Михайло Ткаченко, якому я щодня з'являвся з докладом. Ось якось в час такого докладу п. міністер довірочно повідомив мене, що незабаром міністерство переведе арешти де-яких людей. Арешти будуть переводити старшини для доручень міністерства по ордерах самого п. міністра. Міліція надвірна мусить їм допомагати, але знати про це

можуть лише участкові начальники. Я прийняв до відома це повідомлення, але не надав йому більшого значення...

В скорім часі після того в ніч на 25.4. був арештований банкір Добрий, жид, що працював на користь німців і, звичайно, на шкоду нам, скуповуючи по шпиталях ліки та різні лікарські препарати, яких німцям особливо бракувало. Арешт Доброго німці потрактували, як арешт свого довіреного чоловіка і без порозуміння з нашим міністерством внутрішніх справ почали робити арешти наших поважних людей..., а між ними першим був я.

18

Для охорони спокою та порядку в місті і навколо його крім нашої міліції був приділений штабом німецьких військ ще окремий відділ під керівництвом майора Мюллера. Під його особливою увагою була та частина міста, де були приватні помешкання командного складу німецьких військ та їх штаби тощо. А також не меншою охороною їх користувалася Вантажна станція, де постійно знаходились бочки спирту, що приваблювали певний елемент київських народних низів. Тут щоночі проти них торохтіли кулемети та рушничні постріли...

27-го чи 28-го квітня я, по дорученню командувача київської округи, полковника Шинкаря, заїхав в штаб німецьких військ запитати в майора Мюллера, з яких причин і з чийого наказу були розміщені на високих домах міста кулемети і взагалі посилено його озброєння німецьким військом без порозуміння з нашим урядом. На мої запити я не дістав ясної та отвертої відповіді. Німець крутив і казав, що то, певно, зроблено з розпорядження начальників тих частин, які містились в тих домах, або в яких розміщені штаби і різні установи німецького війська. А ціла ця справа у відповіді його носила характер дрібниці, на яку не слід увагу звертати...

Виявляючи на обличчі незадоволення відповіддю, я встав і попросився з майором і пішов одягатись біля виходу з великої приймальні. Біля порогу окликнув мене майор і підійшов зі словами:

— Хвилиночку!... З вами хоче познайомитись генерал... і просить вас у свій кабінет... Прошу!... — і майор пішов уперед у дальші кімнати.

В одній із кімнат, що виходила вікном на Хрещатик, (а займали вони великий чотирьохповерховий дім бувш. Повітового Дворянського Зібрання на Хрещатику біля Міської Думи), стояв біля вікна стіл генерала, а властиво, головнокомандувача німецьких військ фельдмаршала Г. Айхгорна, і при ньому сидів генерал. Я привітався з генералом по-військовому. Генерал встав і, обернувшись до мене, простяг мені руку та досить привітно всміхнувся. Генерал просив сісти і сам сів. Говорили ми при допомозі перекладача, того ж майора Мюллера. Генерал питає мене, чи стала мені в пригоді та охорона, яку вони післали мені в допомогу. Я подякував. Генерал додав, що в разі потреби цю частину вони можуть збільшити... Питає також мене, чи Київ був завжди такий неспокійний, чи то лише революція так зіпсувала нарід... Але нічого!.. ми з вами наведемо тут повний порядок...

Називав мене генерал "гер отаман". Коли говорив, то дивився у вікно і по короткій розмові піднісся та попросився зі мною, знову простягаючи мені свою руку. Я потис її і повернувся до дверей. Зробивши кроків два-три, мені заступила дорогу, навідаючи на мене, широкоплеча постать німецького штабового старшини, зі словами вимовленими шкаредною московською мовою:

— Ви у нас в плену!... — і грубезною постаттю своєю тиснув мене вглиб кімнати попри великий круглий стіл. Я цілковито не розумів, що зі мною діється: хвилинку назад генерал балакав зі мною, хоча й не щиро!... а ось вже і не

дивиться, що діється у нього за плечима. Явно, що то не інакше, як раніше підготоване...

Але що то значить — ви у нас в плену!...

Чейже ми не вороги, здається, і тут не поле битви? Вирази: ви арештовані!.. дозвольте вас обшукати!.. ступайте за мною!.. — я не раз чував від царської поліції, чи її жандармів, але не те, що я почув тут, в кабінеті високого санівника німецької армії...

Потиснутий нахабною постаттю, я оступався все назад і назад вглиб кімнати. Тут мене оточило кілька молодих старшин, які почали не роздягати мене, а буквально зривати з мене одяжу. В кишені мого френча знайшли мій записник, який відклали на стіл, а мене запитали, яка є адреса міністра військових справ п. Жуківського, міністра внутрішніх справ п. Ткаченка та прем'єр міністра п. Голубовича. Я відповів, що не знаю, що наче б здивувало їх.

Перглянувши всю одягу, казали мені одягатись і нова постать повела мене, поза плечима генерала, в довжелезну залю, вздовж якої стояли столи та довгими рядами крісла. Можливо, то була зала засідань дворян, а в німців - їдальня. Мене повели в один з кутів залі, де стояло два крісла та круглий столик перед ними. За той столик і посадив мене гер капітан. А коли в тій же хвилині в залю увійшло двоє сильно озброєних вояків в шоломах, то кпітан поставив їх у поготівля та, наказуючи, почав кричати їм, тикаючи пальцем в мене:

— Шісен!.. шісен!.. — притупував він ногою і погрожував мені. Це він проробив ще пару раз, а тоді, задоволений, вийшов з залі.

Крісла були вигідні, широкі і м'ягкі. Але проти мене стояло двоє вояків, раскарачивши ноги та навівши на мене свої важкі револьвери: я силкувався зрозуміти, де я і що діється зо мною. Сон це чи дійсність. Я дивився через вікно та бачив вікна нотаріальної канцелярії мого знайомого п. Сумневича. По даху весело поскакували

жваві горобчики, як би то в світі нічого не сталося... Але що то значить — "ви у нас в плену!" — та шукання адрес деяких наших міністрів... Та я в Києві ж, в столиці України, де живе і працює наш уряд і українські люди. Чи не нам треба би було сказати це німцям?.. Що це? Чи це не сон й не треба щіпнути себе за руку?.. Ні, це дійсність! але якась дивна й огидна дійсність... І так міркуючи, я непомітно заснув. Напнуті до крайності нерви мої не витримали і здалися...

Розбудив мене сержант, що прийшов з новою зміною сторожі і наказав мені йти за ним. Він і я, в кліщах двох озброєних вояків, довгенько плутались по коридорах двох поверхів. Завів він мене наче б у піддаше, в маленьку кімнатку, що служила німцям за арештовню. Кімнатку освітили і zostавили мене на самоті — вояк стояв по той бік дверей...

По звичці російських царських арештантів, я почав студіювати обстановку кімнати: в стелі — маленьке віконце, через яке видно лише дахи сусідніх домів. З меблів була лише одна маленька і вузька лавочка, на якій і не всидиш і не ляжеш, бо коротка і вузька. Але все таки добре, що є.

Далі від нудьги і цікавості я почав знайомитися з моїми попередниками: тут різними олівцями та різними мовами списана біла стіна. Були тут поляки, жиди, але переважно наші люди. Одні тільки розписалися, інші прощалися з родиною і товаришами, а знову інші пробували жартувати, але це був передсмертний жарт. Між написами я знайшов досить примітивний малюнок і філософське речення — "в тяжких обставинах найкращій вихід це уміння знайтися"... До тих розумних і справедливих слів додано малюнок: людина, що не вміщується на лавочці, лягає лиш спиною, а ноги задирає на стіну. Я всміхнувся і, задоволений, і собі спробував цей спосіб відпочинку. І, вмоститившись досить вигідно, я знову заснув, зморений і голодний...

Як довго я спав — не знаю, але пробудив мене брязкіт ключів та стукіт дверима. Я скоренько сів по-людськи на своїй лавочці і тут почув гострий запах вояцької страви, яку принесли мені. Я накинувся на їжу і совісно висьорбав все, що було в менажці. Тепла їжа мене ще більше розморила і я почав готуватись до дальшого сну, та нові відвідини перешкодили мені. Я почув, що двері відчинені, чимсь шурнули по долівці і все стихло. Я, цікавий, підійшов до дверей і у п'ятні пізнав свій куфер; відчинивши його, я знайшов там свій плащ, якого я залишив у роздягальні Штабу, перед арештом. Знайшов білизну, необхідну мені в арешті, необхідний коц і подушечку. Все це говорило мені, що німці були в мене дома і дістали ці речі від дружини. Значить, вона знає, де я і що зі мною сталося, що не вертаю додому... Це мене трохи заспокоїло... Можна би вже лягати спати, але немає на чому, мушу вертати до уживаного вже способу...

Проснав я не менше як до півночі і почув, що двері знову відчинились та увійшов той самий сержант, з великим ліхтарем в руках, казав взяти свій куфер та йти за ним. За нами йшла сторожа. Довго-довго йшли ми униз по прикрих східцях. А пройдемо обережно один марш і станемо, мов чогось чекаємо... Чим нижче ми по сходах спускались, тим чуткіше чуємо гурчання мотору. Північ, півтьма, глибокий колодязь дому, гараж і клацання зброї — все це нагадувало оповідання, що німці своїх арештують або стріляють в себе в гаражі або відвозять на Лису гору і там їх кінчають. Але за що? Яка моя провина? Чи не те лише, що я український урядовець?...

Під акомпанімент мотору ми зійшли по прикрих східцях у чорний двір дому. З воріт падав світ і я бачив, як шість вояків оточили велике авто, куди всіло двох і мене посадили між собою, а поруч шофера всівся сержант. Авто рушило, а я подумав: "Чи не на Лису Гору?" І в той мент почув, що авто звернуло по Хрещатику до Олександрівської вулиці і далі нею попри

історичний Музей аж до Миколаївських воріт, а за ними звернуло праворуч на шлях до Звіринця та на Лису Гору. Так! — значить, мій здогад був правдивий... Але я й вини своєї не знаю. Не знаю, чи не сталося щось там, в місті, під німецькими багнетами, що змітає всіх і вся, хто стає їм на дорозі.

Міркуючи так, я відчуваю, що авто звернуло круто вліво, в двір якогось більшого, ще освітленого будинку. А скоро воно стало і ми всі висіли, до мене підійшов німецький старшина, відсалютував мені і просив йти за ним. Говорив він не так, як попередні, а лагідно, поводився чемно. Ми увійшли у будинок, де була колишня Олексіївська війська школа. Коридором пройшли кілька кімнат і зайшли в одну на другому поверсі. Старшина через перекладача сказав, що в цій кімнаті я маю пробути якийсь час. Показавши на сержанта, що стояв осторонь, додав, що він призначений мені для зв'язку та для інших моїх потреб. Сержант побажав мені спокійної та доброї ночі, вийшов. Сержант-перекладач говорив по-польськи і ми порозумілись. Він ще попитав, чи не маю якихось потреб і, діставши від мене відмовну відповідь, вклонився і вийшов. Я скоро прилагодив постіль, таки правдиву постіль і, пригасивши світло, ліг і за пару хвилин заснув...

19

На слідуючий день о шостій годині я почув голосне — "ауф!"... Цим почався мій тюремний день. Принесли мені кухлик кави, тобто якоїсь темної бурди, грамів 200 хліба, вже з українського збіжжя, брусочок штучного меду, який на початках мені навіть смакував. То все тяглося не більше півгодини. Поснідавши, я почав знайомитись з обстановою: в рамі великого вікна, на тлі неба, висилась висока Лаврська Дзвіниця, з висоти якої доносився дзвін

кожної півгодини і години, поважно, маєтатично. Тут згадалася легенда про дзвіницю... Ближче перед вікном стояли густі куці розквітлого бузку. Між ними виднілась стежка, якою, здавалось, ніхто не ходив. Оглянувши убогу обстановку, я кілька раз перейшов вздовж кімнати і почув себе дуже втомлений нервово. Ліг і непомітно заснув. Спав до дванадцятої години, коли мене збудив протяжний дзвін високої дзвіниці. Скоро принесли мені обід, тобто традиційний німецький "айнтопф", яким я насолоджувався цілий час свого перебування в німецькому арешті...

Трохи підкріпившись по обіді, я почав роздумувати, що привело мене сюди, чому це я попав у німецький "полон", коли все навкруги було спокійне і без змін. Все, що сталося зо мною в минулу добу, було для мене загадкою і великою несподіванкою...

Переступаючи по кімнаті, я зачув за стіною глухий кашель. Це мене підбадьорило і переконало, що за стіною був у мене сусід. Значить, я не один попав у німецьку клітку!... Я почав пильно прислухатись. Кашель повторився. Я відповів на нього також голосним кашлем, а опісля почав стуком викликати сусіда на розмову: три удари з перервою по три стуки. Але, на жаль, жодного відгомону не досяг. Сусід мій чи був незнайомий з тюремною азбукою, чи не осмілювався вести недозволену тюремним режимом балачку. Але все-таки була мені потіха, що за стіною є хтось, що переживав подібну мені сумну долю... І я ломав голову, що сталося в місті, що значать ці арешти німцями українців?... В таких болючих здогадках я пробув кілька день, до менту, як побачив, що по стежці пройшла в сад якась жінка в чорному під охороною вояка. Я прилип до вікна і напружено чекав, коли вони будуть повертатись з прогульки. І через чверть години побачив на стежці постать відомої мені української письменниці, Наталії Романович, дружини міністра внутрішніх справ, Михайла Ткаченка, яку німці

арештували замість її чоловіка. Ще через кілька днів почув за другою стіною істеричний плач з різними викриками. Про це думав, що то когось катують...

Так минав день за днем, без будь-яких для мене змін. І лише через день п'ять-шість я дістав з рук сержанта пакуночок з білизною, що був дуже пильно огорнутий українською газетою. Ця передача була мені великою потіхою. В тих зім'ятих аркушах часопису, що були явно підібрані, були інформації про те, що діялось там в місті. А відбувалось в ці дні багато і дуже багато різних новин. Згадано лише про гетьманський переворот 29 квітня при допомозі німецького командування. А напередодні перевороту німецький військовий відділ брутально увірвався в залю засідання Української Центральної Ради у час її важливої законодавчої праці і арештував її двох міністрів: прем'єра В. Голубовича і військового — Ол. Жуківського, а всіх присутніх обшукав... З цих фактів і низки інших виявилось, що німці вже були не союзником нашим, а брутальними окупантами України, які поводитись так, як їм було вигідно.

Від цих новин серце мені похололо, а були вони дуже стримані і пересіяні на німецько-гетьманському решеті.. Я бачив, що закликано німців, щоби допомогти вигнати большевиків. Большевиків вигнали і самі ганебно розташувались по цілій Україні.

Але з часописних повідомлень не стало мені ясно — чому арештовано мене та двох міністрів, адреси яких вже німці питали в мене при арешті. Видно є щось спільне між нами... Сумний і приголомшений сумними подіями, я перебував день за днем під тяжким питанням: і що ж буде з Україною та її молодого державою далі?.. Вороги, як не одні, то другі, наседають на неї і не дають їй вільно жити...

Тижнів зо три по арешті з'явився до мене німецький військовий слідчий, капітан Тройде, той самий, що при арешті так завзято кричав воякам, щоби стріляли в мене.

З його запитів я все-таки не довідався, чому мене арештовано. Він зібрав лише мої так звані "персоналії" і з тим відійшов до сусідніх кімнат.

Одним лише він мене потішив, а саме, казав, що буде мені дозволено діставати до читання наукові книжки, звичайно, після його перегляду. І незабаром я дістав з волі кілька солідних книжок, що давали мені велику розвагу і потіху. Читання та прогулька в саду були мені єдиною розрадою. Так ішли дні, тижні і місяці... В кінці третього місяця я дістав від слідчого, капітана Тройде, акт обвинувачення і тоді лише зі здивованням я довідався про вину, яку мені і кільком іншим особам приписувало німецьке командування. На суд без вини винуватих з'явилися: прем'єр уряду УНР Вс. Голубович, військовий міністр Ол. Жуківський, я, начальник карно-розшукового відділу української міської міліції Красовський, директор адміністративного відділу міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвський та урядник для особливих доручень міністерства внутрішніх справ М. Осипова. Не з'явився лише міністр внутрішніх справ М. Ткаченко, якого німці не знайшли... Всі урядовці міністерства внутрішніх справ були обвинувачені в справі арешту банкіра Доброго, якого було таємно арештовано і вивезено до Харкова під догляд губерніяльного комісара Гр. Степури.

Писати про суд, що був змонтований німцями над нами явно з метою оскаржування української влади і зовсім безправно, не є приємністю. А до того оскаржені вели себе не як повинні би поводитись на своїй землі високі українські сановники: виправдовувались, просили, навіть плакали. Особливо не поважно поводився директор Ю. Гаєвський... Тим часом всі ми дістали досить тяжкі присуди... Я був обвинувачений лише в тім, що допустив до арешту Доброго, про що винен був знати, яко начальник міської міліції. А на мою заяву, що арешт був переведений по ордеру міністра внутрішніх справ його урядовцем для

доручення — не було звернено уваги. Мене засудили на два і пів роки тюрми з зачетом попереднього сидження.

Після суду всі ми були зведені в одну камеру Лук'янівської тюрми. Не було між нами тільки Ю. Гаєвського, що умів до суду і після суду виказатись перед німцями хворим і перебував у санаторії для нервово хворих. Тяжко було переносити суворий тюремний режим, а також індивідуальні слабощі, а то й примхи кожної особи, і хворої, і здорової.

Я далі розважав себе переважно читанням, а то й писанням. Так в ці місяці я на прохання українського видавництва "Грунт" (О.Лебеденець) згадовав збірку своїх новель, яку видавництво видало під титулом "Камелії - психологічні арабески" з вступною статтею Мик. Шаповала, перед очима якого пройшла моя літературна праця (1908 - 1914).

А ще більшою моєю постійною працею в тюрмі була рецензійна праця: час від часу пересилала редакція журналу "Книгар" нові видання для рефератів або рецензій, яких я залюбки написав декілька десятків...

Так я перебував довгі місяці, покараний рішуче без будь-якої вини. Це підтвердили й самі німці: коли гетьманський міністр зовнішніх справ, бл. п. Дмитро Дорошенко їх запитав, чому мене не звільнено від кари, то йому відповіли, а чому ж він не просив про звільнення?

Тут і були розкриті карти так званого німецького суду на Україні.

20

Відбували всі ми свою кару в спільній камері Лук'янівського в'язничого дому, що в німців став за одну з шести тюрем. Режим був загально-тюремний, але децю зм'якшений для нас. Дозволено було діставати і читати газети. Дозволено мати передачі харчів тричі на тиждень, а також дозволені були побачення з родиною

два рази на тиждень. А загалом життя тут плало одноманітно і скучно.

Якось в кінці липня (30.7) в післяурядові години всі ми почули чималий гуркіт вибуху в місті. Він не рівнявся з тим вибухом, що стався в місяці травні на Звіринці при експлозії порохових складів, але був це явно вибух бомби.

— Що це?.. — запитав я товаришів по камері, піднявши очі від книжки. — Чи не атенат на когось?... Це, напевне, хтось поплатився життям... — і на цю тему більше й не балакали. Добули день, переспали неспокійну ніч, і коли наш джура, естонець Йогансон, приніс нам каву, то, розливаючи її по кухликах, бормотав, наче до себе, остерігаючись вартового:

— Вчора над вечір стався атенат на генерала Айхгорна. Вбито його та його ад'ютанта на вулиці в Липках. А вночі атенатчиків катували і допитували у нас в підвалі. Між ними є одна дівчина і трое мужчин. Один з них був візником, що віз атенатчиків, і той не витримав і після допиту повісився тут на віконних зратах.

— Я то чув серед ночі якісь глухі крики, - озвався міністр Жуківський, що хворів безсонницею, — але я думав, що то допитують когось з давніх мешканців нашої тюрми.

Джура вийшов і в камері розвинулася гаряча балачка на тему несподіваних подій, але матеріалів для обговорення було мало. З нетерпеливістю чекали когось з відвідувачів, що принесе більш докладні відомості. Прийшла дружина П. Красовського і принесла досить вичерпуючі відомості, що роздобули товариші на волі. Самий інцидент так передали: генерал зо своїм ад'ютантом вертався зі свого штабу до мешкання пішки, як то було завжди. В Липках на шляху зустріли вони візника з трьома пасажирами. Порівнявшись з генералом, один з пасажирів кинув бомбу, що впала біля генерала і розірвала його та його супутника. Негайно по вибухові

німецьке вояцтво кинулось на атенатчиків, які не пробували тікати, та всіх їх арештували. Часописи додають, що атенат виконав молодий московський терорист, з партії лівих соціал-революціонерів, назвав він себе Дмитрієм Донським, що напевно є його псевдонімом. З ним була його неречена панна Каховська, як його помічниця. Вона тримала другу бомбу, яку мала передати Донському в разі би перша не розірвалась. В тій же ролі був і третій мужчина, що назвав себе Собком, київським ресторатором на Володимировській вулиці. Четвертий був ним найнятий візник. Держали себе атенатчики спокійно і певно, що виявило в них ідейних, переконаних терористів... На тому і скінчилися інформації...

Що змусило молодих чужинців, москвинів, їхати в Україну, шукати собі тяжкої смерти — важко відгадати. Не інакше, як певна ідея... Нам, українцям, саме такий вчинок над німецьким генералом здавався справедливим. Його поводження в Україні, безправне і суворе: катування безпомічних селян, грабіжницьке поводження так і підказувало — так йому і треба... "катюзі по заслугі"...

Допити і катування над атенатчиками тяглись щонайменше тиждень і, нарешті, ледве живого Донського засуджено на кару смерти через повішення. Через пару тижнів мав відбутися ганебний присуд... 10 серпня всіх арештованих зігнали у великі камери, що вікнами виходили до Лук'янівського базару. Так само німецькі вояки зганяли селян і міщан на ту базарну площу, де мав відбутись присуд, і оточили їх. Це німці показували українцям, як вони карають правопорушника... Посередині базарної площі, біля телеграфного стовпа згромадилась купка німецьких старшин — це були судді, виконавці кари. Йогансен приніс стілець. Двоє вояків привели, власне, притягли, напівживого Донського. Посадили його на стілець біля стовпа, зав'язавши йому очі і руки з-заду. Старший старшина обергауптман прочитав присуд і наш тюремний доглядач унтер-офіцер, найвищий мужчина,

наклав на шию Донського петлю, вибив з-під ніг стілець і шарпнув вділ його тіло. Повішний здригнув, висунув язика і в хвилину на голову повішеного накинуто брудну шматину. За кілька хвилин військовий лікар констатував смерть повішеного... Народ, опустивши в жалобі голови, а то й знявши капелюхи, відходив від страшного місця. А чимало присутніх жінок, хрестячись, в сльозах відходили без слів до своїх возів. Площа швидко опустіла, повна тяжких прокльонів німців...

На якийсь час в тюрмі нашої було тихо. Всі переживали по-своєму ганебну подію... переповнені глибокою ненавистю до німців. Мірючи, по звичці, свою камеру вздовж та поперек, я випадково глянув у вічко в дверях, проти якого побачив таке ж вічко в дверях потилежних камер. В це вічко світило ясне сонце з протилежного вікна. В тім соняшнім промені перед вікном стояла молода, золотокудра дівчина, правдива гауптманівська Раутенделайн з простягненими до сонця руками, які наче б розправляла вона.

З цієї хвилі я зацікавився нашою молодого сусідкою. Я певний був, що це ніхто інший, як учасниця атентату на німецького генерала, що називалася Каховською, що чекає, певне, свого присуду та своєї кари. Єдиним, в кого можна було дістати якісь відомості, був наш джура. І я в найближчий ранок почав його випитувати. Він оповів мені, що тепер саме допитує її російський офіцер в присутності німецького старшини. А по допитах перевели її та ще іншого учасника атентату в цей коридорчик проти нас, де є три одиночних камери, в двох крайніх і сидять вони. За ними доглядає отой кат-унтерофіцер. Він вигадав на ніч прив'язувати Каховську до залізного ліжка: руки і ноги — телефонним дротом, а голову — довгою косою... Ото вона і розправляє затерплі за ніч руки та розчісує пальцями золоті коси...

Я просив джуру, що має такий-сякий доступ до Каховської, сказати їй, що тут по-сусідстві є люди, які їй

симпатизують і хотіли би чимось їй допомогти. Добре би було нав'язати нам листування. В один недалекий день я відірвав від часопису білий пасок маргінесу завширшки одного цяля (інча), загостривши олівчик такої ж довжини і, намотавши на його папір-стрічку з моїм закликом до листування, передав все те через Йогансена моїй "ві-за-ві". Не довго я чекав відповіді. Через пару днів вона підписала, що тішиться і дякує мені за цю спробу листування... Тепер відбувається допит її. Про його напише, коли зможе, пізніше, а зараз хотіла би послати кілька рядків своїй матері. Питається, чи є в мене хтось такий, що передав би її листа в руки старенькій матері...

Я поговорив з товаришами і незабаром дружина прем'єра Вс. Голубовича охоче взяла на себе ролю поштаря. Через тиждень я вже передав Каховській таку довгенького листа. Радості не було кінця-краю... Тепер вона оповідати стала про себе. Допитує її руський офіцер, добровольчої армії, на прізвище Білецький, в присутності німецького офіцера, який і по-російськи розуміє. Їх цікавить, хто післав нас на цей злочин?.. Чи не ми ж вчинили і недавній вибух у Києві на Звіринці і нащо це нам було потрібне... Я догадалась, що ті ж питання вони ствили і Донському. І що він, напевне, дав їм відповідь незадовільнюючу. І що, як би я не відповіла їм, кінець буде однаковий — мене так само полевий суд засудить на смерть... І ці допити — це цинічне знуцання садистів офіцерів і суд їх — це лише пуста формальність, для людського ока...

І суд над нею стався скоро. Її оповістили, що вона приговорена воєнно-полевим судом до карі смерті через повішення. І був він вже тим добрий, що перестали її катувати, не було вже тих безсоромних знуцань брутального унтер-офіцера. З цього дня вона з тремтінням чекала, коли поведуть її на страшну і огидну смерть... Почалось частіше її листування з матір'ю.

Вона пише, що не сьогодні - завтра її замордують і не побачить вона своєї любної матусі. Вона прощається з матір'ю і кличе її разом з нею вмерти... А мене просить достати їй ціаністого калю, щоб не піддатись тій огидній смерті, якою мусив вмерти за високу ідею — волю рідного народу — її нещасний наречений...

Всі її листи, як "людські документи", я копіював. Всі вони були дуже цікаві. А особливо сповідь Донського у її передачі, що її склав він в дні перед страшним актом. Це була сповідь активного терориста, якого послала партія (ліві соціал-революціонери) виконати тяжкий акт. Вона ж, його наречена, пішла з ним з любови до нареченого і терпить всі тяжкі муки, які могли вигадати, й карі. Але вмерти — знає, що мусить: хотіла би тихо, разом з матір'ю.

Тяжко і нудно йшли пізньо-осінні дні р. 1918 в тюрмі. Все переговорено, перемелено від дитячих днів до останньої хвилі. Як би не книга та перо, то й жити не хотілось би. Єдиною розрадою були ті політичні новини, що світили в ганебній темряві радісними вогниками, які приносили нам добрі пані, особливо уважні дружини м-ра О. Жуковського та прем'єра Голубовича. Газети, що попадали в наші руки, особливо "Відродження", де працювали М. Ю. Шаповал та Артем Хомик, обидва блискучі публіцисти, давали багато цікавого і чимало до думання. Розвиток Українського Національного Союзу... Політика гетьманату, як внутрішня, так і зовнішня, бурила кров у кожного українського патріота. Поведінка німців та їх гидкий контакт з правими українськими колами — все це родило переконання, що так довго не може бути. І дійсно, 14 листопада 1918 р. гетьман оголосив "Грамоту" про "федеративну злуку" з Росією. Але її попередив одним днем вибір Українським Національним Союзом — Української Директорії, яка зараз же виступила збройно проти гетьмана і його уряду. Кілька днів змагання і Директорія перемагає, гетьман

тікає з України, а Директорія 19 грудня урочисто в'їздить у Київ..

З глибоким зворушенням переживали ми збройну боротьбу наших військ з росіянами-добровільцями, що стали на службу гетьмана. Кожна довшя перерва в гарматній стрілянині родила думку і побоювання — а чи не перемогли вже вороги?.. Події йшли гігантським кроком. За чотири-п'ять днів все відмінилось: Київ був взятий Осадним Корпусом під командою полковника Євгена Коновальця. Українська Народна Республіка була відновлена...

Великі зміни стались в ці дні змагання і в нашій тюрмі. Німці бачили, хто завтра буде паном в Україні і оголосили свій неутралітет. Як наслідок і режим тюрми значно ослаб. Наш доглядач, німецький кат, сподіваючись, що з переміною влади його не поглядять по голові — зник. Довші були прогульки. Не заборонялось перемовлятися у вічку. А скоро стало можна виходити у коридор. Прогулькою стали користуватись і Каховська, і Сабко. Та взагалі її доля змінилась: вона була засуджена на смертну кару. Але по німецьких законах імперії такий присуд міг відбутися лише після санкції його кайзером. А тому, що в Німеччині також заколотилось — імператор відступив від свого трону, то ї присуди смерти не були підписані...

Ми домагались, щоби дали прогульки і Каховській. А вона їх дуже потребувала: не будши довший час на свіжому повітрі, вона в перші дні на прогульці ходила наче п'яна, держалась стіни і скоро верталась в камеру. Листування могла вести з ким хотіла... Ціянїстого калію вже не потребувала, бо певна була, що ще вернеться до матері. А незабаром вона дістала дозвіл на побачення з матір'ю.

А коли сотник Чорний з Осадного Корпусу прибув у тюрму з наказом визволити нас, засуджених німецьким судом, то ми просили і Каховську перевести в українську тюрму, щоби німці бува не познущались над нею і не

вчинили якогось самосуду. Так і сталося. А коли, будучи вже на волі, я передав її під охорону Українського Генерального Прокура, то й Каховська опинилась на волі...

Все листування наше я склав у гарматне стрільно і закопав у себе у саду...

21

Вирвавшись на волю, я скоренько побіг відвідати свою родину. А дорогою вже думав — а що ж далі?.. Що буде, те буде, але щоби не так, як було. Надоїла мені вже та міліція гірше печеної редьки. Треба пробувати вернутись на старий шлях — журналіста. Але поки що запитаю в Міністерстві Преси і Пропаганди, чи там нема для мене відповідної праці...

Спинившись на цім рішенню, я зараз заглянув у шухляду письмового стола і о! жах!.. німці забрали все до останнього листочка... Пропала друга моя праця, що я написав на засланні. Одна згоріла в редакції "Літературно-Наукового Вісника", а другу ось забрав німець-слідчий, як підставу до обвинувачення мене. І шукай тепер вітра в полі... Німець, напевне, втік з Києва і мої папери потяг за собою... От маю літературне щастя!..

На другий день о годині 9-ій я зібрався іти у Міністерство Преси і Пропаганди, але мій вихід попередив гість, Іван Лизанівський, власне керівник цього міністерства. Коли я сказав йому про свій намір, і наче сама доля послала його до мене, він спинив мої наміри словами: "Чекай, друже, не квапся, бо і я присланий до тебе з де-якими дорученнями, а саме, щоби ти не відмовився взяти на себе ролю Столичного Отамана, як називається тепер посада колишнього Начальника Міліції.

Не встиг ще товариш Лизанівський закінчити свого речення, як я замахає руками, заткає вуха і в повний голос почав відмовлятися.

— Ні, ні, ні!.. буде з мене тої міліції!.. Скоро два роки буде, як посадив мене на цей пост Микита Юхимович Шаповал з товариської симпатії до мене, і я не стрибав, як інші, з посади на посаду, щоби сісти на міністерське крісло. Але вже годі!.. Я й фізично вже не в силах провадити таку ролю... Так і скажіть ви тим, що послали вас...

— Не буду я такого нікому переказувати, а вас чекає Директорія і ви їй скажете все, що хочете. А товаришам я, звичайно, також скажу, що місія моя не вдалась...

Поїхали ми в Липки, в канцелярію Директорії, бувшої канцелярії київського губернатора. Тут ми застали Директорію в повному складі, а також проф. Ол. Мицюка, яко міністра внутрішніх справ та М. Ковенка, обидвох співробітників по київському повіту.

Голова Директорії, В. Винниченко, привітавшись, запропонував сісти і, взявши слово, оповів коротко:

— Панове! Київ, як столичне місто, дістає тепер назву — Київ - столиця України. А одночасно з тим, територія його займає 25 кілометрів навколо. Безпосереднім начальником столиці має стати столичний Отаман. На посаду такого Отамана намічають вас, товариш Богацький, від якої, я думаю, ви не відмовитесь...

— Ото саме я і хочу відмовитись, бо почуваю себе рішуче не здібним на таку складну і відповідальну ролю.

— Ну, ну-ну!.. Всі ми ходимо не в привичній шлеї. Всі потребуємо солідної виучки, але життя не чекає, вимагає виконувати дану йому ролю, як він зуміє і зможе, — додав С. Петлюра.

— Не буду вас переконувати, бо ті, що вас знають і з вашою працею знайомі, вони й називають мені саме вас, як найкращу кандидатуру, — продовжував Голова Директорії.

— Але ж, пане Директоре, я не можу в цей час брати на себе таку ролю, — вмовляв я його.

— Так мусиш!.., — стукнув кулаком об стіл Головний Отаман, — мусиш, сукин син!.. — повторив Отаман свій наказ, жартуючи.

Я бачив, що не виплутаюсь з тих лещат, тоді став струнко і сказав:

— Слухаю, пане Отамане!.. Завтра йду на призначений мені пост...

Присутні забили "браво" і Голова Директорії наказав Керуючому Канцелярією Директорії, п. Краськовському згадити мені відповідне посвідчення, а проф. О. Мицюкові поінформувати про все, що було рішено в міністерстві по цьому питанню... Головним пунктом тих рішень була організація охорони міста, яку будемо формувати, згідно з моїм проектом, з елементів наберованих з-поза Києвом, тобто переважно з галичан-українців, колишніх жандармів, яких згодився надіслати до Києва отаман галицької жандармерії, полковник Індишевський в кількості не менше 500 душ.

Поінформувавши мене про це все з моєї ділянки праці, проф. Мицюк просив мене щоденно відвідувати його в міністерстві та знайомити, як іде моя організаційна праця. Ми розійшлись. Я зайшов ще в Штаб Міліції, де відновив свою працю майже після 9-тимісячної перерви. З того дня я почав вже зі своїми співробітниками працювати над організацією адміністрації на терені Столиці України, яка то праця не була відмінною від організації міліції м. Києва, аж поки не прибула заклика з Галичини жндармерія. А прибула аж по Новому (1919) Році в кількості 600 чоолвік під командою сотника УГА — М. Федитника та двох кадет-аспірантів — В. Равлюка та М. Федіва.

Не довго тяглась та праця. Зміни на фронтах тяжко відбивались на організації українського Уряду і усієї його праці. Київ, як центр, відчував ті зміни найбільше і остільки, що вже 5 лютого 1919 р. мусів залишити і переїхати до Вінниці. Через кілька день мав виступити з

Киева і Осадний Корпус Січових Стрільців. Тоді ж на приказ коменданта Осадного Корпусу, полковника Євгена Коновальця, я зі складом Столичної Міліції був приділений до складу Корпуса і мав переїхати також до Вінниці. Було оголошено в Штабі міліції, щоби зголосились ті, хто хоче виїхати з Києва, але з-поміж урядовців знайшлося лише три особи. Першим зник (казали - виїхав до Одеси) мій помічник по наружній охороні міста. Тут він виявив, яким миром був мазаний.

В останні дні перебування Осадного Корпусу в Києві зорганізований був потяг Столичної Міліції. Я дістав від Коменданта Осадного Корпуса більшу суму грошей на утримання галицького відділу та організацію його харчування... 8-го лютого ми погрузились у вагони і відїхали до Вінниці. Там було всюди повно прибулих раніше урядових установ, урядових людей і різного люду. Знайти якусь касарню для Столичної Міліції довго не вдавалось — ми товклися у потягові.

В перших днях же не обійшлося без "прикрої події": сотник Федитник, по звичці старшин австро-угорської армії, возив з собою чималі запаси токайського вина, яке розпивав тут, у вагонах. Вино перед питтям мало бути нагрітим. І ось один з вояків, якому було наказано це робити, не зробив, як того хотів п. сотник: останній з пересердя накричав і вдарив вояка рукою револьвера по лиці. Я то бачив і зауважив сотникові, що такі вчинки ганблять частину. А щоби вони не повторились, йому треба залишити нашу частину, про що повідомити треба отамана Індишевського. Сотник не заставив себе просити — і в той же день вибув з частини. Пізніше здобув собі славу тим, що у Відні обкидав гнилими яйцями польського міністра (здається, Радзійовського). Тепер перебуває десь в США...

І сьак було, і так було, а ми таки знайшли для себе приміщення. А була це Психіатрична Лічниця, що стояла майже порожня на окраїні міста Вінниці. В короткім часі

по переїзді мене покликав в готель, де містився уряд, отаман Б. Оскілка, він наказав нам готуватись до повороту в Київ. Як не дивним був його наказ, але наказ є наказ. Не встигли ми розробити пляну нашої праці, як знову покликав мене полк. Коновалець і, перекресливши наказ от. Оскілка, наказав мені з частини Столичного Отамана виділити сотню мужів з кимсь старшим та післати в м. Шепетівку, де тоді стояв Штаб Осадного Корпуса, а цілій частині Столичного Отамана переїхати в м. Житомир і зголоситись в от. Беня, що командував Північною групою Січових Стрільців...

В першу ж добу по одержанню наказу ми переїхали до Житомира, виділивши зі свого складу 100 вояків під командою хорунжого Федіва. Тут ми зголосились в штабі от. Беня. Але тут же в місті перебував тоді комкор 9-ї (командир 9-го корпусу), генерал Ярошевич лише зо своїм ад'ютантом, сотником Зелениним. Генерал був у великій претенсії, що ми не голосились у нього, як старшого чином в залозі.

22

Отаман Бень казав, що м. Житомир нещодавно пережило погром. Погромницькі елементи переважно позостались у місті. Вони лише розпорошились та приховались. Большевицький фронт — інспіратор погрому — є недалеко, в Коростишеві. Штаб їх — це місцева фабрика сірників. Треба якскорше організувати охорону міста, виловити шкідливі елементи, зліквідувати спроби погромних виступів, що починають большевицькі п'яті колони.

Діставши такі дерективи від от. Беня, я порозумівся з Губ. Комісаром, п. Сумневичем і його помічником, комендантом міста полк. Восьним, інспектором частин військових полк. Блонським і в спільній нашій нараді розроблено плян охорони міста і ліквідації погромних сил.

Нав'язав я також тісні зв'язки з представником трудового Конгресу Волині, як голосу місцевого громадянства. Не минав я також ініціативи місцевих сил для охорони міста. Все це, і підкреслена увага до теперішнього в погромі жидівства, сприяло довір'ю до мене і моєї частини, яку загал назвав "галицькими студентами"...

Але в недобрій час ми прийшли в Житомир. Фронт большевицький вже минув м. Коростишів і одного ранку китайська частина, прорвавшись, навідала вже на п'ять наших частин... На спільній нараді керівників політичного суспільного життя міста була вирішена евакуація міста. Відділ Столичного Отамана мав прикривати евакуацію... Але й нас прикривала, з симпатії до нас, місцева громадська міліція, що випроводила нас до великих Вишнівецьких (?) касарень, 15 кілометрів у віддалі від Житомира. Там ми переночували і під музику кулеметів та гармат поспішили відійти далі від фронту.

Військо наше з боєм відступало по залізничній лінії на Новоград-Волинський і на Бердичів. І тут, на ст. Рудня, я спинився, переорганізував свої бойові частини і почав глушити большевиків. За місяць большевицький фронт був прорваний і наші успішно поступали вперед і незабаром взяли Житомир і обсадили Бердичів, де сконцентрувались большевицькі сили, тобто большевицьких добровольців.

Передовою частиною, тобто відмінно-бойовою, нашого фронту був 4-й полк Січових Стрільців під командою полковника Захарчука. Зорганізований він з різних елементів, у великій кількості гетьманських добровольчих частин, які після поразки гетьманату були позбавлені прямо "куска хліба", не говорячи про щось до хліба і по хлібі... Взавши Житомир, полк залишив по собі або прикрив чийсь тяжкі сліди — сотні вбитих та знівечених трупів старих жидів та не менше й підростків та дітей,

бо молодь жидівська, спосібна носити зброю, в боях відступила з большевиками на Бердичів.

Мені було наказано затриматись дні зо три, поки не скінчаться бої за місто. А почавши свій вхід в місто, щоби хоронити населення від різних немилих інцидентів та навести порядок і спокій, я наказав широким фронтом наступати до міста і в місті. І ось вже здалека від центра міста стрічались прикрі речі, скеровані в тім же жидівсько-ненависнім напрямі. По вулицях стрічались трупи старих жидів не прострілені, а з розтряними головами або грудьми. Чим далі входили ми в місто, тим більше було тих слідів. Недалеко від центру валялась роздерта Тора — священна нига жидів. Її я казав якпильніше зібрати, загорнути і сховати в скрині нашого штабу.

Прибувши до міста, я наказав віднайти людей з міської Управи, або з місцевої громадської охорони, що мене вже знали. А знайшовши з ними зв'язок, наказав зорганізувати з громадських сил комісію, яка би зайнялася збіркою трупів на вулицях і по домах під доглядом міліції Столичного Отамана. Так, переходячи з дому до дому, стрічались християнські і жидівські трупи, переважно так змасакровані, що й описати трудно. Найогиднішу сцену знайшли ми під мурами костела, де були попритулювані трупи старих жидів, в устах яких були... органи замість сигар, Нічого ганебнішого годі придумати і відгадати, чия то могла бути забавка і з якою метою то діялось. В мене була і є лише одна думка — робилося то все лише чорносотенними елементами. Не військо, а гнилі російські елементи, садисти-погромици, з яких большевики формували кадри своїх слідчих, прокурорів і, нарешті, катів. Вони бавились тими огидними актами. Для прикладу — хто допитував в тюрмі ідейну терористку Каховську і заганяв їй голки під пазури, чи висмикував... волосинки і бавився тим — російський офіцер добровольчої армії Білецький (з її листа); хто приїздив з

фронту "погулять" і, впившись, ходив по жидівських хатах, шукаючи собі об'єкту на ніч, а по дорозі згрібав все з одяжі й обстановки, що лише можна було потягти, хоча то, майже все, не було їм потрібно навіть на онучі... Хто оце цинічно збиткувався над трупами, припертими до мурів костела — ті ж самі елементи. Кого доводилось не раз арештовувати на вулицях міста, що впившись, блукав по місті з шаблею на-голо або з револьвером в руках лякав безсоромно дітлахів — ті ж самі!.. І так без кінця-краю...

Але вернемось до житомирських подій... Комісія по збору трупів працювала енергійно — вже були гори нагромаджені в синагозі та навколо неї, в дворі. Тим часом міліція Столичного Отамана обходила дома і двори — заспокоювала населення, підозрілих арештовувала, потерпівшим допомагала. Так, в однім домі на стриху зустріла вона школу цадиків - 20 душ. Вони сховані були від примусової мобілізації жидівського населення большевиками. Охорона, з мого наказу, переодягнувши їх у свої плащі, перевела їх непомітно увечір в помешкання гімназії на Бердичівській вулиці, де й сама займала це помешкання. Тут їх пильнувала та харчувала. Через кілька днів, як місто в спокоїлось, зголосило свою візиту міське представництво, складене з людей різних націй (українців, поляків, росіян, жидів тощо) та різних організацій (міської Управи, шкіл, представника Трудового Конгресу тощо) і оголосило свої скарги: 1) в однім домі таємно були сховані жидівські молодики зі школи цадиків і ось вже кілька днів їх нема. Чутки, що йдуть з сусідніх домів, називають винувниками ваших жандармів; 2) при вступі в місто якась військова чстина розбила синагогу і знищила її святиню - Тору.

Я вислухав представників міста і сказав їм:

— Ви накидаєте на нас тяжке обвинувачення, а чи ви певні, що завинили в тім ми?..

— Є люди, які бачили, як їх вели...

Я змовчав, а наказав вартівцю підстаршині без слів провести представництво в кімнати, де знаходились цадиків. А також принести мені пакуночок, де була загорнена пошкоджена Тора. Коли підстаршина відчинив двері кімнати, де були цадиків, представники міста ахнули і не рухались з місця. Я запитав цадиків - чи задоволені вони перебуванням тут і чи не потрібно їм чого?..

— Нічого!.. нічого!.. Всі ми дякуємо за вашу опіку нами і життям нашим, — прогомніли всі враз цадиків.

Тоді я звернувся до мовчазного представництва:

— Оце вам моя перша відповідь на вашу першу скаргу...

І, розгорнувши пакуночок, передав його присутньому тут рабівцю, додав: "А оце друга відповідь... Задоволені?"

Представники, потупивши голови, стояли мовчазні та без руху.

— Ото бачите, панове, як небезпечно кидати на когось обвинувачення, не перевіривши його як слід... Моя роля тут — охорона життя і спокою населення міста Житомира без огляду на націю, релігію, партію тощо... Йдіть в спокої і з певністю, що інакше і не зроблю... А ось краще потурбуйтеся, як найшвидше ліквідувати нам тяжкі і сумні наслідки боїв за Житомир з одної та другої сторони...

Погода стала тепліша, навіть гаряча і треба було поквипитись з похоронами впавших. Комісія працювала пильно і обійшла, при допомозі громадян, ціле місто. Трупи звозились на кладовища кожної релігії. Тут родичі пізнавали своїх близьких і ховали їх по обряду його релігії. Останніх ховали в братській могилі. Найбільше (98) було трупів іудейського віровизнання... При похоронах в братських могилах були присутні представники українського уряду - від Губ.-комісара, від міської Управи, від Трудового Конгресу, був і я з відділом своїх міліціонерів. Ця пошана до впавших, своїх і ворогів, зробила гарне враження на населення міста, вона почасти

примирила його з ганебною розправою над невинним громадянством. Цей наш вчинок відгукнувся і у ворожій таборі і навіть дійшов до Києва, де писалось про це в большевицьких часописах...

23

Бої йшли на південь від Житомира — навколо Бердичева та на північ — біля Коростеня. Житомир не був певний у своїй позиції... У Вербну суботу, з-полудня, я дістав телеграму від отамана Оскілка, з Рівного, негайно прибути до нього на нараду. Призначивши моїм заступником в команді Столичного Отамана полковника (К-?), я зараз же виїхав шосею через Новгород-Волинський (Зв'язель) до Рівного. Дорога була дуже кепська, мости по шляху були майже всі діряві, які ми не могли об'їхати, то просто з розгону перескакували, але на цілій дорозі лише раз міняли шину...

Приїхав я до Рівного пізно увечір до готелю. На другий день рано я пустився гасати по місті, де можу зустрітись з отаманом Оскілком. Дали мені його адресу в штабі Північної групи. Зустрілись ми в приватному домі, де гостили його, а разом і дали йому можливість урядувати. Отаман сказав, що має відомості про моє поступовання в Житомирі і дуже хвалить його, бо певний, здоровий тил є конечною потребою доброго, твердого фронту. А фронт вже є навколо Житомира, тому мені з моєю вправною тиловою частиною треба негайно залишити його і перенестися до Рівного, скріпити тут тил. Наказу отамана я послухав і пустився назад до Житомиру, щоб перевести свою частину. Але доїхавши до Новгороду-Волинського, я заїхав до місцевої залоги, до отамана Полетика (?), щоби переночувати. І дуже добре зробив, бо тут же довідався про дуже неприємні речі... По моїм виїзді з Житомира у нього вскочили большевицькі роз'їзди і нарobili там шелесту. А після довшої оборони

українські частини виступили з міста в напрямку на Коростень. В тім же напрямку пішла і частина Столичного Отамана...

Одержавши такі сумні відомості, я перервав свою їзду і тут же очікував вісток про місце перебування та долю своїх людей. Нелегко було нав'язати зв'язки з частинами в рухові. Але через два дні до Новгород-Волинського стали прибувати авта урядових осіб, які й подали мені певніші інформації: большевицькі розвідчі частини, що вийшли з Бердичева, перерізали шлях з Житомира до Новгород-Волинського, оточили Житомир і вигнали з нього невеликі наші відділи. Задержавшись три дні біля Коростеня, моя частина рішила завернути на Новгород-Волинський, щоби не відриватись далеко від мого шляху. Тут же в Коростеню вони зустрілись з підстаршиною Бондаром, що висланий був ще з Вінниці в Галичину на закуп цистерни бензину для потреб нашої частини. Тут же вони зуміли дістати потяг з кількома вагонами для людей та платформ для нашого провіанту і коней та, продавши й цистерну, пустились залізницею до Новгород-Волинського, а далі й до Рівного...

Всі ми безмірно зраділи, зібравшись живими й здоровими цілою частиною. Неприємним було лише те, що залізниця вимагала від нас повороту вагонів, а особливо паротягу, і то негайно. Треба було розвантажити всі вагони. І мої хлопці на radoцax зробили це так швидко і вправно, що й здивували залізничну обслугу...

В Новгороді-Волинському почали збиратись штаби фронтних частин. Так, недалеко міста підійшов 2-й полк Січових Стрільців полковника Капкана (молодшого), який, отаборившись, запросив нас в цю Великодну ніч у них погоститись... Щоби люди відпочили, я наказав всім лягати спати, а варту біля нашого трену буду нести я сам. Ніч була гарна, зоряна, спокійна. Перед очима ставала урочисто служба Божя, звучали великодні співи і здавалось, що ти знаходишся між своїми близькими і

рідними. Ніч плила без жодного звуку й пострілу... Так біля півночі встало трьох підстаршин і підійшли до мене з пропозицією змінити мене на варті. Я згодився і казав, що поїду до табору Січових Стрільців просити, щоби вони не квапилися з розговинами, а дали людям більше часу для відпочинку. Привели двох окульбачених коней і я з одним підстаршиною тихенько виїхали до табору Січових Стрільців...

Проїжджаючи тепер, я, чим далі, то був менше певний, що їдемо належною дорогою, бо нігде не бачив ні то вогню, а й взагалі присутності людей, лише кінські сліди. В мене виникло питання — чи не заблудив я?... Попитатись було ні в кого... Я вирішив повернутись назад, щоби не втратити і того єдиного вогника, що блимав на станції. Але де ж ділись отаборені з вечора частини і 2-й полк Січових Стрільців? Виходить, вони дістали небезпечні новини з фронту і відмаршували. Видно, є чимала безпека... прорив на фронті, чи що, а ми нічого сенсько не знаємо. А ще вчора в команданта міста жартували, що спокій цієї ночі є заручений, бо в місті спинилось аж дев'ять отаманів, лише не казали, скільки частин було на фронті... Як не є, а ми могли потрапити в большевицькі клещата... що могли б розчавити нас!..

Повернувшись до станції, я оповістив алярм. Підняв на ноги козаків. Виділив сторожевий відділ, вислав розвідку та охорону недалеко мосту через Случ. Найтяжчою справою було забрати з собою якнайбільше провіанту і всього потрібного... Правда, я завжди пильнував, щоби моя частина мала якнайбільше своїх засобів пересування: вантажні авта, вози тощо. Енергійно приготувавши все до відходу, ми дістали повідомлення розвідки, що большевицька кінна розвідка добігає до стику з нашими фронтовими частинами, які легко розпливаються, кидаючи навіть свої кулемети.

Ми рушили трактом через міст в напрямку на Корець — Межиріч — Гоща і Рівне. Я вислав невелику частину,

яка би охороняла наш тил, а разом підзбирувала по шляху покинену зброю... Не відійшли ми й доброго кілометра, як по станції почали бити гармати. Пропустивши скорим маршем наш трен і його охорону, ми спинились на чверть години на мості через Случ, щоби здержати можливий ворожий наскок. Але жодного руху не було видно по осяяному сонцем шляху. Видно, та гарматня стрілянина була лише з метою одігнати нас, а може ще й інші частини, від міста. І дійсно, скоро в нашому тилу все замовкло і ми спокійно йшли шляхом на Корець. До нього ми дійшли о годині десятій...

Підходяючи до середини міста, на майдані проти школи нас спинив чималий натовп жидів з запитанням:

— А чи йде з вами отаман Богацький? — їм сказали:

— Це його частина!

Я підїхав з запитанням:

— А що вам потрібно від отамана Богацького?

З натовпу виступив старець з великою авраамовою бородою і поважно промовив:

— Сьогодні у нас велике свято — Пасха, а ви і ваші козаки голодні і позбавлені можливості по-святочному розговорітьсь. То знаючи, наша громада злагодила для вас стіл з мацею і кухлі з медовою ситою. Просимо!.. Підкріпітьсь!..

Я подякував і першим випив склянку сити і закусив їх святочним хлібом. По мені підходили всі інші. Коли всі закусили і відпочили, ми рушили далі, бо знали, що фронт за нами посувається. Я ще раз подякував жидівській громаді за увагу і оригінальну гостину. В цім акті я бачив, що наша житомирська поведінка має добрі наслідки...

З моменту виступу Корпусу Січових Стрільців з Києва ми були зв'язані з ним, обслуговуючи його запілля. З Києва виїхали до Вінниці. З Вінниці до Житомира. І з

Житомира через Новоград-Волинський до Рівного. Стисло після Великодня ми вже отаборились в будинку місцевої гімназії, хоча посередені міста стояв досить незугарний палац (здається, князів Любомирських), оточений, як і належить палацові, ровом з брудною водою, повною співучих жаб...

Жодних канцелярій я не заводив, а потрібні письмові справи виконував в будь-якому домі чи крамниці, а то й на спині, де і в кого заставала мене справа. Служба мого відділу, що й далі звався відділом Столичного Отамана, відбувалась без зміни — охороною міста і околиць його способом рухливої варти: місто було поділене на певну кількість ділянок, які обхопив і пильнував невеличкий відділ зі зміною що-дві години. Околиці міста об'їжджав кінний відділ та відділ мотоциклістів. Варта пильно стежила за рухом на вулицях, за новими людьми. З особливою увагою стежила за місцями більшого скупчення людей: за їдальнями, пивними, які могли бути відкриті не пізніше 10-ти годин. Спиртні напої можна було продавати лише до 8-ї години вечора.

Але і в рамках тих нескладних обов'язків ми натикались на прикрі факти, які свідчили про характер запілля...

Якось до мого приміщення в готелю прибігла молода жидівка, заплакана та перестрашена, з заявою, що до їх помешкання добувався вояк:

— Сама я вибігла чорним ходом, залишивши вдома свою стару матір. На вулиці я не зустріла охорони і прибігла до вас.

Я взяв вартового посильного козака і скоро поспішив за жидівкою. Вона повела нас двором і тут з сусідніх мешкань нам показували, що напасник є в хаті... Ми вбігли тихо по сходах до дверей їх мешкання. В хаті було тихо. Я натиснув плечем двері і вони досить легко відчинились, видно, були підперті невеликим куфром, чи важким стільцем. Я ще натиснув двері і вже можна було

боком увійти в середину. Козаків я наказав ступати за мною. З присінка ми раптово вскочили у велику кімнату. Я тут крикнув на весь голос:

— Руки вгору!.. — і наставив на груди напасника свій револьвер. А тут була така картина: посеред кімнати стояла на колінах стара, сива жидівка. В її сиві коси замотав ліву руку дебелий уніформований козак і, відтягнувши руку назад, по її горляці водив тесаком, даючи, що заріже її, вимагав грошей, золота і різних цінностей... Ми обезброїли напасника і почали відбирати нагробоване — з кишень його плаща витягли шовкові хустки, папірові царські гроші. Тут же брязчали срібні карбованці та різні жіночі прикраси. З-за халяви чобота витягли пачку українських грошей. З того всього я наказав жидівці відібрати своє, що вона хутко зробила. Не скінчили ми цієї маніпуляції, як у дверях стало двох вояків з охорони, надісланих сусідніми мешканцями. Я записав адресу та ім'я потерпілих і наказав одвести арештованого в штаб отамана Беня, де склали протокол події... Напасник був колись вояком української частини, але вже минув якийсь час, як він дезертував... В бойовій частині служив він не довго і тепер не хоче "воювати за Україну"...

— Чим же ти жив в дезерції?..

— Да разве я одін такой?.. Зайдеш в ресторан ілі півную, а там товарищі вгостят і обедом, і випівкой...

З низки подібних інцидентів не можу оминати один дуже характерний...

В один з буднів, надвечір, до готелю, де я мешкав, під'їхав візник, навантажений великими клунками. Біля нього йшло двоє вояків охорони і вели також двох арештованих молодиків, з вигляду та по одежі видно було — двох старшин. Клунки знесли з візника до вартової кімнати в готелю. Сюди ж увели і арештованих, та увійшов потерпілий.

Вартові доложили, що на одній з вулиць передмістя, біля невеликого дому, вони помітили візника, якого молоді люди, з вигляду військові, навантажували великими пакунками. Певне, переносяться на нове помешкання, — подумали ми. Але коли підійшли до візника, то до нас підійшов оцей чоловік зі скаргою, що його ограбували ці військові. Ми приарештували цих молодих людей, надміру п'яних вже, та привели їх сюди.

Я запитав арештованих — хто вони такі, що це за клунки?... Вони весело, навіть грайливо, плутаючись язиками, перебиваючи один одного, оповіли таке:

— Всьо время от гетьманського переворота ми на фронті. Усталі і хочем отдохнуть... Дай — говорю я товарищу, — получім отпуск в тил і поедем в город — погулять!

Получілі...

Пріїхалі...

Город маленькій, скучний, крім жалкого кіно, нічого тут інтересного нет... Походілі по городу, погляделі вітрини — серіє, запильонніє, не інтересніє...

Заїшли в ресторан — покушали і випілі всьо, что только можно было достать... І опяnelі ми, а всьо нам скучно і неінтересно... Вишли ми із ресторана і давай кататься по городу... Єзділі, езділі і под'їхалі к небольшому доміку, куда вошла молодая красивая девушка... Вошли і ми в дом, а у хазяїна спрашивалі — кто это та красотка, что вошла только што в дом. Хазяїн отнеківался, что не знает, что у него нет дочері... Это нас б'їсіло і ми в злобе началі требовать у него денег. Но і денег он не імеет... Тогда ми, обозлівшись, началі сгребать постелі, сривать с окон занавескі. В другой комнате бралі всьо, что только можно было взять...

Я казав козакам розв'язати клунки і ми бачили купу речей, що їх називали арештовані, а між ними ще багато невеличких кусків матерії.

— Що це? — запитав я потерпівшого.

— Я ремісник, кравець. Шию тільки камізельки, а ці кавалки матерії є викроєні частини камізельок.

— Ну добре! — звернувся я до молодих старшин, — нащо ж здалися вам ті кавалочки матерії, що не годяться вам і на онучі?.. Ви пожартували чи позлобились над бідним ремісником, бо все те, що ви взяли у нього і кинете десь у смітник, його праця, його заробіток...

— Перегляньте, — звернувся я до кравця, — всі речі і тим же візником одвезить до його хати...

— А візника ви також не оплатили? — запитав я "офіцерів".

— Запитайте, скільки йому належить, — звернувся я до одного з вартових, — та потрусить їх гаманці... А прогульку їх по місті продовжить аж до штабу отамана Бєня, там їх розвеселять.

25

Покидаючи Вінницю, я і частина Столичного Отамана, що належали до Міністерства Внутрішніх Справ соціалістичного уряду Вол. Чехівського, відірвались від нашого міністерства, яке мінялось мало не кожного місяця. Соціалістичний уряд В. Чехівського змінився 13 лютого 1919 року урядом на чолі з С. Остапенком, що складався з поміркованих осіб, які належали переважно до партії Українських Соціал-Федералістів. Цей уряд знову змінився 9 квітня соціалістичним урядом на чолі з Б. Мартосом з предстаників УПСД партії Соц.-Революціонерів та представників Галичини. В ті часи уряди перебували в різних містах, а то й частина осіб в однім місті, а друга — в другім. Це була правдива "Республіка на колесах". І не диво, що міністерства були відірвані від уряду, або зовсім розпадались. Отож і ми були відірвані від нашого міністерства і зустрілись з ним лише після 9-го квітня в Рівному, де був сформований уряд Бориса Мартоса. Міністром Внутрішніх Справ був Ісаак

Мазепа, що до цього часу перебував в Кам'янці-Подільському, де він, вкупі з іншими визначними особами (проф. Михайлом Грушевським, Вол. Чехівським та інш.) пережив тяжкі години большевицького пучу і тут створили 22-го березня 1919 року Комітет Охорони Республіки.

Перебуваючи в Рівному, І. Мазепа ознайомився з моєю роботою в запллю фронтових частин Північної групи от. Беня. Тут же Міністер запропонував мені обняти посаду директора адміністраційного департаменту МВС. Я дуже неохоче міняв діяльність в полю на канцелярську працю в місті і через де-кілька днів заявив п. Міністрові, що не можу покинути дієву частину і людей, з якими зжився, і роботу, що є так необхідна для фронту. Міністер згодився з моєю заявою і тут прийшла йому думка перетворити частину Столичного Отамана в Кіш Охорони Республіканського Ладу. Це була щаслива думка, яку треба було розробити і почати її реалізувати з менту осідку уряду Республіки в столичному місті. Я з радістю прийняв цю ідею за свою і почав її переводити в життя тут же, в м. Рівному, де й перебував тоді уряд Республіки. Певні успіхи на фронті дозволили мені тим зайнятись, запросивши до праці в штабі Коша сотника В. Кузьмича, що мав вищу юридичну освіту. Але, на жаль, успіхи на фронті та спокій в тилу були обірвані ганебною спробою перевороту групою незадоволених, що належали до Соціялістів Самостійників (Мацяк?) та Української Народної Республіканської партії (Є. Архипенко). Представники цих партій використовували присутність п. В. Оскільки в місті перебування тоді Уряду УНР. В Рівному арештували де-кого з уряду, а от. Оскільки проголосили головним Отаманом військ УНР. На щастя, цей виступ був ліквідований в той же день без будь-яких сумних наслідків; от. Оскільки та Мацяк втекли до Польщі, а жодної дезорганізованості на фронті і в запллю він не вніс. Міністри УНР перебули в Рівному ще кілька днів.

Виступали на святі 1 Травня. В цей же день міністр внутрішніх справ, наш шеф, урочисто заявив про переіменування нашої частини в "Кіш Охорони Республіканського Ладу". Мене призначив Кошовим Отаманом, а всіх належних до Коша осіб, як інструкторів його, підніс одною рангою вище. Це було правдиве наше свято, яке ми закінчили разом з панами Міністрами на святочному обіді, злагодженим нашим господарем п. Соломко, що став начальником господарської справи Коша.

Та не довгі були радісні для нас дні — фронт проти большевиків похитнувся, а на західню Волинь напали поляки, що 15 травня вже захопили Луцьке, що загрожувало запіллю північній групі армії УН Республіки.

Та й в запіллю ми вже не твердо стояли. Я майже щодня виїздив на фронт, щоби своїми очима бачити стан його. Правда, я бачив, як вояки полку полковника Кмета в ближчому запіллю весело муштрувалися. Але в місті вже був певний настрій. І хоча сенатор Старицький, що перебував тоді в Рівному, свідчив, що поки козаки от. Богацького відбивають тверді і певні кроки на брукові міста, то все є гаразд!... Але біля нас не все було гаразд!.. Захворів на тиф наш близький товариш, полковник Возний, командант м. Житомира, що разом зі своєю молоденькою дружиною, панею Зоєю, та зі своїм кінним відділом козаків був завжди з нами. Стан його здоров'я був дуже тяжкий і малонадійний. Лікарі не дозволяли його тривожити. Він мусів бути в лікарні під лікарським доглядом. І коли через де-кілька днів ми виступили із Рівного, то залишили його з дружиною на призволяще. І хоча його приховували і держали в лікарні під чужим ім'ям, але большевики віднайшли, вилікували, щоб зовсім здоровим його ганебно розстріляти за службу Україні.

В половині травня таки довелось нам залишити місто Рівне, бо большевики стримали наші війська біля Гощі, а лівим крилом вибилися аж до Здолбунова, перерізуючи нам шлях на Дубно-Кам'янець. Вже з горбів перед Здолбуновим вони обсипали нас кулеметним вогнем, правда, без жодної шкоди. Ми відповідали їм тим же. Але залізно-дорожня лінія на Дубно була мертва, потяги не ходили, а служба — розбіглася. Ми попали у пастку... Щастя наше, що між козаками Коша були вправні залізно-дорожники. А дотепний господар наш, Соломко, знаючи порядки і звички старої Росії, за торбину цукру та пляшку горілки знайшов залізно-дорожника, який поспішно роздуб два потяги, що мали везти нас на крем'янецькі горби, зманеврував вагони наші і ми в темну ніч посунулися до Дубно-Верба, куди приїхали раннім ранком і перейшли на лінію Крем'янець. Тут ми розлучилися з залізною дорогою і, впорядивши наш трен, пішли на південь до Чорно-Острова - Проскурова.

На шляху Крем'янець - Почаїв нас обстріляли з гори Бони місцеві большевики, яким ми сипнули "горіхів за пазуху". В Почаєві оглянули скелю з образом Богородиці, покровительки нашої, і напились свяченої води... Далі йшли дуже кепськими шляхами на Вишнівець - Ланівці - Купіль - Чорний Острів. Поминаючи Крем'янець і далі Авратин, згадав я свого милого приятеля і товариша, поета (тепер і професора-етнолога) Олександра Анастасієвича Неприцького-Грановського (псевдонім його - Авратинський), що в своїх ліричних творах оснівав цей закуток Волині.

Проходячи лихими шляхами від села до села з тяжким нашим треном, ми мусли бути дуже обережними, бо часто з лінії Шепетівка - Старо-Константинів забігали зі східнього флангу большевицькі роз'їзди. Де був тоді наш фронт — ми не знали, а з ним ми розлучилися ще в

Рівному. Для заспокоєння людей було постійно набито декілька рушниць, кулеметів тощо. Треба було вживати і де-яких психічно-заспокоюючих засобів... Були гарні весняні дні перед Петрівкою. Поля зеленіли та переливались хвилями пшениць та житів. Людей в полі майже не було. Ми, прислухаючись до гарматного звуку, почули за горбом троїсту веселу музику, що провадила весільний похід. Я спинив нашу частину і, порівнявшись з музикою, попросив їх зіграти децю нам до танцю. Вони не відповіли і заграли щось жвавого і веселого. Я перший попросив молоду до танцю, а за мною пішла до танцю й молодь з жвавлими дружками молодої. Танець за танцем і настрої у всіх змінився. І забулось про можливість наскоку большевиків. Господар почастував музик доброю чаркою і, подякувавши всім за веселу хвилину, ми побажали щастя молодим, розійшлися в різні сторони.

Проїзджаючи ліском, наше авто попало лівим колесом у глибоченьку мокру вибоїну. Як не силувався шофер Іван виїхати з вибоїни, але то йому не вдалось. Колесо буксувало, а авто стояло на місці. Відділ за відділом поминули нещасливе авто, а бідний Іван зостався сам цілком безпорадний... Я мав звичку в поході їхати верхи у хвості. І ось доїхав я до огидної баюри, де мазався в болоті перемучений Іван. І чому він сам? Я послав джуру вперед, до сотника з наказом спинити похід і надіслати чоту людей до праці та до Господаря — післати сюди шестеро коней з ланцюгами та мотуззям, сокирами та іншим приладдям для запряжки. На щастя недалеко дороги стояли стоси (шупурки) зрубаного дерева... Приправивши запряжку шести коней та підкинувши під колеса поміст, ми досить легко витягли вантажне авто з вибоїни. Правда, де-кому не обійшлася сухо ця “дружня” поміч. Подія ця була доброю наукою, як треба в біді рятувати товариша...

Дійшли ми до м. Купіль, де відбулася прикра для мене подія, яку болюче пережили всі хто її знав... А саме!... Ще

в перші дні перебування нашого в м. Рівному, в штабі от. Бєня з'явився от. Добрянський (Криленко). Приїхав він на презарному арабському коні, якого, казав, добув у панів на Уманщині. Коли його полк большевики розбили біля Коростеня, то він сам не попав в їх лабеті лише завдяки бистрим ногам молодого правдиво-арабського скакуна — він утік з-під большевицьких обстрілів. Тепер не маючи де подіти такого незвичайного коня, він хоче його продати. Я зацікавився тим. Просив отамана дозволити мені сісти на коня. Мені підвели спокійного вороного з легкою сивиною коня. Це був правдивий араб. Я сів на нього, помалу попускав йому поводи, щоби з кроку перейшов він в рись. Але поводи були все-таки натягнуті, руки тремтіли від напруження, а він йшов легко і ступнево прибавляв ходу... Проїхавши пару разів по дворі замку, я спинився біля отамана і заявив йому про своє бажання купити його коня...

На яких же умовах?

А за незвичайного коня і умови незвичайні... За коня прошу 12 тисяч карбованців. А продаю його з умовою: коли через місяць (30 днів) я не прийду по нього — кінь ваш. Коли ж я зголошусь через 30 днів — вертаю вам 12 тисяч та вартість утримання коня за цей час — ви вертаєте мені коня... Я був зачарований чудесним красунем і не думав довго над умовою коня. Я приніс отаманові гроші і перед чисельними свідками старшин зі штабу Північної групи та людей мого Коша, одержав до своїх рук араба...

Я розлучився з от. Добрянським в надії, що він не знайде так легко нас через місяць. Куди доля може закинути нас... і кінь назавжди буде мій. З Коша покликали охочого ходити за ним і так як за своїм... Кінь, як лялечка, всі ним бавилися, пишалися і вважали за свого. Ним я виїжджав на фронт біля Рівного. Ним я їхав в переході з Крем'янця до Купеля. Не розлучався з ним як з товаришом і другом.

Місяць доходив. Зоставалося до місяця 2-3 дні. І ось у Купелі мене повідомили, що тут перебуває от. Добрянський. Завтра минає 30 днів і коня, по нашій умові треба йому звернути. Я, прибитий сумною звісткою, не міг бачити от. Добрянського — власника тої милої мені істоти. Я просив сотника Равлюка перебрати від от. Добрянського мої гроші і вартість утримання коня за місяць - 100 карбованців і звернути йому його власність. Панове старшини дивувались нашій умові і сміялись з моєї згоди. Цілий Кіш був пригноблений і сумував за любим їм звірям. Кілька днів по цій сумній події я не міг бачити людей, говорити з ними, і не пив і не їв нічого. Згодом сум і біль минули і коня я більше не бачив... А от. Добрянському я не міг забути його тяжкої умови продажу славного араба...

27

У цей час, коли ми мандрували по пограниччю Галичини, викликав мене до Штабу Дієвої Армії, в Радивилів, полковник Андрій Мельник. Після низки потрібних йому інформацій, він запропонував мені перейти на посаду Начальника Запілля...

— Я знаю, — казав отаман, — вашу працю майже в тій самій ролі, тільки у вужчих рамках. І в новій ролі вам буде не важко знайтися.

Я вислухав пропозицію Начальника Штабу Дієвої Армії і просив його не брати мені за зле, що я відмовлюсь від запропонованої мені посади.

— Я не зможу залишити людей Коша, що всі є з Галичини. Вони звикли до мене, а я до них, а це є тим добре, що між ними досі не було й одного дезертира, хоча можна сказати, ходять мало не по-при ворота свого обійстя, своєї хати...

Отаман уважно вислухав мене, признав рацію моїх слів і на своїй пропозиції не настоював. Розлучились ми як

друзі і значно пізніше, в час II-ї Світової Війни, зустрівшись зі мною в Берліні, отаман Мельник розцілювався зі мною...

Ця поїздка до отамана Мельника мала дуже прикри наслідки в нашому Коші... Заклик отамана Мельника я дістав в дорозі нашого переходу з одного села до другого, що стояли одне від другого більш ніж на нормальний денний перехід. Передавши керування Кошем Охорони Р. Ладу полковнику Неїлу, що вийшов зі мною ще з Києва, як мій заступник Столичного Отамана, і якого я не затрудняв якимись певними обов'язками, а він використовував це відношення по своєму. В своїм наказі я твердо зазначив місце нашого відпочинку і нічлігу на 25 кілометрові нашого переходу, вважаючи на те, щоби люди не перебомлювалися... Повертаючись з Радивилова, я їхав в те село, де мав вже знаходитися наш Кіш Охрони. Але не доїжджаючи до нього кілометрів 10-12, я помітив біля шляху вогні і більший рух людей. Спинивши свою машину, я спитав, що це за люди?... До авта підійшов полк. Неїло і розповів, що він продовжив перехід від призначеного пункту до цього більшого села, де злагодили вечерю для вас, знайшли гарний і теплий покоїк для відпочинку...

— А люди де?... — запитав я твердо.

— Ще в дорозі...

— Вечеряли?...

— Ні... — була квола відповідь полковника.

Я обурений зірвався з авто на рівні ноги, скинув з себе дорожній кожух, і не слова не говорячи, пішов по шляху на зустріч людям... Йшов я досить довго... Весняна ніч, освітлена місяцем, провадила мене у невідому віддаль. На десятім кілометрі я помітив, поміж придорожні куці, вогники запалених цигарок. Скоро почули мої кроки, вояки зірвались на ноги, вигукували: "Хто там?... Хто йде?.." Я відповідав привітно: "Свої! ... свої"... Люди пізнавали мій голос і радісно скрикнули: "Пан отаман!... Пан отаман!..."

Я запитав:

— Відпочили вже?... Коли відпочили, то підемо далі. Там жде вас вечеря і відпочинок... А ви, сотнику, — звернувся я до сотника В. Равлюка, — розкажіть мені, чому ви не спинились на відпочинок у тім селі, де я призначив відпочинок, і яке ви вже минули?..

— Та що довго оповідати — такий був наказ полк. Неїло...

Я більше не допитував п. сотника. Мені було все ясно. П. полковник виявив своє наставлення до мене, до людей, до своєї посади — все і всіх використати у своїх інтересах. Але годі далі того не бачити і те терпіти... На другий день рано я просив полковника... залишити нас і він мовчки розлучився з нами: ми пішли далі, а він зостався в "гарному і теплому покою"... Зустрілись ми з паном генералом (так! генералом) в 1946 році в Німеччині, в таборі Міттенвальд. Минулого не торкнувся ані я, ані він, хоч жили ми навіть в одній кімнаті...

28

3 м. Купіля ми перейшли в Чорний Острів і далі до Проскурова. Прийшли ми надвечір і в зустрічних військових почули, що мав нас тут зустріти Подільський полк під командою полковника Ол. Пількевича. Полк склався з недавно мобілізованих людей Поділля... І що ж? Переступивши кордон Поділля, полк розстанув, голосуючи, що він формувався на Поділля, для охорони Поділля, а не Волині... і нас зустрів лише під-полковник зі своїми старшинами...

Не веселі події нас стрічають!...

В Чорнім Острові ми мали спинитися на одержання наказу зі штабу Північної Групи. Але вже на другий день зайшов до мене державний інспектор п. Сердюк, який признався, що шукає мене від м. Рівного з наказом п. міністра Внутрішніх Справ Ісаака Мазепи негайно перейти з людьми до м. Кам'яця-Подільського, який став

тимчасово столицею УНР і потребує для охорони організованої частини, якою є Кіш Охорони Республіканського Ладу — отамана Богацького.

Негайно, так негайно! І ми відклали відпочинок надалі і почали готуватися до переходу чи переїзду до м. Проскурова. Через Чорний Острів іде широкоторова лінія з Шепетівки через Старо-Константинів, Чорний Острів, Проскурів, Кам'янець-Подільський. Я післав сотника Кузьмича довідатись на станції, чи не могли б ми з Чорно-Острова переїхати до Проскурова?... Чи дадуть нам потяг з потрібною кількістю вагонів для людей, коней та різного майна?... Сотник Кузьмич з господарем Коша п. Соломком обрахували кількість вагонів і платформ. На станції дістали втішну відповідь: потяг буде сформований і завтра в полудень можна буде вантажити його... Жаль лише, що цим потягом не можемо їхати далі від Проскурова, а маємо перевантажуватись, або йти далі пішки...

Так і сталось!... Ми переїхали той невеликий перегін з Чорно-Острова до Проскурова, а далі нас не пустили. Ми мусіли звільнити вагони, яких потребувало військо. Розвантаживши вагони і не знаючи, як буде далі, я наказав отаборитись у великих лукових касарнях, що стояли при шосі, вільні, а одночасно держати зв'язок зі станцією в надії, що вдасться нам переїхати до Кам'яця-Подільського потягом. А сам я рішив, не тративши дорогого часу, перебігти до Кам'яця-Подільського для побачення з Міністром Внутрішніх Справ і одержання безпосередньо від нього потрібних інструкцій, а одночасно підготувати касарні для людей і приміщення для Штабу його.

Це все я встиг поладити в два дні: від міністра дістав наказ бути в місті якнайскоріше. А від комісара міста обіцянку поладити справу мешкань і відповідних касарень... На третій день раненько виїхав до Коша в Проскурів.

Під'їхавши до касарень, мене зустріли старшини Коша з радістю та справами:

— Як вчасно ви, пане Отамане, приїхали... Нас хочуть розброїти і забрати наше майно... Одне авто легке і велике вантажне — вже взяли, а оце змагаються за друге.

— Хто це все робить? — запитав я.

— Назвався інтендантом Запоріжського Корпусу.

— Давав вам щось на письмі?..

— Та ось він тягне друге наше легкове авто.

Я став посеред дороги і не пустив їхати далі... З чужого. авта вискочив бравий старшина і відрекомендувався. Я в свою чергу назвав себе, і запитав:

— На якій підставі ви тягнете чуже майно? з чийого наказу?..

— З розпорядження командира Запоріжського Корпусу, який наказав в районі дій Запоріжського Корпусу реквізувати всі військові речі, потрібні війську...

— Але в кого?..

— У всіх, крім бойових частин...

— Тут щось не так!... Прошу дати мені цей наказ на письмі.

— Я його не маю.

— Жаль... то поїдемо у Штаб Запоріжського Корпусу, де мені роз'яснять цей дивний наказ. — А тим часом, п. Хорунжий Коша Охорони, поставте біля нашого авта двох вояків з наказом не віддавати його до мого повороту...

— Їдемо, п. Сотнику...

Ми мовчки переїхали місто до Штабу Запоріжського Корпусу. Увійшли в гарний двох-поверховий будинок у простору залю зі шкільними лавами. В залі зібралися старшини Корпусу... Через чверть години я зголосив ад'ютантові про своє бажання говорити з п. командиром Корпусу в негайній і дразливій справі. Заля наповнилась старшинами. Мала відбутися нарада... Я щасливо попав.

Скоро у залю з дальших кімнат вийшов Командир Корпусу, полковник Генерального Штабу, Володимир Сальський. Коли ми побачили один одного, то радісно всміхнулись і полковник широким кроком підійшов до мене, простягнувши обидві руки до обіймів, і стиснувши мене, тричі поцілував. Це зробило сенсацію в залі. Ми, товариші по Віленській школі в час японської війни (1903 - 1906) досі не стрічались... І ось нагода!

— Доложить справу, п. Сотнику, — звернувся Командир Корпусу до Інтендента Корпусу.

Сотник говорив, називаючи Кіш — Полевою Міліцією. Полковник робив йому зауваження раз, і другий, і, нарешті, третій... Полковник Сальський обурено сказав:

— Я дивуюсь терпінню і доброті п. Отамана, що вислухав вас без зауважень... Але досить! Ви зле зрозуміли мій наказ, а він не є таким, як ви його подали. Прошу його краще простудіювати і не доводити корпус до неприємних наслідків... А п. Отаманові і його частині поверніть все, що було вами помилково забрано... В імені корпусу прошу вас, пане Отамане, пробачити цей неприємний вчинок п. Сотника...

Погомонівши ще чверть години, ми розійшлись у надії побачитись у кращій час. Я вернувся до касарень, куди привезли наші авто та інші речі. Ми в тій справі понесли дрібну втрату: хлопці, не бажаючи, щоби забрали наше авто, пробили в ньому шини...

Хоча при розлуці зі мною п. полковник Сальський просив мене зостатись в Проскурові довший час, щоби навести тут, як він казав, порядки, я, посилаючись на важність та спішність наказу п. Міністра, хотів якнайскоріше виїхати до Кам'янець-Подільського...

Але на перешкоді стала, як і всюди, залізна дорога, яка не мала достаточної кількості паротягів і вагонів і обслуги, в першу чергу, військових потреб. Ми мусли чекати й чекати черги, коли нарешті нас перевезуть не далі, як до наступної станції. Невесела перспектива! Ми

йдемо пішки, хоча сонце пригріває, а до того чоботи обносились, одяга не по сезону — але це єдиний вихід з неприємної ситуації... Завтра, з полудня, холодком виступаємо, а під ранок й будемо в столиці колишнього пана-дивака — Мархлевського, в Ярмолинцях...

Під ранок дійшли ми до станції. Спинились ми на обочині, щоби нікому не заважати та й щоби нам ніхто не заважав відпочити, закурили наші кухні, готуючи людям каву. Перетомлене козацтво розтаборилось на зеленій мураві, щоби хоча передімати перед сніданком.

О сьомій годині вже почав ворушитися і Штаб полковника ген.-штабу Василя Тютюнника. Я зголосився в коменданта станції, де розвідував про можливість якнайскорішого переїзду до мети нашої мандрівки — Кам'яниця-Подільського.

На моє питання в коменданта станції, чи знайдеться в них потрібна кількість клясних вагонів, а також платформ (льорів) та товарних возів для коней:

— Вагони то знайдуться, а чи будуть вони вільні... А знову нема обслуги і паровика для маневрування возів.

Я заспокоїв коменданта, що маневрування переведуть мої люди своїми силами, просто руками:

— А щодо вагонів попросимо пана полковника, щоби дозволив нам переглянути, хто їх займає і на якій підставі, бо гадаю, що є тут чимало людей, що до його штабу не належать. Згода?...

Комендант згодився, але якось не охоче. І зрозуміло, бо виходить, що я бажая втрутитись у його справу. Але я стояв на своєму і з тим ми пішли до полковника.

Пан полковник охоче згодився на мою пропозицію перевести перегляд населення станції. Після сніданку, на який я запросив і п. Полковника, і Коменданта станції, ми взяли десять молодців і почали працюю... Господар Коша подав мені список чого і скільки треба.

Йдучи до штабу, я примітив на запасовій колії три плятформи, навантажених камінням. Кому і коли було

треба того вантажсу і чому їх не розвантажили досі — невідомо. Оскільки таких возів нам особливо було потрібно, то я наказав п. Сотнику приділити двадцять людей під догляд хорунжого, перевести вагони в кінець запасової колії і там розвантажити їх та приладнати до ужитку.

У віддалі від станції стояло два клясних вагони, так званих пультманівських. Вони особливо надавались нам для старшин та підстаршин. Вагони були замкнені і фіранки були у них спущені, це ж підтвердив і Комендант. Це зацікавило і заінтригувало нас. Я попитав пана Коменданта, хто займає ці вагони?...

Комендант відповів, що не знає, але вже кілька разів він збирався розвідати це, але вагони були замкнені і з опущеними заслонами. Заінтриговані хлопці почали добуватися до середини, бо по їх дослідах вагони замкнені з середини і є замешкані. З нашого дозволу хлопці добились свого: вагон відчинився. Назустріч нам з сусіднього переділу вийшов пан напів одягнений.

— Хто ви? — запитав я.

— Я управитель українсько-руського театру. Труппа наша іграє в местечке, но там нет помещеній для жилья і ми спім здесь.

— З чийого дозволу? — питає я далі, втрачаючи вже рівновагу духу.

— С позволенія г. Коменданта станції...

Я глянув на пана Коменданта, а він відмовився, що такого дозволу нікому не давав... Можливо то було за його попередника.

— Але дозвіл на письмі ви маєте?

— Нет, то било усно...

Балакати далі було зайвим. Я, схвилюваний і обурений його нахабством, казав показати мені всі зайняті ним вагони. У вагонах, що не відчинялись і вдень і вночі, було темно і задушно. Я наказав хлопцям повідчиняти вікна, а сам пішов вздовж одного в другий, де назустріч

висувались якісь неохайні постаті. У другому вагоні мене зустріли голоси:

— Позвольте, позвольте!... здесь спят женщины, — це ще більше обурювало мене. Але я стримував себе і жартівливо вигукнув:

— Пора вставати!... А хто ви?

Мені сміливо відповідали:

— Ми артисткі руско-українського театру.

— Пане Директоре! - звернувся я твердо до присутнього тут мужчини.

— Вагони, якими ви користуєтесь наче готелем, і користуєтесь без мого дозволу, ви маєте негайно, до дванадцятої години дня, увільнити і передати п. Комендантові станції...

— А ви, пане хорунжий, візьміть собі кілька козаків, які повинні доглянути, щоби всі мешканці цих вагонів винесли, от хоча б під той кущик на горбку. Вагони мають здати в повному порядку... За все відповідаєте ви, пане директоре... Одночасно з тим, ви маєте пред'явити п. Комендантові свої і ваших артистів персональні документи і дозвіл міліції на ваше перебування в містечку Ярмолинці і на право вистав вашої трупи... і ніколи не на території станції...

Ми вийшли на повітря і я запитав п. Коменданта:

— Чому це залізно-дорожні вагони, які так потрібні війську та адміністрації УНРеспубліки, обернуто в готелеві мешкання? А до того ще мешкання чужих і безперечно ворожих нам людей — людей приватних і непевних.

Відповіді від п. Коменданта я не мав.

— Як це так, що Комендант станції, якому уряд УНР доручив пильнувати його інтереси, не знає, хто перебуває на території цієї малої станції; хто користується коштовним майном залізно-дорожним і на яких підставах... Чому він не має часу проглянути і перевірити

стан його, щоби задовольняти потреби, в першу чергу, війська.

Довго ми переходили від вагона до вагона. З де-яких виселяли якихось панів з панями, які перебували тут без відповідних документів, а називались господарями певних частин, яких вони залишили на фронті без харчів, без платні, курева тощо... Чого вони тут сидять, чого чекають?...

Поки ми робили перегляд вагонів і вільні приділяли для нашого потягу, до п. Полковника приходив Гаркун-Задунайський та інші особи, виселені мною, зі скаргою на мене. Але п. Полковник відсилав їх ні з чим, бо то не його справа.

Одночасно з тим козаки відбирали потрібні нам вагони, гуртували їх та передавали Начальнику станції, бо надвечір надійде з Кам'яця-Подільського паровик до його розпорядимости, який завтра рано одвезе наш потяг до Кам'яця.

Сумно було покидати розворушену станцію, яку треба би було основно переглянути, змінити людей, бо інакше не дійти тут до порядку, як і у всіх попередніх...

На другий день, о п'ятій годині рано ми були готові до від'їзду. Через чверть години паровик свиснув і ми пустились в дорогу...

29

Потяг наш йшов повільним ходом. Добрий ще пультманівський вагон тихо заколисував і окутував приємними спогадами колишньої їзди цими шляхами, їзди не потягом, а цими ославленими "балагулами", якими їздили всі перед збудованням залізної дороги з Проскурова до Кам'яця-Подільського. Їздив і я з батьківської парафії, села Нестеровець, до Кам'янець-Подільського, до середніх шкіл з братами і сестрами "каретою в 24 вікні", а опісля

до вищої школи — балазулюю до Проскурова і далі потягом до Києва...

Знайомі села, а в тих селах — знайомі хлопці-однолітки, що тяглись цими ж шляхами до тих же шкіл... Давним-давно то було, а встають в пам'яті милі обличчя, різні пригоди і незабутні шляхи шкаредної дороги з Кам'янець-Подільського до Проскурова... Милий приїзд до батьківської хати і поворот до суворої "альма-матер"...

На половині нашої дороги ми проїжджали по-при границю нестеровецької церковної землі, яку пильно обробляв батько і нас вчив, як ходити біля неї. Згадувалось, як ми четверо братів ходили з довбеньками по ріллі та розбивали грудю перед посівом пшениці... Тяжко було, але й весело... Згадувались веселі, милі обличчя молодичь та зграї дівчат, що жали ту золоту пшеницю і знаходили час і змогу обдаровувати нас милими поглядами та ще милишими усмішками.

Що за золотий час то був!...

Отуманений тихими юнацькими спогадами, я і не помітив, як потяг минув станцію Балин та під'їхав до станції Кам'янець-Подільський. Наказавши дати обід людям, що звикли діставати його, як при наступі, так і при відступі, а по нім розвантажувати потяг, я поїхав у місто до уряду Губкомісара, який обіцяв мені знайти відповідні касарні для Коша. Певний в додержанні даного слова, я, вітаючись з ним, відразу й запитав:

— А де ж буде наша касарня?..

У відповідь дістав байдуже:

— Касарні вам ще не знайшли...

— Як?! А люди, коні, майно?.., — допитував я.

Була мовчанка.

— А чи тим хтось турбується?

— Справу доручено одному нашому урядовцеві, — ховав свої очі Губ. Комісар.

— Мала на то надія!... Видно треба буде нам самим тим зайнятись. До побачення.

Я, обурений таким поступуванням Губ. Комісара, прийшов до уряду п. Міністра Внутрішніх Справ з надією, що це більше турбувало його і, певне, він таки щось зробив у цій справі, бо нащо ж квапив мене з переходом до "столиці" УНР. При зустрічі п. Міністер згадав про даний ним розпорядок Губ. Комісарові і казав звернутися до нього. Я сказав, як стоїть справа. П. Міністер, наче розгніваний тим, не дав мені жодної поради. З тим я і пішов...

30

Хоча і невесело приймала нас столиця, але виявити свою радість, що до неї дісталися, ми все-таки хотіли: люди, коні, моторовий трен витягнулись в довгий шнур і, під спів стрілецьких пісень, бадьорим кроком пішли в місто. На зустріч нам вибігали з хат на ворота жінки й діти і веселою, теплою усмішкою вітали нас. І я їх вів. Вів, сам не знаючи куди. Був полудень Петра і Павла. Липневе сонце пекло і, щоби уникнути його палючих променів, я завів їх на міський бульвар, на бокову тінисту алею. Казав людям, що маємо перебути тут, поки не знайдуть нам відповідного пристановища. Тут мають поводитись якнайчемніше, наче в себе в заградці.

А сам, взявши з собою Господаря та його помічника булавного Бондаря, поїхав на околицю міста, т. зв. Польські Фільварки, де, я знав, є більші будинки, ще з моїх юнацьких часів. Але й тут мені не везло. Великі будови духовної дівочої школи з інтернатом, що називалися одним словом "пансіон", були давно вже віддані під військові лазарети. Переїхали ми далі до колишнього хлоп'ячого інтернату духовної школи, так званої "бурси". Цей будинок трьохповерховий, з просторим двором, а ще більшим садом, був вільний, але такий зогиджений, що доступитись до нього було ніяк. В дворі і великому саді стояли запаршивлені коні большевицького обозу. А в

поверхах будови перебували не люди, а прямо свині, де долівка по кісточки була вкрита калом. Лише перший поверх був вкритий товстим шаром не соломи, а брудної мерви. Тим часом самий будинок, з його великими кімнатами, коли б його привести в порядок, був би дуже відповідною для нас будовою.

— Пане Господарю, як вважаєте, можна з нього зробити людський дім і що більше — нашу касарню?...

— Так, пане Отамане, коли доложити до того охоти та великої праці, то буде прегарна касарня для нас, — відповів він.

На цьому ми й спинились. Господар зі своїм помічником міркували над тим, що і як би мали робити завтра... Садові алеї та двір треба добре замести і посипати негашеним вапном для дезинфекції. В дальньому куті саду викопати велику яму, в яку піде виметене і зібране в домі сміття і там посипане вапном і засипане... А ще краще все те спалити в ямі.

Наказати хлопцям нарізати пруття та нав'язати мітел.

Дві чоти післати в місто і там зібрати гурт молодих людей з лопатами, граблями, тачками, які і будуть чистити будинок, замітати двір і сад. Занечищені кімнати завтра будуть мити жінки, запрошені з Польських Фільварків, Біланівки та інших околиць міста. Праця всіх буде гонорована. За три дні з огидного свинюшника — став прегарний дімок і козацтво почало в нім розташовуватись та прикрашати його...

Праця наша мала подвійні наслідки: приємні — через місяць Головний Отаман УНР оглядав касарні міста і, оглянувши нашу касарню, з подивом сказав:

— Ну, це вам не Юнацька Школа... Тут вимито, вицищено, всюди написи і вказівки...

Це одно, а другі неприємні: жидівські юнаки, яких ми закликали на брудну, правда, працю, поскаржилися п. Товаришові Міністра Жидівських Справ, що їх зневажено

і оганьблено — присилувано в дикий спосіб чистити касарню, яку запаскудило козацтво. Та це не була цілковита правда!..

Поки ми влаштовували свою касарню, Міністерство Внутрішніх Справ склало комісію з представників різних департаментів для організації праці Коша Охорони Республіканського Ладу під головуванням директора фінансового відділу д-ра Кириченка. Коротко було ухвалено: увесь склад бувшого Столичного Отамана уважати інструкторським відділом, з якого буде закликатись потрібна кількість інструкторів для організації полків, яких має бути стільки, скільки є адміністративних одиниць з їх назвами. В данний мент покликано до життя Подільський полк під командою полковника Середи Михайла, бувшого сірожупанника, Київський та Волинський полки ділилися на сотні, що рівнялись бувшим повітам. Повіти-сотні мали в своєму складі 160-200 чоловік піших, 20 кінних вояків. Для зв'язку — мотоцикль або машину. Повіти знову ділились на чоти-волості. При повітах була канцелярія та учбова команда. Вироблено також бюджет полку, як організаційної одиниці Коша. Першим постав Подільський полк. Цей полк було легко зформувати, бо в місті знайшлося чимало новомобілізованого елемента, як також добровольців з інших вже неіснуючих частин.

Це було і добре і зле... Так наспіх зорганізовані частини були подібні до дитячих будівель з піску — в них не було жодного цементу, ніщо не в'язало їх в міцну одиницю, крім, може, назви та в спокійний час ще деякої військової дисципліни, а в час неспокійний вони розсипались і переставали існувати.

Так і сталось! Коли фронт наш під тиском большевиків та денікінців насунувся майже на один перехід до Кам'янця і доходив до Бална та Смотрича, було наказано всі військові формації вислати на фронт під командою начальника Залоги м. Кам'янця (?), а різних

урядовців і всіх цивільних, здатних носити зброю, під моєю командою звести в тиллові частини. Це було виконано, але час існування такого близького фронту большевиків не дав тим формаціям виявити свою природу. Правда, коли наказано було розформуватись тим тилловим частинам, то вони так облюбували собі наш липовий чай, яким ми їх поїли, та наші обіди, що й не хотіли розходитись по своїх канцеляріях.

А знову трохи згодом, коли на Кам'янець сунули поляки та банди денікінців, був наказ всім існуючим в Кам'янці одиницям зібратись і спільно виступити з Кам'янця. В призначений ранок вже не тільки не було тих частин, але й згадки про них та їх майно; його розтягли мобілізовані по хатах. Не поминули вони й майна Коша Охорони, який стояв на охороні міністерств на станції. Заставши на місці обозів майже повну руйну, я не посоромлюсь признатись, що не оволодів своїми нервами та істерично розплакався... Виступили потягом лише канцелярії міністерств під охороною Коша Охорони. Але й тут не обійшлося без тяжкої пригоди. Коли потяг міністерський на станції Гречани подавав певні вагони на північну лінію, то сталось так, що вагони Міністерства фінансів, де були гроші і золото УНР, були передані на лінію Проскурів - Жмеринка, тобто були віддані большевикам. Це, кажуть, так влаштував збольшевичений отаман Волохів... Останні ж вагони з канцеляріями різних міністерств задом пішли на Кам'янецьку лінію. Ледве-ледве дійшли вони до Ярмолинець і далі до Городка і в Гусятині перейшли кордон Польщі — Галичини. Тяжкий то був шлях, довелось вночі рубати містки та стовпи, бо нічим було розігрівати паровика. Я був призначений комендантом цього напівживого потягу і довелось мені будити до праці самих урядовців...

В Гусятині ми стояли кілька тижнів. Чимало страждань пережили тут галичани. Доходили чутки, що на якійсь станції поляки побили українських стрільців. Та

навіть приходили на контроль до наших вагонів, переглядали і старшин та відбирали зброю. Коли дійшла черга до генерала Петрова, то він свою золоту шаблю обурено до коліна зламав і кинув на землю. А переглядаючи відзнаки наших козаків на кашкетах і мундирах, один підхорунжий, тикаючи пальцем в чоло, запитав старшину:

— А це що?

— Це українська ружка (кокардка), — відповів українець. Поляк вдарив по шапці:

— Ось тобі українська ружка!, — і зневажливо притоптав її ногою.

Прусутні мовчки перетерпіли зневагу. Але чим довше ми сиділи в поляків, мов боляк на карку, тим важче було перетерпіти їх ганебне поводження, а до того й лихе харчування, хоча й з власного котла. Вихід був лише один — перепроводження нас у табір, як то робилось з військовими частинами. Але тому, що ми були не військовою частиною, а цивільною охороною, то я спробував просити через канцелярію Головного Отамана повернути нас до Кам'яця, де перебував Головноуповноважений Міністерств УНР проф. Іван Огієнко і деякі установи українські, по умові з польським урядом.

Я виїхав з Гусятин до Варшави і тут в скорому часі полагодив нашу справу, але тяжка хвороба грипи затримала мене на цілий місяць в столиці польської держави. Гусятинська адміністрація не могла, чи не хотіла, держати довше нас в стані непевності і вислала цілий наш потяг до військового табору в Йозифові. Так сталось, що без нашої змови, а наш потяг прибув до табору напередодні могої приїзду туди. І потяг, так як він був, у той же день виїхав з табору назад до Гусятин і далі до Кам'яця-Подільського.

Що дивне, що поляки нас не ограбили, так, наприклад, zostавили мені спеціальний вагон, яким користувався

бувший начальник Південно-Західних доріг Немешаєв, з усією обстановкою, навіть зі срібним сервісом, який перебрала пані Макаренкова, дружина директора УНР Андрія Макаренка..., не зробили нападу на наш харчовий запас, особливо на мішки з цукром (рафінадом), який їм дуже би придався...

Оформивши свій приїзд, ми якомога скоріше виїхали з Гусятинна і, коли були по цей бік мосту, то всі радісно зітхнули, хоча й не знали, що нас чекає завтра і далі... Сотник В. Равлюк покинув нас і залишився у Варшаві. Призначивши старшим хорунжого Бондаря, я наказав всім вертати до наших касарень, а сам зіскочив на станції Нестерівці і пішки пішов в село, парохію мого батька, де перебувала в цей час моя дружина з синочком Олесем. Пробувши в батька пару день, я поїхав з родиною до Кам'янця. Тут залагодив папери і все майно, що задержалось в Коші Оборони, навіть остаток грошей (в царській валюті), я передав уповноваженому Міністерства Внутрішніх Справ, п. П.Т. та дістав посвідчення від Державного Скарбника УНР проф. Івана Кабачківа, що зліквідував тим свої зв'язки з колишнім Столичним Отаманством, як також і з Кошем Охорони Республіканського Ладу... Але на моїй совісті та на моїй опіці позосталось ще чимало людей, галичан, бувших "заводових жандармів", надісланих мені до Києва отаманом Індишевським. Чимало їх помаленьку, по одиниці розбігалось, як ми були в Галичині, яких я поперехрещував у полтавців та харків'ян і видавав їм персональні документи під чужими іменами. А кілька що залишились, я впрохав адміністрацію Експедиції Державних Паперів прийняти на працю в ряди її охорони. Так ми й розійшлись...

Зліквідувавши свої службові зв'язки з Міністерством Внутрішніх Справ, я не міг залишитись без якоїсь платної праці, щоби утримувати себе та родину, та вдався по неї до Ректора Українського Державного Університету, де думав знайти найбільш відповідну мені роботу. А крім того я знав, що професор Іван Огієнко є не тільки ректором Університету, але й Міністром Освіти та Головноуповноваженим Уряду УНР, і в одній з цих установ, думав, знайдеться мені праця. В університеті, як я довідався, є вакантною посада архіваріуса. Я подав відповідне прохання Професорській Раді Університету, яка на першому своєму засіданні і розглянула його, знаходячи мою кандидатуру цілком відповідною. Правда, професор Юхим Сіцинський, знаючи мене ще з юнацьких часів, жартуючи казав, що рано ще мене здавати в архів, але прийнятий я був одноголосно.

Університетський Архів уже існував до мого приходу, тобто для нього було приділене приміщення просторе, ясне і вигідне для архівіальної праці. Приміщення було вже прилагоджене для чималої кількості справ — широкі полиці вже були зайняті теками, в переважаючій більшості, Подільського Губерніального Жандармського Управління і багатьох інших установ, як, наприклад, справами Округного Суду, Повітового Мирowego Суду, Консисторії і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг дістати для Університетського Архіву. Сюди ж були передані архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідаціях.

Матеріалу для праці було досить. В першу чергу я почав розбирати і сортувати його. Далі — описувати зміст кожної теки. Найбільше мене зацікавили справи бувшого Жандармського Управління. Де-які дрібніші справи я витягав і, опрацювавши, подавав до нашої місцевої преси. Так, в часописі "Слово", що редагував

професор Никифор Григорійв, я помістив листування большевика В. Затонського з товаришами, в якому він скаржився на безцеремонне поводження В. Леніна з грішми партії і диктаторське його поводження взагалі.

З України була знайдена лише справа про нелегальний перехід фінляндського кордону Миколи Залізняка та перепачковання ним есерівської партійної літератури. Теж про перехід кордону Вол. Винниченком і опис його. Ще перехоплена була література Союзу Визволення України та реєстр її. То і все...

В численних жандармських теках мене зацікавили матеріали, які наче б давали відповідь, хто спричинив в час першої світової війни безладдя та руїну в Росії. А це були тисячі і сотні тисяч запасних вояків, які уміло не доїжджали до своїх частин, а блукали з одного кінця матушки Расеї в другий. Були такі майстри, що отак хитро блукали довгі місяці, наче б не знаходячи своєї частини. Через роки вся Росія перейшла в безудержний, свідомий рух не до фронту, а саме від фронту...

Другим об'єктом уваги російської Жандармерії в роках I-ї Світової Війни були часті вибухи бунтів напівголодних натовпів жіноцтва на базарах, в чергах за хлібом, картоплею, іншими харчовими продуктами. Арешти і різні кари не тільки не ліквідували справи, а ще й озлоблювали нарід і роздмухували вогонь протестів. Таким вибуховим елементом були вкриті всі базари міст і містечок України, в яких зосталось лиш кинути іскру бунту, а їх не бракувало в час перед Революцією, які жандарми гасили своїми малограмотними протоколами.

Студіюючи ці матеріали, я лагодив працю на цю тему, але обставини стали мені на перешкоді. Я мусів більше працювати в щоденній пресі, в часописі "Подільський край", "Слово", щоби піднести висоту свого журналістичного заробітку, щоби утримувати родину, сина та дружину. Почасти це мені вдавалось.

В той час по цілій Україні гарасували цілі ворожі армії: червоні — большевики, білі — денікінці, бредівці, червоно-білі — поляки. Кому було ближче, той забігав і до Кам'янця, останньої столиці Уряду УН Республіки, як, наприклад, поляки, а по них - большевики. Поляки під тиском большевицьких банд по цілій лінії стику з ними, відступали з Кам'янця з великим шумом. Вже напередодні рознеслася чутка, що надходять большевики, а поляки, щоб стримати їх наступ, мають висадити в повітря т. званий Новий міст (висотою 38 метрів), що перекинений через глибоке річище Смотрича, подекуди шириною до 200 і глибиною до 80 метрів. Вони майстри цих справ. За ними числиться кийвський т. зв. Ціпний міст, станції залізних доріг, як Ковель, Сарни і багато менших об'єктів. Тим часом на руїну Нового мосту вони не відважились, або, може, відступили від свого наміру після прохань кам'янецької міської Управи. Але шуму вони таки нарobili: в північ на станції залізної дороги вони висадили в повітря великі запаси бойових припасів. Все громадянство зворушилося, будинки тремтіли, вікна розтріскались в дрібні скалки, гарматні стрільна літали в повітрі на всі боки, станційні розметені будинки догоряли. Мешканці Старого міста журились сполученням з Новим пляном, думаючи, що то впав Новий міст...

Десь біля дванадцятої години поляків в місті не зосталось. А біля години четвертої з полудня заторохтіли по кам'янецькому брукові большевицькі тачанки, озброєні кулеметами, а годину пізніше в місті вже діяли Ревком, Чека, червона міліція та інші свідоцтва влади большевиків в місті. Комісаром міста став т. Моренко, камінчанин, студент л'єжського університету, жид. Комісаром Народної Освіти — професор Учительської Семінарії Чалий, а комісаром Університету — студент його Розумовський (?), що урядовав тут одночасно з Ректором його — проф.

Столяровим, українцем. Проф. І. Огієнко, зрозуміло, виїхав з Кам'яця одночасно з поляками.

Українці, навіть партійні, zostались в місті, бо був наказ Української Національної Ради зостатись в місті і зберігати культурні українські установи, приймати участь у роботі, звичайно, лише культурній, большевиків в надії, що вони пошанують цінних людей і працю їх. Чимало членів української партії ес-ерів (Соціал - Революціонерів) стали на працю в Міністерстві Народної Освіти, крім Голови Національної Ради, проф. Никифора Григорієва, що разом з заступником Національної Ради, проф. Леонідом Білецьким, законспірувались і переховувались в околицях Кам'яця.

Я продовжував працю свою в Архіві Університету і по суботниках разом з товаришами ес-ерами (В. Левицьким та О. Величком) військовими двоколками перевозив архіви різних установ міста Кам'яця. Крім платної праці в Архіві, я брав участь в організації Народнього університету на запросини комісара Моренка. Большевики ставились до мене толерантно, не зважаючи на мою активну працю в установах УНР. Правда, коли зібрався в помешканні Університету з'їзд робітників народної освіти, а я увійшов у залю зборів, то збоку хтось кинув провокаційну фразу;

— Та тут і генерали петлюрівські гуляють!...

У відповідь на це кілька осіб викликаюче розреготались, але на той час цей інцидент так і закінчився. Але він виявився пізніше... На прохання свого семінарського професора п. Киржацького я зайняв його великий дім і цілу усадьбу, що знаходились біля міської управи, щоби оберегти їх від навали красноармійців, або і якихось большевицьких установ. Пару кімнат займав я з родиною, а велика зала і дві другі кімнати були приділені для школи дошкільного виховання під охороною Наркома Освіти, куди вже ходив і мій хлопчик.

Одного дня я пішов з дружиною і хлопчиком на Новий Плян, на базар купити дров для шкільки, бо думалось, чим далі, то буде тим тяжче. Тільки щойно ми знайшли добрий віз дубових дров і вже майже сторгувалися з господарем, як до нас підійшов, явно було, большевицький агент, ним він і назвався. Він попитав моє прізвище, видно було, що воно йому щось говорило. Попросив мій документ — я подав йому посвідчення Університету, то його не задовольнило. А побачив це лист, попитав що то. То було посвідчення місцевого Ревкома, за підписом Моренка, що працював в комісії по організації Хроднього Університету. Нарешті, я витяг ще посвідчення про мою працю в місцевій пресі. Він зібрав все до купи і промовив:

— Щось підозріле!... Стільки посвідчень, а скільки праці... Пойдем со мною.

Дружина запитала, чи їй треба з нами йти.

— Ні, — відповів агент.

Я попросив її, щоби вона зайшла зараз до Моренка і сказала йому, що я не можу прийти на сходи Комісії по причині мого арешту.

Куди ми йшли, я догадувався, як і догадувався, що це був таємний агент Коша Охорони, і знав він мене досконало. Прийшли ми у гарну віллу по Московській вулиці і тут залишив мене в просторій кімнаті. Сторожі тут не було жодної. Час від часу відхилялись двері від сусідньої кімнати, просовувались чоловічі голови і шепотіли:

— Петлюрівський генерал...

А я був у білій полотняній сорочці (гімнастсьорці) і нічим на генерала не був подібний.

Відкрились двері і мене покликали в сусідню кімнату. У просторій кімнаті проти виходу за письмовим столом сидів молодий агент. Я увійшов — він став, привітався і просив мене сісти напроти нього. Тут же по правій руці, в куті, за машинкою сидів другий агент. Перший почав питати мене:

— Ви називаєтесь?

Я назвав себе.

— Дійсне, чи псевдонім?

— Дійсне.

— Чим ви займались до Революції?

— Журналіст.

— Коли були вперше арештовані і за що?...

— В 1901 році за розповсюдження проклямацій поміж аграрних робітників. В 1906 році жандармами в пішому полку, в Києві, де яко старшина, організував гурток Военного Союзу. За це відсидів 5 і пів місяців і був звільнений від служби. І, нарешті, з оголошенням І-ї світової Війни в третій раз, яко редактора українського журналу — “за сношеніє з австріяками”. По цих двох звинуваченнях був адміністративно висланий в Наримський край на час війни.

— Коли вернулись?

— В 1917 році, з початком Революції.

— Чим займались в часи революції?

— Від початку революції до приходу на Україну поляків був Начальником Народної Міліції.

— Як називалась ваша організація?

— “Повітова Народна Міліція”. “Столична Міліція” і “Кіш Охорони Республіканського Ладу”...

— Знаєт лі вас хто з відомих большевиків?...

— Знаєт Голова Народних Комісарів ССРСР, т. Риков, з яким я складав статистику ссилки, также прибувший до Кам'яця Начальник ОРТОЧека (Окружное Транспортное Чека) т. Данішевський. Він був в одному і тому ж посьолку, що і я в ссилці. Часто бував в нас в хаті, бавився з моїм хлопчиком, тоскуючи за своєю родиною, що зосталась у Москві. В передреволюційні дні він втік з ссилки по моему паспорту, який згодом переслав мені в Київ...

— Так, так!... Признаюсь, що перший раз мені доводиться переслуховувати товариша з таким

політичним стажем... — і, звертаючись до другого агента, запитав:

— А де у вас такий тимчасовий відділ?...

Місцевий агент бадьоро збив свою шапку на затилок, зухвало розреготався і перепитав:

— Тимчасовий відділ? Ха - ха - ха!... Та подвал, ніщо інше!...

В ту хвилину надійшов комісар Моренко і, усміхаючись до мене питав:

А чому це товариш Богацький, не прийшли на засідання Комісії по організації Народнього Університету?

— Бачите чому, — відповів я.

— Ну, нічого, нічого не сталось, — заспокоював мене комісар.

— Перейдіть на мінутку в сусідню кімнату і ми тут порадились.

Дійсно, за де-кілька хвилин мене покликали і оповістили:

— Ви працюйте спокійно, як працювали досі, лише дайте підписку про свій невїзд з Кам'янця.

Я згодився на це і, підписавши якийсь папір, ми з Моренком вийшли з Чека і розійшлися по своїх місцях праці...

33

Коли большевики з успіхом розбили армію Бредіва і тиснули поляків в їх кордони, відчуло їх натиск і військо Української Республіки та її Уряд. Чимало урядових осіб виїздило, хто за кордон, хто держався армії. Володимир Мусійович Чехівський, голова Кирило-Методіївського Товариства задумав переїхати з Кам'янця-Подільського до Вінниці, щоби з наступом большевиків на останні терени УНР знайти по той бік бойової лінії, де була дорога йому могила недавно померлої донечки.

Перед виїздом з Кам'яця Володимир Мусійович скликав збори Кирило-Методіївського Братства, де передав головство мені і наказав пильнувати його інтереси в змаганні з чорносотенною зграєю під проводом єпископа Пимена, завзятого ворога українців і особливо Кирило-Методіївського Братства. Під його впливом були майже і всі їх настоятелі. А сам він захопив центральну і найбільшу церкву, так званий Катедральний Собор, хоча мав свою, архиерейську церкву.

Кирило-Методіївське братство, що не мало більшої кількості священників, крім протоєрея Петра Табінського, що відправляв Богослужби в маленькій тісній Петро-Павлівській церкві, настоятелем якої був колись професор Юхим Сицінський. Завданням Братства було захопити саме Катедральний Собор, де би могло збиратись на Богослужби численне Кирило-Методіївське Братство і де міг би правити Українською мовою о. Петро Табінський.

Другим завданням Кирило-Методіївського Братства було обмежити вплив єпископа Пимена на широку громаду, перед якою він виступав проти українського уряду, а особливо Головного Отамана, Симона Петлюри та його війська, обзиваючи його жидівським погромициком. Уряд не звертав на це уваги, але Українська Громада, що була в Соборі і чула ті ганебні речі, обурювалась і вимагала зробити тому кінець, тобто відібрати в росіян Собор і Олександро-Невську церкву, як найбільш репрезентаційні церкви.

Українська Громада, властиво Кирило-Методіївське Братство, зверталось за поміччю до Міністра Ісповідань, але й Міністерство тут не допомогло. А з приходом большевиків "пименовці" поводитись ще більш певно, особливо жіноцтво, під головуванням однієї матушки. Коли ж змінились комісари міста — відійшов жид Моренко, а наступив українець Бондаренко, то Кирило-Методіївське Братство більш сміливо і одверто вимагало

від нього передати Катедральний Собор їм, що був місцем молитв простого, робочого народу. Комісар їм порадив провести голосування, хто одержить більше голосів, той дістане Собор. Згода?... Але через те, що українці не мали своєї постійної церкви, вони голосували по організаціях.

В найближчу неділю єпископ Пимен зарядив, щоби після Богослужби, при цілуванні христа, зробити підписку молящихся тих, що хочуть, щоби Собор і Олександро-Невська церква zostались у росіян. Українці не могли зібрати там більшість голосів, а тому рішили перешкодити масовому голосуванню в обох церквах.

В Олександро-Невській церкві після промови священника Чекана, при цілуванні хреста, тут же і розписувались за росіян. Ото, щоби тероризувати підписувачів біля аналоя, де розписувались, стало двоє братчиків і наче нотували собі тих, хто записувався на аркушах. Це впливало на публіку і багато боялось розписуватись.

Інший маневр провели українці в Соборі, де зібралась чимала громада пименовців, які сміливо розписувались на аркушах росіян. За цією процедурою слідкував один священник — він підбирав заповнені аркуші, яких зібралась вже ціла купка... Народ виходив. В церкві зоставалось лише небагато тих, що хотіли розписатись. І ось підходили вже останні. Тоді з останніх цих один, замість розписування, згорнув купку заповнених аркушів в руку і метнувся з церкви. Священник при аналоєві кинувся його здоганяти, але в дверях Собору згромадилось кілька людей, наче б розпитуючись, що сталось, і загородили йому дорогу... Всі підписи пименовців пропали...

На другий день, в понеділок зранку, вже товпився народ біля Ревкому, чекаючи Комісара, який мав остаточно розв'язати справу. Матушка, пиминівська поклонниця, зі своєю громадкою голосно скаржилися на вчинок українців, які викрали списки росіян. Українці стояли тихо, купками, по організаціях.

Прийшов Комісар і першими прийняв пименівців, які оповіли йому вчорашній інцидент, але він його тільки розсмішив. З українців першими зголосились організація друкарів. Далі підійшли залізно-дорожники, крамарі, пекарі. Це добре вплинуло на Комісара. Він зробив маленьку нараду Ревкому і, повернувшись, заявив, що Револуційна Рада міста рішила передати церкву організаціям робітників для їх потреб. Він відібрав в соборного старости ключі і передав їх мені з наказом в наступні дні перебрати Собор і його майно.

Справа скінчена. Ми всі вийшли з Ревкому. Баби-клікуші кинулись до матушки з питанням, як розв'язав Комісар справу.

— Плохо, сестрічки-голубушкі, плохо! Сказал передать Собор їм... Да-да! їм...

Ми умовились зійтись в суботу, щоби перебрати майно Собору. В цей день прийшов гурток сестриць Кирило-Методіївського Братства, щоби почистити, помити церкву, прибрати її, щоби в неділю вже можна було відправити Службу Божу. Виносили клечання, сухі квіти та різне сміття, що зібралось тут за довший час. Все то зносили в дзвіницю, щоби при нагоді зібрати та вивезти...

Переймав я дорогу ризицю, церковні книги, образи і ківоти. Роботи було чимало. Працювала призначена на те Комісія. В час обіду Комісія розійшлася. Зостався в церкві я сам. Незабаром в церкву увійшов о. Г-кий, що наче б то був "автокефаліст", але й одночасно придобрювався і до пименовців. Перехрестився, вклонився мені і пішов у олтар. Я стояв на місці, але пильно стежив за поведінкою панотця... Як належить, він поцілував ріг престолу, зайшов зправа за престол, впав на коліна перед запрестольним образом і вдарив поклін перед ним, а в той же мент правою рукою наче б там щось шукав... Мене то зацікавило і я, щоби не дати йому щось там дістати, голосно стукаючи, пішов по церкві і тим перервав його незрозумілі рухи... Священик став і мовчки вийшов з

олтаря і далі з церкви. За хвилю надійшло троє братчиків Кирико-Методіївського Братства. Я оповів їм те, що помітив, і ми всі пішли в олтар і оглянули поріг запрестольного образу. Там не було нічого, але, обмацуючи стінку, я натиснув на одне місце, яке похитнулось і відкрило більший закомарок, де ми знайшли торбинку царських грошей, золоті царські погони, скриньку з самоцвітами, золотими і срібними прикрасами до образів. Ми далі того не рухали, а рішили, щоби не було клепання язиками наших ворогів, закликати у свідки когось з Ревкому. Чи було то майно Соборне, чи чиєсь приватне на переході тут, однаково воно втоне в кишенях большевиків... Староста Собору не подав нам вияснень у тій справі, і при його мовчазній згоді ми телефонічно повідомили Комісара, який з цікавості сам приїхав перевести "золоті розшуки"... і, після опису всього знайденого, він забрав його у Ревком.

Церква була почищена, долівка вимита і, чим можна було, прикрашена: клечанням, квітами, рушниками. До пізнього вечора йшла праця. По закінченні її заперли церкву з середини та вийшли всі через ризницю та дзвіницю, що стисла примикала до неї — і тут заперли вхід з-надвору... В той же час запросили отця протоієрея Петра Табінського відправити завтра Службу Божу. Зорганізували невеликий хор, який би міг відспівати на українській мові Літургію і молебень... Задоволені успіхом своєї праці, розійшлись ми по своїх хатах на відпочинок...

Місто вже спало, як несподівано рознеслись тривожні вигуки сирени та пронизливі свистки большевицьких авт...

Що сталось?

Пожежа!... З високої міської "Каланчі" подали вістку, що горить дзвіниця Катедрального Собору... Затарахкотіли пожежні бочки, помпи та різні приладдя. За півгодини вогонь загасили...

Тут же офіційні особи і братчики розглянули, звідки взявся вогонь... Признали, що вогонь підклав хтось, що був

у суботу в церкві і бачив, що у дзвіниці скидали сміття, сухе гілля, що легко горить...

Ото в помсту українцям, що відібрали у пименовців церкву, і підклав вогонь. Горіла дзвіниця, топилась дзвони і вогонь вже ось-ось перейшов би з дзвіниці до ризниці, але скоро був погашений.

Хто ж би то був?...

Ясно, що ворог українців... Може власник тих скарбів, які думав вихопити в момент пожежі. Може підсланий з табору пименовців...

Так чи інакше, а зроблено це, безперечно, з помсти росіянами...

Але в неділю була таки відправлена Служба і молебень.

Тепер цей Собор, як багато інших церков у Кам'янець-Подільському, ограбовані і зруйновані большевиками; кладовища знесені: надгробні плити пішли на помости, а цвинтарі - переорані.

Так помстились над українцями чорні і червоні росіяни.

Але на тому не скінчилась церковна боротьба в Кам'янець-Подільському. Єпископ одверто вороже виступав з амвону проти Українського Уряду, проти Кирило-Методіївського Братства і взагалі проти українців. Він заборонив всім священикам своєї єпархії правити службу Божу українською мовою, вступати в Кирило-Методіївське Братство тощо.

Деморалізація, яку поширив єпископ Пимен, все поглиблювалась... Місцева влада не всилі була змагатись з ним. Вона вимагала від Центрального Уряду вислати єпископа з Кам'янець-Подільського. Але Міністр Внутрішніх Справ, Олександр Саліковський, не міг одважитись на такий крок.

— А що скаже Франція?! — казав він і все зоставалось без змін. Аж коли Кам'янець-Подільський став ближчим запіллям нашого фронту проти большевиків, то Комісар Армії УНР, Федір Сумневич, дав

наказ повітовому Комісарові, не гаючись, вивезти єпископа за межу його єпархії. Повітовий Комісар, бажаючи виконати наказ Комісара Армії якнайскоріше, з'явився в покоях єпископа, щоби оголосити йому наказ та призначити термін виїзду. Але і раз, і два його не заставав. Прислуга казала, що Його Преосвященство виїхав по єпархії. Та це була неправда, бо не той час, щоби їздити по селах. Комісар Армії через своїх агентів довідався, що єпископ, побоюючись арешту, чи що, переховується у священників ближчих сіл. І, розшукуючи його, знайшли єпископа у попівських коноплях...

За три дні було полагоджено виїзд під охороною братчика Кирило-Методіївського Братства, Г. Губу молодшого, без проводів і будь-якого шуму і розголосу...

Так скінчилася пименовщина в Кам'янець-Подільському.

34

В одну з неділь серпня 1920 року не встигли ще розійтись з церкви братчики, як, запихавшись, вбіг один з тих, хто вже встиг побувати у Ревкомі на розвідці і таємниче оповістив, що сьогодні о 12 годині буде оголошений червоний терор. Всі, що дали підписку про невиїзд з міста, мають з'явитися в Ревком, інакше будуть арештовані і в першу чергу розстріляні, як вороги народу... Відомості ці я дістав з першого джерела...

— Рятуйтеся, ховайтеся... — звернувся він до мене, — не вертайтеся поки до хати, але й не з'являйтеся на вулиці...

Одна з сестриць запропонувала мені йти до них.

— Ми живемо, — казала вона, — в такому непомітному, затишному домку на Польських Фільварках, що його і вдень зо свічкою не знайдеш... Чоловік святкує сьогодні день народження, це добра нагода зійтися з ближчим товаришем...

Не прийняти цієї милої пропозиції було не можна, хоча цю милу родину я вперше бачу... Я мовчки згодився і ми, майже бігцем, поскакали по сходах, що вели по той бік Смотрича.

Маленький домочок, окутаний розквітлим бозом, привітно вітав гостя. В хаті пахло печивом і на столі розложився майже півметровий іменинний пиріг, що вилискував загниченим верхом своїм... Господар затим вислухав неприємні новини і одобрив поступовання дружини. Увійшла мати іменинника і, поздоровавшись з гостем, просила сідати і пробувати пирога і запивати то білим, то червоним питвом. Господар оповідав, як він опинився в цих історичних труднощах, покинувши свою милу Полтаву.

Час утікав. Пиріг на столі — малів. Балачки точилися, але забути про причину моєї присутності тут я не міг. Я думав про те, що діється там, в місті та і в мене, в хаті. Чи приходили червоні по мене? Та як би то про це довідатися, не показуючись на вулиці і ще більше біля моєї хати... І тут на поміч знову стала мила пані господиня. Вона казала, що як жінка, вона менше ризикує бути арештованою на вулиці. Вона зайде до хати, наче б то довідатися про працю шкільки, і довідається про всі можливі новини. Відмовитись від цієї пропозиції не можна було... Пані пішла, а ми сиділи в хаті наче на гарячому вугіллі. І час йшов так помалу-помалу...

Через години дві пані повернулась зі спокійними вістками. Була й в мене в хаті. Ніхто не був, про мене не питав. Умовились, що о 7-й годині я буду в саду, під яблунею її чекати. Коли б мене не було, то знак, що щось стало мені на перешкоді... Була вона ще де в кого... Всюди спокійно...

Після цих відомостей мені вже не сиділось у цих привітних господарів. Я не міг їх далі непокоїти. Я подякував їм за несподівану гостину, а милій пані за її велику поміч в біді... Попрощався і пішов кривими

вуличками, якими скоро вибився на Старий Тракт. Ним я дійшов до тюрми і біля неї звернув на дорогу, що шосею вела до міста...

Час йшов дуже помалу. Дочекатися вечора, 7-ї години, було дуже важко... За Семінарією я завернув у густі хащі Нового Бульвару і тут знайшов лавку, де влостився до відпочинку. Тут я і заснув... Чи довго спав — не знаю, але, розкривши очі, побачив, що вечір вже заховав у півтьмі окружні предмети.

Я поспішив широкою алеєю Бульвару до дому професора Крижацького, де я мешкав на поверху. Увійшов у двір, перейшов в сад. Нігде нікого не було і в хаті темно. По сходах я підійшов до вікна моєї кімнати. Постукав і з хати вийшла дружина. Це був дуже нерозумний крок, бо в хаті міг чекати на мене чекіст. Але на моє щастя ніхто не приходив за мною і не питав.

Ми з дружиною умовились, що я буду ночувати в саді, під яблунею, а коли б хто з непевних людей питав, то кажи, що я маю нічну варту в Університеті, як його урядовець. Ми розлучилися... Я тихцем прокрався в сад. Тут під великою яблунею на кожусі я приліг і... заснув.

Спав міцно і довгенько. Пробудившись, почав довідуватись, що діється в Ревкомі, що містився на протилежному горбі, у будинку колишньої Каз. Палати. Там було повне освітлення. Від будинку снували вогні авт. А в будинку був рух, і то великий, незвичайний рух, як на цю годину. Можна було думати, що Ревком утікає і сотнями ламп засліплює людям очі. Так десь опівночі вогні в будинку не згасали, але жодного руху помітно не було. Навколо затихло. Я виліз на дерево і з високості розглянувся навкруги. Через короткий час вже не втерпів і підійшов до будинку, де містилася Червона Міліція, щоби довідатись, що там діється... Там між міліціонерами були люди, яких я знав, яким я вірив і які мене знали і поважали... Тут я довідався, що большевики залишають

місто, але тихцем, щоби було непомітно. Ревком — зник, а Начальника Міліції вже давно не видно і не чути.

Я переговорив з де-ким з наших людей і казав передати по участках, щоби наші люди єдналися і приховували зброю та набої. Мене послухали і за кілька наступних днів українці зібрали 70 рушниць, які згодом нам дуже і дуже придались.

Після цих відвідин Міліції я вже був цілком певний, що мною вже ніколи і нікому цікавитися, і я спокійно пішов додому.

35

На другий день я вже сміливіше відвідував українські установи і людей, які вже турбувались організацією української влади в місті. Якось несподівано і нехотючи я зайнявся організацією охорони міста. До мене приходили видатніші камінчани з проханням стати начальником охорони. Вони казали, що місто тремтить від непевності. Бо хоча большевики відійшли на Балин і Дунаєвці, але чекісти час-від-часу наскакують на місто і захоплюють видатніших людей, як закладників. Цим вони не допускають українців до влади і забезпечують частини червоних, що вирвались далеко вперед і мають вертати через місто.

Так само вони доводять, що місто само не вміє і не може організувати охорони, та вона не була б авторитетною, і просять зайнятися тим поки цього не зробить влада... Коли треба буде оплатити охорону, то вони зберуть на це діло гроші.

Коли за декілька днів большевики зовсім зникли, то з'явився в місті відомій отаман бандит Біденко. Високий, плечистий, з чорною бородою, він ходив по місті з великою ломакою в руках і наганяв страх, що ось-ось наскочить зі своєю ватагою, що переховується в селах під Кам'янцем. Він одверто казав, що в Кам'янці давно пора влаштувати

солідний погромчик. Його особливо боялися заможні жиди, власники крамниць, фабрик та заводів. Боялись, бо за погрозу йому відповідало все місто...

Хотів я чи не хотів, а став начальником та організатором охорони міста. Охорона була — озброєна. А поза нею я організував охорону внутрішню. Цю охорону несло само населення, у своєму домі, дворі і підприємстві. Вона була не озброєна. Сильна була своєю масою, зв'язком і відданістю справі. Для певності і спокою населення, я контролював обидві сторожі в той спосіб, що об'їжджав місто і перевіряв їх пильність, їх присутність на постах... Кам'янець був без влади і з кожним днем такого стану він був у смертельній непевності. А фронт наче б знаходився недалеко, і легко без бою міг би перейти в руки українського війська. Треба тільки його про це повідомити. Обрадившись з видатними людьми, я намірився виїхати на зустріч військ. В ближчу ніч я таки виїхав, але переїзджаяючи візком з Поштової вулиці на Головну, я почув голосні ритмічні кроки і чимале освітлення вулиці. Біля Свято-Троїцької церкви я напорівся на чималий відділ червоноармійців з рушницями, скерованими проти мене.

— Стій, стій!... Хто їде?..

— Начальник охорони міста.

— Какої міліції?... Ревкома ж нема в місті...

— Нема...

— Кудя відійшли?...

— Того я не знаю.

Мене пропустили, а самі пішли на Новий Міст і геть з Кам'яця... Це була школа Червоних Юнаків, які дістали відомості про поразку червоних під Замостем, вернулись аж з-під Слобідки Рихтецької.

Щасливо розминувшись з большевицьким військовим відділом, я поїхав містом на Турецький міст. Візок мій таракотів і будив сонних камінчан, які слідували за моїм рухом і з ним в'язали свою долю чи недолю.

Я ж переконав представників міста: ніяка охорона не допоможе, якщо місто не буде зайняте військом. Ото я й мав виїхати на зустріч нашого війська, що стояло вже по той бік Збруча. Я виїхав, хоча з каланчі повідомили, що я втік.

О години восьмій я зустрів відділ нашого війська, що дістав від мене інформації, як є в Кам'янці і по той бік нього. Полковник обіцяв, що в зв'язку з рухом нашого фронту, Кам'янець може бути оточений десь коло години четвертої зполудня. З тим я і вертав до міста. Коли я виїжджав на Турецький міст, сторожа повідомила місто: — він не втік, він вернув...

Все місто легко відітхнуло і вишло на вулиці, мені на зустріч. Я скерував рух натовпу до Міської Управи і там переказав про все те, що почув від п. Полковника. Радісне населення проголосило "Слава українському війську та його отаманові С. Петлюрі". Не встигли замовкнути вигуки "Слава Українському Урядові" як під бальконом Міської Управи спинилась сотня українського війська з привітом "Слава Україні!" — "Україні Слава!" — обмінялись привітами ми. Командир сотні, полковник Петлюра (брат Отамана) поінформував населення, що фронтова лінія наближається до Кам'янець-Подільського і щонайпізніше завтра в полудень буде тут...

36

Дуже й дуже тяжкий стан переживало українське військо в другій половині 1920 року. Єдналось то проти денікінців з поляками. То з поляками проти большевиків. Нарешті, проти червоних, і ні з ким воно переходить Збруч на територію Польської Держави не хотіло, де його інтернують...

Як тільки стає вільною територія Кам'янець-Подільського чи будь-якого іншого повіту, тут зараз же місцеве громадянство пробує зорганізувати як повітову,

так і місцеву владу... Через Кам'янець пройшло чимало адміністраторів з Східної України. Одні не задержались тут, а інші хоч і задержались, але ні за які гроші не згоджувались брати на себе відповідальну і тяжку в той час працю комісарів, начальників міліції тощо. І виявилось, що при багатьох кандидатах немає проте ким замінити цієї посади. Зрозуміло, що першими кандидатами були ті, хто з них вже заступав ці посади раніше, хто був в тій праці вже досвідчений, без огляду на те, що вже займав вищі, почесніші посади.

Довгенько колотилась справа з вибором Повітового Комісара, аж поки Комісар Дієвої Армії не призначив тут, як в тиловій смузі, Комісаром Повіту — мене, а начальником Міліції Повітової — п. Міськевича, що ним він вже був перед цим.

Я прийняв це призначення навіть з приємністю. Подільський "бурсак" стає тут в ролі начальника повіту. Повіту, де родився, виріс і виховався, і вийшов, як кажуть, в люди... Я радий був послужити своїм близьким людям, а особливо в цих тяжких годинах...

Оскільки Кам'янець-Подільський був не лише повітовим, але й губерніяльним містом, то я зайнявся більше організацією повіту. Треба було перевести якнайскоріше вибори волосних старост, щоби через них мати вплив по селах. Я рішив об'їхати і перевести вибори сам. Умовились з Повітовим Начальником Міліції і розписали наш маршрут по волостях, а найнявши в кам'янецьких візників фаєтона, ми впрягли у його в кожній волості свіжу пару коней.

Вибори йшли нам добре. На керівників волостей йшли люди поважні, певні, совісні і дійсно бажані загалом. Всі вибори були запротоколовані. Всі виборні зобов'язались совісно і негайно зорганізувати свою волость, не дивлячись на гарячий час польової праці.

Я просто тішився успіхом праці. З села в село, від одних виборів до других, ми так об'їхали наш чималий

повіт. А до того приєдналася ще радість побувати мені в селах, де я родився — в місті Купині та в селі Грицькові, де я перебував від одного року до 12 літ. Тут я пильно обійшов усадьбу, дім, сад священника, з яким було пов'язане моє дитинство, і яке я тепер описую у своїй повісті-хроніці під заголовком "На горбах Поділля".

Повернувшись з сіл до міста, я зорганізував Повітову Раду, де обговорювались різні ділянки повітового життя. Тут обговорювалась справа мобілізації молоді до українського війська. Справа ліквідації жнив на бувших панських полях... Справа рублення лісів... Шкільна справа... Церковна і багато інших...

Але з кожним днем я все більше втрачав радості і охоти до праці. Обурювала поведінка поляків, які на правах союзника поводити, як наїзники. А ще більше гнітив стан фронту: большевики все більше і більше тиснули українські війська на захід, до галицького кордону. Не було впевненості, що ми вдержимось у Кам'янці довше. Глобний Отаман скликав Державну Нараду, яка, оцінивши ситуацію, рішила залишити останні ступні рідної землі і перейти на еміграцію...

Вже були призначені дні відходу з Кам'янця. Сумні й болісні були то дні. Я, як багато інших урядових осіб, розлучився зі своєю родиною, з дружиною та п'ятилітнім хлопчиком. Довга валка мандрівників тяглась берегом рідної землі. Одні переходили кордон в Гусятині, а і чимало інших осіб тяглись до Фридриховець...

В Гусятині, перед переходом кордону, зійшлась громадка подолян і тут під акомпанімент скрипки п. Никифора Григорієва і керівництвом п. Роцахівського, заспівали востаннє на своїй землі сумного-сумного "Бурлаку" Б. Грінченка...

Добившись до Фридриховець, я дістав наказ Міністра Внутрішніх Справ, О. Саліковського увійти в склад мішаної Комісії поляків і українців, що має перевести розброєння всіх, хто переходив кордон. Треба було стояти

на мості і контролювати всіх — цивільних і військових. О годині першій ночі перейшла міст Канцелярія Головного Отамана і на останку — сам Отаман.

Натиск большевиків стримувала кінна козацька бригада сотника Яковлева та російська армія генерала Перемніка, зорганізовані російським Політичним Комітетом Б. Савинкова в Польщі, що визнав незалежність Української Народньої Республіки. Всіх, що перейшли кордон — інтерновано...

37

Я виїхав з Кам'яця урядово, з канцелярією Повітового Комісара, з Начальником Міліції та гуртком міліціонерів, що захотіли виїхати. Але цей гурт наших людей не довго тримався купи... Довідавшись, що большевики в Кам'янці поводяться досить м'яко, міліціонери вертались по хатах, а то й вступали в червону міліцію...

Отаборили нас поляки в селі Вікно, біля містечка Гржимайлова, по хатах місцевих селян. Готувались ми, як хто міг... Я з Начальником Міліції займали чисту половину хати в однієї жінки-вдовиці. Вона варила нам на вечерю "брамбури", або й пекла їх в такій кількості, щоби їх нам стало й на другий день. Ото на другий день ми їли і на снідання холодну, добре посоливши та запивши слабеньким чаєм...

Після сніданку Начальник Міліції йшов відвідати людей та зібрати ті відомості, що докотились з Кам'яця. Побалакавши зі своїми людьми, йшов до міліціонерів інших повітів заграли в карти. О годині 12-ї давали нам з військової кухні таку-сяку зупу і після неї догодовлювались, хто чим розжився. А по обіді, поспавши добрих дві години, знову йшла гра в карти.

Я залишався в хаті на самоті. Розпаливши в хаті вогонь, я піддержував його, скільки міг. Одного дня поліз я на горище оглянути, чи можна би там сховати наші

урядові папери і книги. І — несподіванка!... Я знайшов там цілу копицю військових денників, наказів, друків, перехованих тут в часи І-ї Світової війни. Я з інтересом переносив їх у хату і переглядав те майно. Нічого цікавого для мене тут не знайшлося. Найбільш цінним для мене був напів-чистий зошиток, який я і ужив до написання задуманого мною літературного твору — "Під баштою слонової кости".

Я радів своїй самотності і з великим запалом взявся за написання своєї новели. Це не лише розважало мене, але й цілковито заповнювало мої порожні дні. А дні галицької холодної, дощової осені були би тяжкою карою, будучи відірваним від людей, без часописів і книг.

Приблизно через місяць з'явилась в нашій селі польська жандармерія, т. зв. "канарки"; вона мала перепроводити нас з села до Тернополя. Тут мною заопікувався бувший Комісар Армії Федір Сумневич, що жив в приватній хаті панства Гр-их, які й прийняли мене у кімнату... Прожив я тут до Різдва без якогось доручення з-гори. Лиш у дні самотні продовжував писання моєї новели...

Скоро після свят Різдва Христового мене закликав бувший Міністр Внутрішніх Справ УНР, журналіст О. Саліковський, який доручив мені поїхати у Львів і, побачившись там з письменником Климом Поліщуком, спільно організувати там журнал-місячник "Визволення". Я це доручення його виконав, але журнал після кількох чисел перестав виходити — він не відповідав потребам часу та обставин. Після цього О. Саліковський організував спільно з Петром Певним у Варшаві часопис — "Українська Трибуна", що виходила нормальним газетним розміром два рази в тиждень.

Тут під псевдонімом "Тортон" писав статті на військово-політичні теми і Симон Петлюра. Працювали тут й інші письменники та журналісти. Я правив коректу та редагував "літературну сторінку". При цій праці я розлучився з дорогим товаришем по співпраці на

Волині та Поділля, Ф. Сумневичем та переїхав у Варшаву, де став жити спільно з Володимиром Островським — також співробітником часопису. Тут же я частіше зустрівся з Мих. Мухиним, який вів в часописі відділ різної хроніки. З ним я був знайомий ще з Кам'янця, з кам'янецької преси. Він дивував мене своєю обширною пам'яттю, цитуючи цілі збірки поетів — М. Рильського, М. Філянського та розстріляних денікінцями Василя Чумака та Задорожнього...

Проходячи на працю вулицями Варшави, я часто зустрівся з панами мешканцями Житомира, Рівного та іншими. Пізнавали мене по відмінному одягові та обличчю. Здоровались, перекидались кількома реченнями спогадів про страшні часи там, на Волині і дякували мені за мою віддану працю. Так же я зустрів мого знайомого киянина, інженера Михайловського. Оповів мені, що закупив на Волині, біля Домбровниць, в селі Озерах, великі простори лісу на зруб, для доставки палива польським залізницям...

Після кількох речень, запропонував стати мені організатором тої роботи. Я, подумавши, при другій зустрічі з ним, дав свою згоду на працю в лісі... А дав, бо бачив, що життя нашого часопису є недовге, а моя праця — тим більше; не сьогодні, так завтра мені відмовлять в праці і треба буде їхати в Тарнів, чи Ченстохів до табору, що мені дуже й дуже не всміхалось... А праця в полі, в лісі, на селі — приваблювала... За пару тижнів я з його заступником виїхав в село Озери... Тут почався новий період мого життя, моєї праці.

Трагедія самотньої душі.

(Інтимна сторінка біографії Т.Г. Шевченка)

Зрозуміти, як належить, твори якогось творця-поета, композитора, маляра і т.д. не можна без досконалого ознайомлення з його життєписом. Бо творчість художника тісно пов'язана з фактами його життя і є проявом його думок, переживань і поступовань.

Не можемо й ми пізнати глибини та всебічної творчості Тараса Григоровича Шевченка, не ознайомившись в подробицях з його біографією, але, на жаль, це зробити не то для широкого загалу, але й для рядового науковця є ділом майже неможливим. І то неможливим по тій простій причині, що такої широкої, детальної, науково опрацьованої біографії нашого найбільшого Поета, наших національних гордоців, ще й досі нема.

Від дня смерти Поета минуло вже багато років. Біографію його опрацьовало чимало наукових осередків його імені (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, Інститут Т. Шевченка у Харкові і багато інших). Десятки науковців зібрали найдрібніші матеріали його біографії, а свідомий читач, політичний діяч, науковець і досі не мають звідки зачерпнути повне знання про життя й діяльність Т. Г. Шевченка. Поза кількома популярними працями з-під пера наших видатних до-революційних і по-революційних літературознавців (С. Єфремова, В. Доманицького, Дм. Дорошенка, Василя Сімовича, Волод. Дорошенка (що склав найдокладнішу канву до біографії), як і кількох советських, ми все таки й досі мусимо користуватись перестарілою працею Ол. Кониського – ("Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя"; том I-ий, Львів 1898 р. і том II-ий, Львів 1901 р.), або пізніша спроба Ів. Стешенка злагодити наукову біографію Поета спинилась на початках її. А новіша праця відомого

шевченкознавця, проф. Павла Зайцева, написана на підставі всіх досі опублікованих матеріалів та безпосередніх студій його, що мала вийти в світ, як перший том „Повного видання творів Т. Шевченка" у виданні Українського Наукового Інституту у Варшаві, вже майже надрукована у Львові 1939-40 рр. друкарнею НТШ, була знищена німецькими гестапівцями. Від того часу автор перепрацював її і останніми, тяжкими для видавця часами, пробував свою працю таки видати.

При такій загальній ситуації щодо пізнання життя Поета, а також при повній відсутності тут на еміграції будь-яких джерел, я, всетаки, спираючись виключно на свою пам'ять, беру цю цікаву тему, обмежуючись, правда, лише т.зв. Інтимною сторінкою біографії Поета.

В дні, коли святкуємо пам'ять Поета, годиться приділити трохи уваги його біографії, яку ми повинні знати докладно і в деталях, бо це і є ґрунт, на якому перш усього розцвіла його поетична творчість, а далі й національно-політична та суспільно-національна діяльність. Але Тарас Шевченко перше усього великий поет і його поетичними творами, їх генезою, їх змістом, формою — маємо зайнятись, а вони є вислідком його біографії, фактів його життя. А поміж фактів чи не найбільш цікавою та найбільш привабливою сторінкою є саме інтимна сторінка життя Поета. Студії бо творчості світових письменників свідчать про незвичайну пов'язаність між глибокими сердечними переживаннями поетів та їх творами. Це ілюструють, наприклад, творчістю найбільшого велетня у світовій літературі, поета часів Відродження (XIII—XIV ст.) — Данте Аліґієрі (1265-1321), який у своїх сонетах звеличив символ своєї ідеальної любови до Беатріче та присвятив їй свій твір - "Vita nuova" - "Нове життя". Не менше значення мала і Лаура в творчості італійського поета Петрарки; Мона-Ліза — в творчості Леонардо да Вінчі і так само в новітніх часах — в творчості Ріхарда

Вагнера — Матільда Візендок; в Шопена — Жорж Занд, а в біографії Гете, Шіллера, Бетховена, Пушкіна і багатьох інших повно згадок про їх щасливі і не щасливі життєві любовні зустрічі. А без них, чи мали б ми такі яскраві твори, як "Ромео і Джулієта" — Шекспіра; "Герман і Доротеа" — Гете і сотки інших сильних, зворушуючих і чарівних витворів творчої фантазії, які є здобутком людського генія.

З такою то метою я й дозволю собі коротко перегорнути інтимні сторінки біографії Т. Шевченка, щоб зрозуміти оту незглибну тугу його творчості, що випливала з його вічно-самотнього серця, його осиротілої душі.

Першою постаттю, що зворушила серце Поета-юнака та осталась пам'ятною на ціле його життя, була Оксана Коваленкова (1827), з якою Поет зустрівся коли йому було 13 років. Цю зворушливу зустріч увічнив Поет у незвичайно простій і глибокій, всім відомій поезії: "Мені тринадцятий минало...". В малому хлопцеві-пастушкові пробудилась свідомість його сирітства та повної самотності:

*— Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати
Нема в мене хати,
Не дав мені Бог нічого !...
І хлигнули сльози,
Тяжкі сльози !...*

Це був мент, коли в його душі могла зродитись люта ненависть до всього світу, до людей, особливо тих, що від них залежало життя його та близьких йому. Але це сталося пізніше, а не тепер, бо "дівчина при дорозі недалеко коло мене плоскінь вибирала та й почувала, що я плачу; прийшла, привітала, утирала мої сльози і поцілувала..." І світ перемінився: — "Неначе сонце засіяло, неначе все на світі стало мое ... Лани, гаї, сади!... І ми,

жартуючи, погнали чужі ягнята до води "... Чи треба якихось пояснюючих слів до цієї геніяльної картини? ...

Тим часом зазначимо, що ця зустріч мала глибоке значення в життю Поета. Вдячність та симпатія до уважної дівчини обернулась у глибоке чуття — кохання, яке не забулось впродовж цілого життя Поета. Що Оксана була першим коханням Поета, про це свідчить хоча б той факт, що в 1841 році (на 27 році життя) Поет написав поему — "Мар'яна-Черниця" і до неї додав присвяту "Оксані К-ко, на пам'ять того, що давно минуло"... А в цій присв'яті, скаржучись знову і знову на свою долю, на свою самотність, признається: — "Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива! І ти не знаєш того сироту, що в сірій свитині, бувало, щасливий, як побачить диво — твою красу, кого ти без мови, без слова навчила очима, душею, серцем розмовл'ять, з ким ти усміхалась, плакала, журилась, кому ти любила Петруся співать"...

Про силу й глибину першого чуття любови Шевченка свідчить хоча б і те, що він кількох героїнь, йому симпатичних, назвав тим любим йому іменем; що найсильнішу любовну сцену, яку шведський дослідник творчості Шевченка, проф. Єнсен, називає одним із світових шедеврів, Шевченко змалював в поемі "Гайдамаки" (1841) між Яремою та Оксаною; що цей образ, цю істоту, це ім'я Шевченко згадував, напр., на чужині, в Кос-Аралі, 1849 (на 35 році життя), у вірші — ... "Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились..." Але життєві їх шляхи розійшлись і Поет, малюючи дальшу долю коханої, дає таку картину, яких повно в його творчості; — "... Чи жива ота Оксаночка?" ... — питаю у брата тихо "Я... — ... яка?" ... „Ота маленька, кучерява, що з нами гралася колись..."... Чого ж ти, брате, зажурилась?"... — ... "Я не журюсь"... Помандрувала ота Оксаночка в поход за москалями та й пропала... І далі перед нами встає традиційний Шевченків образ, образ

зневаженої дівчини, яка і не вбога була, "та талану Господь не дав..."

Дуня Гашовська — зустрівся з нею у Варшаві, під час своїх студій у відомого портретиста Фрица Лямпі (молодшого). Гошовська була полька, не кріпачка. Коли в зустрічі з Оксаною Шевченко відчув своє сирітство, своє повне вбожество, то вільна і національно свідома полька Дуня звертає Шевченків погляд на його неволю, на кріпацтво та на різницю національну його та її... Це був один з більшої кількості любовних епізодів його життя (йому було 16 років), але не дрібний і досить важливий, бо й сам Шевченко у своєму "Щоденнику" записує в 1857 році на засланні, що ця дівчина снилась йому...

Княжна Репніна Варвара. У літку 1843 р. сповняється давнє гаряче бажання Шевченка: він перебуває в Україні; в Києві знайомиться з П. Кулішем, 29 червня разом з Є.Гребінкою приїздить у Мосівку на баль до Т. Вільхівської, де знайомиться з Закревським, де-Вальменами та іншими. В місяці липні граф О.Копніст привозить Шевченка до Яготина в дім князя Миколи Репніна, властиво Волконського, великого магната, який колись (1816–36) був так зв. "малоросійським губернатором", тобто правив цілою Україною, стояв за давні права її, навіть нагадував про це цареві Миколі I, за що й відобрали в нього уряд, а сам князь попав в неласку у царя. Хорий, покинутий, він доживав зі своєю родиною на селі свого віку. Шевченко приїхав, щоби зробити копію з портрету князя, намальованого закордонним малярем (Горнунгом). Тут він познайомився з княгинею та княжною Варварою і двома сестрами-своячками княжни панночками Псьолівнами: Глафірою — маляркою та Олександрою — поеткою.

Княжна Варвара високо цінила талант Шевченка. Він їй імпував розумінням своєї високої ролі — народнього поета, але також і тим, що не заносився своїми успіхами, що страждав долею близьких своїх і цілого українського народу. Між нею і Шевченком постала

велика приязнь, яка довший час була загадкою для приклонників Поета.

У 80-тих роках, не скоро після смерті Шевченка, ставили княжні питання: якого характеру були відносини між ними? Княжна Репніна відповідала, що це були найсердечніші "братерські" відносини. Але такою відповіддю не задовольнялись біографи Шевченка, бо відчували, що там є якась недоговореність, щось затаєне. І таємниця ця не була розкрита до самої смерті княжни, а із смертю могла бути навіки похована... Але ось, в 1917 р., російський дослідник Гершензон знайшов і опублікував у виданню "Русские Пропилеи" цікаві документи, знайдені в архіві швейцарського філософа та педагога-мораліста Шарля Ейнера. Це було кілька листів княжни до філософа та її простора, але не закінчена повістярська спроба. Княжна Репніна була близько знайома з Шарлем Ейнером, вона рахувала себе духовою донькою його, називала його своїм батьком, сповідалась йому у всіх своїх вчинках і широко листувалась з ним. Знайдені листи та рукописи княжни Варвари і є чистосердечною сповіддю її і то саме в тій складній душевній ситуації та навіть сердечній завірусі, яку переживала закохана в Шевченка княжна. Певна дівоча скромність та стриманість в словах її листів доповнена була одвертістю і силою малюнку тих відносин в її рукописі, що був незакінченою автобіографічною сповіддю княжни у всьому, що вона пережила, передумала, що сказала сама і почула від Шевченка. В повісті Шевченко виведений під прізвиськом Березовського, а княжна — під ім'ям Віри. Глибокозворушуючі сцени їх зустрічів, їх розмов, непорозуміння між ними, яке так важко переносила княжна, радість і щастя її при наладанні добрих відносин, хоча при найменшій надії на щось більше ніж правдиво-братерські чуття. Треба читати цю зворушуючу сповідь княжни, щоб відчувати глибину й силу того чуття, яке переживала тоді вона, княжна з роду Рюриковичів, до вчорашнього

кріпака, в якому високо цінила його "небесне посланство". Як вона страждала, коли найменша тінь падала на Шевченка, коли він з Яготина нераз виїжджав до маєтків знайомих панів і там, як доходили до неї чутки, в буйній молодій компанії плямив своє ясне поетичне обличчя... Досить сказати її власними словами, що "Шевченко зайняв певне місце в мойому серці"... — каже вона в листі до Ейнера, — ..."я потай і неусвідомляючи того, почувала ревності через ту перевагу, яку він віддавав іншим. Мое захоплення ним виявлялось щораз більше, він же відповідав мені теплим почуттям, але пристрастю ніколи... Коли б я бачила з його боку любов, я, може, відповіла б йому пристрастю"... Почуття надто захопило мене, так, що я забула й мою Біблію"...

Але видно, що Шевченко і в тих обставинах не втратив голови, не згубив рівноваги та розуміння свого стану й ролі. Він був уважним, вдячним і, може, часами вдавав з себе закоханого. А такий яскравий факт, як читання присвяченого Шевченком князні російського твору "Тризна" (9.11.1843), з особливо підкресленою ніжно-глибокою передмовою-присвятою саме їй "душе з прекрасним назначенієм" — та ще в пам'ятний день їх мирової — на розчулену, романтично розміряну, релігійно-піднесену вдачу княжни, зробила таке сильне, оп'янююче вражіння, що вона забуває і про різницю їх станів, і різницю їх років (йому було 29 років, а їй - 33), освіти, виховання і загальних світоглядів.

Про їх роман довго знали тільки три душі, але про їх глибоке приятельство — і приятелі, і вороги. Вороги, бо вже в час перебування Поета на заслання, княжна Варвара не раз зверталась до самого царя, а ще більше до всесильних генералів з III-го відділу, які, навіть непрозора, натякали їй, що годі просити за такого злочинця, як Шевченко, бо це може відбитись і на її долі. Повертаючись із заслання, Шевченко проїздом через

Москву відвідав княжну, хоча й записав в щоденнику, що вона "значно змінилась".

Тарас Шевченко, як поет і маляр, був незвичайно вразливий, і на жіночу красу особливо. Автор хроніки його життя занотував чимало фактів, що це підтверджують. Та ми згадаємо тут лише один з них. Поет приятелював з недалеким сусідом князів Репніних, з оригінальною постаттю тих часів, Віктором Закревським, відомим головою "товариства мочемордів", дідичем пирятинського повіту на Полтавщині. Про самих "мочемордів" колись іншим разом, а тепер згадаємо лише його дружину, пані Ганну Закревську. Вона була надзвичайно вродливою і подобалась Шевченкові. Шевченко згадує її на засланні, в Кос-Аралі, 1848 року, у вірші під криптонімом Г.З., де й виявляє своє глибоке почуття. — "Чи збираються ще й досі веселії гості погуляти у старої (це у згаданій вже пані Вільхівської у Мосівці), погуляти просто, по-давньому, по старому, од світу до світу?.. А ви мої молодії чорнявії діти, веселії дівчаточка, і досі в старої танцюєте?.. А ти, доле? А ти, мій покою! Моє свято чорнобриве!.. І досі між ними тихо, пишно похожаєш? І тими очима, аж чорними — голубими, і досі, чаруєш людські душі?"... Яка простота, яка сила у порівняннях, а разом з тим побожність, мов звертається він до Мадонни — "моя ти доле! мій покою! моє свято!.." І на останку Поет просить лише: "усміхнися, моє серце тихесенько-тихо, щоб ніхто і не побачив... Та й більше нічого... А я, доленько, в неволі помолюся Богу..."

Минає 10 років після цих милих зустрічів в Україні. Шевченко вже засланий в глуху пустелю в Ново—Петровську фортецю, живе в касарні і навіть не бачить живої людини. Ото 17 січня 1853 р. на коменданта фортеці призначено майора Іраклія Пскова. Життя Шевченка значно покращало — він може ліпити і малювати. А головне він буває в інтелігентному домі, і дістає й книги до читання. Веде розмови з панством

Ускових, бавиться з її малою донечкою, яка дуже полюбила "лисого дядю"... Відносини між Шевченком і молодою панею Агатою Усковою стають все більш і більш сердечні, приятельські. В листі до приятеля, Броніслава Залеського, Шевченко захоплюється інтелігентною жінкою. Але коли межа дозволеного могла бути перейдена, то Шевченко раптово обриває свої відносини з нею і в дальших листах до того ж приятеля боліе і осуджує саме пані Агату у тому, що виявила вона саме те все протилежне тому, чим він перед тим захоплювався. І був це один з сумних та болючих епізодів в життю самотнього та обездоленого життям Поета.

Тарас Шевченко повертається із зіслання до Петербургу. Але в Нижньому Новгороді він змушений зупинитись. Шукаючи розваги, він 13 жовтня 1857 року відвідує місцевий театр, де йому припала до вподоби гра артистки Василевої, а ще більше молоденької Катрі Піунової "дуже любої дівчини", як сам нотує в деннику. Шевченко знайомиться з нею, з її батьками, які одразу задумали використати це знайомство. Шевченко буває в Піунових, займається освітою Катрусі, готує її до відповідального виступу в ролі Тетяни в п'єсі „Москаль Чарівник" разом з Щепкіним, що приїзджає одвідати свого приятеля Шевченка.

21 січня 1858 року Ш-ко був на бенефісі Катрі Піунової і про її гру, вкупі з Михайлом Щепкіним, Ш-ко ж містить в "Нижегородських Губерніяльних Відомостях" похвальну статтю — "Бенефіс п. Піунової"... Відносини між ними набірають явно романтичного характеру. Шевченко очарований своєю "Татясею", як називає її... В Різдв'яні Свята вони вдвох їздили санками за місто, а опісля Ш-ко гостив її в доброму ресторані, де співали цигани. Піунівна була дуже весела і все наспівувала російський романс про "старого нелюба", який змушував Ш-ка призадумуватись.

Пробігає ще недовгий час і Ш-ко забуває за все, а головне, про те, що йому вже 43 роки, а їй — лише 17, що він втратив на заслання своє здоров'я; хворів бо довго скорботом або цингою... Що виглядає старим, лисим, а по скорботі лице мав в червоних плямах. Звичайно, молода артистка, якій світ і доля лише всміхалися, ним захопитись не могла, бо ж його національна й мистецька роля їй нічого не говорила. Бажаючи дістати ангажемент в доброму театрі, батьки Катрі задумали використати знайомство Ш-ка з директором Харківського Театру паном Щербиною.

30 січня того ж року Ш-ко в листі до Катрі освідчується і просить її стати йому за дружину. Він пише: "що стати вашим мужем було би для мене найбільшим щастям, зректися цієї думки буде трудно..." Далі вже не лише дирижують батьки, але переймають на себе роль доньки. Батьки просять Ш-ка до себе, але Катрі не дозволяють вийти до нього. Вони дякують Ш-кові за честь і говорять, що донька ще молода, нехай ще погуляє та рушників надбає, — як то завжди говорять батьки у випадку відмовлення... і з того женитися так і не вийшло нічого.

Хвилеве захоплення скоро проминуло, а пригадало Поетові мабуть його чорнобриву, чужу Оксану, товаришку діточих років, героїню його творів... як Дуню Гошовську у Варшаві, може й княжну Варвару — його "ангела-опікуна" — і до його любовних розчарувань приєднався ще один сумний епізод. Лише епізод, бо як із дневника видно, Поет не довго тужив за Катрею Піуною.

8 березня 1858 року Ш-ко прощається зі своїми нижнегородськими друзями і 10-го о год. 11-ій він вже в Москві. 12-го відвідує свого старого друга Михайла Максимовича. Тут застає професора і, несподівано, його молоду дружину, яка робить своїм, типічно-українським обличчям, своєю рухливістю та співучістю, велике

враження на Поета. Шевченко одверто записує в дневнику: „І де це старий гриб роздобув таку красуню?...” 25-го березня, на Благовіщення, Ш-ко на урочистому обіді у Максимовичів, зоргані- зованому на його честь... Серед присутніх багато значних гостей. Господар читає вірші, присв'ячені Ш-кові. А по обіді Ш-ко, прощаючись з Максимовичами, просив пані, щоб вона оженила його, як приїде він до них на Михайлову гору (хутір Максимовича по другий бік Дніпра, проти Чернечої гори). А через вісім місяців вже з Петербурга Ш-ко, посилаючи Марії Максимович свою поезію „Сон” („На панщині пшеницю жала...”) і портрет свій і з жалем, і з гумором пише: „Я вас просив, щоб Ви мене оженили, а то, як Ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог pomoже, буду в Києві й на Михайловій горі, а Ви там де небудь, під явором, або під вербою і поставте мою оквітчану княгиню, а я піду погулять і зустріну”... Пізніше, посилаючи їй свій пртрет, просить: „будьте ласкаві не показуйте його дівчатам, а то вони злякаються, подумють, що я гайдамацький батько, та ні одна й заміж не піде за такого паливоду. А тим часом одній, найкращій скажіть, тихенько, щоби рушники дбала, та щоби на своєму огороді гарбузів не сажала...” Та з того нічого не вийшло. Але думка про женячку твердо засіла в голову Поета.

Шевченко в Петербурзі (27.3.1858). Зустріч з приятелями найсердечніша. Він відвідує Толстих (конференс-секретар Академії Мистецтва, де вчився і пізніше працював Т. Шевченко) і зазначає в дневнику — „Зустріч сердечніша за всяку родинну зустріч...” (28.3.1858). Нові зустрічі, знайомства. Всюди йому раді, всюди щиро вітають. Він уже турбується виданням своїх творів. Працює в Ермітажі (мистецький музей в Петербурзі). Переїздить від Мих. Лазаревського „на власну квартиру” в будинку Академії Мистецтва... Через

три місяці (4.7.1858) в листі до Іраклія Ускова пише: — „В Пітері мені добре, покищо. Кватурую в самій Академії. Товариші художники мене полюбили, а незлічені земляки мене просто на руках носять. Одним словом, я цілком щасливий...”

Але те щастя тривало не довго: цензура не випускала зі своїх пазурів його нещасні твори. Панщина і неволя на Україні не вгавали. І його „серце жде чогось, болить, і плаче, і не спить, мов ненагодована дитина...” І тоді він пише свої перлини, повні сердечної розпуки та безвихідности: „Сон” (На панщині пшеницю жала...), Марку Вовчку (Недавно я поза Уралом блукав...) та „Сестрі” (Минаючи убогі села...) і тут признається: “я думав: де ж я прихилюсь? і де подінуся на світі...” бо в петербурзьких умовах життя Ш-ко скоро почуває свою убійчу душевну самотність, свою одірваність від рідні та рідного народу. І в тій тузі Поет безнастанно думає про те, щоби оселитись на Вкраїні, щоби мати свою хату над Дніпром, мати вірну, любов дружину... А тому не раз просить нерідного брата Варфоломея знайти йому відповідний кусень землі над Дніпром, а сам розпляновує своє обістя і свій дім... „Слава мені не допомагає і мені здається, як не заведу свого кишла, то самота мене і в друге поведе Макарові телята пасти (у Сибір). В Петербурзі не сиджу — він мене задушить. Нудьга така, що нехай Бог боронить хрищеного і нехрищеного чоловіка”... Марив про свою хату, над Дніпром, але додавав: ... „але й того мало, бо і в найкращій хаті самому все таки скучно буде сидіти...” і Поет спішить з одруженням.

Ми вже чули, як писав Ш-ко про женячку, жартома, до пані Максимович. І зовсім в іншій тоні пише він до брата — „Без жінки і над самісеньким Дніпром, і в новій, великій хаті, і з тобою, мій друже брате, я буду на самоті, я буду одинокий,... Він просить свого брата намовити свою наймичку, Харитю Довгополенківну,

вийти за його заміж. Харитя сподобалась Шевченкові ще тоді, як він гостював у Варфоломея в Корсуні (1-9.7.1859). Була вона дівчина гарна й здорова. Варфоломей не радив Ш-кові женитися з мало-освіченою дівчиною, бо вона не розумітиме його письменницького діла і дітям не вмітиме „стежки показати"... бо ж чи мало є гарних панянок?

Тарас Шевченко на те відповів (2.11.1859), що він по плоти й духу син і рідний брат нашого безталанного народу, як же йому „поєднатись з собакою, панською кров'ю?..." Тарас намагався, але Харитина відмовила, „бо хоче ще погуляти", та не хоче віддаватись за пана і з „одної неволі йти в другу"... Їй, правда, подобався молодий, сільський писар.

Женихання розладилось, але Ш-ко не вгаває і в листі до Варфоломея (15.5.60.) просить, „якщо Харитя не схаменеться", підшукати йому в Керелівці яку іншу „огрядну та чепурну дівчину або вдовицю"... „Будь ласкав поверни цим ділом на мою руку, а то не втерплю: одружуся з такою шерпою, що й тобі сором буде"... Через два тижні (30.5.60.) знову в листі до приятеля Федора Чорненка просить вишукати йому „полтавку кирпу чорнобривку".

Буваючи в Стрільній (дачна місцевість біля Петербургу) у знайомі пані, Карташевської, сестри пані Кулішевої (Ганни Барвінок, з дому Білозерських), Ш-ко стрічається там з двадцятилітньою дівчиною, покоївкою їх, Лікерею Полусмаківною і закохується в ній. Вона була кріпачкою пана Миколи Макарова, що в той час (літо 1860) перебував за кордоном.

Була це золотоволоса, повновіда дівчина, „горда та пишна", але легкодумна, неосвічена і, як скоро пересвідчився Ш-ко, навіть цинічно-грубовата та зіпсута містом дівчина... Коли Ш-ко порозумівшись вже з Лікерею, назвав її своєю нареченою і просив пань, щоби вони відпустили дівчину з ним на прохід, а пізніше жити на її окремому помешканні, то вони все переконували Ш-

ка, „що вона йому не до пари“, а в той же час пані впливали на Лікеру, залякуючи її тим, що він пан, що він старий, хворий, вередливий. Але Ш-ко був наполегливий і свого добивався, — Лікеру відпустили на окреме життя. Ш-ко бував в неї, приносив їй різні дарунки, ходив з нею в місто. Лікера тим пишалась перед прислугою своїх бувших панів, але казала, що заміж за нього не піде, дурила Шевченка. А тим часом пані написала про все Макарову, від якого треба було дозволу на шлюб його кріпачки. Макаров, поінформований панями, також нічого не говорив одверто, відтягав справу. Тим часом пані робили всі старання, щоби переконати Ш-ка не робити дурниць з одруженням. Так як Варфоломееві не вдалось вибити з голови Харитини, так тепер паням не сила було відвести його від Лікери. Але незабаром справа сама обірвалася. Лікера, почувавши волю, почала її використовувати по своєму. На слова й прохання Ш-ка не зважала, а його залицяння приймала за жарт. Дарунки його приймала, але їх не цінила, лише пишалась ними перед іншою прислугою. На свідчення Ш-ка 27 липня 1860 р., вона відповідає так само, як відповіла і Харитя: „що вона його не любить і за його старого, лисого пана не піде заміж...“ Шевченко написав поезію, присв'ячену Лікері, і разом з іншими дарунками посилає їй. А вона на цей високо-шляхотний дар його серця і душі, цинічно відповідає: „милы Тара не посылай ты міне етих бумажок у нас в сотртыри их есть много...“ Все це дуже й дуже тяжко переживав Ш-ко і досить було якоїсь дрібниці, яких було й раніше чимало, щоби Поет зірвав свої відносини з Лікерею — це сталося 18.9.60. Шевченко був прихильником родинного життя, любив родину, любив дітей. Лікера здавалась йому „вечірньою зорею“ на його бурхливому небі. Хоч день був хмарний, так, може, тихий вечір, думав він, вона йому принесе. Але надія завела...

Розхід з Лікерею був смертельним ударом для Шевченка. Рівно через місяць (18.10.60.) Поет пише

безнадійні слова свої: „Минули літа молодії... Холодним вітром од надії уже повіяло. Зима! ...Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись нема, а нікогісінько нема!...”

— „Сидиш один собі в кутку, не жди весни, св'ятої долі! Вона не зійде вже ніколи садочок твоїй позеленить, твою надію оновить, і думу вольную на волю не прийде випустить...”

— „ Сиди і нікогісінько не жди !...”

А 4.11. тогож року Ш-ко ще раз вертається до старих думок та плянів:

*...Над Дніпром широким,
в гаю, предвічному гаю
поставлю хаточку, садочок
кругом хатини насаджу :
прилинеш ти у холодочок,
тебе, мов кралю, посаджу;
Дніпро, Україну згадаєм,
веселі селища в гаю,
могили, та гори по степах...”*

або:

*Як би з ким сісти,
хліба з'їсти
промовить слово
то воно б хоч і якнебудь
на сім світі,
а все таки ялось жилосьь.
Та ба! Нема з ким!
Світ широкий,
людей чимало на землі
а доведеться самотнім
в холодній хаті, кривобокій,
або під тином простягтись...”*

І ще раз :

— „Ні, треба одружитись,
хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріти
в самотині...”

*Такою жахливою була трагедія самотньої душі
великого Поета Тараса Григоровича Шевченка...*

*Рівно через сто днів по тих словах він закінчив свій
страдницький шлях...*

*(Надруковано було в часописі „Вільна Думка”, Сідней.
1950 року в чч. 17,18,19, 20 і 21)*

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ВЕЛИКОЇ КНИГИ ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ ПОЕТИЧНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Першим і, можливо, найбільш важливим завданням шевченкознавства є — дати в руки науковця, школяра та рядового читача повний і науково впорядкований, незмінний, — т. зв. каноничний текст творів, особливо українських поетичних творів, Тараса Григорієвича Шевченка. Таку збірку шевченкознавча наука вже може дати і, навіть, вже дала саме на час 100-літнього ювілею першої поетичної збірки Поета під назвою „КОБЗАР” в 1940 році. Злагодила це видання спеціальна редакційна колегія Академії Наук в Києві, властиво, „Інститут української літератури ім. Шевченка” під головною редакцією проф. Бориса Якубського. Текст цього академічного видання повторило, в децю іншій формі, видавництво Юрія Тищенка в 1944 році в Празі під моєю редакцією — „Тарас Шевченко. ПОЕЗІЯ”.

Але для виконання цієї, здавалось би, скромної мети потрібно було, в умовах життя й розвитку нашого народу, нашої науки й літератури, довгих сто років. Така довга путь тих зусиль є незвичайно цікава й оригінальна, але, на жаль, вона ще не списана, хоча матеріали для неї вже підібрані й систематизовані. (Павло Богацький: „Кобзар” Т. Шевченка за сто років: 1840-1940. До історії критичного видання його. Бібліографічний покажчик літератури цього питання). Але цікавою є не лише зовнішня, фактична історія видань творів Тараса Шевченка, не менш цікавою є й проблематика тої справи сьогодні.

Проблема науково-критичного видання поетичних творів Шевченка, написаних українською мовою, є складною проблемою. Можна сказати, що це є ціла низка різних проблем, які ступнево виникали майже впродовж цілого століття, від дня появи в 1840 році „епохального”, як висловився Іван Франко, „Кобзаря” аж до 1940 року, коли вони були, треба сказати, задовільно зреалізовані.

Сам Поет за свого недовгого життя „на волі“, сказати б, доклад чимало пильності й зусиль, щоби свої „многострадальні думи“ якоюсь дорогою пустити в світ, між люди. Знаємо, що він вписував їх знайомим та приятелям у альбоми „на-пам'ять“; що заводив цілі циклі в окремі зшитки (напр., „Три літа“, „Казематні поезії“, „Захалявні книжечки“ тощо), щоби їх зберегти і поширити, що нераз записані у зшитках твори свої наново переписував і виправляв своєю рукою; часто ті ж самі твори записував де-кілька раз (напр., „Садок вишневий коло хати...“ або „Сон“ — „На паниціні пшеницю жала...“), але різно, з чого у списках повстали т. зв. „варіанти“, чи одміни (напр., у зшиткові добродія Суляєва, альбомі Марусі Селецької, рукописові добродія Богданенка, копії Д. Мордовцева і багатьох інших) та, нарешті, робив поправки у раніше друкованих примірниках свого „Кобзаря“, особливо у виданню його р. 1860-го, напр., у т.зв. примірникові Ю. Цвітковського, завдяки чому цей „апограф“ [від гр. копія; копія оригіналу, Л.Б.] відіграє тепер незвичайно велику роль, поруч з автографами Поета. Знаємо, що були неоднократні спроби Поета прорватись за межі Росії, щоби опублікувати, особливо, свої політичні поезії за кордоном. В тім, думаємо, найбільше допомагав один з найбільш радикальних кирило-методіївців, а це Микола Савич, що часто виїжджав за кордон. Пробував це зробити й Пантелеймон Куліш з його поемою „Кавказ“, але сталось це, почасти, аж в р. 1859-м, коли то в ляйпцізьському збірникові „Новые (!) стихотворенія Пушкина и Шавченки“ (!) було видруковано його шість революційних поезій (Кавказ, Холодний Яр, Думка (Як умру, то поховайте...), Розрита могила, Думка (Гоголю, „За думою дума роєм вилітає...“) та „І мертвим і живим...“) — все то поезії заборонені цензурою до друку в Росії. Можливо, що в даннім разі допомогла в тім Шевченкові і Марко Вовчок.

Знаємо, що Шевченко ще в Нижнім Новгороді 21-го лютого 1858р. почав переписувати для друку свої поезії з рр. 1847-1858, а 18 березня, перебуваючи вже у Москві, Шевченко скінчив переглядати свої поезії з 1847р. та вже, прибувши до Петербургу (27.III.1858 р.), Поет доручає приятелеві своєму Д. Каменецькому клопотатися в цензурному комітеті про дозвіл йому друкувати новим виданням „Кобзаря" й „Гайдамаків" під назвою: „Поезія Тараса Шевченка". Але ходом справи Ш-ко не задоволений, він нетерпливиться і 27-го жовтня 1858 р. подає шефові жандармів князеві Долгоруковому прохання про дозвіл видати наново видруковані раніше твори. І 28-го січня 1859 р. князь Долгоруков повідомляє міністра просвіти, що Ш-й відділ не противиться виданню Шевченкових творів під умовою нового їх розгляду цензурою. Та аж 26-го листопада того ж 1859р. Ш-ко повідомляє своїх знайомих, які дають засоби на видання його творів, п.п. Платона Семеренка та Ол. Хропаля — „сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи, та так їх, проклята, обчистила, що я ледве пізнав свої діточки" й через це "видавець (Кажанчиков) не дає й половини того, що я прошу" і Ш-ко годиться прийняти пропозицію Платона Семеренка видати його „Кобзаря".

Із великого заходу Поета вийшла образливо-мізерна річ!.. Ш-ко готував повну збірку своїх творів під титулом — „Поезія Т. Шевченка", а вийшла збілочка у 17 п'єс (слово „п'єса" вживається у значенні „короткого віршованому твору" — Л.Б.) автор, тобто лише децю з вже навіть друкованого і з недрукованого досі — лише деякі „Псалми Давидови", (1, 43, 52, 81, 136, які не були друковані раніш ані в „Букварі" Ш-ка, ані в "Грама́тиці" — П. Куліша — 1857 року).

Тим і обмежилась би публікація його творів, коли б не заходи його „друга єдиного" — П. Куліша, що почав густо друкувати твори Ш-ка то в альманахові „Хата" — 1860

р. під титулом „Кобзарський гостинець" (10 п'єс), то у журналі „Основа" в рр. 1861-62, по смерті вже Поета, під титулом „Кобзарь" але все з його автографів (переважно з його т.зв. „захаявних книжечок" та н-новгородського альбому), звичайно, з де-якими поправками П. Куліша, як і всі будь-чії твори, що виходили з-під його редакторської руки... Де-що проривалось і по прихильних російських виданнях („Маяк", „Народное Чтение"), а також вже й у львівських укр. виданнях: (Вечорниці" 1862/63 р., „Мета" 1863 р.) та окремих виданнях (напр., „Сон", поема у виданню К. Климковича — 1865).

І ось лише 1867-го року виходить одночасно аж три „Кобзарі" (два — у С.-Петербурзі і один — у Львові), які розпочали собою довгу низку видань творів Ш-ка, сотні й сотні повних і вибраних, популярних і шкільних видань, які вже фактом своєї появи в такому чи іншому вигляді, ставили перед наукою низку питань, низку все нових, але однаково важливих та невідкладних проблем, які аж в останні десятиліття перед столітнім ювілеєм „Кобзаря" були не лише теоретично пророблені та зведені у певну систему, але й практично зреалізовані в цілій низці едицій „Кобзаря".

Спробуємо тут крок за кроком, видання за виданням переглянути та відновити в пам'яті ті проблеми, як вони поступово виникали та як розв'язувались тоді-ж, чи згодом, не лише теоретично, а й практично.

1. Першу проблему — проблему назви самої збірки творів Т. Шевченка, властиво поставив, як свою волю, сам автор. Ми згадували вже вище, що Ш-ко просив цензуру про дозвіл видати нове видання своїх творів під назвою — „Поезія Т. Шевченка". Запис в „Щоденних Записках" — „11 апрѣля 1858 г. Поручил Каменецькому хлопотать в цензурном комитетѣ о дозволеніи напечатать „Кобзаря" и „Гайдамаки", под фирмою: Поезія Т. Шевченка, что из этого будет?" („Дневник". В-во „Пролетарий" — 1925. X., ст. 264.) Таким чином повні

збірки поетичних українських творів або ті, що претендували на повноту своєї збірки, мали би носити саме цю назву, а не назву першого окремого циклю, циклю ранніх творів Поета, як то він назвав його — „Кобзар”, та яку по традиції, безкритично пришивають до будь-якого видання Шевченкових поезій і до сьогоднішнього дня.

Цю проблему вперше відновив та поставив перед очі шевченкознавцям проф. Павло Зайцев у своїй передмові до „Кобзаря”, виданого „Русским Книжным Товариществом” „Дѣятель” в 1914 р. у Санкт-Петербурзі, а практично пробували розв’язати це питання лише деякі критично-наукові видання, починаючи лише від р. 1925 (ДВУ. 1925. Харків, під редакцією І. Айзенштока та М. Плевака, які ще несміливо зоставили поруч нової назви і стару: „Поезії (?) — Кобзар”. Далі йде видання під титулом Української Академії Наук 1927р., в двох томах під редакцією акад. С. Єфремова та Мих. Новицького — „Поезія”, а згодом і пізніші академічні видання (напр., рр. 1935-37, р.1939-го), видання Укр. Наукового Інституту (Варшава — Львів, 1934-37 рр. в 16 томах) та де-які приватні видання, напр., 1942-44, Прага, у видавництві Юрія Тищенка під моєю редакцією, видавництвом „Пробоем”. Рівнож Прага, 1940 — під редакцією проф. Леоніда Білецького (лише I том).

2. Другим завданням було — зібрати все, рішуче все, написане Тарасом Шевченком, зо всіма його редакціями та варіантами — тобто проблема повноти збірки.

Ця проблема не була ясною в цілій її широті в перші часи по смерті Поета, але по-своєму її вже зрозуміли та прийняли до серця найближчі приятелі Ш-ка, як Микола Костомаров, в якого були на перехові автографи Поета („Захалявні книжечки”, н.-новгородський альбом, „журнал”), П. Куліш та всі знайомі й приятелі Ш-ка, в яких зостались його автографи, пам’ятні записи чи виправлені його рукою списки. Куліш друкує в „Основі”, Костомаров редагує нове видання (1867 р.) „Кобзаря”, заявляючи в Передмові, що подає все, не змінюючи там

"ані титли, ніжє тії коми"... але кожний той текст читав і кожний знаходив для себе багато нового. І дійсно, „Основа" подала у своїх двох річниках 73 нових п'єс, а „Кобзар" — Костомарова-Кожанчикова (1867 р.) — ще додав 77 п'єси. Деяко нового було видруковано і у львівському двотомному виданню того ж 1867-69 рр. (а саме „Марія", „Царі", "Гимн чернечий", „Як би ви знали паничі..."), хоча тут з великими і шкаредними помилками... Закордонне празьке видання 1876 р., використовуючи ті ж джерела, що в своїх руках мало, та ще й деякі невідомі досі автографи Ш-ка, додає до зібраного вже поетичного фонду Ш-ка ще 18 п'єс. І довго ще після того то те, то друге видання додає нові рядки Ш-ка.

Та ось почалось нове століття, рік 1905-й, що зірвало кайдани з українського слова та ще вище піднесло значіння й потребу повної збірки творів Ш-ка. Тоді вже цілими жмутками починають з'являться нові, недруковані ще твори Ш-ка: так Ол. Кониський в ЗНГ ім. Ш-ка подає три поезії з копії, знайденої в Л. Жемчужникова. Нові варіанти до відомих текстів подають М. Грушевський, С. Єфремов. Особливо багато нового дала пильна праця Вас. Доманицького, що з доручення „Старої Громади", яка (властиво Волод. Науменко) володіла вже всіма Ш-ковими автограми, лагодив нове повне видання поезій Ш-ка та розшукував рукописи Поета по різних архівах Росії як і приватних осіб (а особливо в Архіві Департаменту Поліції, у т.зв. III Отделенії). Праця ця дала цілі серії невідомих досі творів Ш-ка (напр., закінчення поеми „Єретик", варіант початку поеми „Княжна", далі більші твори, як „Сова", „Дівичії ночі", „Маленькій Мар'яні" і, особливо, цілий цикл „Три літа". Не без успіхів були й розшуки п.п. Любова Ів. та Забіли Я., з яких один продовжував роботу Доманицького в тім же III Отделенії, а другий — працював у Московськїм Рум'янцецькїм Музеї. Все „нове" подає В. Доманицький у

періодичній пресі, а згодом і в трьох своїх виданнях „Кобзаря" в рр. 1907, 1908 і 1910. А при його допомозі той же „новий" текст одночасно подає також Ів. Франко у двотомовому виданні „Кобзаря" Наук. Т-ва ім. Ш-ка (1908, Львів), додаючи і всі відомі йому „другі редакції" творів та „нові варіанти" до них.

Починаючи з р. 1914-го чимало розшукав і опублікував Павло Зайцев, (напр., повніша редакція поеми „Черниця Мар'яна", „Лилея" тощо). І так рік за роком, аж до ювілейного 1940 року, час-від-часу з'являються то нові рядки, то нові редакції до відомих вже п'єс, та, нарешті, нові варіанти чи поправки до хронологічних дат (напр., Новицький Мих. в ЗІФ від. кн. IV. 1924 подав „Мар'яну Черницю" за автографом з архіву О. Корсуня; він же подає поправки до тексту „Три літа" з автографу Поета); в часописі „Стара Україна", 1925р., подано невідомий вірш „За що ми любимо Богдана". Такий же чотиривірш, як останню знахідку українських рядків Поета подано вперше у академічному виданні 1934-37 рр. — „Тихе поле аж хрокнуло"... І ось вже перед р. 1940-м знаходять автограф „Думки" (Тяжко-важко в світі жити..."), цікавий тим, що дає точну дату написання поезії „Гатчина" — 2 листопаду 1838 р. (а не „кінець 1841 р. Петербург", як було раніше) та автограф рос. П'єси караульного у тюрми, з драми „Нев'єста", про яку Ш-ко згадує у листі до Кв.-Основ'яненка (1841р.).

Загалом треба сказати, що різні обставини спричинились тому, що твори Ш-ка незібрані за його життя, не могли бути зібрані й довго після його смерті, хоча й існувала (приватна, правда) інституція, що мала своїм завданням таку збірку перевести — це т. зв. Музей Тарновського в Чернігові. І лише пізніше з ментом, як українське слово дістало волю друку, з часом, коли почалась праця над текстами Ш-ка та виданням повних збірок його творів — фонд Шевченкових текстів ступнево зростає та опрацьовується і публікується. Можна

гадати, що все можливе вже було зібране до р. 1940-го. Але яка доля тих неоцінених для нас матеріалів судилась їм по цім році, коли була чутка, що в час евакуації Академії до Уфи, всі вони та багато іншого большевиками було затоплено в Дніпрі.

3. З проблемою повноти збірки тісно зв'язана інша проблема — очищення збірки творів Т. Шевченка від творів чужих, які приписують чи приписували Ш-кові, або відокремити те чуже, що є підписане чи переписане рукою Ш-ка. А треба з притиском зазначити, що впродовж століття таки чимало чужого вплуталось, навіть, і в солідних збірках творів Шевченка.

Першим джерелом таких апокрифічних творів був вже згаданий 2-й том видання львівської студенської молоді — „Поезії Тараса Шевченка" — 1867-69рр. під фірмою К. Сушкевича. Тут вперше надруковано чужий вірш — „Виш'єм чарку..." під назвою „Вь ночі" (ст. 231), який опісля, як Шевченків вірш, передруковувався кілька раз, навіть у всіх трьох виданнях львівської „Просвіти" під редакцією Юл. Романчука (1902, 1907 і 1912 рр.). А ще раніше у „Кобзарі" видання Т-ва ім. Ш-ка під редакцією проф. Ом. Огоновського р. 1893-го. Тут в частині першій поміщено було, як поезію Шевченка — вірш „До сестри" — Ол. Псьолівни, поетеси, з якою пізнався Ш-ко в домі Репніних в Яготині, яка йому подобалась та вірш якої „Свячена вода" ставить високо. „Передмова до „Другого Кобзаря" (1846-47 рр.)". Седнів, 1847 марта 8, (ст. 19) і „Полуботко" — вірш Ст. Руданського (частина його історичної поеми „Павло Полуботок", закінченої 8.VI.1860р. (ст. 248-9). Цей бо вірш „Полуботко", ще 20-ма роками раніше попав на сторінки II-го тому празького видання „Кобзаря", під редакцією Хв. Вовка та Ол. Русова (ст. 76-77). А в тім же празькім виданню, переведенім, здається, солідною редакцією та на підставі автографів Ш-ка, як заявили редактори, знайшлась також і поезія Афанас'єва-Чужбинського — „Гарно твоя кобза грає". Не

уберігся від такої помилки й такий солідний та пильний редактор Ш-кового слова, як Ів. Франко. У своєму критично-науковому виданню з р. 1908-го, що видавала "Фільольогічна секція НТ ім. Ш-ка", він вмістив в II-му томі записані, чи перероблені Ш-ком народні пісні: „Титарівна біля криниці" (ст. 105); „Ой у саду, саду ходила кокошка" (ст. 245); „Ой на горі по тім боці..." (ст. 245-6) та „Хоть годину посидимо вкупочці з тобою" (ст. 246). І, нарешті, аж в р. 1919-м у II-му томі „Творів" Т. Шевченка ще містить проф. Бог. Лепкий такі не-Шевченкові твори: „Та головонька моя бідна" і „Титарівна біля криниці"... Той же Б. Лепкий у своїм виданні при зазначенні джерел свого тексту робить посилку, напр., на таке апокрифічне видання, як „Катерина", що вийшла окремим виданням в СПб. 1840 р. (ст. 32), хоча укр. бібліографи В. Дорошенко, та Юр. Меженко пересвідчилися, що „це видання очевидний міт. Досі його ніде не знайдено" (т. XVI, ст. 267. УНІВ. 1939).

Таким чином бачимо, що треба було цілого століття часу, щоби зібрати до купи той поетичний фонд Тараса Шевченка, яким сьогодні вже може розпоряджатись шевченкознавство, та відсіяти з того щирого золота правдиво-Шевченкового слова й чуже не-Шевченкове... Та відібрати спроби „виправити" твори Ш-ка, як то було особливо характерним з поемою „Марія" (спроба М. Либидовського, Полтава).

4. Згромадивши по-можливості всі рукописи Ш-ка, черговим завданням шевченкознавства є відчитання його текстів, що не є також простою та легкою річчю, як то свідчать факти минулої роботи. Автографи (по крайній мірі головніші), були в руках скількох редакторів тексту Кобзарів, а тексти подані ними так часто не однакові, з багатьма відмінами і різними, часто дуже курйозними похибками. А це тому, що автографи Ш-ка не легкі до прочитання. Треба добре вивчити руку Поета, його дуже характерну орфографію (його письмо літер, часто

скорочених слів, навіть часті, систематичні, як то довів акад. С. Єфремов, студіюючи автографи Поета (ВУАН т. III, Журнал) похибки його. Далі треба вміти читати автографи, відтворюючи в них наростаючі шари поправок, замін, вставок — часто й не доведених ясно до кінця. Відтворюючи історію такого тексту і прийшовши до певного висновку, треба було його опублікувати і то з найдрібнішими деталями, з фотографічною точністю, що в нас довгі десятки років не робилось і так зосталось не зробленим.

У нас і після сотих років „Кобзаря“ нема збірки ані фототипів тексту поезій Ш-ка, ані тим більше т.зв. дипломатичного видання їх, ба, навіть, наукового видання їх. Тому тільки небагато щасливців могли мати в руках самі автографи Ш-ка, а ширший загал науковців не мав і не має правдиво відтворених текстів Ш-ка, всіх автографів, зо всіма їх одмінами, в рукописах, першодруках, альбомах, списках тощо.

Можна сказати, що пропало надаремно безліч праці наших шевченкознавців минулих часів, бо й спосіб їх опублікування знайдених текстів був примітивним, ненауковим і на сьогодні він не до ужитку, бо наші дослідники не подавали текстів з фотографічною точністю, а подавали лише одміни до рядків якихось з „Кобзарів“, що часто був дуже непевним, неточним, помилковим. І такою дорогою в нас копичили похибки на похибках, як то довів в останні часи Мих. Новицький, корегуючи праці навіть таких дослідників, як В. Доманицький та П. Зайців, в опублікованих в Зап. І.Ф. вид. ВУАН текстів „Черниці Марії“ та циклю „Три літа“. Або видання академічні (1934 та 1939 років) в текстах „Гайдамаків“ та інших.

Таким чином проблема прочитання Ш-кових текстів та їх наукова публікація для користування тим сировим джерельним матеріалом всіх й кожного з дослідників

мови й творчості Поета є й Сьогодні не здійсненою річчю і завданням шевченкознавства.

5. Треба пам'ятати, що одночасно зі збіркою та опублікуванням нових текстів чисто практичною дорогою вироблялись і критерії для організації зібраного матеріалу в певну систему, т.зв. кодифікацію його. Так, перші посмертні видання р. 1867-го: „Кобзарь Тараса Шевченка” — в ред. М. Костомарова, а ще більше „Поезії Тараса Шевченка” — вид. К. Сушкевича — були просто безсистемною збіркою текстів Ш-ка, бо коли ще „Кобзарь” Костомарова додержувався того порядку розміщення творів, як то він був у автографах — „Малих” і „Більшій книжечці”, то „Поезії...” Сушкевича — і просто випадковий передрук знайдених текстів, чи з періодиків, чи з приватних листів кореспондентів з України.

Празький „Кобзар” ділить матеріал механічно на два томи: перший „легальний” і другий „нецензурний”. Далі видання р. 1893 — Ом. Огоновського ділить матеріал не за літературним критерієм, а за змістом — на чотири групи:

- I. Напряв романтично-національний (1838-1843),
- II. Напряв політично-національний (1843-1847),
- III. Напряв суспільно-національний (1847-1857),
- IV. Напряв реалістичний (1857-1861).

Не менш не відповідним був критерій і ред. Ю. Романчука, що у трьох виданнях („Руска Письменність” — Львів, „Просвіта”, 1902, 1907 і 1912 рр.) ділить Шевченків поетичний доробок на такі рубрики: „а) До заслання, б) На заслання і в) По заслання”, а в межах цих рубрик ще на: „Поєми”, „Більші твори” і „Малі твори”...(!) сьогодні нас може навіть дивувати такий примітивизм в тій справі.

Але знову згадаймо, що лише в 1892 р., саме перед виданням Т-ва ім. Ш-ка у Львові „Кобзаря” в ред. О. Огоновського на сторінках „Кієвская Старина”

з'являється перша науково-критична стаття Вол. Науменка: „К вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря" Т. Г. Шевченка". Це була перша ластівка в тій ділянці, бо хоча на початках й зрідка, але що далі, то частіше з'являються теоретичні праці, що розробляють проблеми Шевченкових текстів. Особливо помітні праці Ю. Романчука, який, готуючись до першого видання „Просвіти" в 1902 р., вже в 1900р. містить в ЗНТ ім. Ш-ка в тт. XXXIV і XXXV — статтю „Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка" — а це були критичні замітки до „Кобзаря", зредагованого О. Огоновським. На його „причинки" відгукнувся др. М[икола] Кр[уп]ський зі своїми „Замітками до поправнішого видання поезій Тараса Ш-ка", у тих же ЗНТ і знову Ю. Романчук зо своїми „Увагами до "Заміток" др. Крупського" — (ЗНТ т. LV). По суті своїй це було припасованням текстів Ш-ка до смаку й бажань редактора — це була та ж „редакторська" праця, яку розпочав ще за життя Поета П. Куліш. А відомо, що він дозволяв собі виправляти тексти Ш-ка, і не лише Ш-ка, і пам'яткою того зостався лише один рядок у поезії „До Основ'яненка" — „Наша дума, наша пісня...", що його прийняв за свій Ш-ко зам. "Наш завз'ятий Головатий...". Але вже по смерті Ш-ка, Куліш, друкуючи в „Основі" твори Ш-ка, вільно вносив свої поправки в текст Ш-ка, давав свої заголовки, ділив по-своєму деякі більші твори, розшифровував криптоніми... тобто поводився там так, як пізніше поводився з творами Марка Вовчка, Л. Глібова та багатьома "deī minores".

Так і Ю. Романчук, а ще більше М. Кр[уп]ський — вони виправляють текст, що мали в руках, не на правдиво-шевченківський, а так, як то їм здавалось крацим та більш зрозумілим... Сьогодні то не є навіть дивним, що в їх умовах, коли в них не було в руках інших джерел — лише попередні друки, вони ставили кожне слово під сумнів і виправляли його своїми здогадами тощо. Тобто

обидва вживали так зв. кон'єктур, що є часто річчю необхідною. Але вживали також й інтерполяції (неавторських вставок слів) — вставок в текст, і часто неоправданих, які не тільки не поясняли чи доповнювали текст, а його змінювали, навіть спотворювали.

У всякім разі це одна із цікавих сторінок до історії дружньої і ворожої критики текстів Т. Шевченка...

Наче б у відповідь на таке відношення до текстів Ш-ка у р. 1906-м в журналі „Нова Громада” (№2) з'являється симптоматична стаття В. Мировця (Вас. Доманицького): „Чого нам так сумно згадувати про Шевченка”. Це було порівнянням того, що зроблено у культурних народів з творами їх геніїв, а чого у нас й досі не зроблено з творами Ш-ка. І наче намітивши собі певну програму діяльності по вивченню та виданню текстів Ш-ка, Доманицький починає свою вперту, самовіддану, цінну працю, якій присвятив всього себе аж до менту смерти. Він з великим успіхом розпочав розшуки нових матеріалів, нових текстів і всього, що торкалось текстів Ш-ка. Новинки друкував в різних тодішніх виданнях. Одночасно вів свою дослідчу працю над текстом, яку опублікував в „Київській Старині” — 1901р. і окремо в 1907р. в Києві під назвою — „Критичний розслід над текстом „Кобзаря” Шевченка”, де подав опис джерел текстових: автографів, першодруків, апографів (копій оригіналу), різних списків тощо. Тут український читач вперше ознайомився з такими джерелами, як чотири „Захалавні книжечки”, (Ш-ко вписував свою таємну продукцію перших чотирьох років (1847, 48, 49, і 50) у маленькі книжечки, що носив за халявою), як н.-новгородський альбом, які саме тут дістали назви — „малі книжечки” і „більша”, що вживаються тепер в текстуальній літературі Ш-ка. Тут вперше була викрита Доманицьким велика помилка Ш-ка при цифруванні сторінок „малих книжечок”. Кожна книжечка за рр. 1847, 1848, 1849 і 1850 мали вгорі в правому куті рік написання, а пагінація сторінок йшла по

роках від 1... і далі в дальші книжечки... Книжечка складалась з нормальних поштових аркушів, зложених в-четверо. За рік їх назбірувалось три, чотири і більше. По використанні їх в Н.-Новгороді, Ш-ко перецифрував всі сторінки чотирьох „Захалявних книжечок", але, підклав помилково 2-гу кн. р. 1850-го на місце 2-ої кн. р. 1848, а це було причиною того, що всі, хто користався цим автографом Ш-ка досі (вид. 1867 р. Костомарова, 1876 — празьке видання, а за ним і інші), помилково датували частину поезій р. 1850 — роком 1848 і навпаки. Мало того: друга книжечка 1850 р. починалась поезією — „Буває, в неволі іноді згадаю" — саме рядком — „Не знаю, як тепер ляхи живуть...", яку то частину й трактували з того часу, як окрему п'есу...

Це лише один з фактів, правда видатніших, яких подав Доманицький чимало у своїй праці. Мало того: маючи на думці злагодити повне видання творів Ш-ка, Доманицький описав всі джерела кожного зокрема твору зі всіма відмінами текстовими. Встановив їх хронологічну послідовність і, по-можливості, важність кожного джерела. Опрацювавши так кожний твір індивідуально, він всіх їх вклав у певній хронологічній послідовності, придержуючись різних біографічних даних, що їх мав, у автографах та першодруках. Свою підготовчу працю Доманицький зреалізував у своїх трьох виданнях „Кобзаря" 1907, 1908 і 1910 років. Тут він вперше по-науковому ставить і розв'язує проблему кодифікації поетичного матеріялу Шевченка, чи його систематизації, яка є одною з найбільш складних та тяжких до розв'язання проблем шевченкознавства. Її розв'язано більш-менш успішно лише через кілька-десят років після його, аж наприкінці столітньої едиційної та науково-дослідчої праці над текстом творів Тараса Шевченка. І то тим зайнялось лише декілька науково-критичних видань — в особі їх редакторів чи керівників.

В цій ділянці праці найбільше попрацювали такі наші дослідники, крім В. Доманицького:

1) Іван Франко, що зредагував „Кобзарь" у двох томах видання 1908 р. Філологічної Секції НТ ім. Ш-ка, де він звернув особливу увагу на нові моменти в текстологічній праці, а саме, а) на наголоси Поета і б) на дублетні варіанти та редакції текстів Ш-кових поезій.

2) Павло Зайцев, що опублікував, як і Доманицький, багато нових текстів, зредагував 16-ти томове видання повної збірки творів Т. Ш-ка, під фірмою Укр. Наук. Інституту в Варшаві з великим, всебічним, науково-історичним коментарем та варіантами й примітками до текстів, а до того ще злагодив науково-критичну біографію Ш-ка, яка й досі не побачила світу через причини незалежні від автора.

3) Молодий дослідник Михайло Новицький, що разом з акад. С. Єфремовим злагодив повне видання творів Т. Ш-ка під титулом Академії Наук, а видав лише два томи його: (IV — 1927 р.: „Щоденні записки" [Журнал] та III — 1929 р.: „Листування"), а під титулом Історично Наукового Т-ва Академії Наук — „Поезії" — у двох томах, наново перевіривши увесь текст по зібраних Академією першоджерелах в р.1927, та опублікував чимало матеріалів до історії текстів Ш-ка, та його біографії (напр., про „Т-во мочемордів").

4) Дорошкевич Олександр, що злагодив 1933 р. під фірмою „Література і Мистецтво" трьохтомове видання „Твори" Т. Шевченка. Видання це було зконфісковане радвладю, як „націоналістичне", а текст його "спотворений ворожою рукою". Ця едиція була підготована на нових принципах, які Дорошкевич виклав у своїй дуже цікавій статті: "Принципи організації тексту Шевченкової поезії".

5) Чимало дав цікавого і Ієремія Айзеншток, секретар Інституту Т. Ш-ка в Харкові і літературознавець, що дав (1922) працю: „Шевченкознавство — сучасна

проблема", та — своїм однотомовим виданням — „Поезії — Кобзар", повтореним тричі (1925, 1928 і 1930 рр.). Редактори (Айзеншток вкупі з М. Плевако) цього видання... намагалися в'яснити та встановити останні й пізніші редакції поезій, які й подали, як каноничний текст Ш-кових творів.

б) І останнім в ряді дослідників текстів Ш-ка та їх редакторів треба поставити Б. Якубовського, що зредагував I-ий і II-ий томи ювілейного видання творів Т. Ш-ка, виданих Академією Наук в р. 1939-м.

Цим дослідникам і довелось реалізувати складні та відповідальні вимоги, що їх розробляла низка наших науковців. Що то була за праця — посвідчить один з них: в автобіографії Ів. Франка в німецькій мові знаходимо такий уступ: „моєю останньою й найтяжчою працею, як видавця, було видання поезій Т. Ш-ка, при якому ходило оте, щоб відбудувати, по-можливості, повний і повної поетичної вартости текст із безчисленних варіантів, які знайшлися як у досі друкованих виданнях, так і в рукописах самого автора. Ця праця стояла мене дуже багато труду, бо кожний аркуш вимагав п'ять або шість корект, також задля загального переведеного наголосу слів. Одначе, я думаю, що я зробив свою роботу совісно й добре та запевнив Ш-ковим поезіям свіжу, життєву і наскрізь поетичну фізіономію, не зробивши ніде хоча б одним словом насилля над його текстом"...

І не дивно, що до опрацювання текстів для останнього ювілейного видання творів Т. Шевченка в рр. 1939-40, Академія Наук закликала цілу десятичленну комісію, яка маючи перед собою досвід і працю всіх попередніх видань, проробила велику працю поновної перевірки всього поетичного фонду текстів Т. Ш-ка по автографах і першодруках, „не беручи на віру й найменшої дрібниці".

Довга та пильна праця над опрацюванням текстів Т. Ш-ка привела шевченкознавство до таких висновків :

1. Кожний твір Ш-ка мусить бути опрацьований індивідуально зі зазначенням його редакцій та всіх варіантів;

2. Автографи та списки кожного твору мають бути підібрані в хронологічній послідовності їх, а твори належні до певного циклу мусять бути там зведені, розложені в хронологічному порядку і опрацьовані одним, спільним критерієм (напр., взята остання редакція їх, чи перша...)

3. Редактор не сміє заступати автора, тобто:

а) не сміє давати своїх заголовків, підзаголовків, присвят, мотто і т.п. (що дозволяли собі П. Куліш, Б. Лепкий, В. Сімович);

б) не сміє замість криптонімів давати повні імена (Г.З., П.С., Л.); все додане від себе подається в дужках;

в) не може ділити творів на розділи, де того не робив автор;

г) не додавати тих рядків і строф, де автор їх лише викрапував;

з) не контаминувати, тобто не об'єднувати різних редакцій якогось твору, (що особливо дозволяли собі деякі підсовітські видання, напр., видання рр. 1935-37 ред. Затонського);

д) не робити жадних вставок (інтерполяцій) в тексти, хоча би, як вони не здавались тут на місці, а тим більше не закінчувати творів);

е) бути дуже обережним у вживанню кон'єктур, тобто здогадів у сумнівних місцях, а уживаючи — солідно мотивувати їх;

є) рахуватись з діалектологічними та правописними особливостями автора;

ж) рахуватись з пунктуацією автора, з його наголосами та навіть графікою його строф та всього тексту.

Опрацювавши увесь український поетичний дорібок Ш-ка з додержанням цих вимог для кожної окремої п'єси, ми

будемо мати, нарешті, той канон загального тексту, тобто єдиний правдиво-науковий текст, якого мали би держатись у виданнях наукових, шкільних та популярно-громадських. На такому лише тексті мають і можуть базуватись всі наукові розправи про творчість Ш-ка, має бути складений словник Ш-ка, якого досі немає, досліджена його мова, його стиль... Тільки такий єдиний текст маємо дати школі, щоби вона не плуталась в різночитаннях навіть т. зв. „Заповіту"... Тільки такий текст має йти в народну гуцу, щоби текст Поезії Шевченка для всіх звучав однаково, як слова молитви „Отче наш" чи св. Євангелії...

А для того бракує вже лише... авторитетного голосу, наукового центру чи влади, які б санкціонували вже знайдений шевченкознавством КАНОНИЧНИЙ ТЕКСТ...

4.III.1948 р.

*П. Богацький
Міттенвальд, Баварія*

УКРАЇНСЬКА ХАТА

(До історії української журналістики)

24 березня (старого стилю, або 6-го квітня нового стилю) 2002 року минуло майже ціле століття, як у Києві вийшла у світ перша книжка журналу "Українська Хата". Часопис цей проіснував до моменту оповіщення Першої Світової Війни, до місяця серпня 1914 року (від 31.7.1914 діяла військова цензура), таким чином проіснував майже шість років, коли був першим з української преси, закритий військовою владою Росії, а редактора його, автора цих рядків, заарештовано і заслано адміністративним порядком в Наримський край у Сибір, на увесь час тривання війни.

"Українська Хата", як і майже всі українські видання подібного роду, починаючи від прабабусі "Основи" (1861-62), не має досі вичерпуючої монографії, ані ширшої історії її видання. Тим часом свою ролю в історії розвитку української літератури та журналістики вона відіграла, будучи органом певної групи письменників, так званих модерністів, що й носили ім'я "хатяни".

У свій час якийсь жартівливий критик "У.Х." писав, що "як світ стоїть на трьох китах, так і "У.Х." — на трьох підпоручниках". Цей жарт був правдою, бо дійсно, основниками та центральними особами в колі "хатян", як і у виданню їх органу, були три бувші підпоручники російського війська: Микита Шаповал (псевдонім — М. Сріблянський), Андрій Товкачевський та Павло Богацький. Вони всі трое, скінчивши військові школи (перші два — Чугуївську, а останній — Віленську) в чині підпоручників навесні 1906-го року розїхались по своїх полках, де за короткий час були приарештовані за участь у військово-революційних справах. Кожний з них відбув свою більшу чи меншу кару (так, напр., А. Товкачевський відбув два роки харківського централу, тобто каторжного режиму, і вийшов позбавлений певних горожанських прав) і був

звільнений з війська назавжди. Павло Богацький відсидів п'ять з половиною років в одиночці у відомій фортеці Києва — так званий Косий Копанір. Тому-то в час війни вони не були змобілізовані (військова влада сказала: "Пока нам таких не надо!").

Трохи згодом приєднався до нас ще один підпоручник української галицької армії — Микола Федюшка (літ. псевдонім М. Євшан). З цих осіб поміж живими зостався лише я (ця стаття була написана П.Б. в Австралії в 1950-тих роках — примітка сина, Л. Богацького).

Тому-то вже віддавна відчуваю на собі обов'язок подати хоча й найкоротший опис історії повстання і видання цього журналу.

Виїхавши на еміграцію в 1919 році, я змушений був обставинами залишити дома великий архів і бібліотеку "У.Х." в зовсім непевних руках. Там було все редакційне листування, особливо листи М. Шаповала за час його перебування поза Києвом в роках 1911-1914, та М. Євшана, від першого дня наших літературних зносин і до закриття часопису. Так само листування Андрія Товкачевського, як і багатьох співробітників журналу: Ольги Кобилянської, Гната Хоткевича, Артема Хомика, Ол. Неприцького-Грановського з Америки і багатьох інших. Вже будучи на еміграції в роках 20-тих листувався з Ієремією Айзенштоком, тоді секретарем Інституту Шевченка в Харкові, який, поповнюючи меморіальний відділ інституту, зацікавився і архівом редакції "У.Х.". Я, надіючись, що там архів буде збережений, подав йому приватну адресу, де архів переховувався, і дозвіл його перебрати до інституту. Але яка була доля того архіву — мені не відомо, хоча можна сьогодні здогадуватися, що не була вона краща від долі всього іншого українського, де б воно тоді не було. Вже на еміграції в Празі я готувався до виконання цього обов'язку і, маючи в руках повний комплект журналу, склав докладну бібліографію "Української хати", зробив бібліологічний опис журналу за

весь час його існування, подав алфавитний список співробітників (письменників і мистців) журналу, розкривши всі псевдоніми, криптоніми та аноніми, які лише мені, як постійному редакторові, а одночасно і секретареві та адміністраторові часопису були вони відомі. Одночасно я зібрав можливо повну бібліографію літератури про "Українську хату" в сучасній їй пресі та пізніших згадках про неї в мемуарній, критико-літературній та епістолярній літературі. І особливо полемічної бібліографії з "У.Х." в українській і російській періодиці. Але вся моя праця зосталась не опублікованою і згинула в Празі, як і Київські матеріали. Я остався з нічим, бо й, навіть, на єдине що, на мою пам'ять, я не можу вже цілком сползтися: багато-бо забулось, чимало переплуталось, або було не таким, як то мені видається тепер, через простір отих чотирьох десятків літ. Недарма ж бо каже Вол. Дорошенко, присвячуючи ювілейний нарис в "Літературно-Науковому Віснику": "Нема отже майже нічого, крім власної пам'яті — це вже буде не історія, лише спогад з усіма його хибами — неминучими прогалинами, перевагою особистого і, можливо, менше важливого над загальним і істотним, дрібних епізодів над фактами першорядної ваги, суб'єктивного над об'єктивним" (ст. 3).

Але як не є, таки мушу цю останню для мене дану нагоду використати та подати українському громадянству хоча те, що підкаже мені моя пам'ять, наполягаючи в більшій мірі на зовнішні факти, яких я був, може, єдиним свідком. Роблю це тим сміливіше, бо знаю, що на сьогоднішній еміграції є люди, що вже присвячували свою увагу "Українській хаті", як певному літературно-історичному явищу і можуть в цій ділянці багато де-чого спростувати, додати, тощо. Надаю своєму писанню не характер наукової розвідки, а лише характер мемуарів. Запишу я тут, що лише можу пригадати.

1. В Києві перед "Українською хатою"

Після революції 1905 року, ще офіційного скасування спеціальних українських цензурних законів (тобто законів 1876, 1881 і 1892 років) та запровадження тимчасових правил (24 березня 1906 року) народилась українська періодична преса.

"Явочним порядком" почали видавати в Лубнах брати Володимир та Сергій Шмети часопис "Хлібороб", що проіснував дуже коротко — вийшло лише п'ять чисел.

В Полтаві заходами місцевої громади та під редакцією Миколи Дмитрієва і Гр. Коваленка (24.12.1905) почав виходити популярний журнал "Рідний край", перенесений в 1908р. Оленою Пчілкою до Києва (1906-1916).

В Петербурзі наші марксистки видавали місячник "Вільна Україна" (1906).

В Києві існувала від 1882р. "Кієвская старина", що в 1907р. переіменована була в "Україну" і тим роком закінчила своє п'ятилітнє існування. В останні роки там (властиво з 1887 р.) працювали наші старші белетристи: на її сторінках побачили світ історичні драми Мих. Старицького, деякі п'єси Карпенка-Карого й Марка Кропивницького; повісті й оповідання Панаса Мирного, Б. Грінченка, Ольги Кобилянської, Івана Франка, Любові Яновської, Миколи Чернявського та М. Коцюбинського. Тут же вперше виступив один з талановитих представників українського письменства ХХ століття — Володимир Винниченко. Заходами Євгена Чикаленка у Києві ж почала виходити перша газета українською мовою "Громадська дума" (1.1.1906), скоро з необхідності переіменована в "Раду" (1906-1914).

Тут же засновано в 1906 р. місячник "Нова Громада" під редакцією Б. Грінченка, де співпрацювали: В. Винниченко, Вол. Лебенко (Леонтович), Агафангел Кримський, Л. Яновська, критик і публіцист Сергій Єфремов, Василь Доманицький, Федір Матушевський та

галичани — Вол. Кушнір і Мих. Лозинський. В році 1907 "Нову Громаду" припинено, а натомість перенесено зі Львова до Києва "Літературно-Науковий Вісник", що виходив там під головною редакцією проф. Михайла Грушевського.

Цей побіжний перелік головних видань, що цікавились і на своїх сторінках містили літературно-мистецькі твори, літературно-критичні статті та літературні розправи, був, здається, чималий як для початків української журналістики. На сторінках їх, здавалось би, могли мати місце всі ті літературні сили, які вже зголосились про своє існування. Але в дійсності було воно не так: кожне видання мало певне коло своїх ближчих співробітників, силами яких воно існувало. І це була звичайна й нормальна річ всюди і завжди. Але ненормальним було у нас те, що одне видання ворогувало з другим: незадоволені переносом до Києва "Літ.-Наук. Вісника", Борис Грінченко та С. Єфремов посварились з проф. Мих. Грушевським і перестали працювати в його журналі. Одночасно Мих. Грушевський перериває свою співпрацю в "Раді". Б. Грінченко диктаторською рукою веде "Нову Громаду" і поза стислим колом його прихильників ніхто не попаде на сторінки його часопису. І сміливо можна сказати, що всім було тісно на тих небагатьох сторінках існуючих видань. Певного роду "гуртівство" буквально таки замикало туди доступ свіжим, молодим силам.

Треба зазначити, що крім видань періодичних в післяреволюційні часи в Києві виникли також і видавництва книг. Почин тому властиво зроблено видавництвом "Вік", що постало ще в 1895р., а в році 1900-му видало епохальні три томи, під цією ж назвою, вибраних творів української літератури — поезій, прози, і кілька альманахів. У своїй "Українській Бібліотеці" — низку творів наших клясиків, а в другій серії — біля сотні

белетристичних і популярно-наукових книжок для народнього читання.

Нові умови існування українського слова давали надію на поширення його — це й піддало охоти двом київським російським видавцям (з походження українцями) Є. Череповському та Іванові Самоненкові видати для широкого вжитку новонародженного українського громадянства — антології українського письменства, так звані "Декляматори".

Можливо, що думка зладити й видати в гарному вигляді належить не видавцям, а саме впорядчикам тих "Декляматорів", що ними були: у Є. Череповського — Борис Грінченко і його видання називалось "Досвіти і огні" (1906), а у видавництві І. Самоненка — "Розвага" (1905 — перше видання і 1906 — друге), яку склав Олекса Коваленко, мало ще тоді відомий поет, перекладач та керівник київського видавництва "Ранок". Ці декляматори зробили велике і корисне діло — вони поширили і зпопуляризували кращі твори наших поетів, а децю й прозаїків, а "Розвага", давши місце на своїх сторінках і новим силам українського слова, піддержала їх у їх молодих починах, піддала їм духу, одваги. "Розвага" припала до вподоби й смаку тогочасного читача українського слова і "Декляматор" той видано другим виданням. А вслід за ним меткий редактор і видавець О. Коваленко лагодить нові видання: антологію української поезії за сто літ під назвою "Українська муза" та новий альманах "Терновий вінок".

Тут годиться присвятити сторінку пам'яті Олексі Коваленка, що, безперечно, багато прислужився, хоча й не свідомо, повстанню гуртка українських модерністів та їх органу "Українська хата", але сам в ньому участі не брав.

2. Олекса Кузьмич КОВАЛЕНКО (1880 - 1927)

Олекса Коваленко народився в селянській родині на хуторі Власовому на Вороніжчині. Про його освіту нічого не знаємо. Року 1897-го він був засланий на Сибір, де пробув два роки. З Сибіру переїхав в Калузу, а з Калузи 1903 року в Київ, де займався журналістикою та літературною роботою. Бував теж в Галичині, довше перебував у Львові, де поповнював свою освіту. Тоді ж почав друкувати свої вірші (1900) в "Літературно-Науковому Віснику", а також у "Ділі", "Руслані", "Світі", "Свободі" (Америка), а по революції в Києві — в "Раді" та в різних альманахах. Пізніше свій поетичний доробок видав у збірках під назвою "Спів солов'я" та "Срібні роси", що не вибились в рівень високого тодішнього поетичного загалу, де тоді царювали О. Олесь, Микола Вороний, Грицько Чупринка та Микола Філянський, а поруч їх довга низка молодих талановитих поетів: М. Рильський, П. Тичина, Павло Савченко, Олена Журлива, Ф. Петрушенко та інші.

Крім оригінальних творів О. Коваленко чимало праці доложив, переклавши з московського "Войнаровського" — К. Рилєєва, "Горбоконика" — Єршова, "Ревізора" — М. Гоголя та твори інших московських авторів з українською тематикою, як, напр., Мачтета, Д. Мордовця, Рогової.

Але своє ім'я в історії української літератури вписав він, як зручний і чутливий складач і видавець згаданого вище декляматора "Розвага", "модерного" альманаху "Терновий вінок" (1908), що став наче б літературним маніфестом нових кадрів українських письменників- "модерністів", що згодом об'єдналися біля журналу "Українська хата" (1909-1914), а особливо виданням поетичної антології за сто літ "Українська муза" (1908 - 1910), де знайшлось місце і наймолодшому з молодих українських письменників-поетів.

"Українською музою" О. Коваленко розворушив творчі сили українського письменницького молодняка, якого в нових революційних умовах треба було кликати до праці, зробив наглядний підсумок столітньому поетичному доробкові українського слова та дав в руки читача добру, солідну книгу-збірку українського поетичного слова (ще й зі смаком видану) тоді, коли ще не було на Наддніпрянщині жадного підручника літератури в рідній мові.

"Терновим вінком" — люксусовим виданням, як на той час, альманахом поезії й прози, де було вміщено праці Лесі Українки та тих, що вперше бачили себе у друкові. О. Коваленко, як його редактор, зробив сміливий виклик "вчорашньому дневі" української літератури, об'єднав літературну молодь під певним мистецьким прапором, який розвинувся не так на сторінках "Тернового Вінка", як у дебатах з приводу його... "Терновий вінок" бо був першим словом молодих по першій російській революції, за яким йшла в Галичині "Бджола", "Будучність" (Львів, 1908-1909рр.) і, нарешті, журнал "Українська хата".

Але ще більше заслужився О. Коваленко, утворивши в ті глухі часи живий центр літературного єднання, так би мовити, певний літературний сальон, де кожний початкуючий міг сміливо зайти, довідатись про всі літературно-громадські українські новини, прочитати без сорому свої перші проби пера, почути одверті, щирі, дружні та підбадьорюючі голоси критики, ознайомитись з новинами української літератури і, нарешті, самому включитись у літературу, подавши свої твори на сторінки гарних, модерно, зі смаком видаваних альманахів, збірників, чи періодичних видань. Можна сказати, не перебільшуючи, що сотки початкуючої української молоді тих часів, тяглись з далеких міст України до привітного огника з певним страхом і сором'язливістю, переступали поріг скромної і, навіть, занадто скромної хибарки-флігеля у дворі ч. 50 по Тургенівській улиці в Києві, де зустрічала їх не Сивилля, а дуже привітна і мила старенька мати поета та

пробавила гостей у кімнату редактора. Тут знову зустрічав їх господар, що обличчям своїм так подібний був до Оноре Бальзака, завжди усміхнений, завжди привітний і уважний... А тут вже можна було в хмарах густого цигаркового диму вгледіти і старшого поета чи белетриста і маляра і початківця. Тут же на столах лежали часописи і журнали українські з обох боків Збруча, а також польські і російські. Привабливі новинки красної літератури нашої, набори нових книжок в гранках, правлені рукописи, коректи тощо. Обстановка найбільш настроююча...

Олекса Коваленко не був ідеологом нових українських літературно-творчих напрямків того часу — вони з'явилися з нутра тих самих осередків, що купчилися біля його, або відходили від нього. Він не був ані метром, чи головою якогось напрямку, чи школи поетичної — сама бо його поетична творчість була скорше відгомоном тих дужчих, що саме тут бували, або з ним стикались. Але він був дотепним організатором осередку, наче тим привітливим господарем західньо-європейської кнайпи, де купчилися ті, що після робили голосним ім'я господаря та його дому; він був наче милою гостинною господинею одного зі славетних в історії літературних сальонів...

Він умів з'єднати, зорганізувати і, навіть, гарно, зо смаком видати нову книгу, скласти новий альманах, навіть, організувати новий періодник. Але не більше!... Так він з'єднував українські сили і матеріали для своїх декляматорів, антологій, альманахів; так він допоміг виданню кількох популярних творів Михайла Драгоманова, гарних дитячих видань, пізніше — виданню кількох збірників поетичної творчості Грицька Чупринки. Він же допоміг постаттю журналу "Українська хата", в якому йому, через певні нетактовності, на другий день вже не було місця. У всьому цьому полягав його талант. В цьому ж і його чимала заслуга, якої не сміємо ані скреслювати, ані забувати. Помер він на еміграції, десь в

Штирії, 1927 року, чи то як простий робітник невідомого бауера, чи то сам, як малий хазяйновитий фермер, але забутий, незаслужено, українською літературою чи українською журналістикою.

3. "Терновий вінок"

Десь восени 1907 року О. Коваленко, від імени видавництва "Ранок", почав ширити гарну листівку, видану на жовтавому крейдяному папері, надруковану в двох фарбах. Це був проспект задуманого ним нового альманаху "Терновий Вінок", який, обіцялось, буде модерно-артистичною новинкою зі всіх боків. До участі в збірнику закликалися молоді, творчі українські сили. В проспекті був образок тернового вінка, з якого густо скапувала червона кров. Альманах присвячувався (негласно) трагічній долі українського слова — української літератури...

Тим закликком була найбільше заінтригована літературна молодь: до неї бо був звернений голос заклику, а знову ж потрапити на сторінки такого люксового видання стало солодкою мрією багатьох початківців... Ото десь наприкінці 1907 року я закінчив одно оповідання (якому не міг знайти відповідного заголовка) — це була пригода одного влюбленого терориста. Гарненько переписавши свій твір, я поспішив з ним на пораду до Володимира М. Чехівського, свого давнього порадника й приятеля, який, поправивши мені декілька висловів, надавши йому заголовок "Напів дороги", радив мені поспробувати щастя. Я одважився і відніс його О. Коваленкові. Яка була мила несподіванка, коли я по парі місяців зустрів редактора збірника, а він попросив мене зайти до його, щоби полагодити справу з моєю новелькою, яку таки добренько пошкрабав цензор. Я поквапився з відвідинами, заінтригований подією. В редакції я побачив купу матеріалів з-під щітки зломаних у сторінки, а між ними деякі покреслені червоним олівцем. Це були сліди

перегляду цензора, бо з-під його ока не міг уникнути жадний український друк, хоча то було після видання "тимчасових правил". Треба було мені пов'язати текст так, щоб оминути в ньому скреслені цензором рядки, а то і окремі слова. Я полагодив справу і тут довідався, що відвоювати в цензора й те, що зосталось з моєї новельки, було не легко. Це було тим більше приємно чути мені, дійсно початкуючому пись- менникові, бо у "ЛНВіснику" я ще не одважувався адресуватись, а в "Раді" від редактора її Методія Івановича Павловського вже пару раз чув його трафаретну відповідь тим, що докучали йому зі своїми писаннями: "Так дрібно писано, що не вчитаю". Виходючи в той день від Коваленка, я дійсно наче вдруге народився...

Десь у квітні, або в травні 1908 року "Терновий Вінок" з'явився з друку. Це була дійсно гарно видана книга, розміром великої вісімки, в артистичній обкладинці, на гарному папері, з багатьма рисунками пером, деякі навіть в дві фарби, роботи художників — Івана Бурячка та Валентія (Василя) Рісниченка — таких видань на Україні ще досі не бачили... Це був чисто літературний збірник поезій та прози різних авторів. Пам'ять моя не задержала всіх його авторів, але твердо пам'ятаю, що на початку книги був твір Лесі Українки, далі М. Славинського, П. Капельгородського, але в переважній більшості то були твори молодих, не знаних ще авторів, між якими був і я. Були тут присутні майже всі майбутні "хатяне": М. Шаповал, учасник "Розваги" та автор збірки поезій "Син віри", що вийшла з цензурними перепонами в Харкові; Юрій Тищенко, що друкувався уже в "ЛНВ"; Грицько Чупринка — постійний гість в "Раді", "ЛНВ" та інших виданнях; Христя Алчевська — авторка поетичної збірки "Туга за Сонцем"; Юрій Будяк (Покос), автор цікавих "Записок учителя", що друкувалися тоді у "ЛНВісникові" та, звичайно, і О. Коваленко. Але ні складом своїх авторів, ані змістом їх творів збірник "Терновий Вінок" не робив враження чогось екстравагантного,

особливого. Між учасниками його були і старші, відомі письменники, яких пізніше назвав С. Єфремов "молодо-чехами", була й зелена молодь, що вперше друкувалась. В більшості це були твори, т. зв. "поезія в прозі" — твори не більші сторінки, двох (не більші "гороблячого носика" чи "заячого хвостика" — це все з арсеналу дотепів по нашій адресі С. Єфремова, О. Білоусенка та О. Лотоцького), які поза своєю формою і своїм змістом різнилися від матеріалів своїх попередників як, напр.: "Хвиля за Хвилею" (1900), або "Знад хмар та долин" (1908), "Дубове листя" (1903), "З неволі" (1906). Твори були не блискучі, але безперечно відмінні від тих, що друкувалися масово дотепер — модерні. А до того й видані були, як то досі не було в нас. Ота модерність, що відразу кидалась в очі, вона й драгувала присяжну українську критику, тобто гловно С. Єфремова. Але С. Єфремов, постійний критик солідної "Київської старини", де він недавно прохопився з невдалим виступом своїм проти "чистого мистецтва" в статті — "В погоні за красою", скерованої проти творів О. Кобилянської (1903) та пізніше, як критик в "Раді", — не виступав одверто та не критикував нові видання, лише вряди-годи то там уціпне, зачепить зневажливо і диткливо "сміливих людей", як сам називав декого з "хатян".

З одвертою критикою видання виступив, так не раніше місяців двох після його появи в друку, професор Микола Сумцов в харківській російській газеті "Южний Край", що містила його статті на українські теми... Тодішньої критики "Української хати" в мене нема під рукою, як нема й літератури про неї. А треба би було навести кілька соковитих виразів поважного професора, який з диткливими обвинуваченнями напав на редакцію та авторів збірника "Терновий вінок", дорікаючи їм за "літературну неграмотність", за великі претензії, за ошуканство українського читача і за отой злощасний "модернізм". Після тої рецензії відчувалось, що такий безпокійний О. Коваленко вчинив не більше, не менше, як

великий злочин, бо увірвався у спокійне людяне життя української літератури зі своїми "модерними" вибриками, та ще й претендує на пошану й увагу публіки. А треба тут додати, що "Терновий вінок" і критика на нього була темою одного з шумних виступів О. Коваленка в київському "Українському клубі". Його доклад викликав гарячу дискусію між оборонцями старих поглядів на ролю мистецтва в життю, т. зв. "михайловицини" (від імени російського критика і публіциста, Миколи Михайловського, під великим впливом науки якого був С. Єфремов і т. зв. "народники") та "модерністів" ("нічшеанців" чи оборонців "мистецтва раді мистецтва"), погляди яких заступав О. Коваленко з товаришами.

Все то не було би зле, коли би не гарячковість О. Коваленка та не ті нетакти, які він собі час-від-часу дозволяв уживати в тім літературнім змаганню, часто-дуже компромітуючи всіх своїх однодумців і товаришів на роботі... Ото сталась така пригода: звіdomлення про один з таких голосних виступів О. Коваленка в Києві мало бути поміщене в хроніці газети "Рада", тому що той же О. Коваленко в той день заступав коректорку газети (пі. Виноградову-Козачку), то він дозволив собі текст, присланий з редакції (не милий йому), змінити на прихильний собі. На другий день в редакції "Ради" стався великий скандал. Але він стався і в літературних колах, що досі йшли з Коваленком, бо після цього все молоде, що співчувало з ним, несвідомо в уяві загалу ідентифікувалося з ім'ям і нетактовностями О. Коваленка... Це було в Києві, але "добре лежить, а лихе біжить", а тому й не диво, що Харків все те чув і все те вже знав. І не дивно, що старий професор був у курсі всіх подій, та ще був він відповідно повідомлений до свого другого виступу і встряг у літературні дискусії Києва (ним дирегували спільнодумці "Ради"). Але факт є фактом — фронти почали вимальовуватися. Зачеплено не лише видавництво і видавця, але цілий колектив співробітників

“Тернового вінка”. І що найгірше — їм для оборони слова нігде не було. Не було не тільки де боронитись, але й де просто ясніше та конкретніше зазначити свою позицію... Існуючі бо інші видання просто для власного спокою, на жаль, не вмішувались у чужу їм справу.

4. Молодь гуртується

Навідуючись час-від-часу до О. Коваленка, щоби бути в курсі позакулісового українського життя в Києві, а ще більше поза Києвом, щоби переглянути часописи з Галичини та літературні новинки, я зустрівся там з багатьма людьми, яких пізнавав ближче та довідувався про їх працю в минулому, як і в біжучий час. Так тут я познайомився з Грицьком Чупринкою, який саме перед тим відбув свої карі то в Лубнах, то в Смоленську, але більш був зацікавлений тоді французькими та російськими символістами, ніж тим, як позбутися поліційної опіки, яка не дозволяла йому жити в Києві. Тут від нього я вперше почув про знамениті “Квіти зла” Шарля Бодлера, в перекладі на російську мову, здається, Валерія Брюсова, як рівно ж не менше тоді славні й поширені поеми американського поета В. Вітмана або Едгара По: “Чорний крук” та “Дзвін” в блискучому переспіві Константина Бальмонта. Ніхто бо так, як Гр. Чупринка, не смакував тоді сміливі образи Бодлера, в змалюванні сучасного йому французького міста, що порівнював його з трупом здохлої коняки. Про поезію любив говорити Грицько Аврамович (хоча був один з мовчазливих людей), любив цитувати старших російських поетів — Тютчева й Фета, від творчості яких починав нову російську поезію, як і сучасних поетів. З великим зацікавленням завжди переглядав він пишне видання “Аполлона” та “Мир іскусств”, в яких стрічав знайомі йому імена, твори яких часто знав напам'ять.

Але він, як і я, тут вперше лише знайомився з творами наших галицьких “молодомузців”. Наше вухо

звикало тут до нових імен, до назв нових збірок та окремих їх творів. Найбільше уваги уділялося ліричним творам песиміста Петра Карманського та бадьорим візіям Василя Пачовського, особливо в його "Сон української ночі". З новелістів звертав увагу нашу своїми символістичними мінятюрами, як і мовою їх, Михайло Яцьків, автор збірника "В царстві сатани" та "Адажіо консоланте"...

Тут же я зустрічав не раз і не два старшу від нас людину, а це Юрія Будяка (властиво Покоса), який своїм хриповатим, але сильним голосом покривав загальну гутірку та з насолодою оповідав якусь чергову новину. Він саме тоді друкував в "ЛНВіснику" свої цікаві "Записки учителя", бував в редакції цього журналу, бачився з самим "професором" та чував про різні події у Львові, пригоди та новини. Розповідати він умів, а розповідаючи, якимось дивно та без потреби розмахував руками. Це був поет, який працював в той час над своєю поемою "Невольниця Україна" і твором "Пан Базалей", а трохи згодом випустив у світ свою збірку поезій "Буруни". Але він мав приємність також опрацьовувати сценки та пригоди зі свого мандрівного життя в стилі ранніх горьківських новель. З них пам'ятаю лише одну — "Над Алтою", що друкувалась на сторінках "Української хати". Пізніше він, повторюю, старша людина, приневолює себе до підручника, складає матуру, вступає у Політехніку і закінчує її з дипломом інженера. Але писання не покидає і чимало дає лектури для дітей. Помер в 1946 році в Києві.

Зчаста забігав сюди й художник-декоратор Іван Буряк, бо як ілюстратор видань О. Коваленка він мусів постійно бути в контакті з видавцем. Можна було зустріти тут Івана Майстренка, пізніше вдалого стилізатора дитячих народних казок, поетес — Козачку (Виноградову) та молоденьку Олену Журливу (Пашинківську)... Але поза тими відомими вже нам людьми тут перебувало багато гостей з поза Києва, які часто приїжджали до Коваленка з

цілими томами і торбами своїх поетичних, а частіше драматичних творів.

Ото якось перед Великоднем року 1908-го, здається, таки в Юрія Будяка зродилась думка — видати нам сатиричний журнал, на зразок колишнього "Шершня". Це був час III-ої Державної Думи, яка так мало обіцяла, а ще менше давала нашим депутатам. Отож для політичної сатири був багатий матеріал. Але чимало знайшлося там і з нашого літературно-громадського життя...

Думка ця була підхоплена. Майбутню часопись назвали "Хрін", бо була тоді найбільш відповідною і сезонною саме така назва. Мене було вибрано відповідальним редактором-видавцем, бо я був найменш залежним від когось та й людиною, ще не заміркованою в українських колах. Робота пішла весело, спільно і жваво.

Найбільш працювали тут Ю. Будяк, О. Коваленко та Гр. Чупринка. Фейлетон дав, у віділому йому стилі, Виборний Макогоненко (тобто Модест Левицький). Поза обов'язковим загально-політичним матеріалом та діяльністю чергової Думи, чимало дісталось нашим "Милим приятелям" з "Кієвлянина" (Піхновій та Савенкові), а також новій "чорносотенній зорі" — проф Т. Локтеві з "Кієва". Та бомбою тут були не дотепні поезії-сатири Гр. Чупринки, не прислів'я та загадки, що злісно та гостро осміювали "сусідів" та факти, осіб і вчинки декого зі старших громадян, зложені переважно способом "листа запорожців до султана", але досить таки прозорі карикатури пера Івана Бурячка. Особливого шелесту наробила карикатура останньої сторінки, що мала підпис "ось як ми славу доби(у)ваємо!"... А на малюнку було: старша людина у рваних черевиках, що пальці було видно, у рваному сурдуті та латаних штанах, з червоною хусткою на шиї та зім'ятім кашкеті, з великим квачем і відром з фарбою в руках, поставивши праву ногу на тумбу, малює-виписує на парканах: Б-о-рис Грін-чен-ко... Б. Грін... Типічна борідка дозволила легко пізнати об'єкта

карикатури. Але ідея карикатури була ясна — славолюбіє письменника, його самозакоханість та пишання своїм "великим ім'ям", який просто задихався в київській атмосфері, де з'явився вже тоді й проф. Михайло Грушевський.

Часопис вийшов у великодню суботу — 13 квітня 1908 року. Одне-єдине число, але й воно, мов той хрін — не одному штрикнуло в ніс і свої наслідки мало. У широких українських колах в нім бачили зухвалий вибрик, непошану і грубіянство. Караул! Безіменні молодки зневажають старих, заслужених українофілів, письменників та громадян! Особливо ображені були кола "радян", які просто прийняли удар по своїй адресі. Але більш важливим воно було для нас: це ж був перший спільний чин невеличкого гуртка молодих людей, які свідомо йшли на герць зі старими іменами та, об'єднані цим актом, й далі одверто виступали проти "олімпійців" українського Парнасу. Може кострубаті, навіть і не завжди літературні були ті чини, але вже саме силою свого протесту вони єднали протестантів і купчили їх до дальших літературних кроків. Це була свійособлива форма протесту безсилою, неестетичний може вигук тих, що не мали де сказати спокійно та докладно про все те, чого вимагав їх внутрішній голос.

5. І лідер знайшовся

На Зелені Свята того ж таки року в гарний сонячний київський день з'явився до мене Василь Скрипник (його помилково поплутала у своїх спогадах Галина Журба з комісаром Миколою Скрипником) — молода, жвава, завше усміхнена людина. З ним я познайомився раніше при праці в Леоніда Жебуньова, де ми підбирали, пакували і розсилали українську літературу політичним в'язням та зісланням. Це був юнак, до характеристики якого так і хочеться позичити виразу зі стороженківських "Вусів" — "йду собі, підскакую..." В гарній полтавській вишиваній сорочці, з червоною

стрічкою, у легкій темно-сірій жупані, у елегантних чоботях, в солом'яній капелюсі — він говорить з вами та все пританцьовує, та все "підскакує". Веселий, дотепний, жартівливий — це наче тобі Микола з "Наталки Полтавки"... Бідний хлопець, любив він життя, літературу і мистецтво, але сидів тоді без заробітку. З фаху — лісник і згодом працював в одному з тереженківських лісів на Волині. Та не довго того було — помер на сухоти в перші тижні по великій революції.

Так отой Василь таємниче сповістив мене, що в Києві приїхав поет, Микита Шаповал, його товариш по лісовій школі. Замешкав він на Театральній вулиці поруч з музичною школою Миколи Лисенка, такий-то номер, треба питатися курсистку Ольгу Павловську... В призначену годину я був, де треба було бути. Мене привели в сад у альтанку... Вже при назві імені Микити Шаповала в мене перед очима постав образ молодого людини в офіцерській піхотній уніформі, стрижений під йожика, як то було на світлині, вміщеній на сторінках декляматора "Розвага" (2-й том, 1908). В альтанці вже було кілька знаних мені людей: Юрій Будяк, Юрій Сірий (тоді знаний під іменем Павла Лавріва, а пізніше як Юрій Тищенко) — керівник "ЛН Вісника"; Леополд Будаї (він же Котик) — коректор видавництва "ЛНВ" та дві панночки: Ольга Павловська та Людмила Н., згодом перша стала дружиною М.Шаповала, а друга — нареченою В. Скрипника.

На зустріч мені з лавиці піднісся молодий чоловік, чорнявий, у гарній полуботківці, в широких офіцерських шароварах, підперезаний червоним поясом, та в лакових високих чоботях (помісь полтавського з нижегородським, чи правдивіше, з армейським!..), з гитарою в руках. Це й був Микола Шаповал. Я пізнав його по очах і зачісці і, головне, по теплій усмішці та повних життя, енергії та відваги очах його.

Василь Скрипник, що мене представив, звернув увагу, що ми обидва старшини російської служби і однакова наша військова кар'єра: по короткій службі ми обидва були замішані в революційних справах, відбули свою кару та в три менти опинились в цивілю. Ми розговорилися, обмінялися короткими інформаціями, де й що тепер поробляємо. Тим часом підійшли ще інші гості і той же Василь Скрипник просив займати місця, щоб приступити до інформацій... Почали вголос ділитися літературними та громадськими новинами. Що з'явилось нового в нас, що в Галичині. Тут ми довідалися про появу нового літературного часопису-двотижневика, під назвою "Бджола", якого почав видавати у Львові при участі "найзнаменитніших" (це викликало у всіх нас усміх) українських письменників невідомий тоді нікому з нас Микола Венгжин (Угрин Безгрішний). До участі у часопису редакція кличе і письменників з Великої України. Це була приємна новина!...

Але слово забрав Микита Шаповал. Він коротко накреслив ті умови, в яких опинились молоді літературні сили тут в Києві при існуванні навіть кількох літературних видань. Гірше стояла справа на Лівобережжю, властиво, в Харкові, де й жадного видання в українській мові не було... Тим часом по різних містах України і поза Україною є чимало нових, молодих, не вправних ще літературних сил, які потребують друкуватись, потребують уважної і здорової товариської критики, прихильного до себе ставлення та публікування їх продукції... Це було потребою всіх та всюди. М. Шаповал констатував певну спорідненість тих дуже роз'єднаних територіяльно сил, показом чого він навів матеріали видань "Розвага", "Українська Муза" та особливо "Терновий вінок". Далі промовець признався, що несподівано різкий та безпідставний напад на це останнє видання його професора (М. Шаповал студіював у харківському університеті як вільний слухач) викликав у

нього певний протест, який і оформив він у своїй літературній праці, яку й дозволяє собі до прочитання тут. Всі охоче згодились і автор зачитав тут докладну свою розправу, освітливши генезу збірника "Терновий Вінок", його завдання й мету. По його думці це був не лише неясний, інстинктовий голос новоповсталого літературного середовища, але й певного роду мистецько-літературний маніфест його. І дарма, що його дехто не хоче чути і розуміти Сьогодні, він зрозуміє його завтра, післязавтра, бо будучність належить тим, що йдуть вперед, а не тим, що вже є. Далі він переглянув і оцінив по-своєму кожен частину збірника "Т.В.", особливо тих, ще невідомих, початкуючих авторів, що саме тут вперше заговорили. Всі слухали доповідача з великим зацікавленням, бо говорив він про них, про їх же... Його приємний, м'який, баритональний тембр голоса, його добірна літературна мова з де-якими слобожанськими нюансами приваблювала слухачів. А ще більше еднали одверті, сміливі і гострі характеристики противників... На останку всі згоджувались з тим, що ми мусимо таки спромогтися на власне видання, хоча б менше розміром. А поки що мусимо всі використати миле запрошення редакції "Бджола".

По закінченню доповіді пішли балачки про те, що треба якнайскоріше видрукувати саме цю розправу М. Шаповала, а що вона змістом своїм і розміром не надається до існуючих видань, то вирішено зібрати засоби й ще матеріали для окремого, нашого літературно-критичного збірника. Тут же вибрано редакційну колегію на чолі з М. Шаповалом, та окрему адміністраційну, яка б технічно підготовляла видання. Кожний з учасників мав внести пай в розмірі 25 карбованців. Думалось, що приєднаємо ще когось з меценатів і наш задум буде реалізованим... Збірник мав би бути готовий на осінній книгарський сезон.

б. "Бджола" - "Будучність" - "Будучина".

Революція 1905 року в Росії розворушила творчі сили не лише Наддніпрянської України, але й Галичини. Відомо всім, як зреагував І. Франко, утворивши свою маєстатичну поему — "МОЙСЕЙ". Але одночасно з голосом велетня вже почали приходити і оті наростаючі, молоді сили Галичини. Почали вони свою працю саме в році 1905-му у невеличкому ілюстрованому журнальчику під назвою "Руська Хата". Завдання цього місячника було дати лектуру широким колам, де існуючий вже тоді "ЛН Вісник" був заповажний. Журнал виходив за редакцією Сембратовича і купив біля себе оті молоді сили. А це були: Василь Пачовський, Петро Карманський, Володимир Бірчак, Михайло Яцьків, Остап Луцький та ще дехто. Та виявилось, що тих родин, яким назустріч йшов журнал "Руська хата" було так мало, що часопис їх передплатою не вдержався і вже на початку 1906 року перестав виходити.

Розбурхані до життя й праці молоді сили не могли остатись без свого органу й занепадом "Руської хати" в місяці лютому 1906 року почали видавати новий місячник під назвою "Світ". Видавав його Вячеслав Будзиновський, автор побутових оповідань та історичних повістей. Редакція його складалась з Вол. Бірчака, М. Яцькова, Остапа Луцького і Петра Карманського, а при ній було створено спеціальний інститут артистичних дорадників з Василя Шурата, пізніше науковця та академіка — Б. Лепкого та Вас. Пачовського. Редакція нав'язала стосунки з літературними силами на Наддніпрянщині. На сторінках "Світу" з'являлись праці М. Коцюбинського, Вол. Самійленка, Ол. Коваленка та інших. З письменників Буковини бачимо відоме ім'я Ольги Кобилянської. Але і так добре організований, багатий творчими силами, місячник не довго проіснував в Галичині. Різні реформи й спроби редакції, збільшення об'єму та запровадження ілюстрації не привабили до часопису такої кількості передплатників,

щоби журнал міг існувати, а редактор і співробітники могли діставати свій гонорар. Часопис ледве проіснував у 1907-м році і з великим запізненням з'являвся в році 1908-м, коли перестав виходити, спинившись на 16-17 числі. Гурт письменників зорганізував своє видавництво під назвою "Молода Муза", від якого дістав в історії письменництва назву "молодомузівців".

По занепаді "Світу" з'являється у Львові, на початку 1908 року, нова часопись-місячник — "Бджола" за редакцією Миколи Венгжина. Це були зшитки більшого формату, де текст друкувався в два стовпці. Це був саме час, коли в Києві також вже ворушилась громада літературної молоді, збуджена до життя й праці "Розвагою", "Українською музою" та "Терновим вінком", виданих заходами Ол. Коваленка. Ото через його, головним чином, і нав'язано зносини з редакцією "Бджоли", яка крім "найзнаменітніших" (цей епітет якимось особливо вразив наше наддніпрянське вухо!..), охоче друкувала і перші проби київської молоді. Я пам'ятаю, що й сам спокусився і післав "Чесний Робітник", яке там й надрукували. Далі там же знайшовся мій переклад твору Елени Кей. А більше оповідання — "Мій сусід Матвій", що не вмістилося в однім числі, так і не було закінчене в "Бджолі", а з реформою видання та перейменовання його в р. 1909-му на "Будучність", а згодом і на "Будучина", що видавалось розміром книжним, — тут не підходило тематикою і ще більше — розміром, то так і запропастилось там.

Але я був одним з пізніх Іванів, чи просто занадто скромна людина, бо там вже раніше друкувалися, правда, поезії, М. Шаповала, Гр. Чупринки, О. Коваленка, Ю. Будяка та інших. Але крім белетристики "Бджола", "Будучність", "Будучина" містили також просторі "Дописи з Києва" М. Бутенка і вони особливо цікавили киян і то з ріжних таборів. Під цим таємничим псевдонімом довго крився Микита Шаповал

(М.Сріблянський). Властивим йому (Сріблянському) стилем, гостро й дотепно описував він події літературно-громадського життя в Києві: літературні вечірki в Українському Клубі, наукові доповіді, реферати та дискусії про них. Не обходилось і без того, щоби по адресі того чи іншого противника не посипались часами гострі та отруйні стріли сміливого, тобто одвертого і дотепного дописувача — М. Бутенка. Ці дописи більш ніж самі твори оформляли та єднали гурток однодумців М. Шаповала. В нас увійшло майже в звичку, одержавши чергове число "Бджоли", збиратись в помешканню М. Шаповала (то було на Бульварно-Кудравській вулиці ч. 38), та спільно перечитувати продукцію і обговорювати її з відповідними коментарями. Чималій увазі підпадали поезії, бо сам господар, як поет, тим найбільше цікавився. Але правдивим літературним показником було читання та коментування "допису з Києва". Його розбирали по кісточках... Для мене довго було таємницею — хто ж є автором тих дописів, але тішила та однодумність, що ними викликала. І дійсно, псевдонім автора мав-таки якнайдовше бути не розкритим, бо його власник працював, заробляючи на кусок насущного, коректором саме в українській газеті "Рада", заступаючи в тій ролі дружину.

Коли в Галичині зчинилась буча з приводу сміливого, навіть зухвалого виступу дев'ятнадцятилітнього юнака, співробітника "Бджоли" Миколи Євшана (псевдонім Миколи Федюшки) проти Івана Франка та з переоцінкою Івана Котляревського, тоді київський гурток негласно привітав цей виступ, солідаризуючись з молодим критиком не так по змісту, як по духу. А свою однодумність та симпатію ми незабаром скріпили спільним з'їздом на могилі Пантелеймона Куліша в день його народження — 27 липня 1819, що було противною стороною прийнято, як наш демонстративний виступ проти Т. Г. Шевченка?! Тут вперше зустрілись представники Львова, Києва, Харкова (Христя Алчевська)

і Москви (Хведір Коломійченко, студент Комерційного Інституту). На тому з'їзді ми ще більше переконались, що таких, як ми, є чимало, і то всюди — і всі вони дихають одним духом та рвуться до вияву себе. І після того, піддержані ними, ми ще більше доклали сил та старань, щоби такі зорганізувати нам свою часопись, а в крайньому разі, хоча літературний збірник. Вибрана давніше редакційна комісія вже й матеріялу до друку призбирала досить, але засобів на видання його не було. Ото на одних сходинах я, щоби піддати духу громаді та підтримати наші спільні заміри, зголосив, що вношу в спільну касу свій літній заробіток — 80 карбованців. Мій жест з ентузіазмом зустрінuto громадою, але й це ще справи не поліщило. Справа з виданням висіла в повітрі і не поступалась ні на крок вперед. Але саме в той час прийшов на допомогу нашій біді практичний і досвідчений у тих справах — Олекса Коваленко...

На потай від усіх нас, він давніше вже задумав з початком 1909 року видавати в Києві родинний ілюстрований часопис під назвою "Українська нива", на зразок багатющого російського, дуже поширеного на Україні видання, що звалось "Нива". На видання такого часопису О. Коваленко мав вже дозвіл від канцелярії губернатора, мав також горстку передплатників з-поміж своїх прихильників десь з Амуру, які надіслали не лише передплату, але дещо й пожертв, які обіцяли збирати і далі. Ураховуючи настрій товариства і знаючи добре загальну ситуацію, мало сприятливу для нових видань, О. Коваленко признається у своїх намірах і навіть готовий передати своє видання товариству. Змінити характер видання, назву видавця та й дещо й назву видання буде йому не тяжко. Тяжче би було дістати дозвіл на нове видання. Громада наша цю пропозицію прийняла, хоча й була уражена його поступованням потай від приятелів...

Ухвалено просити дозволу на "літературно-критичний та громадський місячник"... І пішли довгі дискусії про те, як назвати своє, будь що будь, "модерне" видання. Але найбуйніша фантазія не могла встояти проти реальних доводів О. Коваленка — щоб нова назва не відбігала далеко від назви "Українська нива"...і змушені були всі статті на простій, трафаретній, "українофільській (що найгірше всіх разило!) назві: "Українська Хата"...

7. Українська хата

Офіційний дозвіл на видання журналу "Українська хата" я дістав лише на початку лютого 1909 року. Засоби на видання, тобто не більше, як для оплати двох-трьох чисел, лежали готові. Тим часом розсилалось запрошення до співробітництва та передплати журналу. Метелик-оповістки про напрям і програму нашого видання поширювались, як тільки можна було. З тою метою я звертався до всіх київських редакцій, своїх та чужих, з проханням надрукувати його на своїх сторінках. Звичайно, в першу чергу до редакції газети "Рада". Але на наше здивовання наше оголошення не було там надрукованим. Не допомогла і моя безпосередня балачка з адміністратором газети, приємним та м'якеньким паном Максимом Синицьким. Звичайно, то не від нього залежало! Тон дано згори!... Тоді я звернувся до російського видання "Кієвські отклики", — видання ТУП-івців, редактором якого тоді був Олександр Саліковський, російський журналіст, демократ, а згодом міністер внутрішніх справ УНР. Але й тут нашої оповістки не надруковано, бо, пояснили, що не було місця. А коли я в розмові з паном редактором запропонував оплатити оповістку, як то належить по тарифу, то й тоді мені було в тім відмовлено без жадних пояснень. Нам ясно стало, що по всьому українофільському фронті було кинено гасло — бойкотувати їх!... Але така зустріч нас не злякала, навпаки, викликала заохочення до боротьби та до обов'язкового зреалізування нашого

наміру. Невдача в Києві заставила нас звернутись де можна було поза Києвом. А одночасно в листах на безліч адрес розсипано писемні повідомлення про брутальний вчинок старих українофілів. Львів, Станиславів, Тернопіль, Відень, Харків, Одеса, Умань, Москва, Петербург, Томськ... одержали детальні повідомлення про подію в Києві. Звичайно, в запалі боротьби ніхто з нас не скупився на гострі та одверті вирази...

Виникає зразу питання: чому саме так не побатьківські, навіть вороже поставились до нас існуючі тоді старші кола українського громадянства? З яких мотивів вони різними далі способами нищили нас, наші заходи, початки нашої роботи?... Пояснення тому, значно пізніше, дав сам "пан" (як його звали) — Євген Чикаленко, видавець газети "Рада" у своїх "Споминах"... Сенс саме такого ставлення (поза всякими українофільськими сентиментами) був у тому, що старші кола, вже досвідчені в тяжких видавничих справах, були певні, що українське громадянство, тоді нечисленне і малосвідоме (це, уважайте, за вісім років перед великою революцією!...), ще не могло як належить удержати передплатою й тих кілька видань, що й тоді вже існували. А тому, на їх погляд, не було рації розбивати увагу й матеріальну спроможність тих, що вже передплачували досі існуючі видання (наче б то все українство одним миром мазане!...), видаючи ще якесь нове видання, бо існуючих було вже забагато...

Можливо, що то була їх правда, бо, наприклад, згадується й таке: в 1847 році професор Михайло Максимович хотів видавати у Києві науково-літературний місячник "Кієвській Собеседник", але не дістав на це дозволу, бо "Государь Император (а це був Микола I, кат Шевченка) изволил признавать, что число существующих у нас журналов уже слишком велико..." Але ця причина не могла спинити нас, як і ніколи не спинила всіх тих, що коли-будь вже починали українське видання. Історія нашої журналістики є тому свідком. Бо ж кожне видання, бо ж

той чи інший орган потрібний був спершу не так для читачів, як для його видавців, для того поки що невеличкого гуртка, що через нього промовляє до читачів, який тим висловлює себе, свої погляди, думки й бажання. У нашому випадку були на перешкоді не лише матеріальні мотиви, але й наша ідеологічна розбіжність двох груп, двох світоглядів українців, т. зв. українофілів і українців, що перейшли революційну школу і практику. А це саме й було тим, що давало нашим противникам в руки "не мир, но меч". А коли так, то і нас вони примушували за всяку ціну озброюватись.

Тим часом треба було думати про матеріал до першого числа нашого журналу. Ініціативу в тому взяв на себе Микита Шаповал. Він скликав загальні сходи всіх учасників нашого видавництва. Зійшлося нас не більше, як то бувало й досі, а саме лише один десяток людей, що й вважались за ініціаторів видання. Ото всі присутні були зобов'язані подумати й написати програмову статтю нашого видання, накреслити плян його, і, звичайно, згадати для першого числа, хто що й може й хоче, щоби на слідуючих сходинах вже той матеріал переглянути, обговорити та скласти перше число. Тим часом ті, що мали зв'язок з молодими письменниками Галичини, так званими "молодомузцями", і редакцією "Будучність" — повинні їх були всіх запросити до співробітництва в "Українській хаті". На слідуючих редакційних сходинах М. Шаповал вже познайомив нас з тим, що було в редакційному портфелі. І треба признатись, що не було там нічого особливого: українська провінція була залякана й стала на роздоріжжю, вичікуючи...

Але найбільше турбувала М. Шаповала перша, вступна, програмова стаття. На його вимогу кожен з присутніх мав поділитись своєю думкою та зачитати, хто що мав згаданим. Думки багатьох були подібні, але найбільш літературно, яскраво та чітко виложені вони були в проекті самого Шаповала. Тому-то його

стаття була принята за передову, за програвову нашого літературно-критичного та публіцистичного місячника. На жаль, я тут не можу по пам'яті навести хоча б основних тез того першого двосторінкового еляборату людини, що з того моменту і до часу насильного закриття військовою владою нашого видання (31.7.1914) надавала йому "печатъ свого духа"... То, звичайно, були гарячі, сміливі, але ще туманні, не скристалізовані в певну систему його думки. То була фіксація більше чуття, ніж переконань. Та все воно було нам добре зрозуміле, близьке й рідне, воно нас запалювало і гнало вперед, у чарівну невідомість...

В той же час О. Коваленко підготовляв, а я йому помагав і до всього придивлявся, все потрібне для друку: була зроблена умова з однією з кращих київських друкарень, п. Григорович-Барськово, що містилась на Хрещатику, ч. 40. Вона мала власний вибір українських черенків, великі модерні машини і, навіть, українців робітників. Там же загніздилось видавництво "ЛН Вісника"... Було вирішено, що наше видання буде місячником невеликого розміру, всього в три аркуші друку (48 сторінок). Офіційним, тобто відповідальним редактором-видавцем був я. Редакцію ж мала провадити колегія учасників, які для зручності в праці розбились на кілька груп: поети, белетристи, критики і публіцисти. Окремою ділянкою була адміністрація часопису та технічний відділ його видання: організація передплати, догляд в друкарні, коректа, експедиція часопису тощо. Отже, адміністративно-видавнича праця впала зразу на О. Коваленка та на мене, але то й не зле, бо він мав в тій ділянці великий досвід та й потрібні всюди зв'язки, а я мав охоту з тим познайомитись.

Маючи в руках урядовий дозвіл на видання журналу, можна вже було приступати до друку часопису, закупивши паперу й домовившись з друкарнею. Матеріал підібрано й передано на руки О. Коваленка, який вже

пильнував його далі... З великою нетерплячкою чекали ми всі то вимріяне перше число. І ось 24 березія (ст.ст) 1909 року воно з'явилося...

То був невеликий зшиток, великого книжкового формату, у блакитній обгортці з досить кострубатим написом:

"УКРАЇНСЬКА ХАТА"

Нижче було подано зміст зшитка, нумерація їх та дата. На свято уродин нашого органу зійшлися всі учасники видавництва. Я не пам'ятаю змісту першого числа, лише вривався в пам'ять сумний інцидент того дня... Вже при першому перегляді вміщеного тут матеріалу М. Шаповал сконстатував, що технічний редактор - О. Коваленко не додержав ухваленого редакцією змісту й порядку матеріалу. Він самовільно вмістив свою рецензію на збірку П. Карманського замість призначеної, а вона йшла в розріз з поглядами й оцінкою редакції. По-друге, користаючись тим, що ломку чи верстку матеріалу вів він, Коваленко містить на одній із сторінок, і саме на розвороті часопису, свого дуже слабенького, примітивного вірша:

"Батьку, батьку, чом ти вмер?"

Чом не вкупі ми тепер..."

розгорнувши його на цілу сторінку. Таке порушення волі відповідальної за справу більшості, зневажання довір'ям редакції, нарешті, його постійні нетактовності, які обридли вже всім, змусили товариство, по настоянню М. Шаповала, до рішучого чину — йому подякували за співпрацю з проханням всю адміністративно-технічну справу видання передати мені. І з того моменту О. Коваленко вже більше не мав нічого спільного з "Українською хатою", а для мене почалась нова переломова хвилина мого життя і праці. З того дня цілковито присвячуюсь "Українській хаті" і працюю тут, та, як вірний рицар, не зраджую долі свого серця до останньої хвилини її існування...

№ 82

З книг
М-ти Ю. Шаповала
№ 848

Українська хата

Травень

Київ—1914

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1914 РІК

(РІК ВИДАННЯ ШОСТИИ)

Українська Хата

літературно-критичний громадський український місячник

Завданням журналу „Українська Хата“ є — по можливості повне освітлювання процесу ідейного, духового життя України, беручи його під розвагу національності. Література, як головний виразник його, розкриваючи се життя в його основі, займе перше і найповажніше місце на сторінках журналу. „Українська Хата“, обслуговуючи інтереси української інтелігенції, буде відкликатися на всі важливіші громадські події українського і світового життя, а також на розвій мистецтва в різних його проявах.

Журнал „Українська Хата“ буде мати відділи: а) художньо-літературний (поезія, нариси, малюнки, оповідання, новели, повісти, романи, драми і т. и. оригінальні і перекладні); б) критичний (критичні статті, літературні огляди, характеристики письменників); в) науковий (теорія, історія, і філософія літератури, психологія творчости та ин.); г) публіцистичний (статті, в котрих обговорюватимуться різні події українського і світового життя); д) мистецький (статті про музику, театр, малярство, архітектуру та инше); е) широко поставлена бібліографія і б) літературна хроніка, що занотовує всі новини українських видавць.

Працюють в журналі кращі літературні сили.

Передплата річна на „УКРАЇНСЬКУ ХАТУ“ 4 руб. (в Австрію 12 корон річно і 6 корон піврічно; в Америку: $3\frac{1}{2}$ долляра на рік і $1\frac{1}{2}$ дол.-піврічно) півроку 2 руб. 50 коп., $\frac{1}{4}$ року-1 р. 25 коп. окрема книжка 35 коп. (з перес. 40 коп.).

Передплата на журнал „Українська Хата“ приймається:

В головній конторі редакції журналу — Київ, Ділова, 4;

в книгарні „Л.-Н. Вістника“ — Фундуклеєвська, 12;

в крамниці „Час“ — В.-Володимирська, 53;

в Харькові: „Українська Книгарня“ — Петровський проул. 18.

в Петербурзі: Пет. Стор. В.-Прспект, д. № 1 „Українська Книгарня“.

в Полтаві: „Українська Книгарня“, Петровська пл.;

в Катеринославі: книг. Є. Лозинської, Прспект, ч. Вебера та „Укр. книг.“

Поліцейська 36;

в Кам.-Подільську: Т-во „Просвіта“;

в Одесі: „Українська Книгарня“, „Діло“, Преображенська, 11.

За кордоном: Львів, „Книгарня Наук. Т-ва ім. Шевченка“, Ринок, ч. 10;

в Станіславові: в „Народнім Базарі“; ул. Собіє його.

в Чернівцях: Равх і Лебединський, Ратушева, 4, Г. саж „Бек“.

Комплекти „Української Хати“ за минулі роки (1909—1913) грядуться в конторі журналу по 4 карб. кожний з пересилкою.

Пробний № висплатється тільки за три 7-коп. маркн.

Адреса контори і редакції журналу: Київ, Ділова, 4.

Ціна окремої книжки 35 коп.

З пересилкою 40 коп.

Редактор-Видавець

Павло Богацький

Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Київі», Хрещатик, 40.

Українська Хата

Літературно-критичний, громадський український місячник.

Виходив у Києві в рр. 1909 (з 24 березня ст.ст.) по місяць серпень 1914р. за редакцією Павла Богацького і Микити Шаповала (М. Сріблянського) при ближчій співробітництві Миколи Євшана (Федюшки), Андрія Товкачевського, Олександра Олеся, Гр. Чупринки, Галини Журби, Ольги Кобилянської та багатьох старших і молодших письменників, між якими з'явилися початківці — Максим Рильський, Павло Тичина, М. Семенко та інші.

Це був орган молоді пореволюційної інтелігенції, який радикально ставив питання не лише чисто літературні але й розробляв ідеологічні основи визвольного руху та націо-нального і соціального світогляду. „Українська хата” вис-тупала з гострою критикою т. зв. українофільства з його поміркованим лібералізмом, поверховним демократизмом, лояльністю, та орієнтацією в національновизвольній справі на чужі суспільні сили, які заступав часопис „Рада” і з яким „Українська хата.” вела гостру полеміку.

Але головним завданням „У.Х.” була оборона нових течій в українській літературі, т.зв. модернізму, що в оцінці „Ради” були витвором „рафінованого міського громадянства, декаденством, безпринципністю”, який змагався знищити ідеолог „Ради” (С. Єфремов — „Серед сміливих людей” К.1911). Він говорить про тих, що „в літературі зійшли з утертої стежки, захотіли самостійно проявити свої сили і покинули старих кумирів українознавства”. Безстороння ж критика того часу про „У.Х.” каже, що „вона в цю хвилю є найбільш цікавим, найбільш культурним, одважним в розв'язанню пекучих проблем та оригінальним українським журналом, який йде назустріч молодому життю та його проблем — органом”.

В 1914 р. з оповіщенням Росією війни, журнал було закрито, а редактора його (Павла Богацького) було вислано адміністративно в Сибір, в Наримський край.

Привітання та його історія.

Ви всі знаєте, що людина є істотою, як кажуть, соціальною, громадською. Це значить, що вона родиться, живе і вмирає поміж подібними собі істотами; що кожний її крок, кожний чин мусить рахуватись з інтересами й законами, звичками й традиціями громади. Хто з тим не рахується того рахують в дрібних порушеннях - невихованим, а в складніших - шкідливим громадянином та всіх їх громада виправляє сьак чи так, кого словом, кого докором, а кого й ізоляцією.

До одної з форм людського співжиття є традиційна форма привітання людей одного з одним, яке має довгу й цікаву історію, про що скажемо далі. А зараз зпинимось на формах привітаннях сучасних європейців. Тут ми повинні розрізнити форми його на вулиці, в домі й у вітальні. Далі привітання мужчин, а окремо жінок, дам...

МУЖЧИНА:

а) коли йде один, в шапці, капелюсі - тощо, він здіймає покриття голови що-найпізніше за 3-4 кроки перед тим, як має порівнятися з тим, кого вітає. Чемний, вихований мужчина, молодик, один попереджаючи другого, спішить першим зняти покриття голови і вклонитись, але не робить він це поривисто й розмахуючи капелюхом, а спокійно, повільно, стримано; навіть при великім зворушенні від зустрічі. Знявши покриття голови, схиляє додолу голову й робить уклін в напрямку зустрічного...

б) Коли мужчина йде з дамою, особливо об руку з нею, то вітає зустрічних таким же способом, але маючи даму при правій руці, - здіймає покриття голови лівою рукою, а поклон робить перед собою.

Хто кого має вітати першим?

Кажуть, що коли раз запитали відомого грецького філософа Сократа, чому він, така поважна особа в Афінах, першим вітає своїх знайомих та учеників? Він відповів - чи не хочете ви бачити мене таким же

невихованим, якими є всі ті, що чекають привіту перше від другого і лише тоді відповідають на його самі...?

Звичайно належить: мужчині першим вітати даму (і то не лише старшу, а взагалі даму, жінку, дівчину); молодшим вітати старшого; підрядним вітати начальників; учням - учителів; воякам - команду.

Не годиться робити знак привіту поривисто, з великим поспіхом - це свідчить про пустий формалізм і відсутність чуття, уваги до зустрічного; не слід робити його також недбало, вимахуючи капелюхом, бо тим показується легковажність чину. Але й не робити привітання занадто повільно, щоби зустрілому не видалось, що вам не мила, байдужа зустріч з ним, або й вам тяжко вітатись з ним. Треба робити знак привіту, показати у всьому міру, а це досягається певною вправою й свідомим ставленням до цього.

Коли мужчина не має на голові покриття - то робить лише малий поклін в напрямку стрічного.

При цих рухах погляд того, що вітає має бути звернений на зустрічного. На лиці має грати мила, легка, привітна усмішка, яка свідчить про його задоволення цією зустрічєю. Той низький поклін без привітного виразу на лиці не посвідчить про вашу пошану й радість від зустрічі.

При тих рухах треба голосно вимовити слова привіту, чітко й розбірно, а не пробурмотіти їх собі під ніс. Слова привіту треба дібрати саме такі, які відповідають станові зустрічного, як також місцеві та часові дня, коли доводиться вітати.

Жінки, дами приймають привітання від мужчин, відповідаючи на їх привітання так само словами привіту і легким поклоном голови в напрямку стрічного(-ої), звичайно, також з милою, привітною усмішкою на лиці...

Обидвом сторонам треба пам'ятати, що все це необхідно робити в певній, дуже стриманій формі, щоби тим краще не договорити правду, ніж сказати забагато.

На цю тему є написана ціла наука, особливо при дворах, у вищому світі, що належить да т.зв. ЕТИКЕТУ. З ним ви тепер можете ознайомитись лише в романах та ще краще у кіно-фільмах з минулого часу...

Існує ціла скаля різних поклонів з їх відмінним змістом: нижчий потрібного поклон - виявляє покору, підхлібність; занадто широка, солодка усмішка на лиці - може викликати думку про влєсливість, запобігання; а знову холодний привіт - про гордовитість, незадоволення тощо. Невиразний кивок голови - неуважність вашу, бездушну формальність... Уміти знайтись в кожному випадку і зробити то й так, як то належить є великим умінням, яке досягається чималим досвідом, вихованням...

Коли зустрічний спиниться біля вас, особливо коли ви йдете з дамою, то треба дати можливість привітатись перше дамам, а потім вітає мужчина старшу даму чи потиском лише її руки, яку вона має вам перша протягнути, чи поцілунком руки, а тоді тільки вітають молодшу даму і нарешті, вітаються мужчины. Ніколи, нігде ніякий мужчина не протягає першим руку для привітання з дамою. Мужчина повинен вклонитись дамі й чекати, поки дама не протягне йому свою руку для потиску чи поцілунку. Похапливість, як і покволість тут грає дуже велике значіння. Уміння повести себе як належить є тонкою наукою і її можна порівняти з умінням голодного повестись за столом...

Молодь вітається так само, але без зайвого вияву радості, чи проявів їх менших чи більших симпатій між собою, чи антипатій. Це є лише їх таємницею і про це не повинен передчасно знати кожний. Знову ж треба уміти хоронити святиню свого серця, а не виносити її на люди, на майдан... Не слід виявл'яти товариську фаміліярність, навіть побратимство - це все речі лише для приватного вжитку, а не прилюдного...

Треба чемно, спокійно, здержано, але сердечно висловити те, що кому належить.

Ще при кінці цього розділу треба згадати що при привітанню в рукавичках: дама їх ніколи не здимає, а мужчина в Україні скидав, а в Європі - ні !

У вітальні здоровляться перше з господинею дому, господарем та їх родиною, а опісля зі старшими дамами, панами і, нарешті, молодь між собою. Треба вклонитись перед дамами і коли вони протягнуть руку, то її або поцілувати старшим дамам, чи лише легко, спокійно потиснути але ніколи не потрясати, чи боляче стискати.

Панночки при привітанню роблять реверанс, схиляють голову і подають руку, висловлюючи привітання з усмішкою на лиці. Говоримо про усмішку та привітні слова, але це не значить, що вони мають бути нещирі, штучні. Ні!... Годиться, щоб вони були правдивим відбитком вашого чуття й думки... Бон тон саме вимагає уміти стримувати свої настрої й чуття, але не фальшувати їх...

**НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ і.м. В.І.
ВЕРНАДСЬКОГО — ВІДДІЛ ДОВІДКОВОГО-
БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ.**

ПАВЛО БОГАЦЬКИЙ
1883-1962

Список літератури

Список праць:

Ауґуст Стрінберг: Некролог - Укр. хата - 1912 - ч.5 - ст. 264-265 /Ж1524/

*В обіймах минулого - У.х. - 1912 -ч.1. ст 4-6 /Ж1524/
До історії критичного видання "Кобзаря" -Реєстр пр.
за 1867-1925 рр. Стара Україна -Львів, 1925, ч. 3-4 - ст
70-72.*

*Закордонна Україна: 40-літній ювілей львівської
"Просвіти" -У.х. -1909 ч.1 - ст 42-44. /Ж 1524/*

*Закордонна Україна: Справа М. Січінського - Ух - ч.2
-ст.101-104 - /Ж1524/*

Етюд - У.х. - 1912 - ч.6. - ст.323-329. /Ж1524/

*"Камелії" - Психологічні арабески - К., 1918 160
сторінок. /Во22197/*

*"Кобзар" Т.Шевченка за сто років (1840-1940), до
історії критичного видання його: бібліогр. показчик літ. з
цього питання - Львів; Краків, 1942, 35 сторінок.*

Листи Володимира Самійленка (1922-1923)

Літ. Наук. Вісник; 1928; ч.12 - ст. 326-335.

Колекція Айзениток ч. 10084/32

*Метріали до критичного видання творів Грицька
Чупринки - Прага - Укр. громадський фонд, 1926; 195
сторінок; 3744 (зал зарубіжної україніки)*

"Муравочка" - драмат. сцена; У.Х. 1911р. ч.11-12;
ст.517-534; /Ж 1524/

"Недоскочив" - У.х. - 1909; ч.3-4 - ст.127-137 /Ж1524/

"Нині отпущаєші" - Пам'яти Павла Житецького - У.х.
-1911; ч.3; ст.194-195; /Ж1524/

"Нове про Шевченка" - Інформ. огляд (1924-1927) -
ЛНВ - Львів 1927; ч.5 ст. 63-77; ч.6. ст. 129-136; Кол.
Айзеншток, ч. 9961/41.

"Нове про Шевченка" - Інформ. огляд за 1927-1929 рр.
- Народознавство - Прага, 1931 -ч.1-3 - ст.58-78;

"Осінній цвіт" - психологічні арабески - У.х. 1913; Ц.7-
8; ст. 421-441; ч. 10 - ст.594-603; ч.11. - ст 668-682
/Ж1524/

Пам'яти Сергія Полуяна (1890-1910) - У.х. 1910 ч. 1-12
ст. 247-248; /Ж1524/

"Під баштою зі слонової кості" - новеля "Нова
Україна" 1923 ч.4 ст7988; ч.5 ст.71-89; ч.6 ст. 111-119; ч
7-8. ст 69-83; ч.9. ст.87-93; ч10. ст.112-121 зал зарубіж.
україніки

"Помстилась" оповідання - У.х. -1911; ч.1. ст. 18-29;
ч.2. ст.94-109. /Ж1524/

"Рожеві квіти" - У.х. - 1910 ч.1-2 ; ст.420-428. 536-543.
/Ж1524/

"Самотність" - критичний нарис - У.х. -1911 ч.11. ст.
47-53 /Ж1524/

"Сонечко" - оповідання - У.х. -1911, ч.7-8 ст.383-397,
/Ж1524/

Сучасний стан світового мистецтва -Нова Україна -
1923 ; ч.1-2 -ст.197-213; ч.6. ст. 33-43; ч.7-8 ст. 168-175;
ч. 11. ст.124-136; ч.12. ст. 137-145. Зал зарубіж. українки

"Сьогочасні літературні прямування" - Прага, Берлін -
Нова Україна - 1923 - 88 сторінок. 3496 (Зал зарубіж.
україніки)

"Тільки правду дай!" - психо-новеля - У.х. - 1912; ч.9-10
ст.487-529. /Ж1524/

Фрагмент - У.х. 1913; ч.2. ст. 85-89; /Ж1524/

"Чесний робітник" - оповідання; "Дзвін" 1909; ч. 1. ст. 26-28; /Ж26476/

"Україніка" з журналу "Casopis Ceskeho Muzeum" від початку його існування по 1926 рік /Ва567476/; Записки НТШ - 1927 Т 146, ст.204-214 /Ж20869/

?! ..- У.х. - 1910; ч. 1; ст 661. /Ж1524/

* * *

(Рецензія) - У.х. - 1912; ч. 6. ст. 366; рецензія на книжку В.Винниченка "Біля машини" - оповідання;

К. "Дзвін" 1912; 32 сторінок

ЛІТЕРАТУРА ПРО П. БОГАЦЬКОГО

Богацький Павло - Грузов М.А. Шудря М.А. "Книголюб" - покажчик змісту часопису - К. 1996. ст.22

Богацький Павло - Енциклопедія Українознавства; словникова частина - Львів, 1993 - Т.1. ст. 143

Мізюк О.- "Два монологи", в Інституті літератури, присвячені Паблові Богацькому; "Визвольний шлях" - Лондон, 1995; кн.7, ст 821-823.

Українське тов. прихильників книги в Празі; бібліологічні вісті, ч.1. ст.108 ; План роботи товариства комісії, доповіді.

Федотова О.О. - Українська літературознавча бібліографія за рубежем 1920- 1930рр. ХХ ст. - К. - Кн. Палата України, 1997р. 36 сторінок.

БІБЛІОГРАФІЯ ПАВЛА БОГАЦЬКОГО

(склав Роман Микитович)

Поданий нижче список творів Павла Богацького оснований на друкованій бібліографії невідомого походження (джерела) і тільки частинно знаходиться в архівах Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка в Австралії.

Де це було можливим, окремі записи були звірені з оригіналами. Признання з подякою за велику поміч висловлюємо пані Л. Пензей (Робертс Бібліотека, Торонто); пані О. Процик (Гарвард Бібліотека); проф. Д. Штогрину (Словянська і Східноєвропейська Бібліотека в Іллінойс); пану М. Юркевичу (Каґадський Інститут Укр. Студій, Унів. Альберти) і др. М. Павлишину (Відділ Слов'янських мов при Університеті Монаш, Австралія).

Але, тому що Павло Богацький друкував деякі свої праці під час війни в часописах, які довго не існували (Український Вісник, Берлін) і не знаходяться тепер в архівах, підтвердити ці данні було не в змозі автора.

Всі не перевірені записи позначені астериском (зіркою "ж")

Де П.Б. вживав свої ініціали або псевдоніми, то вони так і показані в цій бібліографії.

СКОРОЧЕННЯ:

УХ — "Українська хата", (Київ)

1909

1. П.Б. Закордонна Україна. „40-літній ювілей львівської Просвіти". УХ, ч. 1, 42-44.
2. П.Б. Закордонна Україна „Справа М. Січинського". УХ, ч. 2, 101-104.
3. "Не доскочив". УХ, ч. 3, 4; 127-137.
4. П.Б. „Володимир Боніфатович Антонович". УХ, ч. 7, 8; 366-372.

1910

5. „Пам'яти Сергія Полюяна". УХ, ч. 4; 247-248.
6. „Рожеві квіти". Оповідання. УХ, ч. 7, 8; 420-428.
7. „Рожеві квіти". Закінчення. УХ, ч. 9; 536-543.
8. „ ? " (мініатюра). УХ, ч. 11; 661.

1911

9. „Помстилась". Оповідання. УХ, ч. 1.
10. „Помстилась". Закінчення оповідання. УХ, ч. 2; 94-109.
11. П.Б. „Проект пам'ятника Т.Г. Шевченка в Києві". УХ, ч. 2; 123-124.
12. П.Б. „Нині отпущаєш..." (Пам'яти П. Житецького). УХ, ч. 3; 194-195.
13. „Сонечко". Оповідання. УХ, ч. 7, 8; 283-297.
14. „Муравочка". Драматична сцена. УХ, ч. 11, 12; 517-534.
15. Як(їв). Стоколос (П.Богацький) „Театральні замітки". УХ, ч. 11, 12; 575-582.

1912

16. „В обіймах минулого". УХ, ч. 1; 4-6.
17. П.Б. „Август Стріндберґ, некролог". УХ, ч. 5; 264-265.
18. Як. Стоколос „Театральні замітки". УХ, ч. 5; 296-301.
19. „Етюд". УХ, ч. 6; 323-329.
20. П.Б. Рецензія твору В.Винниченка „Біля машини". УХ, ч. 6; 366.
21. „Тільки правду дай". Психо-новеля. УХ, ч. 9, 10; 487-529.
22. Як. Стоколос „Театральні замітки". УХ, ч. 9, 10; 570-574.
23. Як. Стоколос „Татральні замітки". УХ, ч. 11, 12; 668-675.

1913

24. Як. Стоколос „Український театр в 1912 році”. УХ, ч. 1; 50-53.
25. Як. Стоколос „Огляд театру й драми Миколи Вороного”. УХ, ч. 1; 77-78.
26. „Фрагмент”. УХ, ч. 2; 85-89.
27. Як. Стоколос „Театральні замітки”. УХ, ч. 4,5; 308-313.
28. Як. Стоколос „Театральні замітки”. УХ, ч. 6; 375-381.
29. „Осінній цвіт”. Психологічні арабески. УХ, ч. 7, 8; 421-424.
30. Як. Стоколос „Театральні замітки”. УХ, ч. 7, 8; 503-506.
31. „Осінній цвіт”. Продовження. УХ, ч. 10; 594-603.
32. П.Б. Рецензія твору Марії Проскурівни „Уляся”. УХ, ч. 10; 646.
33. „Осінній цвіт”. Закінчення. УХ, ч. 11; 668-682.

1914

34. Як. Стоколос „Театральні замітки”. УХ, ч. 1; 79-88.
35. „Via dolorosa” (опис подорожі на Сибір, Наримський край, село Колпашево). Цей твір не був надрукований.

1917.

36. * „Т.Г. Шевченко і княгиня В.Н. Репніна”. Київ, „Книгар”, ч 2.

1918

37. „Камелії”. Колекція новел. Видавництво „Грунт”.

1923

38. „Сучасний стан світового мистецтва”. Прага, „Нова Україна”, ч. 1, 2; 197-213.

39. *„Під баштою зі слонової кості“*. Новела. Журнал *„Нова Україна“*, Прага.

1925

40. * *„До історії критичного видання „Кобзаря“ Т. Шевченка“*. Львів, *„Стара Україна“*, ч. 3, 4; 70-72.

1926

41. * *Г. Чупринка „Твори“*. Прага. З хронологічною бібліографією Павла Богацького, стор. 491-523.
42. * *„Кобзар“ Тараса Шевченка. Видання в Празі 1876 до 1926*. Прага, *„Студентський вісник“*, ч. 3.

1927

43. *„Нове про Шевченка (1924-1927)“*. Львів, *„Літературно- Науковий Вісник“*, ч. 5; 63-67; ч. 6. 129-136.
44. *„Україніка з журналу „Casopis českého museim“ (Часопис Чеського Музею) від початку його існування по 1926 рік (1827-1925)*. Львів, *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, том 146, стор. 203-214.
45. * *„В. Самійленко, до історії його поеми „Гея“*. Львів, *Літературно-науковий Вісник*.
46. * *„М. Достоевський - українець“*. *„Наша громада“*, Подебради, Чехія.

1930

47. *„Нове про Шевченка“ інформативний огляд за р.р. 1927-1929*.
48. *Народознавство. Збірник відділу народознавства Укр. Соціологічного Інституту в Празі*, ч.1; 53-78.

1937

49. *Вибір політичних творів М.П. Драгоманова; том перший, 430 ст., Прага.*

1939

50. *„Фальсифікатори Шевченка“. „Сьогочасне й минуле“. Львів, Вісник українознавства, ч. 3, 4; 52-60.*
51. *„Вибір політичних творів М. П. Драгоманова“ (том другий був готовий до друку, видання якого було перешкоджено німецькою окупацією).*

1941

52. *„Поезії Т.Г. Шевченка“. Під редакцією П.Б. і Волод. Дорошенка (були видані в Празі у видавництві Юрія Тищенка).*

1942

53. *„Кобзар Тараса Шевченка за сто років. 1840-1940“.*
Краків, Львів, Українська книга, том 4; 153-184.

1943

54. **„Гр. Квітка Основ'яненко“. Берлін, "Український Вісник".*
55. **„Іван Котляревський“. Берлін, Український Вісник.*

1943-1944

56. **„Літературна Грамотка" І. Сташенко, О. Косач, М. Вороний, О. Коваленко, І. Тесленко, Я. Щоголів - Берлін, "Український Вісник".*

1944

57. **„Грицько Чупринка“. Берлін, "Український Вісник".*

1950

58. „Трагедія самотньої душі. Інтимна сторінка біографії Т. Шевченка". Сідней, "Вільна Думка".

1955

59. „Українська Хата. До історії української журналістики". Сідней, "Вільна Думка", ч. 2-3.
60. „З пережитого". Спогади. Сідней, "Вільна Думка", ч. 12-52

1958

61. „Проблеми критичного видання поетичних творів Тараса Шевченка. нарис. Сідней, "Вільна Думка", ч. 10-14.

1959

62. „На горбах Поділля". Повість-хроніка. Сідней, "Вільна Думка", ч. 8-22.

1984-85

63. „Мала Літературна Енциклопедія". Сідней, "Вільна Думка". (Лише четверта частина цієї праці була надрукована у "Вільній думці"; ціла праця має 244 сторінок і повністю буде видана Фондацією Українознавчих Студій Австралії).

1986

64. „Мій літературний автопортрет". (Ця праця була опублікована НТШ, під редакцією Романа Микитовича в книзі „Українське поселення в Австралії", виданій відділом славістики НТШ Університету ім. Монаша, Мельборн, 1986).

ЗМІСТ

<i>1/ Житєпис Павла Богацького</i>	<i>ст.3</i>
<i>2/ Павла Богацького повернення в Україну</i>	<i>ст.8</i>
<i>3/ Літературна спадщина повертається в Україну</i>	<i>ст.20</i>
<i>4/ Стаття Волод. Січінського з приводу 70-ліття П.О.Богацького</i>	<i>ст.23</i>
<i>5/ Листи П.О. Богацького з Ганноверу, Гослару</i>	<i>ст.27</i>
<i>6/ Листи Левка Богацького з Австралії</i>	<i>ст.54</i>
<i>7/ Листи батьків до Австралії</i>	<i>ст.92</i>
<i>8/ Два монологи (Сергія Гальченка і Федора Погребенника), (Олена Мізюк)</i>	<i>ст.183</i>
<i>9/ Виїзд на південь з Праги (спогади Л.Б.)</i>	<i>ст.188</i>
<i>10/ Трагічна доля Дмитра Богацького</i>	<i>ст.191</i>
<i>11/ Листи до Ганни Барвінок і до "невідомої", (Ф. Прокопчук)</i>	<i>ст.198</i>
<i>12/ "Мій дім, мій край, моє життя..." (біографія П.Б.)</i>	<i>ст.203</i>
<i>13/ "На горбах Поділля..." (біографія П.Б.)</i>	<i>ст.216</i>
<i>14/ "З пережитого..." (спогади П.Б.)</i>	<i>ст.249</i>
<i>15/ "Трагедія самотньої душі", Т.Г. Шевченка</i>	<i>ст.353</i>
<i>16/ "До історії видання великої книги" (Кобзаря)</i>	<i>ст.369</i>
<i>17/ "Українська хата" - спогади П.Богацького</i>	<i>ст.387</i>
<i>18/ "Українська хата" - спогади (короткі)</i>	<i>ст.418</i>
<i>19/ "Привітання"</i>	<i>ст.419</i>
<i>20/ Бібліографія П.Б. у бібл. і.м. В.Вернадського</i>	<i>ст.423</i>
<i>21/ Бібліографія П.Б. (НТШ Австралія)</i>	<i>ст.426</i>